

KYNJAFRÆÐI – KORTLAGNINGAR

Fléttur II

Kynjafræði – Kortlagningar

Fléttur II

Kynjafræði – Kortlagningar

Ritstjóri:
Irma Erlingsdóttir

Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum
2004

Menningarsjóður styrkti útgáfuna

Fléttur II

Kynjafræði – Kortlagningar

© 2004 Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum og
höfundar/þýðendur einstakra greina.

Útgefandi: Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum
við Háskóla Íslands.

Ritnefnd: Irma Erlingsdóttir (ritstjóri), Dagný Kristjáns-
dóttir, Erla Hulda Halldórsdóttir, Kristín Ástgeirsdóttir og
Þorgerður Einarsdóttir.

Þessa bók má ekki afrita með nokkrum hætti, svo sem ljós-
myndun, prentun, hljóðritun, eða á annan sambærilegan
hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfundarréttar-
hafa.

Öll réttindi áskilin

Kápuhönnun: Stefán Snær Grétarsson

Umbrot: Háskólaútgáfan

Prentun: Gutenberg

ISBN 9979-54-619-0

Efnisyfirlit

Inngangur	9
Rosi Braidotti: <i>Kyngervi og hnattvæðing: femínísk kortlagning</i>	19
Sköpun og sjálfsköpun	
Arnfríður Guðmundsdóttir: <i>„Að guð skuli sjá nokkurn glaðan dag.“ Þjáningin, illskan og Guð</i>	35
Dagný Kristjánsdóttir: <i>Hvað er á bak við dyrnar þröngu?</i> <i>Um skáldsögur Kristínar Ómarsdóttur</i>	51
Irma Erlingsdóttir: <i>Á milli mála – um annarleika í bókmenntum á frönsku</i>	63
Sigríður Dúna Kristmundsdóttir: <i>„Styttu nú stundir konúngi þínum ...“</i> <i>Um mannfræði og ævisögurannsóknir</i>	77
Eva Heisler: <i>Kennileiti og fæðingarblettir: Um verk Katrínar Sigurðardóttur</i>	89

Sagan

Sigríður Matthíasdóttir:

*Kvennabreyfing millistríðsáranna og átökin um
blutverk kvenna innan þjóðríkisins* 103

Sigríður K. Þorgrímsdóttir:

Fjötrar ástar og skyldu 113

Gunnar Karlsson:

Um kvenréttindavilja íslenskra sveitakarla á 19. öld 127

Herdís Helgadóttir:

Konur í hersetnu landi. Ísland á árunum 1940-1947 149

Kristín Ástgeirsdóttir:

Fyrst kvenna á Alþingi. Gagnrýni á Ingibjörgu H. Bjarnason 171

Guðmundur Jónsson:

*Hvers kyns velferðarkerfi? Ísland í spegli hinna kvenvænu
velferðarkerfa á Norðurlöndum* 191

Samfélagið

Ingólfur Á. Jóhannesson:

Áð kenna drengjum og stúlkum. Reynsla og viðborf kennslukvenna . . 217

Guðbjörg Hildur Kolbeins:

Árásarþneigð unglunga og áborf þeirra á klám og erótík 233

Þorgerður Einarsdóttir og Kristjana Stella Blöndal:

*Kynbundinn launamunur: Umræðan um skýrðan og
óútskýrðan launamun kynja í gagnrýnu ljósi* 247

Sigríður Þorgeirsdóttir og Kristín Björnsdóttir:

*Velferðarþjónusta á tímamótum. Siðfræðilegar hugleiðingar um
mörkin á milli ábyrgðar einstaklinga og hins opinbera í umönnun
sjúkra á heimilum.* 273

Efnisyfirlit

Hulda Proppé:

„Hér er ég, bara kyngdu því“ – rými, vald og andóf í
íslenskum sjávarbyggðum 293

Kristín Loftsdóttir:

„Staðið á sama“. Vald og andóf WoDaaBe kvenna 313

Líkami og heilsa

Sæunn Kjartansdóttir:

Á mörkum hans og hennar: Um dulvitaða þýðingu
kynlífs og ólíka upplifun karla og kvenna 335

Kristín Erla Harðardóttir:

Kvennaríkið: Lífsýni kvenna 345

Kristín Loftsdóttir:

Líkamar framánda kvenna 363

Herdís Sveinsdóttir:

Breytingaskeið kvenna og hormónameðferð. 383

Guðbjörg Linda Rafnsdóttir:

Vinnuumbverfi, líðan og kynferði 401

Hólmfríður K. Gunnarsdóttir:

Þær bjargast helst sem ferðast á fyrsta farrými.
Um tengsl félagslegrar stöðu og heilsufars 419

Skrá yfir höfunda 443

Inngangur

Greinar þær sem hér eru birtar eru flestar byggðar á erindum sem flutt voru á ráðstefnu Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum (RIKK), áður Rannsóknastofu í kvennafræðum, við Háskóla Íslands haustið 2002 þar sem sextíu fræðimenn fluttu erindi í tólf málstofum.

Ráðstefnan var þriðja ráðstefnan sem ætlað er að veita innsýn í þverfaglegt rannsóknastarf á sviði kvenna- og kynjafræða. Fyrri tvær ráðstefnur voru haldnar árin 1985 og 1995. Jafnframt því að kynna einstakar rannsóknir var ráðstefnunum ætlað að kanna stöðu fræðanna og líklega þróun innan þeirra á Íslandi og í alþjóðlegu samhengi.

Gagnrýnar rannsóknir á kynjunum og stöðu þeirra hafa þróast ört á undanförunum árum og stöðugt bætist við þann fræðigrunn sem byggt er á. Kynjarannsóknir eiga uppruna sinn í kvennarannsóknum en „nafnbreytingin“ er ekki innantóm heldur felur í sér áherslubreytingar; viðfang rannsókna er ekki nánast eingöngu konur heldur í auknum mæli bæði kynin. Markmið kynjarannsókna er að rannsaka kynin og hlutverk þeirra,

kyngervi (e. *gender*) og mótun þess, ímyndir kynjanna og breytileika þeirra, valdaformgerðir og mismunandi birtingarmyndir þeirra í samfélagi og menningu. Kynjafræði eru að því leyti óhefðbundin fræði að þau draga ekki dul á að forsendur þeirra eru jafnframt pólitískt markmið þeirra, þ.e. að sundurgreina og vinna gegn innbyggðu kynjamisrétti samfélagsins.

Greinarnar í bókinni, 24 að tölu, spegla þá miklu breidd sem er í kynjarannsóknum hér á landi, í öllum fögum og á öllum sviðum, í sagnfræði, félagsfræði, heimspeki, bókmenntafræði, mannfræði, fagurfræði, guðfræði, hjúkrunarfræði o.fl. Sérstakur gestur ráðstefnunnar var ítalska fræðikonan Rosi Braidotti, heimspekingur og prófessor við háskólann í Utrecht í Hollandi. Hún flutti inngangserindi ráðstefnunnar og undirtitill þessarar bókar er að hluta sóttur í titilinn á erindi/grein hennar. Rosi Braidotti leiðir samstarfsnet evrópskra rannsóknastofnana og námsbrauta í kvenna- og kynjafræðum (ATHENA) og er einn virtasti fræðimaður á sviði róttækra kynjafræða.

Allar eru greinarnar eftir íslenska höfunda nema grein Rosi Braidotti og grein bandaríska listfræðingsins Evu Heisler sem fjallar um myndlistarkonuna Katrínu Sigurðardóttur. Sum umfjöllunarefnin lúta að sér-íslenskum kringumstæðum en önnur hafa alþjóðlega skírskotun. Í einni greininni er m.a. fjallað um stuðning íslenskra karla við kvenréttindi á síðari hluta 19. aldar, í annarri er rætt um það valdakerfi sem fyrsta konan á Alþingi Íslendinga þurfti að glíma við, í þeirri þriðju er gerður samamburður á þvinguðum umskurði kvenna í þróunarlöndum og þeim (fegrunar)aðgerðum sem vestrænar konur gangast undir „sjálfviljugar“ til að uppfylla staðlaðar kynjaímyndir. Sjónum er einnig beint að konum í sjávarútvegi, drengjum í skóla, afleiðingum kláms, kenningum femínískra guðfræðinga um illskuna, hormónamedferð kvenna og heilsufari þeirra svo dæmi séu nefnd.

Bókin skiptist í fjóra kafla og er efninu raðað eftir þemum: *I. Sköpun og sjálfsköpun*, *II. Sagan*, *III. Samfélagið* og *IV. Líkami og heilsa*. Á undan köflunum birtist fyrirlestur Rosi Braidotti sem fluttur var í þéttsetnum hátíðarsal Háskóla Íslands.

Femínísk kortlagning

Rosi Braidotti kallar grein sína „Kyngervi og hnattvæðing: femínísk kortlagning“. Hún fjallar um möguleika og nauðsyn femínískrar baráttu í hátæknivæddu samfélagi á hnattvæddum eða öllu heldur hnattstaðvæddum (e. *g-local*) tímum. Þetta samfélag er sagt vera, ekki aðeins póstmódernískt heldur póst-póstmódernískt (eða í það minnsta síð-póstmódernískt) og þar að auki póst-femínískt, margmiðlað og fjölmenningsarlegt. Rosi bendir hins vegar á að menningu samtímans hafi alls ekki auðnast að takast á við þverstæður sínar, þar sé enn hlutverk fyrir póststrúktúralísk fræði og femínisma. Evrópa samtímans eigi t.d. fullt í fangi með fjölmenningsarhyggju á tímum vaxandi þjóðernisátaka og tæknihræðslu. Að hennar mati á femínísk kenning enn við og er nytsamt og þarft tæki á stormasömum tímum hnattrænna fyrirbæra sem eiga sér stað „heima í héraði“ um leið og þau fela í sér hnattstaðrænar breytingar.

Rosi telur upp í greininni hluta þeirra þverstæðukenndu vandamála sem hnattvæðing og „framþróaður“ kapítalismi hefur í för með sér: Takmarkalaus velmegun og óheftan hreyfanleika fyrir suma, útilokun og engan hreyfanleika (nema þvingaðan) fyrir aðra – fyrir „hina“.

Ástandið í dag, segir Rosi, einkennist af vaxandi félagslegri upplausn og misrétti. Í þessu ástandi dugi hefðbundar skilgreiningar skammt. Nýrra aðferða og greiningartækja sé þörf og þar komi póststrúktúralískur femínismi enn að notum. Aðferðin sem Rosi stingur upp á felst í „staðsetningarpólitík“ til að afhjúpa „valdastaðsetningar“ og „kortlagningu“ til að takast á við hið óvænta (án þess að sóst sé eftir (loka)lausn), hvort tveggja í anda frönsku fræðimannanna Gilles Deleuze og Félix Guattaris. Markmiðið er að finna leið til að greina og fjalla um hinn hnattvædda heim og vaxandi mismunun. Í þessari staðsetningarpólitík og kortlagningu felst svar Rosi Braidotti við spurningunni um hugsanlegt framtíðarverkefni kynjafræðinnar.

I. Sköpun og sjálfsköpun

Í grein sinni fjallar Arnfríður Guðmundsdóttir guðfræðingur og dósent við Háskóla Íslands um kenningar femínískra guðfræðinga um illskuna,

þjáninguna og guð. Það var ekki síst í kjölfar síðari heimstyrjaldarinnar og þeirra hörmunga sem þá gengu yfir mannkynið að guðfræðingar tóku að ræða hvers vegna guð léti slíkar þjáningar viðgangast. Femínískir guðfræðingar hafa bent á að til sé óréttlætanleg þjáning sem m.a. konur og börn verða fyrir og að svarið við henni sé mennska, meðlíðan og andóf gegn þjáningunni.

Dagný Kristjánsdóttir bókmenntafræðingur og prófessor við H.Í. skrifar um sagnaheim Kristínar Ómarsdóttur sem leiðir lesandann í ferð um heima þar sem allt er órætt og farið er milli menningarheima, sjálfs-mynda, kyngerva og kynferðis. Í þessum heimi getur allt gerst og oft er gengið út á ystu nöf m.a. í óhugnaði. Niðurstaða Dagnýjar er að Kristín afbyggir hugmyndir og veruleika, brjóti niður vegg, fari yfir (ósýnileg) landamæri og rífi merkimiða sem eru svo einkennandi fyrir menningu okkar.

Irma Erlingsdóttir bókmenntafræðingur og forstöðumaður RIKK skoðar annarleika í móðurmáli með vísun í franskar og/eða „franskmæltar bókmenntir“. Tungumálið, franskan, er ekki eitt og óskorað heldur inniheldur fleiri tungur; „frönskur“ sem eru talaðar í fyrri nýlendum Frakka en einnig annarleg tungumál sem búa innra með hverju tungumáli. Irma vísar m.a. í rithöfunda frá Norður-Afríku og Kanada sem skrifa á mörkum tungumála og hafa þurft að berjast við að finna sig í tungumáli sem í senn er og er ekki þeirra eigin.

Sigríður Dúna Kristmundsdóttir mannfræðingur og prófessor við H.Í. veltir í sinni grein fyrir sér hvernig mannfræðingur getur nýtt sér ævisagnaformið og byggir þar á eigin reynslu við ritun ævisögu Bjargar Þorláksson. Sigríður Dúna þurfti að glíma við aðferðafræði mannfræðinnar sem reyndist treg í taumi þegar kom að því að að greina sögu umdeildrar, látinnar konu og hún lýsir því hvernig kynjasjónarhornið kom þar við sögu og hvernig slík ritun reynir á eigin reynslu, upplifanir og samvisku.

Eva Heisler hefur á undanförunum árum kannað sköpun Katrínar Sigurðardóttur myndlistarkonu. Í þessari grein fjallar hún um ákveðin verk Katrínar sem hún skoðar sem eins konar „hugtakalega flökkufræði“. Hún veltir einnig fyrir sér hvernig þessi verk takast á við mótsagnakenndar hugmyndir myndlistarkonunnar um staðinn og gagnstæðu hans, staðsetninguna. Í greiningu sinni gengur Eva m.a. út frá hugmyndum Gilles

Deleuze og Félix Guattaris um „flökkufræði“ (e. *nomadology*) og „kortlagningu“ (e. *cartography*) og þannig tengist grein hennar inngangsgrein Rosi Braidotti. Eva bendir á að flökkufræði, sem bundin er kortlagningu staðarins, eru hvort í senn líkamleg og andleg, tengd þránni eftir því að muna og tjá „reynslu sem einkennist í senn af heimþrá og eirðarleysi“. Greining Evu og list Katrínar er því tilraun til kortafræðilegrar túlkunar á ó-stöðugum staðsetningum samtímamanna og -kvenna.

II. Sagan

Sigríður Matthíasdóttir sagnfræðingur segir frá rannsóknnum sínum á kvennahreyfingu millistríðsáranna á Íslandi og þeim átökum sem þá urðu um hlutverk kvenna innan þjóðríksins. Þjóðfélagsumræðan einkenndist af íhaldssamri þjóðernisstefnu, þar sem konum var ætlað hlutverk mæðra og húsmæðra. Innan kvennahreyfingarinnar var tekist á um hugmyndir kvenfrelsis annars vegar og húsmæðrastefnunnar hins vegar en hún byggði m.a. á hugmyndum um meðfætt eðli kvenna. Sigríður greinir umræðuna og þau rök sem beitt var.

Um aldamótin 1900 sóttu ógiftar og barnlausar konur fram á ýmsum sviðum. **Sigríður Þorgrímsdóttir** sagnfræðingur kannar heimildir um ógiftar konur og spyr hvort þær hafi gert uppreisn gegn ríkjandi kvenímyndum eða hvort þær hafi sætt sig við hefðbundin kvenhlutverk. Niðurstaða hennar er sú að flestar ógiftar konur hafi samþykkt hefðbundin hlutverk, þær hafi þjónað öðrum og iðulega fórnað sér í þágu fjölskyldu sinnar. Þær hafi reynt að komast eins nálægt húsmóðurhlutverkinu og hægt var. Það voru þó einnig margar konur sem fóru ótroðnar slóðir, ferðuðust um heiminn, menntuðust og sinntu störfum sem ekki höfðu áður boðist konum. Þannig urðu þær ákveðnar fyrirmyndir.

Gunnar Karlsson sagnfræðingur og prófessor við H.Í. veltir fyrir sér hvers vegna íslenskir bændur á 19. öld hafi sýnt jafn mikinn vilja til að auka réttindi kvenna og raun ber vitni. Dætur fengu erfðarétt til jafns við syni árið 1850 og nokkru síðar var myndugleiki ógiftra kvenna að lögum, þrátt fyrir nokkra andstöðu. Tillögur komu fram frá bændum á þingi um kosningarétt kvenna löngu áður en sú krafa var orðin almenn og fengu ekkjur og ógiftar konur sem uppfylltu viss skilyrði kosningarétt til sveit-

arstjórna árið 1882. Menntun kvenna var til umræðu sem og réttindi kvenna í hjónabandi. Umræður á Alþingi endurspeglu hugmyndaheim karla og sýna bæði róttæka og íhaldsama nálgun þeirra. Það vekur þó athygli hve frjálslýndir sumir bændafulltrúanna voru á þessum tíma.

Herdís Helgadóttir mannfræðingur hefur á undanförnum árum skrifað um konur í hersetnu landi. Hún byggir skrif sín bæði á eigin minningum og viðtölum við konur sem lifðu tíma heimsstyrjaldarinnar síðari með hersetu Bretta og Bandaríkjamanna. Á stríðsárunum og árunum eftir þau var mikið skrifað um „forkastanlega“ hegðun íslenskra kvenna og gripu stjórnvöld til ýmissa aðgerða til að stemma stigu við henni. Herdís skoðar samskipti íslenskra kvenna og erlendra hermanna út frá sjónarhóli kvennanna sjálfra og kynjafræðanna sem setja spurningamerki við vald, yfirráð og karllæg gildi.

Kristín Ástgeirsdóttir sagnfræðingur fjallar um þá gagnrýni sem fyrsta þingkonan, Ingibjörg H. Bjarnason, varð fyrir meðan hún sat á Alþingi bæði innan þings og utan. Gagnrýni á Ingibjörgu var annars vegar byggð á málefnaágreiningi t.d. um hlutverk kvenna í samfélaginu, einkum æskilega menntun kvenna, hins vegar varð hún fyrir gagnrýni vegna þess að hún var fyrsta konan sem settist inn í rötgróna karlastofnun. Ingibjörg var fulltrúi þeirra afla innan kvennahreyfingarinnar sem vildu sjá þátttöku og möguleika kvenna í samfélaginu sem mesta, meðan vindar blésu í allt aðra átt.

Guðmundur Jónsson sagnfræðingur og dósent við H.Í. ber saman velferðarkerfin á Norðurlöndum í ljósi sögulegrar þróunar en segja má að þau hafi valið sérstaka leið miðað við önnur lönd. Hann bendir á þá niðurstöðu fræðimanna að tengsl kynjanna við velferðarkerfið séu og hafi verið ólík. Hann rekur þróun hugmynda um aukna velferð og jöfnuð og lýsir hvernig áherslan færðist frá fyrirvinnuhlutverki karla yfir á jafnréttisfjölskylduna þar sem bæði karlar og konur vinna utan heimilis. Niðurstaða Guðmundar er sú að lengi vel hafi Ísland haldið í við hin Norðurlöndin í löggjöf um fjölskyldur og tryggingar en eftir 1960 hafi dregið í sundur. Munurinn fólst einkum í réttindum og upphæð bóta. Sérstaða Íslands hefur falist í áherslu á einstaklingsbundnar lausnir. Tölur sýna að bilið hefur minnkað að nýju á allra síðustu árum.

III. Samfélagið

Ingólfur Á. Jóhannesson prófessor við Háskólann á Akureyri hefur skrifað mikið og gagnrýnið um drengi í skólum. Að þessu sinni fjallar hann um viðhorf kennslukvenna til jafnréttis í tengslum við drengjaumræðuna. Niðurstaða hans er að lítil almenn umræða fari fram á kennarastofum grunn-skóla um jafnrétti og kynjamun. Hann segir að setja þurfi jafnrétti ofar á blað í kennslunni og koma því í verk samkvæmt skólanámsskrám. Þá sé brýnt að koma jafnréttisumræðum inn í endurmenntun kennara og nota það námsefni sem til er en töluverður misbrestur er á því.

Guðbjörg Hildur Kolbeins fjölmiðlafræðingur fjallar um rannsókn sína á sambandi klámneyslu og ofbeldis unglinga. Hún kemst að þeirri niðurstöðu að samhengi sé þar á milli og að ákveðinn hópur unglinga (einkum piltar) sæki í mjög gróft og hrátt ofbeldis- og klámefni. Sumir karlmenn reynast vera í áhættuhópi þeirra sem orðið geta ofbeldismenn en á þá virkar klámið eins og olía á eld.

Launamisrétti kynjanna á Íslandi hefur verið til umræðu frá upphafi kvennahreyfingarinnar en hvaða leið er best til að mæla það? **Þorgerður Einarsdóttir** dósent í kynjafræði við H.Í. og **Kristjana Stella Blöndal** aðstoðarforstöðumaður Félagsvísindastofnunar fjalla í grein sinni um einkenni íslensks vinnumarkaðar og aðferðir til að mæla launamun kynjanna. Þær gagnrýna tilhneigingar til að nota langsóttar skýribreytur til að gera muninn sem minnstan og telja að aðferðar sé þörf sem tekur til greina breytur sem skipta raunverulega máli við að mæla og skilja kynbundinn launamun.

Þær **Kristín Björnsdóttir** hjúkrunarfræðingur og dósent við H.Í. og **Sigríður Þorgeirsdóttir** heimspekingur og dósent við H.Í. fjalla um stuðning hins opinbera við þá umönnun sem á sér stað innan fjölskyldna í velferðarkerfinu og setja það í femínískt og siðferðilegt samhengi. Í femínískri umræðu undanfarinna áratuga hefur áherslan verið á frelsi kvenna til að velja sér lífsfarveg. Til að konur njóti þess frelsis þurfa viðunandi aðstæður að vera til staðar og þar skiptir velferðarkerfið miklu máli. Með einkavæðingu hefur aukinni ábyrgð verið velt yfir á fjölskyldurnar og á hverjum bitnar það? Höfundar spyrja hvar mörkin liggi milli ábyrgðar hins opinbera og fjölskyldunnar og leggja áherslu á nauðsyn umræðu. Það má ekki velta vandanum yfir á konur, umönnun er ekki einkamál kvenna heldur varðar hún samfélagið allt.

Hulda Proppé mannfræðingur hefur rannsakað rými, vald og andóf til að varpa ljósi á stöðu og hlutverk kvenna í íslenskum sjávarbyggðum og aðkomu þeirra að sjávarútvegi. Hulda kemst að þeirri niðurstöðu að heimar kvenna og karla séu mjög aðgreindir og vald rótgróinna kynhugmynda mikið í sjávarþorpum landsins. Verkaskipting er mjög ákveðin en þess eru þó dæmi að konur vinni við og reki útgerð launalaust í áratugi. Engu að síður eru konur að mestu leyti utan valdakerfa og orðræðu sjávarútvegsins. Andóf sem alls staðar er til með einhverjum hætti er orðið samofið samfélaginu og er lítt áberandi að mati Huldu.

Kristín Loftsdóttir mannfræðingur og dósent við H.Í. fjallar í sinni grein um vald og andóf meðal WaDaaBe kvenna í Níger í Afríku. Hún skoðar bæði valda- og andófshugtakið í gagnrýnu ljósi. Hjá WaDaaBe konum felast möguleikar á valdi og andófi í mjög ákveðinni skiptingu milli þess sviðs sem þær ráða yfir, heimilinu, þar sem eiginmaðurinn er eini fullorðni karlmaðurinn sem fær að koma inn fyrir dyr. Þá sýna þær andóf sitt í söngvum sem stundum fjalla á niðrandi hátt um ónafngreinda karlmenn sem allir vita hverjir eru. Slíkir söngvar eru sameign kvenna. Andóf og vald nær hápunkti í því að kona getur yfirgefið eiginmann sinn ef henni líkar ekki vistin hjá honum. Sýni konur sterka sjálfsstjórn og leyni þær tilfinningum sínum, sem þykir mikil og karlmannleg dyggð, öðlast þær völd því þá eiga eigimenn erfitt með að túlka hegðun þeirra og búa stöðugt við ótta um að þær yfirgefi þá.

IV. Líkami og heilsa

Sæunn Kjartansdóttir sálgreinir fjallar um dulvitaða þýðingu kynlífs og ólíkar upplifanir karla og kvenna af því. Hún bendir á hve viðhorf til kynlífs og nektar breyttust mikið á síðustu öld með aukinni þekkingu, nýjum getnaðarvörnum og róttækum hugmyndum um samskipti kynjanna. Niðurstaða hennar er að fátt skynji fólk eins líkamlega og kynferðislegan losta en skynjunin er undir áhrifum óteljandi dulvitaðra hugmynda. Kynin glíma við þessa vitund á mismunandi hátt sem m.a. tengist móðurinni.

Á undanförnum árum hafa orðið miklar umræður um gagnagrunna, lífsýni, líftækni, genarannsóknir og þær upplýsingar sem verið er að safna

um fólk. **Kristín Erla Harðardóttir** mannfræðingur skoðar þessi mál út frá kynjasjónarhorni og mannfræði og veltir upp spurningum um orðræðuna, valdið, líkamann sem varning, hvort sýn á líkamann sé að breytast og þá stóru spurningu; Hver ræður yfir þekkingunni á líkama kvenna? Deilur um yfirræðin á líkómum kvenna eru aldagamlar og því hljóti konur að spyrja til hvers eigi að nota lífsýni þeirri og hvort verið sé að færa vald frá konum.

Margar bækur hafa komið út að undanfögnu um konur í Afríku sem lýsa fyrirbærum eins og umskurði á stúlkum. **Kristín Loftsdóttir** mannfræðingur ber saman þá mynd sem við höfum af konum í Afríku og umræðu um þær annars vegar og hins vegar umræðuleysið um meðferð á líkómum kvenna á Vesturlöndum. Kristín fjallar sérstaklega um umskurð í Afríku og brjóstastækkanir á Vesturlöndum sem aðferðir til að móta líkama kvenna á ákveðinn hátt. Hún greinir frá þeirri gagnrýni sem sett hefur verið fram á staðalmyndir vestrænna kvenna af Afríkukonum í ljósi kenninga um líkamann, fjölbreytileikann og arf nýlendustefnunnar.

Herdís Sveinsdóttir hjúkrunarfræðingur og dósent við H.Í. fer yfir umræðuna um kosti og galla hormónameðferðar hjá konum og nýlegar rannsóknir sem vakið hafa mikla athygli og varpað gagnrýnu ljósi á umfang ónaðsynlegra hormónameðferða. Herdís spyr hvað við vitum og hvar þekkingu okkar sé ábótavant. Niðurstaða hennar er að þekking okkar sé brotakennd og að hjá meirihluta kvenna vegi gallar hormónameðferðar þyngra en kostir. Konur þurfi hlutlausar upplýsingar og þær verði að kynna sér aðrar leiðir til betri heilsu.

Guðbjörg Linda Rafnsdóttir félagsfræðingur og lektor við H.Í. hefur fengist við vinnumarkaðsrannsóknir og skoðar í grein sinni áhrif streitu og kulnunar í starfi á líðan fólks. Rannsóknir hafa sýnt að konur upplifa fremur vanlíðan og streitu en karlar og er skýringanna að leita í þeim mismunandi aðstæðum sem konur og karlar búa við á vinnumarkaði og í fjölskyldum sínum. Guðbjörg Linda bendir á að tækniþróun undanfarna ára hafi þrátt fyrir marga kosti leitt til einhæfari, einfaldari og einangradri starfa. Niðurstaða hennar er að vinna, vinnutími og vinnuaðstæður séu enn mjög kynbundin. Skapa þarf jafnvægi milli mannlegra þarfa og vinnuumhverfis.

Hólmfríður K. Gunnarsdóttir doktor í heilbrigðisvísindum hefur unnið að rannsóknum á heilsufari kvenna og segir frá niðurstöðum sínum

í grein um ójöfnuð í heilsufari. Niðurstöður hennar eru mjög í samræmi við kannanir erlendis sem sýna að því lakari sem kjör og menntun kvenna er, því verra er heilsufar þeirra. Niðurstöður varðandi krabbamein meðal kvenna eru t.d. athyglisverðar en þær sýna m.a. að lungna- og leg-hálskrabbamein eru algengari meðal ófaglærðra kvenna en brjóstakrabbamein er algengara meðal hjúkrunarfræðinga. Þarna skortir skýringar og margt sem þarf að rannsaka betur varðandi heilsufar kvenna að mati Hólmfríðar.

• • •

Fjölbreytt nálgun í þeim greinum sem hér fylgja sýnir glögg gildi femínískra kenninga og kynjafræði. Hér er er að finna drög að kynjafræðilegum kortlagningum, á greininni sjálfri og flóknum og óstöðugum kringumstæðum mannsins við upphaf nýs árþúsunds. Kynjafræðileg/femínísk nálgun er hvort tveggja þörf og djörf. Hún er opin og sífellt leitandi að viðunandi (breytilegum) skilgreiningum á þeim reglum (skráðum og óskráðum), gildum og viðmiðum sem uppi eru á hverjum tíma. Gagnrýnar kynjafræðilegar greiningar eru fræðilegar stöðir undir jafnréttisstarfið og grundvöllur þess er að vinna gegn menningarbundnu kynjamisrétti. Í þessu felst án vafa eitt brýnasta verkefni samtímans: Að skilgreina, gagnrýna og breyta.

Rosi Braidotti

Kyngervi og hnattvæðing: femínísk kortlagning¹

Við sem dveljum í samfélögum eftir-iðnbyltingar búum vissulega í tækniknúnum heimi. Ekki nóg með það: þessi heimur er arðbær. Skipting auðæfa lýtur hins vegar ekki lögmálum réttlætis. Hnattvætt hagkerfi gerir vart við sig í fjölmörgum staðbundnum og hnattrænum atburðum, það er að segja, kerfið vinnur eftir „hnatt-staðrænum“² valdaáhrifum. Um er að ræða gagnstæð félagsleg áhrif sem eiga sér stað samtímis og leiða til pólnar hvað varðar aðgengi þeirra sem eiga og hinna eignalausar að gæðum tæknibyltingarinnar. Óheft og óstaðbundið flæði fjármagns gerir tvennt í senn; það leysir upp félagslegan veruleika og eykur kerfislægt óréttlæti hans. Háþrúð tækni er lykilatriði í þeirri tilfærslu valdatengsla sem einkenna tíma hnattvæðingar.

Í eftirfarandi umfjöllun ber að leggja áherslu á annað mikilvægt atriði; nefnilega, að sterkasta menningar- og samfélagseinkenni samtímans er samruni ólíkra tæknigreina. Því er ekki gagnlegt að viðhalda aðgreiningunni milli líftækni og erfðatækni annars vegar og upplýsingatækni og

samskiptatækni hins vegar. Téð tækni er öll jafn mikið til staðar í þeim mögnuðu áhrifum sem tækniumbreytingar samtímans hafa í för með sér. Í dag erum við öll mótuð og sundruð af árekstri tækninnar við líkömnuð sjálf okkar. Sæborgir [tæknivæddar manneskjur/líkamar], sem ríkjandi ímyndir, eru efnislegir líkamar, tæknilega miðlaðir. Meðal þeirra teljast ekki bara upp-pumpaðir hvítir líkamar, eins og líkami Swartzeneggers í *Terminator*, eða þrautþjálfaðir líkamar orustuflugmanna, heldur einnig hinn nafnlausí fjöldi láglæuna-líkama, aðallega kvenna og barna, í verk-smiðjum á tollfrjálsum útflutningssvæðum í þróunarlöndum og á sístækk-andi láglæunasvæðum innan þróaðra samfélaga sem halda tækniknúnu og hnattrænu hagkerfinu gangandi.

Öll tækni tengist „líf-valdi“³ að því leyti sem hún hefur áhrif á lík-ama og kaffærir þá í félagslegum tengslum valds, aðgengis og útilok-unar.⁴ Michel Foucault rannsakaði líf-vald á áhugaverðan hátt en hann hélt því fram að vald yfir lífi og öllu sem lifir búi í hjarta tæknimenn-ingar samtímans. Tölvunarfræðingurinn Stan Franklin telur að við séum stödd í miðjum heimi erfðafræðilegrar félagsímyndunar (e. *genetic social imaginary*) sem tengi án afláts erfðakóðann eða DNA við markaðsvæn vörumerki. Genin verði þarafleiðandi gróðavænlegar upplýsingar og markaðssett sem slík. Lýsandi dæmi um þetta er sú útbreidda venja í stöðluðu rannsóknarstarfi að sækja um einkaleyfi og tryggja eignarhald á náttúrulegum fyrirbærum eins og fræjum, korni og frumum. Þetta merkir í raun að vísindaleg rannsókn, sem enn nýtur virðingar og styrkja í samræmi við það, leiðir til endalausra nytjatæknilegra nýjunga. Erfða-breytingar í matvælaframleiðslu – og sú sterka andstaða gegn henni sem blossaði upp í Evrópu – er augljóst dæmi um erfðafræðilegt val á framleiddum vörum.

Hinn erfðafræðilegi heimur félagsímyndunar er hins vegar tvíeggjað-ur og ef „náttúrunni“ hefur verið breytt af tækninni, þá er sú mengun gagnkvæm. Verkfræðiafurdur og framleiðsla eru þannig settar fram í erfðafræðilegu formi en það áréttar að arfgengir eiginleikar eru tæknilega yfirfærðir í gegnum nákvæmt val og framleiðslu á styrkleikum og veik-leikum. Slík markaðsvædd útgáfa af félagslegum Darwinisma bætir írón-ískri vídd við hina útbreiddu hugmynd um „næstu kynslóð“ rafeinda-tækja, tölva, bifreiða og hvers sem er. Sú grundvallarhugmynd er að verki í erfðafræðilegri félagsímyndun að DNA leiði til markaðsvænna vöru-

merkja, sem þýðir að genin eru bókstaflega gullfótur okkar. Hér er svo sannarlega um líf-vald að ræða.

Í ljósi líf-valds tengsla endurtekur hnattvæðing forna venju háþróaðs kapítalisma; að neyta annarra á miskunnarlausan hátt. Eins og Vandana Shiva bendir á, verðum við að greina á milli tveggja ólíkra háttar hreyfanleika í hnattvæðingunni: „Einn hópur er hreyfanlegur á heimsvísu, er án heimalands eða heimilis en með eignarhald á heiminum öllum, annar hópur er rótlausar verur í flóttamannabúðum og á verndarsvæðum sem jafnvel þar hafa glatað öllum hreyfanleika“.⁵

Konur, ungar stúlkur og aðrir „einnota“ líkamar sem eru dregnir í dilka eftir kynþætti eða útilokaðir vegna aldurs, fötlunar eða annarra félagslegra ástæðna, verða fyrir sérstaklega grimmilegu ofbeldi í þessu valdakerfi. Reynsla þeirra af algerri eignaupptöku á kjarna líkamnaðrar og djúpstæðrar sjálfsmyndar þeirra sýnir að rök hins háþróaða kapítalisma byggist á síendurteknum, kerfislægum og þvinguðum útburði.⁶

Þessi þverstæða dregur fram geðklofann í háþróuðum kapítalisma, eins og Deleuze og Guattari orðuðu það: Þverstæðan felst annars vegar í miklum hreyfanleika fjármagns og ákveðinna geira hagkerfisins sem tilheyra úrvalshópnum og hins vegar í mikilli miðstýringu og afar litlum hreyfanleika fyrir flesta. Firnin öll af innviðum og innra skipulagi er til staðar samtímis flókinni og hnattvæddri tvístrun og eyðslu. Hin hátækni-vædda menning sem stærir sig af því að vera „upplýsingasamfélag“ er í raun jarðfast og efnislegt innra skipulag sem hreiðrar um sig í hinni hnattvæddu og tömdu borg; þessi borg inniheldur í ósamstæðu félagsrými sínu sýnishorn af afar þróuðu en jafnframt afar fornfálegu eða úreltu hagfræðilegu og félagslegu skipulagi. Háþróaðar upplýsingamiðstöðvar standa við hliðina á „endursvæddum“⁷ farand-menningarhópum sem koma til móts við allar aðrar þarfir. Þetta veldur stórfelldum mismun í aðgangi að fjármagni og tækni hins nýja hagkerfis.

Hnattvætt hagkerfi er einnig markað af straumum farandverkafólks vegna þess sem Saskia Sassen kallar „síaukna þjóðernismismunun á vinnu-mörkuðum þannig að innflutningur og þjóðerni verða merki um annarleika (e. *otherness*).“⁸ Sassen berst fyrir því að þessir rasísku þættir verði miðlægir í greiningunni á hinni hnattrænu hagkerfismenningu, til að hægt sé að sjá þá sem staðbundin tilfelli í heimsflæði fjármagnsins. Allt þetta kallar á hnatt-staðræn sjónarhorn.

Zilla Eisenstein er á svipuðum nótum í gagnrýni sinni á hnattvæðingu. Hún heldur því m.a. fram að til staðar sé kerfi sem feli í sér kerfislægan mismun sem réttlæti arðrán og grimmileg valdatengsl.⁹ Það sé því mikilvægt að leita leiða til að auka lýðræði á tímum hnattvæðingar, í nafni fjölbreytileika, og sinna á sama tíma málefnum eins og nærsamfélaginu, ábyrgð og öðru því sem fellur ekki undir gróðalögmál. Eisenstein tætir í sig goðsögnina um opna, frjálsa og lýðræðislega neyslusamfélagið. Hún vitnar í Benjamin Barber og kallar slíkar goðsagnir „alhæfða glápmenningu upplýsingaskemmtunar (e. *infotainment*) og Holly-heimsmyndar.“¹⁰

Á þessu sviði félagsímyndunar blandast saman þegnskapur og neysluhyggja en til sölu eru ódýr loforð um mannlega frelsun í gegnum gengdarlausa neyslu. Gagnrýni á þetta er miðlæg í femínískri pólitík samtímans. „Ég versla, þess vegna er ég“ er mottó ný-frjálshyggjunnar og það sem varast þarf. Gegn guðspjalli neysluhyggjunnar mætti benda á lífseiglu kynþátta- og kynjakúgunar sem leikur stórt hlutverk í hinu hnattvædda hagkerfi. Bág staða stúlkna og kvenna í þróunarlöndum og minnihlutahjóðflokka innan þróuðu landanna er sérstaklega knýjandi en hún byggist á:

[...] atvinnuskiptingu í anda kynþáttamisréttis og fedra-
veldis [...] sem skipar konum og stúlkum [...] einkum ef
þær eru litaðar, í láglæuna-færibandavinnu, þjónustu- eða
upplýsingastörf eða í kynferðis-gettó annars staðar á mark-
aðnum. Á sama tíma er þess vænst af konum að þær haldi
áfram að ala upp börn og sjá um heimilisstörf.¹¹

Það hlýtur að vera pólitískt forgangsatriði að vinna gegn svona drottunar-
mynstri sem virðist almennt og altækt.

Í fræðilegu ljósi skiptir meginmáli að hið hnattvædda hagkerfi er ekki
línulegt heldur virkar frekar eins og vefur, tvístraður og margmiðjaður. Um er að ræða kapítalisma og geðklofa, eins og Deleuze og Guattari orðuðu það. Þetta skapar nokkur aðferðafræðileg vandamál fyrir samfélagsrýninn vegna þess að kerfið umbreytist í margræð gögn sem eru klassískum og nútímalegum félagskenningum ofviða. Varðandi þetta tel ég að við þurfum að tileinka okkur ólínulega hugsun sem meginreglu og

í stað aðferðafræði þurfum við að þróa „kortagerð“ sem nær yfir þversagnir og mótsagnir hnattvæðingar og styttrir sér ekki leið í gegnum margræðni hennar.

Umbreytingaferlum síð-póstmodernisma fylgja vandamál eða fræðileg kreppa í framsetningu. Því hefur verið haldið fram að póstmóðernismi sem sögulegt andartak marki hnignun nokkurra grundvallarforsendna upplýsingarinnar. Þetta á einkum og sér í lagi við meinta framþróun mannkyns eftir eins konar sjálfvirkri markhyggju og vísindalegri skynsemisshyggju sem sögð er miða að „fullkomleika“ mannsins. Frelsunarmarkmið móðernismans felur í sér hugmyndina um „hina viti bornu sjálfsveru“ sem útilokar nokkur landamerki eða viðmiðunarhópa sem einnig eru kallaðar „ómissandi hinir“. ¹² Þessi landamerki eða vörður eru: kynjaður hinn (les: konur), þjóðernis hinir og náttúrulegt umhverfi. Saman mynda þær þrjár víxl tengdar hliðar kerfislægs annarleika eða mismunar í formi lítilsvirðingar sem í senn mótar nútímann og er útilokaður í honum. Þær leika mikilvægt hlutverk í skilgreiningu normsins, hins normala og hins normgerandi sjónarhorns, á sjálfsverunni. Þær eru jafnframt fulltrúar fyrir gengisfelldan annarleika sem í sögulegu ljósi hefur verið skynjaður sem ólíkur í merkingunni að vera „síðri en“. Þversögnin felst í því að þessi lítilsvirðandi mismunur, eða „minnkunartilhneiging“, hefur verið ráðandi í sköpun karl-lægrar sjálfsfremdar, eða „rökhyggju hins Sama“. ¹³

Hinir kerfislægu „hinir“ móðernískrar sjálfsveru birtast aftur í póstmóðernisma sem vísbending, tjáning eða einkenni kreppunnar – íhaldssamir mundu segja „orsök“ hennar – þegar móðernisminn er farinn að láta á sjá eða jafnvel kominn að fótum fram. Þessir „hinir“ leggja þó einnig fram kraftmikinn, jákvæðan, og að mínu áliti, nauðsynlegan endurlestur á sjálfsverunni eftir skipbrot hins náttúrugerða viðmiðs tvíhyggjunnar. Þetta kallar fram nokkrar marglaga og flóknar orðræður í kringum vald og líkama. „Líf-vald“, skilið sem vald yfir lífrænu efni per se, er flókið vandamál í nýju heimsskipulagi. Á svo ört vaxandi og samfélagslega vefengdu sviði er hins vegar sjálf hugmyndin um *bios* eða líf dregin í efa á margvíslegan hátt. Þetta er hægt að yfirfæra á forsendur vist-heimspeki og þarafleiðandi er hér á ferðinni síðferðilegt álítaefni í sambandi við sjálfbærni sem snertir komandi kynslóðir.

Rökfærsla mín krefst ákveðins þankagangs og hugmynda sem gera okkur kleift að taka með í reikninginn, á jákvæðan og styrkjandi hátt,

þær umbreytingar sem í vændum eru. Við búum þegar í kvenfrelsuðum (póst-femínískum), fjölmenningarlegum og hátæknivæddum samfélögum. Menning samtímans er samt sem áður ófær um að setja fram þennan raunveruleika með viðeigandi hætti. Í stað þess er klifað á hinu eymdarlega viðkvæði um „endalok hugmyndafræði“ og haldið uppi sífrandi málsvörn fyrir „hinu nýja“. Fortíðarþrá og ofurneysluhyggja renna saman undir kaldhæðnu glápi ný-frjálshyggunnar.

Evrópska víddin

Skrif og kenningar femínískra hugsuða, einkum á sviði eftirlendufræða og and-rasisma, um vald, mismun og staðsetningarpólítík, varpa ljósi á þverstæður samtímans. Þetta á við um fræðimenn eins og Gayatri Chakravorty Spivak, Stuart Hall, Paul Gilroy, Avtar Brah, Helma Lutz, Philomena Essed, Gloria Wekker, Nira Yuval-Davis og marga aðra sem þekkja til ástandsins í Evrópu. Ein af mikilvægustu afleiðingum síð-póstmódernisma í Evrópu er fyrirbærið þver-menningarleiki eða mismunandi menning sem rekst á og skarast í fjölbjóðernislegu eða fjölmenningarlegu samfélagsrými Evrópu. Fólksflutningar á heimsvísu og stórfelld hreyfing fólks á sér stað frá jafri inn að miðju á heimsvæddum skala „dreifðra forráða“. Þessi hreyfing hefur grafið undan meintri menningarlegri einsleitni evrópskra þjóðríkja og verðandi Evrópusambands. Evrópa samtímans á fullt í fangi með fjölmenningarhyggju á tímum síaukinna þjóðernisátaka og tæknihræðslu. Þverstæður, valdamisvægi og sundrun í átökum samtímans krefst þess að við hættum að einblína á átök milli menningarsvæða og snúum okkur heldur að mismun(un) innan einnar og sömu menningarinnar. Með öðrum orðum, eitt af megineinkennum okkar sögulega ástands er tilfærsla þar sem jafar og miðja takast á en á flóknari hátt en áður hefur þekkst og ögrar því tvíhyggju eða andstæðuhugsun.

Margir álíta að félags-menningarleg stökkbreyting sem stefni í fjölbjóðernislegt og margmiðlað samfélag eigi sér nú stað. Í femínískri kenningu er talið að þessar meintu umbreytingarnar hafi ekki eingöngu áhrif á pól „hinna“ heldur hljóti jafnframt að losa og setja úr skorðum staðsetningar og forréttindi „hins sama“, hinnar fyrrverandi miðju. Breytingarnar taki m.ö.o. ekki eingöngu til orðaforða eða myndhverfinga sjálfsveranna

heldur einnig sjálfsverundarinnar og þeirra samfélagstengsla og samfélagsímyndunar sem styðja hana. Bæði félagsleg tengsl og táknræn framsetning þeirra er í uppnámi. Merkisberar Evrópumíðaðs fallógósentrisma¹⁴ standast ekki lengur í siðmenntuðu samfélagi sem innifelur m.a. kynjaða konu og karl, er fjölmenningarlegt og ekki endilega kristið. Samfélagsleg umbreyting kallar nú sem aldrei fyrr á spurninguna um framsetningu: hvað getur karllægt, hvítt, kristilegt eingyðistáknsvið gert fyrir þegnana? Áskorunin, rétt eins og áhyggjurnar, sem komandi sjálfsverur vekja upp, mynda mynstur eins konar *verðandi* sem krefst nýrrar tjáningar og framsetningar sem meta þarf á gagnrýninn hátt. Femínísk kenning á einkar vel við og er ákaflega nýtsamt og þarft tæki á stormasömum tímum fyrirbæra sem eiga sér stað „heima í héraði“ og valda „hnatt-staðvæddum“ breytingum.

Nú á tímum póstmóðernisma eða eftir-iðnbyltingar heyrir maður oft minnst á „kvenvæðingu“ menningarinnar, hvort sem er í sambandi við fjölmiðlamál eins og dauða Díönu prinsessu eða samfélagsleg fyrirbæri eins og fátækt eða jöðrun. Hér er á ferðinni margslungið hugtak, svo vægt sé til orða tekið; það er einkennandi fyrir kreppu karlmenskunnar og karllægrar drottunar en er einnig gildishlaðin tilvísun í „mjúk gildi“, s.s. sveigjanleika, tilfinningasemi, umhyggju og umsjá. Þessi „mjúku“ gæði rekast á en eru þó ekki með öllu ósamrýmanleg þeim stífu reglum sem enn ráða ríkjum á hinu opinbera sviði og endurspegla ekki aðeins karllægni kerfisins heldur einnig þá karl-mettuðu ímynd sem það byggist á. Að þessar „umbreytingar innileikans“¹⁵ skuli tjáðar sem „kvenvæðing“, þótt tengsl þeirra við raunverulegar konur séu langt því frá bein eða gagnsæ, vekur stöðuga furðu. Því er ákjósanlegt að túlka þetta meinta „kvenvædda“ ferli sem þörfina til að þróa nálganir sem auka aðgang að og þátttöku í tæknimenningu samtímans. Við þurfum á margbrotnari skilgreiningum að halda varðandi kyngervi, þjóðerni, stétt og aldur í sambandi við mótun sjálfsmynda. Þetta er sú félagslega stefnu-mótun sem takast þarf á við. Uppblásin orðræða um „hið kvenlæga“ hefur aldrei nýst konum og „hinum“ sérlega vel, fylgi henni ekki heilbrigður skammtur af femínískri meðvitund. Nýrra orðræðna um karlmenskuna er einnig þörf.

Femínískir fræðimenn, sérstaklega þeir sem lagt hafa stund á eftirlendufræði og skoðað kynþáttafordóma, hafa ekki verið sparir á gagnrýni

sína á þverstæður og þá heldur ógeðfelldu verkaskiptingu sem upp hefur komið í samtímanum. Ein þverstæðan er sú að hugsuðir sem staðsettir eru í miðju núverandi og fyrrverandi „heimsveldis“ eru virkir í að afbyggja vald miðjunnar. Þannig liðka þeir fyrir orðræðulegri útbreiðslu og neyslu á fyrrverandi „neikvæðum“ hinum. Þessir sömu hinir eru hins vegar – sérstaklega í eftirlendum, en einnig í eftir-fasískum og eftirkommúnískum samfélögum – áhugasamari um að staðfesta sjálfsmynd sína, frekar en að afbyggja hana. Kaldhæðni þessa ástands er öllum ljós sem þátt taka í umræðunum: til dæmis þeim femínísku heimspekingum sem segja: „Hvernig getum við leyst upp sjálfsverund sem okkur hefur sögulega ekki enn verið veitt?“ Eða þá hörundsökka þegna eða eftirlenduþegna sem halda því fram að í ljósi sögunnar sé nú komið að þeim að hafa sig í frammi, að staðfesta sitt sjálf. Og hafi hinn hvíti, karllegi þegn áhuga á því að „afbyggja“ sjálfan sig og gangast klemmunni á hönd – verði honum að góðu! Aðalatriðið er og verður að „munur“ kemur upp sem miðlæg hugmynd – þótt hún sé umdeild og þverstæðukennd. Sem merkir að átök við þá hugmynd er óumflýjanleg, rétt eins og við – póstmódernískir þegnar – erum sögulega dæmd á klafa okkar eigin sögu. Af þessu leiðir að höfudatriði er að gera grein fyrir téðum þegnum með til þess hæfum kortlagningum.

Staðsetningarpólítík

Til þess að „myndanir“ (e. *figurations*) eða viðeigandi félagslegar formgerðir geti orðið til þarf aðferðafræði. Staðsetningarpólítík er ein af þeim leiðum sem femínísk kenning leggur til. Aðferðin gengur út á að skýra fjölbreytni meðal kvenna innan hugtaksins „kynlegur munur“ eða tvenndarandstæðu hinnar fallógósentrísku sjálfsveru. Þessar hugmyndir eru, í femínisma, samtengdar hugmyndum um þekkingarfræðilega og pólitíska ábyrgð en í henni felst sú aðgerð að fletta ofan af þeim valdastaðsetningum sem maður hlýtur að taka sér á svæði eigin sjálfsmyndar. Ábyrgð á félagslegum tengslum (og á líkömuðum og inngrónum staðsetningum) í þeim tilgangi að leysa upp valdamismun er tengd tveimur grundvallarhugmyndum: minninu og frásögnum. Þessar hugmyndir gangsetja ferlið með því að setja í orð, þ.e. draga inn

í táknlaga framsetningu, það sem samkvæmt skilgreiningu skreppur undan vitundinni.

„Staðsetning“ er reyndar hvorki sjálfskipuð né sjálfhönnuð sjálfsverundarstaða. Hún er rýmis-tímalegt svæði sem deilt er, mótast og nýtist með öðrum. Stór hluti staðsetningar okkar sleppur því undan sjálfsskoðun þar sem hún er svo kunnugleg, svo náin, að maður sér hana ekki einu sinni. „Staðsetningarpólitík“ vísar þarafleiðandi til sjálfskönnunarferlis sem krefst pólitískrar vakningar og þar með íhlutunar annarra.¹⁶ Staðsetningarpólitík er kortlagning á valdi sem hvílir á eins konar sjálfsgagnrýni, gagnrýnni sifjafræðilegri sjálfs-frásögn; hún er afstæð og beinist út á við. Þetta merkir að „líkamnaðar“ frásagnir upplýsa og umbreyta þekkingu okkar á sjálfum okkur og heiminum. Þess vegna gera textar og reynsla svartra kvenna hvítum konum kleift að sjá takmarkanir á sínum staðsetningum, sannleika og orðræðum. Femínísk þekking er gagnvirk ferli sem dregur fram hliðar á tilveru okkar, sérstaklega hvað varðar tengsl okkar við valdið, sem við höfðum ekki tekið eftir áður. Með orðfæri Deleuze þá „afsvæðir“ hún okkur; þ.e. firrir okkur hinu kunnuglega, hinu nána, hinu þekhta og varpar ytra ljósi á það; með orðum Foucaults, þá er hún míkro-pólitík, sem hefst með hinu líkamnaða sjálfi. Þetta vissu reyndar femínistar löngu áður en Foucault og Deleuze settu það fram í kenningu.

„Myndanir“ að óhefðbundnum femínískum sjálfsverundum, eins og kvensinninn/ lesbían/ sæborgin/ hin óvið-eigandi (e. *inappropriate(d)*)/ flökku-femínistinn, o.s.frv., eru frábrugðnar klassískum „myndhverfingum“ einmitt að því leyti að þær kalla á eins konar ábyrgðartilfinningu hvað staðsetningu varðar. Þær eru efnislegar kortlagningar og eru sem slíkar sjálfsskoðandi en lifa ekki sníkjulífi á myndhverfingarferli „annarra“. Sjálfsskoðun byggir ekki á einstaklingsvirkni heldur er um að ræða gagnvirk ferli sem hvílir í félagslegu samskiptaneti. Þær myndanir sem koma út úr þessu ferli verða eins konar kastljós sem lýsa upp hliðar á gerningum manns sem áður voru í skugganum. Með því að taka þetta skrefinu lengra, má segja að nýjar myndanir sjálfsverunnar (flökkufræðileg, sæborg, svört, o.s.frv.) virki eins og hugtakalegar *persónur*. Hér er ekki um myndhverfingu að ræða heldur efnislegt fyrirbæri sem líkamnar lýsingar á valdatengslum viðkomandi. Á sviði sköpunar tjáir hún tíð umskipti, umbreytingar eða jákvæða afbyggingu á valdinu sem maður

býr við. „Myndanir“ eða líkömnuð myndbreyting sjálfsveru-staðsetninga, leita í allt það sem hið fallógósentríska kerfi vill *ekki*.

Úrval nýrra óhefðbundinna sjálfsverunda hefur vissulega litið dagsins ljós í östöðugu landslagi póstmódernisma. Þetta eru vefengdar, marglaga og mótsagnakenndar staðsetningar sjálfsverunda en það fríar þær síður en svo undan valdatengslum. Þær eru blendingar og milli-hópar sem hefðbundnar lýsingar á félagslegum hópum, svo sem „utangarðsmaður“, „innflytjandi“, „minnihlutahópar“, ná fráleitt yfir. Þær eru nýju skrímslin í óreiðu heimsins. Frá sjónarhorni „annars konar annarra“ tjáir þessi útþanda framleiðsla á annars konar mismun í senn rökhyggju kapítalískis arðráns og sjálfsverundir jákvæðra og sjálfskilgreindra annarra. Þetta veltur allt á manns eigin staðsetningu eða staðsettum sjónarhornum. Hér er ekki um að ræða einhvers konar afstæðishyggju heldur innsetta og líkamnaða gerð af efnishyggju. Þetta má orða á femínískari hátt með Irigaray: mismunurinn sem dreifir sér í síð-póstmódernískum eða háþrúðum móðernisma eru hinir hins Sama. Þetta má þýða yfir á tungumál Deleuze: þessir mismunir, hvort sem þeir eru miklir eða tiltölulega smáir, eru ekki eigindlegir og breyta þarafleiðandi ekki rökhyggju eða valdi hins Sama, meirihlutans, eða hins reðurörökmiðleitna lykilkóða. Á síð-póstmódernískum tíma brotnar miðjan einfaldlega upp en er alveg jafn miðlæg og voldug og áður. Það skiptir miklu að falla ekki í þá gryfju að endurframleiða hið Sama, hvort sem er á plani mólekúlsins eða hins hnattræna. Það er ekki eftirsóknarvert að hneppa mismun í hugtök Hegels um díalektíska og gagnkvæma neyslu á sjálfi og hinum. Mismunur er hins vegar laus úr þessari keðju viðsnúninga og getur átt þátt í allt annars konar rökhyggju sem er flakkandi og ólínuleg.

Niðurlag

Þegar árið 2000 rann upp hafði samfélagslegt samhengi tekið umtalsverðum breytingum frá því að póststrúktúralískir heimspekingar settu „mismun“ á fræðilega og pólitíska dagskrá. Endurreisn líffræðilegrar eðlishyggju undir merkjum erfðafræði, sameindalíffræði, þróunarkenninga og DNA-harðstjórnar, hefur valdið þenslu og hlutgervingu hugmyndarinnar um „mismun“. Hægra megin í hinu pólitíska litrófi Evr-

ópu halda kynþáttahatarar á lofti mismun en afneita honum ekki. Í þessari afturhaldsorðræðu er mismunur sjálfsmyndarinnar samt sem áður eðligerður og hnýttur við ákveðna trú á þjóðleg, svæðisbundin, héraðsbundin eða stundum þorpsbundin viðmið um skilgreiningar á samsemd/sjálfsmyndum (sjá t.d. Front national í Frakklandi, „Lega“ á Norður-Ítalíu eða Haider-fyrirbærið í Austurríki). Slíkar hugmyndir um „mismun“, sem byggja á hugmyndum um manns eigið svæði, eru háðar nauðhyggju, útilokun og þjóðrembu. Í þessu samhengi er „mismunur“ fræðilegt heiti sem á heima í stigveldi gilda sem það stýrir með tvenndarandstæðum: það endurspeglar valdatengsl og kerfislæg mynstur útilokunar á plani hins þjóðlega, svæðis, héraðs eða jafnvel enn staðbundnara fyrirbæris. Þessar eðlishyggjuhugmyndir um „mismun“ eru pólitískt og félagslega afturhaldssinnaðar og þess vegna er mikilvægt að endurskoða stefnuskrána og beina henni í farveg (róttækrar) póststrúktúralískrar gagnrýni. Hugmyndin um „mismun“ er alltof mikilvæg til að láta erfðafræðingum hana eftir og hvað þá ýmsum sjálfskipuðum ofurmönnum með fortíðarþrá (hvítum, karlkyns, kristnum) sem vaða uppi þessa dagana.

Eftir 30 ár af póstmóðernískum og femínískum umræðum og deilum ættu eftirfarandi hugtök að vera vel kynnt í gagnrýnum fræðum: hin „ó-einsleita“, klofna, knýtta, „rísómíska“, flakkandi sjálfsvera, hið uppbrotna, hið margfalda, o.fl. Þrátt fyrir að þessi hugtök séu útbreidd og þrátt fyrir að hugtakaskráin hafi yfir sér róttæknitöfra er ekki um það að ræða að almennt samkomulag ríki um málefnið sem hanga á spýttunni; nefnilega, hvað það merkir nákvæmlega að sjálfsveran hafi glatað samfellu sinni? Þau siðfræðilegu og pólitísku álitamál sem hin sundraða sjálfsvera vekur upp í menningu og pólitík samtímans hefur orðið tilefni bæði ósættis og misskilnings.¹⁷ Með öðrum orðum, hálfkæringur í umræðunum um hina flakkandi sjálfsveru er meiri en nokkru sinni fyrr, á meðan mót- og þversagnir í hinu sögulegu ástandi samtímans hafa hrannast upp í kringum okkur. Hvað í ósköpunum er hægt að gera með hina klofna sjálfsveru? Hvaða gagn er í henni og fyrir hvern? Við hvaða pólitíska/siðferðilega geranda er hægt að tengja hann/hana? Hversu skemmtilegt er það? Hver eru gildin, normin og viðmiðin sem hin flakkandi sjálfsvera getur boðið upp á? Þessar spurningar ætti að setja efst á pólitíska dagskrá samtímans.

Leitin eftir nýjum, viðunandi skilgreiningum þarf að vera markmið samfélagslegrar samræðu og þær getur enginn einn einstaklingur ákveðið. Slík gagnrýnin skoðanaskipti ættu að vera kjarninn í gagnrýnum kenningum. Fyrsta spurningin sem ég myndi þar af leiðandi spyrja snýr því að kortlagningu: Ertu sammála undanfarandi lýsingu minni á menningar-ástandi eftir-iðnbyltingar? Búum við í sama heimi, í sama tímabelti? Hvernig gerir þú grein fyrir þeim heimi sem þú býrð í? Vinna við slíka kortlagningu markar upphafið á heimspekilegum samræðum í dag.

Ferli umbreytinga eru sífellt að verki og e.t.v. er jafngilt ferli ummyndandi endurheimtar á þekkingu rétt að hefjast. Í kjölfarið fylgir leitin að óhefðbundnum skilgreiningum til að tjá þær mótsagnakenndu, marghliða sjálfsverur sem við erum orðin. Augljós gjá er á milli þess hvernig við lifum – í frelsuðu eða eftir-femínísku fjölþjóðasamfélagi, sem er búið hátækni og fjarskiptum, með meintum frjálsum landamærum samhliða styrkara eftirliti, svo eitthvað sé nefnt – og hvaða mynd við gefum þessum kunnugleika sem við upplifum. Þá ímyndunarfatækt er hægt að túlka sem flugþreytu þess að lifa samtímis á mörgum tímabeltum, í geðklofnu ástandi sem einkennir sögulegt tímabil póstmóðernismans. Mikilvægasta verkefni samtímans er að fylla upp í þetta gap með viðeigandi skilgreiningum: Meiri áskorun er ekki hægt að ímynda sér.

Þýðing: Geir Svansson

¹ [„Kortlagning“ (fr. *cartographie*) er eins og mörg meginhugtökin í þessari grein úr smíðju Gilles Deleuze og Félix Guattari, sérstaklega úr svokallaðri flökkufræði (fr. *nomadologie*). Ekki er um að ræða kortlagningu í hefðbundinni merkingu heldur nauðsynlega aðgerð hinnar *verðandi* hugveru/sjálfsveru til að staðsetja sjálfa sig. Flökkufræðileg kortlagning (sem er í raun einungis afturvirk) þarfnast sífelldrar endurskoðunar en hún er formgerðarleg andstæða hins niðurnjörvaða: Kortið er „andstæða afritsins sem snýr stöðugt aftur til „hins sama“. Kortið snýst um gjörning eða frammistöðu [og] beinist að tilraunastarfsemi sem heldur sig fast við veruleikann“. Tilvitnanir úr „Rhizome“ í *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie II*, sjá ísl. þýð. Hjörleifs Finnsonar í *Heimspæki verðandinnar: Rísóm, síffjar og innrætt síðfræði*, ritstj. Geir Svansson (Reykjavík: Atvik 2003), bls. 32. Þýð.]

² [„Hnatt-staðrænt“ er þýðing á hugtakinu „g-local“ (þ.e. *global-local*) sem felur í sér nýtt sjónarhorn á hnattvæðinguna (*globalization*) að því leyti að aukið tillit er tekið til staðbundinna (*local*) þátta. Þýð.]

- 3 [„Líf-vald“ (fr. *bio-pouvoir*) er hugtak sem Michel Foucault notaði til að skoða tengsl velferðar og valds. Heilbrigði, velferð og framleiðni eru áhersluatriði í nútímasamfélögum. Til þess að hafa stjórn á þessum þáttum grípur ríkisvaldið, í gegnum stofnanir sínar (spítala, heilbrigðisþjónusta, vinnueftirlit), til valdsaðgerða til að bæta gæði vinnuafis (mæla út þá sem hafa lága framleiðni) og auka hreinlæti, með það að markmiði að gera samfélagið skilvirkara og hafa á því ítarlegri stjórn. Valdi, sem beitt er í þessum tilgangi, kallar Foucault „líf-vald“ sem merkir einfaldlega að valdbeitingin beinist að líkamanum og líffræðilegri starfsemi. Velferðarþjóðfélagið sjálft er eitt af megin verkfærum líf-valds. Þýð.]
- 4 Sjá umfjöllun Bryld og Lykke í *Cosmopolitans. Feminist Cultural Studies of Technology, Animals and the Sacred*.
- 5 Vandana Shiva í *Biopiracy. The Plunder of Nature and Knowledge*, s. 98.
- 6 Saskia Sassen í „Toward a Feminist Analytics of the Global Economy“ í *Indiana Journal of Global Legal Studies*.
- 7 [„Endur-svæðing“ (fr. *reterritorialisation*) er þýðing á hugtaki Deleuze og Guattaris sem tengist hugmyndum þeirra um „flökkufræði“ (fr. *nomadologie*) sem byggir á frelsi, hreyfanleika, vali og verðandi. Verðandi hugverur/sjálfsverur eru sífellt leitandi, eftir „flóttalínunum“ (fr. *ligne de fuite*) til að komast undan miðstýringu, skipulagi, bælingu – hinu samfélagslega svæði. Slík „af-svæðing“ (fr. *déterritorialisation*) er þó ekki endanlegt ástand heldur er um að ræða sífellt ferli af-svæðingar og endur-svæðingar. Þýð.]
- 8 Saskia Sassen í „Toward a Feminist Analytics of the Global Economy“, s. 21.
- 9 Zilla Eisenstein í *Global Obscenities*.
- 10 Sama, 105.
- 11 Sama, 134.
- 12 Lloyd, Genevieve í *The Man of Reason*.
- 13 Luce Irigaray í *Spéculum de l'autre femme*. [„Hinn Sami“ hjá Irigaray (fr. *Le Même*; e. *The Same*) er sá sem er Samur, Eins, Einsleitur, Einn og andstæða „hins“ eða „hinna“ – Um er að ræða Fallosinn og þann sem valdið hefur: hinn hvíta, gagnkynhneigða (kristna) karl. Þýð.]
- 14 [Hugtakið *phallogocentrisme* (eða *phallocentrisme*) er samsett orð úr *phallos* (reður(tákn)), *logos* (alheimsskipulag, rök, Lögin, Orðið) og *centrisme* (miðhyggja/-leitni). Hugtakið, sem rekja má til lacaískrar sálgreiningar og afbyggingar, felur í sér að menning og samfélag er karllægt, karlmiðað og fylgir „rökvísi hins Sama“. Öll orðræða (tungumálið gjörvallt) er þannig reðurrökmiðleitni. Konan er ekki skilgreind út frá eigin forsendum heldur út frá karlinum og því sem hana skortir (reðurinn). Hugtakið mætti þýða á íslensku sem „reðurrökmiðleitni“ en hér er erlenda orðið notað. Þýð.]
- 15 Anthony Giddens í *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*.
- 16 Inderpal Grewal og Caren Kaplan (ritstj.) í *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*.
- 17 Martha C. Nussbaum í *Cultivating Humanity: a classical defense of reform in liberal education*.

Heimildir:

- Braidotti, Rosi *Metamorphoses. Toward a Materialistic Theory of Becoming* (Cambridge: Polity Press, 2002).
- Bryld, Mette og Lykke, Nina, *Cosmodolphins. Feminist Cultural Studies of Technology, Animals and the Sacred* (London: Zed Books, 1999).
- Deleuze, Gilles og Félix Guattari, *Mille Plateaux. Capitalisme et schizophrénie II* (Paris: Éditions Minuit, 1980). Ensk þýðing eftir Brian Massumi, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).
- Eisenstein, Zilla, *Global Obscenities. Patriarchy, Capitalism and the lure of cyberfantasy* (New York: New York University Press, 1998).
- Franklin, Sarah, Celia Lury, Jackie Stacey, *Global Nature, Global Culture* (London: Sage Publications, 2000).
- Giddens, Anthony, *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics* (Cambridge: Polity Press, 1994).
- Grewal, Inderpal og Caren Kaplan (ritstj.), *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994).
- Irigaray, Luce, *Spéculum de l'autre femme* (Paris: Éditions Minuit, 1974).
- Lloyd, Genevieve, *The Man of Reason* (London: Methuen, 1985).
- Nussbaum, Martha C., *Cultivating Humanity: a classical defense of reform in liberal education* (Cambridge (MA): Harvard University Press, 1999).
- Indiana Journal of Global Legal Studies*, vol. 4, nr. 1, 1996.
- Sassen, Saskia, *Cities in a World Economy* (Thousand Oaks and London: Pine Forge Press/Sage, 1994).
- Shiva, Vandana, *Biopiracy. The Plunder of Nature and Knowledge* (Boston: South End Press, 1997).

Sköpun og sjálfssköpun

Arnfríður Guðmundsdóttir

**„Að guð skuli sjá nokkurn glaðan dag.“
Þjáningin, illskan og Guð**

Við þurfum ekki að leita langt til þess að finna ummerki illsku og þjáningar í umhverfi okkar. Allt í kringum okkur sjáum við illskuna að verki og þjáninguna sem fylgir í kjölfarið. Sagan geymir óteljandi dæmi um hinar margvíslegu birtingarmyndir illsku og þjáningar. Útrýmingarbúðir nasista í síðari heimsstyrjöldinni og aðskilnaðarstefnan í S-Afríku eru nýleg dæmi um stofnanagerða illsku sem orsakað hafa ómælda þjáningu og dauða milljóna einstaklinga. Ef við lítum okkur nær, bæði í tíma og rúmi, er einnig af nógu að taka. Næstum daglega erum við minnt á skelfilegar afleiðingar voðaverka eins og kynþáttahaturs, heimilisofbeldis, eineltis og nauðgana.¹ Í slíkum tilfellum fer sjaldnast á milli mála hver er gerandi og hver þolandi. Þó að aukin umræða og upplýsing hafi náð að vekja margt fólk til meðvitundar um þá ógn sem einstaklingum stafar af þessum vágestum, hefur ekki reynst auðvelt að vinna bug á þeim. En við höldum áfram að vinna að settu marki og snúum bököm saman til að binda endi á óréttlætið. Það gerir vitneskj-

una um illsku og þjáningu bærilegri að geta gert eitthvað í málunum. En hvað með þau tilfelli þar sem orsökina er óþekkt eða ill höndlanleg? Náttúruhamfarir og ólæknandi sjúkdómar valda ómældri þjáningu, án þess að við fáum nokkuð að gert. Hvað gerum við þá? Hvernig bregðumst við við slíkum raunveruleika?

Andspænis ísköldum raunveruleika illsku og þjáningar er spurt um orsök, en einnig merkingu og tilgang.² Reynslan af illskunni og þjáningunni kallar gjarnan fram áleitnar spurningar um Guð. *Hvar er Guð þegar vald illskunnar og þjáningarinnar virðist takmarkalaust og óhindrað? Og hver er sá Guð sem lætur verk þeirra óáreitt, að því er virðist? Getur Guð verið réttlátur, almáttugur og góður, allt í senn, án þess að grípa inn í? Þessar spurningar hafa lengi haldið vöku fyrir guðfræðingum. Svo oft eru þær meðhöndlaðar eins og heiður fræðanna, og/eða Guðs, sé að veði. Spurningar um illsku og þjáningu eru vissulega ágengar og krefjandi fyrir guðfræðing sem þráir að finna haldbær svör. Þegar stórt er spurt er oft fátt um svör og auðvitað er guðfræðingnum frjálst að velja aðrar og aðgengilegri spurningar til að fást við í fræðum sínum. En slíkt val hefur þolandinn ekki. Spurningarnar leita á og krefjast svara. Hvar er Guð þegar ég finn til? Er Guð dauður eða bara máttlaus gagnvart þessu öllu saman? Eða er Guði kannski bara alveg sama um mig? Hver sú eða sá sem sinnir sálgæslu, fær ekki flúið þessar spurningar, þó að þau sem ástunda fræðin geti stundum leyft sér það.*

En hvað segja fræðin við þau sem líða eða þau sem taka að sér hlutverk huggenda? Er það eitthvað annað en gömlu svörin um gildi þjáningarinnar og verðlaunin á himni þegar jarðvistin er afstaðin, eða kannski afplánuð, eins og sumir vilja halda fram? Á síðari hluta 20. aldar hafa margir guðfræðingar bent á takmörk slíkra lausna og skaðann sem af þeim kann að hljóta.³ Í framhaldi af því hefur guðsmyndin verið tekin til róttækrar endurskoðunar, en jafnframt grundvallarhugtök og hugmyndir um vald og gæsku Guðs. Einkennandi fyrir þá endurskoðun er umhyggjan fyrir velferð einstaklinganna, umhyggjan fyrir þeim sem finna til. Náskyld er umhyggjan fyrir Guði, sem á það á hættu að enda sem ofbeldisfullur harðstjóri, máttlaust góðmenni, eða merkingarlaust tákni um endanlegan sigur illskunnar yfir hinu góða.

Áleitnar spurningar um Guð andspænis illsku og þjáningu

Þjáningin og illskan hafa gegnt stóru hlutverki í gyðing-kristinni hefð allt frá upphafi. Raunveruleiki þjáningar og illsku hefur vakið upp áleitnar spurningar um Guðs góðu sköpun. Andspænis þjáningu og illsku er spurt um eðli Guðs og glímt við staðhæfingar um góðan, réttlátan og almáttugan Guð. Hvernig fara slíkir eiginleikar saman? Ef Guð er réttlátur, er þá illskan og þjáningin alfarið refsing syndugs mannkyns? Hvað þá um kærleika og umhyggju Guðs fyrir hinu skapaða? Er hugsanlegt að kærleikur og miskunnsemi Guðs geti komið í veg fyrir að réttlætið nái fram að ganga? Eins er spurt um mátt Guðs. Hvers vegna lætur almáttugur Guð illskuna og þjáninguna viðgangast? Er þá ekki almættið útilokandi fyrir kærleikann, hugsanlega líka réttlætið? Innan guðfræðinnar flokkast spurningar af þessu tagi undir *guðvörn* eða *theodicy*, þ.e. þegar fengist er við að færa rök fyrir réttlæti, valdi og gæsku Guðs, andspænis verkum hins illa.⁴ Orðið *theodicy* er grískt að uppruna, samsett úr orðunum *theos*, Guð, og *dike*, sem merkir réttlæti. Á íslensku er orðið yfirleitt þýtt sem *guðvörn*, en einnig stundum *trúvörn*. Hefðbundin guðvörn hefur stundum endað með að réttlæta illskuna, þegar því er haldið fram að í raun sé hið illa gott, af því að illskan sé vilji Guðs og vilji Guðs hljóti alltaf að vera af hinu góða.

Þekktustu gagnrýnina á klassísk svör guðvarnarinnar er án efa að finna í Jobsbók.⁵ Þegar þjáningin virðist óbærileg hefur Job upp raust og tjáir örvæntingu sína á afgerandi hátt, meðal annars með því að iðrast þess að hafa fæðst:

Hví dó ég ekki í móðurkviði,
– andaðist jafnskjótt og ég var kominn af móðurlífi?
Hvers vegna tóku kné á móti mér
og hví voru brjóst til handa mér að sjúga?
Því þá lægi ég nú og hvíldist,
væri sofnaður og hefði frið... (Jb 3.11-13)

Og Job áskilur sér rétt til að kvarta við Guð:

Ég ætla þá ekki heldur að hafa taum á tungu minni,
ég ætla að tala í hugarangist minni,
ég ætla að kveina í sálarkvöl minni. (Jb 7.11)

Þau svör sem vinir Jobs gefa honum í þrengingum hans eru dæmi um hefðbundna guðvörn, þar sem illskan og þjáningin eru talin eiga sér eðli-
legar orsakir í fortíð þess sem finnur til. Þjáningin er með öðrum orðum
refsing Guðs, í samræmi við boðskap syndafallssögunnar í þriðja kafla 1.
Mósebókar, þegar Adam og Evu er refsað fyrir óhlýðni sína við boð Guðs.
Viðbrögð Jobs ættu því að einkennast af þakklæti, fremur en örvæntingu,
að mati vinar hans, sem tekur sér stöðu dómarans í návist hins hrjáða:

Sjá, sæll er sá maður, er Guð hirtir,
lítilsvirð því eigi ögun hins Almáttka.
Því að hann særir, en bindur og um,
hann slær, og hendur hans græða. (Jb 5.17-18)

En Job á bágð með að setta sig við að Guð sé að baki þjáningunni. Hann
er sannfærður um að hafa ekki „unnið til“ refsingar Guðs og hann gerir
lítið úr visku vina sinna:

Já, vissulega, miklir menn eruð þér,
og með yður mun spekin deyja út! (Jb 12.2)

Að mati Jobs eru vinirnir nefnilega vonlausir sálnahirðar:

Ég hefi heyrt nóg af slíku,
hvímeiðir huggarar eruð þér allir saman. (Jb 16.2)

Það er ljóst að höfundur Jobsbókar hafnar því að líta beri á þjáninguna
og illskuna sem hegningu eða gjöf frá Guði, þó án þess að gefa endanleg
svör um upphaf og ástæður.⁶ Þegar Guð kemur til sögunnar í lok bók-
arinnar er Job minntur á takmörk sín andspænis mikilfengleika sköp-
unarverksins. Og Job viðurkennir smæð sína frammi fyrir Guði með
þessum orðum:

Sjá, ég er of lítilmótlegur, hverju á ég að svara þér?
Ég legg hönd mína á munninn.
Einu sinni hefi ég talað, og endurtek eigi,
– tvisvar, og gjöri það ekki oft. (Jb 40.4-5)

En hver er þá boðskapur Jobsbókar? Hvert er hið rétta svar við áleitnum spurningum Jobs? Hver er orsök illskunnar og þjáningarinnar, ef hana er ekki að finna hjá Job sjálfum? Job er „ráðvandur og réttlátur, guðhræddur og grandvar“ (Jb 1.1), en hann er ekki fullkominn frekar en hver annar. Málið snýst augljóslega ekki um það. Fyrir honum er svarsins ekki að leita í skoðeldum rökum heldur í *nálægð Guðs*.⁷ Guð er ekki lengur fjarlægur og þöggull. Þögn Guðs og einangrun Jobs í þjáningunni er rofin. Job hefur fundið Guð – í þjáningunni. Þess vegna getur hann sagt, fullviss um umhyggju Guðs þrátt fyrir allt:

Ég þekkti þig af afspurn,
en nú hefir auga mitt litið þig! (Jb 42.5)

Í ljósi reynslunnar er Job tilbúinn að taka orð sín aftur, sannfærður um mikilvægi nálægðarinnar og takmarkað gildi orðanna andspænis raunveruleika illsku og þjáningar (Jb 42.6).

Að tala um Guð í ljósi hörmunga heimsstyrjaldanna tveggja

Heimsstyrjaldirnar tvær höfðu mótandi áhrif á guðfræðiumræðu 20. aldarinnar. Á millistríðsárunum fór fram róttækt uppgjör við guðfræði 19. aldarinnar, sem einkennst hafði af takmarkalausri bjartsýni á möguleika manneskjunnar til þess að stofna fyrirmyndarríki á jörðu. Því fylgdi áhersla á syndugt eðli mannsins og annarleika Guðs. Þannig vildu guðfræðingar eins og Karl Barth svara mannmiðlægri guðfræði, sem gekk út frá því sem var líkt í mannlegu og guðlegu eðli.⁸ Í kjölfar síðari heimsstyrjaldarinnar urðu spurningar um tilvist og eðli Guðs óumflýjanlegar. Reynslan af takmarkalausri illsku mannfólksins vakti efasemdir um gæskuríkan og

almáttugan skapara alls sem lifir. Hvernig var hægt að trúa á gæsku og almætti Guðs í ljósi þess sem hafði gerst? Var Guð vanmáttugur gagnvart illskunni eða var þetta kannski vilji Guðs eftir allt saman? Skáldkonan Ólöf frá Hlöðum tjáir vel þessar áleitnu hugsanir í ljóði sem birtist á prenti árið 1945. Ljóðið hljóðar svo:⁹

Að guð skuli sjá nokkurn glaðan dag,
ég get ekki skilið það sinnslag.
Að horfa á þá neyð, já, og heyra þau óp
frá hnetti, sem hann til gleði skóp.
Hann sorgleikaskáld víst með afbrigðum er,
ef unað hann hefur af því, sem hann sér.

Að hugsa sér auga guðs horfa á það
og hugann því minnsta skyggnast að,
og sitja þó rór á sínum stól
á svipinn svo hýr sem morgunsól,
og lyfta ekki hendi að laga neitt.
Það líkist ei mér – ég skil það eitt.

Skáldkonan á erfitt með að sætta sig við þann Guð sem andspænis illskunni og þjáningunni auðsýnir fullkomið tilfinningaleysi. Aðgerðaleysi virðist einnig hrjá Guð, sem lætur hjá líða að gera eitthvað til þess að koma í veg fyrir hörmungarnar, eða að minnsta kosti að gera sitt til að bæta ástandið. Um miðbik 20. aldarinnar gerðust æ háværarir raddir þeirra sem ekki gátu sætt sig við hefðbundin svör guðvarnarinnar. Hvernig var hægt að skrifa guðfræði í kjölfar helfararinnar eða yfirleitt að tala um Guð eftir það sem hafði átt sér stað?¹⁰

Fræg er frásögn ungverska Gyðingsins Elie Wiesel af dvölinni í útrýmingarþúðum nasista, fyrst í Auschwitz og síðan í Buchenwald. Wiesel lýsir trúarbaráttu sinni, sem var samofin baráttunni fyrir lífinu, á eftirminnilegan hátt í bókinni *Nóttin*. Bókin kom fyrst út árið 1960, en Wiesel ákvað að fara í tíu ára þagnarbindindi áður en hann gerði tilraun til að færa í orð þá skelfilegu reynslu sem hann og margar milljónir Gyðinga urðu fyrir í síðari heimsstyrjöldinni. Í bókinni segir Wiesel frá efasemdum sínum um réttlæti og miskunnsemi Guðs and-

spænis illskunni sem fangarnir stóðu frammi fyrir. Sá Guð sem hann hafði trúað á frá barnæsku var að baki öllu, líka illskunni og þjáningunni. Hann fann til samsemdar með Job. Wiesel efaðist ekki um tilvist Guðs, en spurði um merkingu þeirrar refsingar sem Guð hafði leitt yfir Gyðingana.¹¹ Var það möguleiki að vilji Guðs væri hér að baki? Wiesel lýsir uppgjöri við fyrri hugmyndir sínar um Guð og því hvernig Guð – sá Guð sem hann þekkti svo vel – dó og í staðinn kom trú á Guð sem þjáðist með hinum þjáðu. Hinn þjáði Guð var sá Guð sem Wiesel kynntist í útrýmingarabúðunum. Wiesel sá þennan Guð meðal annars í augum drengsins sem barðist fyrir lífi sínu í snörunni á gálganum á meðan samföngunum, sem neyddust til að horfa á, var meinað að koma honum til hjálpar.¹²

Glíma Wiesels í útrýmingarabúðum nasista, glíman við máttaröfl illskunnar, var ekki síst glíma við Guð. Wiesel reyndi að koma heim og saman hefðbundinni mynd af almáttugum og réttlátum Guði og reynslu sinni af illskunni. Á síðari helmingi 20. aldar hefur komið fram sterk gagnrýni á hverskonar réttlætingu á eyðingarmætti illsku og þjáningar í heiminum. Í því samhengi hefur farið fram uppgjör innan guðfræðinnar við hina hefðbundnu guðsmynd í líkingu við það sem bók Elie Wiesels vitnar um. Hugmyndir Dietrichs Bonhoeffer um hinn þjáða Guð, sem settar eru fram í bréfi úr fangelsi hjá nasistum árið 1944, höfðu mikil áhrif innan guðfræðinnar á síðari hluta 20. aldar. „Aðeins hinn þjáði Guð getur hjálpað“ fullyrti Bonhoeffer.¹³ Með því að leggja áherslu á hinn þjáða Guð tók Bonhoeffer upp þráðinn frá Marteini Lúther, sem lagði áherslu á opinberun Guðs á krossinum, í þjáningu og dauða Krists. Jürgen Moltmann svaraði áskorun Bonhoeffer og í skugga hörmunga heimsstyrjaldanna tveggja tók hann hugmyndir kristinnar hefðar um viðbrögð Guðs við illskunni og þjáningunni í heiminum til róttækrar endurskoðunar. Sem andsvar við Guðs-dauða-guðfræði fimmta og sjötta áratugarins, setti Moltmann fram hugmyndir sínar um hinn krossfesta Guð, sem er hvorki dauður, máttlaus né miskunnarlaus, heldur tekur sér stöðu með hinum þjáðu.¹⁴

Gyðing-kristin hefð hefur vissulega alltaf haldið fram umhyggju Guðs fyrir þeim sem þjást, eins og óteljandi dæmi bæði í Gamla og Nýja testamentinu vitna um. Það sem hefur hins vegar vafist fyrir fólki eru áhrif þjáningarinnar á Guð. Eitt er að tala um að Guð *sé nálægur* í þján-

ingunni, annað að halda því fram að Guð *taki þátt* í þjáningunni. Spurningin um þátttöku Guðs í þjáningunni snýst um það, í mjög einfölduðu máli, hvort eitthvað utanaðkomandi hafi áhrif á Guð, með þeim afleiðingum að Guð finni til. Þar sem þjáningin felur í sér breytingu (eitthvað gerist sem veldur því að það er ekki eins og það var áður), gengur fullyrðingin um að Guð geti þjáðst, út frá því að Guð, eilífur og óbreytanlegur, geti breyst. Margir guðfræðingar hafa óttast að slíkar hugmyndir gerðu atlögu að guddómnum og drægju úr trúverðugleika Guðs.¹⁵ Er hægt að treysta á þann Guð sem verður fyrir áhrifum, en er ekki hin óumbreytanlega stærð sem stendur óhöggð, hvað sem gengur á?¹⁶ Einnig hefur verið bent á þá hættu sem felst í því að gera Guð að fórnarlambi illsku og þjáningar. Hvaða hjálp er að finna hjá þeim Guði sem fær ekki rönd við reist andspænis hinu illa? Jürgen Moltmann er í hópi þeirra guðfræðinga sem hafna því að valið standi aðeins á milli þess Guðs sem ekkert getur haft áhrif á og Guðs sem hjálparlauss þolanda. Þriðji valmöguleikinn er Guð sem *velur* að þjást, sökum kærleika og umhyggju fyrir sköpunarverkinu. Þannig er Guð hvorki ósnortinn af illskunni og þjáningunni, né magnþrota og ráðalaus, heldur tjáir sitt innsta eðli, þ.e. kærleika sinn, með því að ganga inn í aðstæður þess sem finnur til. Kross Krists er þá til marks um að Guð hafi valið að þjást með hinum þjáðu.¹⁷ Með því að tjá Krist í sundurmörðum kvenlíkama á krossi er áréttað að samstaðan í þjáningunni virði engin mörk og nær því líka til þeirra kvenna sem líða sökum ofbeldis og misnotkunar.¹⁸

Róttæk þjáning og meðlíðan Guðs

Áhersla á samstöðu og meðlíðan Guðs með hinum þjáðu er áberandi hjá guðfræðistefnum sem hafa komið fram á síðustu áratugum og endurskoða túlkun á þjáningu og illsku í kristinni hefð út frá reynslu minnihlutahópa. Þessar áherslur er að finna hjá guðfræðingum á meðal svartra í Bandaríkjunum og fátækra í Suður-Ameríku, en einnig hjá femínískum guðfræðingum. Í femínískri guðfræði hefur þörfin á endurskoðun valdahugtaksins verið áréttuð í þessu samhengi og er drottunarvaldinu hafnað sem hinu eina mögulega birtingarformi valds. Valdi kærleikans hefur þá verið stillt upp sem andstæðu við drottunarvaldið, þar sem kærleikurinn

holdgerist í meðlíðaninni og tekur sér endurleysandi vald andspænis valdi illskunnar. Um leið og vald Guðs hefur verið endurskilgreint sem kærleikur er ekki lengur nauðsynlegt að sjá vald og gæsku Guðs sem eilífar andstæður. Í kjölfarið kemur ný guðsmynd sem áréttar meðlíðan Guðs og hvetur til mótstöðu gegn illskunni.

Bandaríski guðfræðingurinn Wendy Farley lagði grunninn að femínískri gagnrýni á forsendur hefðbundinnar guðvarnar í bók sinni *Tragic Vision and Divine Compassion, A Contemporary Theodicy*, sem fyrst kom út árið 1990. Farley nálgast vandamálið um illskuna út frá þjáningu, en ekki synd eins og hefð er fyrir að gera innan gyðing-kristinnar hefðar, í samræmi við boðskap syndafallssögunnar í þriðja kafla 1. Mósebókar. Í stað þess að réttlæta alla þjáningu sem refsingu fyrir synd og gera þannig einstaklinginn ábyrgan fyrir þjáningu sinni, gengur Farley út frá því að til sé óréttlætanleg þjáning. Farley kallar slíka þjáningu „róttæka þjáningu“ (e. *radical suffering*).¹⁹ Það sem greinir synd frá róttækri þjáningu er að syndin er siðferðileg, vegna þess að hún felur í sér höfnun á ábyrgð okkar gagnvart Guði.²⁰ Einkenni róttæktrar þjáningar er að brjóta fólk niður og tortíma mennsku þess. Farley telur ógerlegt að skoða róttæka þjáningu sem refsingu eða sem makleg málagjöld. Dæmi um slíka þjáningu er að finna hjá börnum sem hafa verið misnotuð kynferðislega, sem og fórnarlömbum gyðingaofsókna nasista og heimilisofbeldis.

Róttæk þjáning er afleiðing róttæktrar illsku (e. *radical evil*), sem virðist lifa góðu lífi í heiminum. Þess vegna leggur Farley til „tragískt“ viðhorf til þjáningarinnar, í stað hins siðferðilega.²¹ Með „tragískri“ heimssýn á Farley við að heimurinn sem við lifum í sé fremur „tragískur“ en réttlátur (samanber ummæli Ólafar frá Hlöðum um Guð sem „sorgleikjaskáld“ í ljóðinu sem vitnað er í hér að framan). Þó að ekki séu allir á eitt sáttir um einkenni „tragedíunnar“ eða harmleiksins, telur Farley víðtæka samstöðu um að annars vegar gangi tragedían út frá *frelsi og ábyrgð*, og hins vegar *mótþróa og andófi* gegn þjáningunni. Slíkt viðhorf til þjáningar og illsku, segir Farley, kemur víða fram í Biblíunni, meðal annars í Jobsbók, Harmljóðunum og sumum Davíðssálmum, en eins og kunnugt er verður tragedían síðar sérstakt bókmenntaform hjá grísku harmleikjaskáldunum.²²

Eins og titill bókar Farley gefur til kynna er guðvörn hennar byggð á

hugmyndum um annars vegar tragíska heimssýn (e. *tragic vision*) og hins vegar guðlega meðlíðan (e. *divine compassion*). Hugmyndin um guðlega meðlíðan felur í sér endurskoðun valdahugtaksins sem er venjulega skilið einhliða sem *vald til að drottna*.²³ Farley hafnar drottunarvaldinu sem viðeigandi fyrirmynd að guðlegu valdi. Í stað þess vill hún túlka *vald Guðs sem vald kærleikans*. Að hennar mati er vandamál hefðbundinnar guðvarnar að stilla valdi og kærleika upp sem andstæðum. Ef litið er á kærleikann sem vald eru vald og gæska Guðs ekki lengur andstæður. Almætti Guðs felst þá í því að miðla lífi og kærleika.²⁴ Eftir sem áður er vandamál guðvarnarinnar það að við getum staðið gegn valdi Guðs. Kærleikur Guðs skapar rými fyrir illsku með því að gefa frelsi. Þetta kallar Farley „tragískt samhengi frelsisins“. En kærleikurinn táknar líka vald til þess að rísa upp gegn illskunni. Það er hér sem *með-líðan* (e. *com-passion*) kemur inn í myndina. Meðlíðan er birtingarform kærleikans, sem vinnur að því að yfirvinna og endurleysa illskuna. Samkvæmt Farley er meðlíðan holdtekja (e. *in-carnation*) guðlegrar elsku sem stendur fyrir endurleysandi vald andspænis valdi illskunnar. Meðlíðan er kærleikur sem bregst við þjáningu með því að hindra hana frekar en að réttlæta. Hún snýst gegn þjáningunni með því að bjóða fram huggun, lækningu og styrk til handa þeim sem þjást.

Meðlíðan Guðs, sú grundvallarafstaða Guðs til heimsins sem einkennist af kærleika og umhyggju, er grunnurinn að guðsmynd Farley. Guð er eins og móðir sem leitast við að hugga börnin sín, segir Farley. En meðlíðan Guðs felur í sér meira en samstöðu í þjáningunni. Holdtekja Krists vitnar um öfluga mótspyrnu, eða andóf gegn niðurbrjótandi áhrifum þjáningarinnar. Á þessum grunni vill Farley endurskoða merkingu krossins, þannig að hann sé hvorki skilinn sem refsing né tjáning á staðgengilshlutverki Krists. Öllu heldur er krossinn opinberun á baráttu Guðs gegn hinu illa í sögunni og ber vitni um guðlega nærveru sem endurleysandi vald í sögunni – mitt í þjáningunni. Þau sem fylgja í fótspor Krists eru þá, hvert og eitt, kölluð til að raungera áframhaldandi holdtekju Guðs í gegnum meðlíðanina, með því að sýna samstöðu í þjáningunni, en einnig með því að rísa gegn niðurbrjótandi áhrifum hennar.²⁵ Meðlíðanin er því forsendan fyrir móttöðu, von og umbreytingu. Meðlíðanin miðlar valdi (e. *empowering*) til þeirra sem þjást ekki aðeins til þess að breyta aðstæðum, heldur líka til þess að vinna gegn eyðingarmætti þjáningarinnar í

eigin lífi. En fyrst og síðast miðlar meðlíðanin þeim boðskap að illskan eigi ekki síðasta orðið, heldur kærleikur Guðs.²⁶

Að rísa upp gegn illsku og þjáningu

Þegar fólki ofbýður illskan og þjáningin í heiminum rís það gjarnan upp og kvartar. Kvörtunin eða andófið beinist oft að Guði og er þá um leið hróp á hjálp. Dæmi um slíkt neyðaróp er hróp Krists á krossinum: „Guð minn, Guð minn, hví hefur þú yfirgefið mig?“ (Mk 15.34).²⁷ Hér að framan hefur verið fjallað um andófið í Jobsbók, en einnig í bók Elie Wiesels og ljóði Ólafar frá Hlöðum. Reynslan af þjáningunni er sammannleg, en hún birtist í ýmsum myndum og hefur mismunandi áhrif. Í inngangi þessarar greinar var talað um aðgreiningu á milli þjáningar sem á sér óþekktar eða óræðar orsakir og hinnar sem má rekja til mannlegs óréttlætis.²⁸ Ýmist er talað um að þjáningin sé merkingarlaus eða að við þroskumst í gegnum hana. Sumt fólk styrkist í gegnum þjáninguna, annað brotnar niður. Í öllum þessum tilfellum er mikilvægt að gera ráð fyrir því sem Farley kallar *róttæka þjáningu*. Slík þjáning er óréttlætánleg og hún brýtur niður – alltaf. Það er því ekki hægt að ætlast til þess að þjáningin sé alltaf til góðs – þótt síðar verði! En viðbrögð við þjáningunni skipta miklu máli, ekki síst þegar um er að ræða þjáningu sem orsakast af mannlegri illsku og óréttlæti. Í þjáningunni stendur einstaklingurinn frammi fyrir vali á milli þess að þrauka (e. *endurance*) og að leggja sig fram við að umbreyta aðstæðum (e. *transformation*).²⁹ Umbreytingin felst í því að rísa upp gegn óréttlætinu og binda endi á það sem veldur þjáningunni. Hér skiptir miklu sá stuðningur (meðlíðan) sem einstaklingurinn nýtur og hvatningin til að rísa upp í stað þess að sætta sig við aðstæður. Á þetta reynir til dæmis þegar um heimilisofbeldi er að ræða. Sá stuðningur og sú hvatning sem þolandinn fær til að brjótast út úr viðjum ofbeldisins, skiptir oft sköpum. Gildi samstöðunnar er ótvírætt og gegnir lykilhlutverki í því að gefa þjáningunni merkingu og leyfa henni þannig að leiða eitthvað gott af sér, án þess að gera lítið úr niðurbrjótandi afli hennar.³⁰

Í Jóhannesarguðspjalli er sagt frá því þegar lærisveinar Krists spurðu hann hvers vegna einstaklingur sem þeir mættu á leiðinni væri blindur. Lærisveinarnir vildu vita hvort orsök blindunnar væri að finna í synd hans

eða hjá foreldrum hans. Jesús hafnaði hvoru tveggja og neitaði þannig að sjá samhengi milli syndar og sjúkdóms (Jh 9.1-3). Ekki er óalgengt að heyra fólkhalda fram skoðunum sem minna á svör vana Jobs og spurningu lærisveinanna. Þörfin fyrir að finna „skynsamlegar“ ástæður fyrir þjáningunni er knýjandi og verður oft til þess að fólk rígheldur í þá skoðun að þjáningin sé refsing Guðs. En hættan felst einmitt í því að reyna alltaf að finna ástæður og tilgang. Stundum er það hægt, en stundum ekki. En þó að tilvist illskunnar sé gáta sem við fáum ekki leyst á viðunandi hátt, hljótum við samt sem áður að leita svara. Við getum ekki látið sem ekkert sé. Of oft hefur illskan fengið að geisa í skjóli guðfræði sem freistast til að réttlæta illskuna og neitar að horfast í augu við óréttlætið sem býr þar að baki. Það er í skugga slíkrar guðfræði sem presturinn leyfir sér að senda konuna aftur heim, sem hefur komið til hans í leit að hjálp í ofbeldisaðstæðum heima fyrir. Í ferðanesti fær hún skilaboð um að hennar hlutverk sé að taka upp kross sinn og fylgja Kristi.³¹ Slík viðbrögð hljóta að vera óásættanleg og beinlínis skaðleg. Ábyrg guðfræði hlýtur alltaf að hvetja til andófs gegn illskunni. Andófið felur í sér meðlíðan með þeim sem þjást, en það er einmitt í andstöðunni við illskuna sem nærvera Guðs verður áþreifanleg.³²

Meðlíðan má ekki misskilja sem tilfinningasemi, eða viðkvæmni gagnvart þjáningunni, heldur felst hún í aðgerðum, samanber dæmisöguna af miskunnsama Samverjanum (Lk 10.25-37). En það er ekki endilega alltaf auðvelt eða fyrirhafnarlítið að finna til með öðrum, eins og sagan um miskunnsama Samverjann minnir okkur á. Þeir sem gengu framhjá voru án efa í mikilvægum erindagjörðum. Kannski höfðu þeir einfaldlega ekki tíma. Það er ýmislegt sem bendir til þess að nú á dögum sé fólk einfaldlega ekki opið fyrir neyð náungans. Oft virðist tilfinningaleysi einkenna afstöðu okkar. Það er eins og við höfum lært að loka augunum fyrir illskunni og þjáningunni allt í kringum okkur. Við höfum greiðari aðgang að vitneskju um þjáningu fólks og illskuna sem veður uppi í heiminum en nokkru sinni fyrr. Til þess að vinna úr þessum upplýsingum höfum við tilhneigingu til þess að forgangsraða. Við sjáum merki um þessa forgangs röðun í fréttum fjölmiðlanna – þar eru mannlífín ekki öll jafn mikils virði. Mannlífín á Vesturlöndum skipta til dæmis meira máli en líf þeirra sem fjær okkur búa. Við finnum frekar til með þeim sem líta út eins og við og haga sér kunnuglega. Þetta vekur upp spurningar um það

hvern við sjáum sem náunga okkar. Kannski er þetta vitnisburður um takmarkaða hæfileika til þess að sýna umhyggju og meðlíðan með þeim sem finna til. Dæmisagan um miskunsama Samverjann hvetur okkur til að reynast náungi þeim sem þarfnast hjálpar – hún hvetur okkur til að gangast við ábyrgð okkar gagnvart þeim sem þurfa á okkur að halda.

Andspænis illsku og þjáningu er ekki spurt hvort guðfræðin geti sett fram fullkomna kenningu um orsök og afleiðingu, heldur hvort hún sé fær um að hlusta og taka mið af reynslu þeirra sem þjást. Hlutverk guðfræðinnar er að tala inn í aðstæður hins þjáða, að gera grein fyrir kærleika og samstöðu Guðs með þeim sem þjást, og umfram allt að hvetja til aðgerða. Guðfræðin er þá aðeins lifandi að hún sé uppspretta andófs og boðberi vonar mitt í hringiðu lífsins.

- 1 Í flestum tilfellum tekur umfjöllun um illskuna og þjáninguna mið af ákveðnu sögulegu samhengi. Sjá t.d.: Altmann og Gutiérrez (fátækt í Suður Ameríku); Yewangoe (fátækt í Asíu); Cone (svartir íbúar Bandaríkjanna); Copeland og Cannon (svartar konur í Bandaríkjunum); Cooper-White og Fortune (konur sem þolendur ofbeldis); Sigfinnur Þorleifsson (reynsluheimur sjúkrastofnunarinnar).
- 2 Fortune, „The Transformation of Suffering: A Biblical and Theological Perspective“, bls. 85.
- 3 Farley, „The Practice of Theodicy“, bls. 103-105.
- 4 Tvö klassísk dæmi um umfjöllun um illskuna, þjáninguna og Guð er að finna í bók C. S. Lewis, *The Problem of Pain* (1940) og Harold S. Kushner, *When Bad Things Happen to Good People* (1983). Douglas John Hall fjallar á gagnrýninn hátt um bækur Lewis og Kushner í bókarauga í bókinni *God and Human Suffering* (1986). Í kvikmyndinni *Shadowland*, sem hefur ævi C. S. Lewis að viðfangsefni, er lýst því róttæka uppgjöri sem Lewis gerði síðar á ævinni við fyrri hugmyndir um illskuna og þjáninguna í ljósi reynslunnar af því að missa eiginkonu sína úr krabbameini, langt um aldur fram.
- 5 Sjá athyglisverða gagnrýni á svör hefðbundinnar guðfræði út frá reynslu Job hjá Simundson, „The Case of Job: An Experiential Critique of Traditional Theology“.
- 6 Í lok bókarinnar leggur Guð blessun sína yfir Job, en ásakar vini hans fyrir að hafa haft rangt fyrir sér. Þeir hafa talað illa um Guð, ólíkt Job. Við Elífas, vin Jobs, segir Guð:
„Reiði mín er upptendruð gegn þér og báðum vinum þínum, því að þér hafið ekki talað rétt um mig eins og þjónn minn Job.“ (Jb 42.7b)
- 7 Sjá m.a. Hall, *God and Human Suffering. An Exercise in the Theology of the Cross*, bls. 183-184. Í bókinni *On Job. God-Talk and the Suffering of the Innocent* setur frelsunarguðfræðingurinn Gustavo Gutiérrez fram þá skoðun sína að viðfangsefni Jobsbókar sé einmitt glíman við það hvernig við getum talað um Guð mitt í þjáningunni og neyðinni.
- 8 McGrath, *Historical Theology*, bls. 232-239.

- ⁹ Ólöf frá Hlöðum, *Ritsafn*, bls. 54-55.
- ¹⁰ Moltmann, *Jesus Christ for Today's World*, bls. 2-3.
- ¹¹ Wiesel, *Night*, bls. 42.
- ¹² Sama heimild, bls. 61-62.
- ¹³ Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison*, bls. 361.
- ¹⁴ Moltmann, *The Crucified God*.
- ¹⁵ Moltmann, *Jesus Christ for Today's World*, bls. 42-45.
- ¹⁶ Johnson, *She Who Is*, bls. 252. – Elizabeth Johnson bendir á hvernig hugmyndin um Guð sem getur ekki orðið fyrir utanaðkomandi áhrifum (og getur því ekki þjást, þó að það útiloki ekki að Guð láti sér annað um þá sem þjást) hefur mótast af hugmyndum feðraveldisins um hinn fullkomna og frjálsa einstakling, sem er engum háður.
- ¹⁷ Moltmann, *The Crucified God*, bls. 287-288. – Johnson, *She Who Is*, bls. 265-269.
- ¹⁸ Johnson, *She Who Is*, bls. 264.
- ¹⁹ Farley, *Tragic Vision and Divine Compassion*, bls. 53-59.
- ²⁰ Sama heimild, bls. 42-44.
- ²¹ Sama heimild, bls. 19-39.
- ²² Sama heimild, bls. 41. Það skal tekið fram að hjá Farley er illskan og þjáningin ekki eitt og hið sama og því er illskan ekki hið sama og dauðleiki okkar. Þannig er ekki endilega illt að manneskjan deyi heldur birtist illskan í því að lífsneistinn og mannleg reisin hverfur áður en fólk deyr.
- ²³ Farley, *Tragic Vision and Divine Compassion*, bls. 85-94. Í bókinni *The Power of the Cross. Foundations for a Christian Feminist Ethic of Community* leggur höfundurinn Sally B. Purvis grunn að nýrri samfélagssiðfræði, þar sem hún gengur út frá tveimur ólíkum birtingarformum valdsins. Annars vegar er *drottandi vald* sem er sú tegund valds sem við þekkjum best og hins vegar *lifgefandi vald* sem er vald Guðs, eins og það birtist í krossi Krists.
- ²⁴ Farley, *Tragic Vision and Divine Compassion*, bls. 98-101.
- ²⁵ Sama heimild, bls. 110-114.
- ²⁶ Sama heimild, bls. 121. Farley tekur sem dæmi hreyfingar Martin Luther King og Gandhi um verk meðlíðunarinnar. Þar er um að ræða hina tvíþættu verkan sem beinist að rótum þjáningarinnar en er um leið uppbyggjandi fyrir hin þjáðu og gerir þeim í raun kleift að rísa upp gegn óréttlæti og illsku.
- ²⁷ Kristur vitnar hér í upphaf 22. Davíðssálms, en sá sálmur er að stórum hluta neyðaróp hins hrjáða sem upplifir þögn Guðs. Niðurlag sálmsins er síðan lofsöngur um Guð sem heyrir ópið og kemur til hjálpar.
- ²⁸ Í bók sinni *God and Human Suffering* greinir Douglas John Hall á milli þjáningar sem er hluti af tilveru okkar og við þekkjum af eigin reynslu (t.d. einsemd, freistingar og kvíði) og þjáningar af manna völdum.
- ²⁹ Fortune, „The Transformation of Suffering: A Biblical and Theological Perspective“, bls. 89-91.

- 30 Sjá mjög athyglisverða umfjöllun um þjáninguna út frá sjónarhorni sálgæslunnar í bók Sharon G. Thornton, *Broken yet Beloved. A Pastoral Theology of the Cross*.
- 31 Um viðbrögð kirkjunnar við heimilisofbeldi, sjá bækur Adams, *Woman-Battering* og Cooper-White, *The Cry of Tamar. Violence Against Women and the Church's Response*.
- 32 Cannon, „The Wounds of Jesus – Justification of Goodness in the Face of Manifold Evil“, bls. 229.

Heimildir:

- Adams, Carol J., *Woman-Battering* (Minneapolis: Fortress Press, 1994).
- Altmann, Walter, „A Latin American Perspective on the Cross and Suffering“, *The Scandal of a Crucified World. Perspectives on the Cross and Suffering*. Ritstj. Yacob Tesfai (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1994).
- Arnfríður Guðmundsdóttir, „Guð huggunarinnar“, *Kirkjuritið*, 2/63 1997.
- Arnfríður Guðmundsdóttir, *Meeting God on the Cross. An Evaluation of Feminist Contributions to Christology in Light of a Theology of the Cross* (Chicago: The Lutheran School of Theology at Chicago, 1996).
- Bonhoeffer, Dietrich, *Letters and Papers from Prison*. Stækkuð útgáfa í kilju. Ritstj. Eberhard Bethge (New York: Macmillan Publishing Company, 1972).
- Cannon, Katie Geneva, „The Wounds of Jesus. - Justification of Goodness in the Face of Manifold Evil“, *A Troubling in My Soul. Womanist Perspectives on Evil & Suffering*. Ritstj. Emilie M. Townes (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1996).
- Cone, James H., „An African-American Perspective on the Cross and Suffering“, *The Scandal of a Crucified World. Perspectives on the Cross and Suffering*. Ritstj. Yacob Tesfai (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1994).
- Clifford, Anne M., *Introducing Feminist Theology* (Maryknoll, New York: Orbis Books, 2001).
- Cooper-White, Pamela, *The Cry of Tamar. Violence Against Women and the Church's Response* (Minneapolis: Fortress Press, 1995).
- Copeland, M. Shawn, „Wading through Many Sorrows.— Toward a Theology of Suffering in Womanist Perspective“, *A Troubling in My Soul. Womanist Perspectives on Evil & Suffering*. Ritstj. Emilie M. Townes (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1996).
- Gutiérrez, Gustavo, *On Job. God-Talk and the Suffering of the Innocent*. Ensk þýðing Matthew J. O'Connell (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1987).
- Farley, Wendy, „The Practice of Theodicy“, *Pain Seeking Understanding. Suffering, Medicine, and Faith*. Ritstj. Margaret E. Mohrmann og Mark J. Hanson (Cleveland, Ohio: The Pilgrim Press, 1999).
- Farley, Wendy, *Tragic Vision and Divine Compassion. A Contemporary Theodicy* (Louisville, Kentucky: Westminster / John Knox Press, 1990).
- Fortune, Marie M., „The Transformation of Suffering: A Biblical and Theological Perspective“, *Violence Against Women and Children: A Christian Theological Sourcebook*. Ritstj. Carol J. Adams og Marie M. Fortune (New York: Continuum, 1995).
- Hall, Douglas John, *The Cross in Our Context. Jesus and the Suffering World* (Minneapolis: Fortress Press, 2003).

- Hall, Douglas John, *God and Human Suffering. An Exercise in the Theology of the Cross* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1986).
- Johnson, Elizabeth A., *She Who Is. The Mystery of God in Feminist Theological Discourse* (New York: Crossroad, 1992).
- Küshner, Harold S., *When Bad Things Happen to Good People* (New York: Avon, 1983).
- Lewis, C. S., *The Problem of Pain* (London: The Centenary Press, 1940).
- McGrath, Alister E., *Historical Theology. An Introduction to the History of Christian Thought* (Oxford, UK: Blackwell Publishing, 1998).
- Moltmann, Jürgen, *The Crucified God: The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology*. Ensk þýðing R. A. Wilson og John Bowden (New York: Harper & Row, 1974).
- Moltmann, Jürgen, *Jesus Christ for Today's World* (London: SCM Press, 1994).
- Ólöf frá Hlöðum, *Ritsafn* (Reykjavík: Helgafell, 1945).
- Purvis, Sally, *The Power of the Cross. Foundations for a Christian Feminist Ethic of Community* (Nashville: Abingdon Press, 1993).
- Rankka, Kristine M., *Women and the Value of Suffering. An Aw(e)ful Rowing Toward God* (Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press, 1998).
- Sigfinnur Þorleifsson, *Í nærveru. Nokkrir sálgæsluþættir* (Reykjavík: Skálholtsútgáfan, 2001).
- Simundson, Daniel, „The Case of Job: An Experiential Critique of Traditional Theology“, *Word & World*, Supplement Series 4, 2000
- Thornton, Sharon G., *Broken yet Beloved. A Pastoral Theology of the Cross* (St. Louis, Missouri: Chalice Press, 2002).
- Wiesel, Elie, *Night*. Ensk þýðing Stella Rodway (New York: Bantam Books, 1960).
- Yewangoe, Andreas A., „An Asian Perspective on the Cross and Suffering“, *The Scandal of a Crucified World. Perspectives on the Cross and Suffering*. Ritstj. Jacob Tesfai (Maryknoll, New York: Orbis Books, 1994).

Dagný Kristjánsdóttir

Hvað er á bak við dyrnar þröngu? Um skáldsögur Kristínar Ómarsdóttur

Skáldsagan *Dyrnar þröngu*¹ eftir Kristínu Ómarsdóttur sem kom út árið 1995 er sögð í fyrstu persónu, sögumaðurinn heitir Þórunn Björnsdóttir, 32 ára gömul, túristi á suðurhveli jarðar eins og segir í textanum. Maður hennar verður skyndilega veikur þannig að hún neyðist til að fara ein til borgarinnar Dyranna þröngu sem er, eins og allir vita, mitt á Silkieyju. Íbúar Dyranna þröngu sýna Þórunni umtalsverðan áhuga. Hún eignast elskhuga strax fyrsta kvöldið í bænum, henni er nauðgað nokkrum sinnum þá viku sem hún dvelst í borginni og sýnd kynferðisleg áreitni af mörgum og ólíkum fyrirbærum eins og svíni, miðaldra, ástsjúkri kennslukonu, nokkrum vændiskonum og feitlögnum manni sem hún hittir í gægjugatahöll borgarinnar – svo að nokkur dæmi séu nefnd. Fólk er myrt og því misþyrmt allt í kringum hana og kemur sér vel að það rís jafnharðan upp frá dauðum sem verður að teljast afar hentugt því það sparar morðingjanum sporin að geta stöðugt verið að myrða sama fólkið. Í lok bókar stelur Þórunn mótorhjóli og keyrir út úr borg og sögu.

Eins og glöggst má sjá er aðalpersónan, Þórunn, ferðamaður sem er á eirðarlausri hreyfingu gegnum alla frásögnina. „Ferðin” hefur verið vinsæl myndhverfing í póstmóðernískum kenningum um bókmenntir og menningarfræði og einnig í síðnýlendufræðum (*postcolonial studies*) og kynja- og/eða hinsegin rannsóknum. Það er auðvelt að sjá hvers vegna. Sá sem fer í ferðalag yfirgefur sitt afmarkaða rými eða svæði, bæði í raunverulegri og yfirfærðri merkingu og tekur þar með áhættu á að heimsmynd hans breytist og hin nýja þekking kasti ljósi á fortíð hans svo að hún breytist líka. Ferðin felur þannig alltaf í sér áhættu. Farið er yfir landamæri, boðið er heim menningarárekstrum eða blöndun menningarheima, ferðast er frá einni sjálfsmynd til annarrar, mönnum fer fram eða fer aftur eða þeir fara yfir um. Allt þetta gerist í *Dyrnum þröngu*.

Landkönnunarferðir og ferðir sem farnar eru af hugsjón eða í vísindaskyni eru göfugastar allra ferða í augum almennings. Þórunn er ekki trúboði og ekki í viðskiptaerindum, hún er bara túristi í *Dyrnum þröngu*. Þórunn tekur hins vegar ferð sína alvarlega og ber sig til eins og mannfræðingur í vettvangsrannsókn fremur en túristi í skemmtiferð. Stíll bókarinnar í upphafi gefur til kynna fræðilegan áhuga sögumannsins: „Dyrnar þröngu heitir borg á Silkieyju, hún er fáum kunn [...] en borgin rekur sögu sína til frumbyggja Silkieyju sem gáfu staðnum nafn og höfðu þar jafnan nætursetu á þröngri en fjölfarinni leið gegnum eyjuna.” (9) Ferðamannaiðnaðurinn hefur algjörlega lagt undir sig borgirnar á strönd Silkieyjar og samgöngunetið milli þeirra hefur verið styrkt þannig að fáir útlendingar velja að fara yfir eyjuna til að heimsækja Dyrnar þröngu. Borgin er að gleymast.

Einangruð þorp eða smábær hafa til skamms tíma verið uppáhalds- viðfangsefni mannfræðinga. Á sama hátt afmarkar skáldsagan það rými eða svið sem aðalpersónunni er ætlað að kanna til hlítar. Verðandi elskhugi hennar fær strax fyrstu nótt hennar í bænum það hlutverk að verða fylgdarmaður hennar.²

Mannfræðingurinn James Clifford gagnrýnir hefðbundna mannfræði fyrir ákveðna blindu sem felst í því að menn hafa ekki tekið tíma rannsóknarinnar með í reikninginn. Samfélag sem verið er að rannsaka er nefnilega lifandi fyrirbæri sem mun breytast á meðan á rannsókninni stendur, verða fyrir áhrifum utan frá, mögulega frá mannfræðingnum sjálfum. Sömuleiðis felst ákveðin þversögn í því að ætlast er til að mannfræðingurinn verði hluti af því samfélagi sem hann lýsir

um leið og ætlast er til að hann standi utan við það til að geta lýst því hlutlægt.³

Mannfræðingurinn verður þannig að búa á staðnum sem hann rannsakar, hann býr sér þar heimili. James Clifford bendir á að hótél séu staðgenglar heimila okkar í ókunnum bæjum þar sem við búum tímabundið. Hótelið er griðastaður. Þar geturðu verið örugg og hótelið er vin sem þú getur leitað í þegar þú ert meðal ókunnugra í ókunnugri borg. Þú yfirgefur það á morgnana og kemur aftur til þess á kvöldin í endurtekningu sem er örugg og góð. Þannig er hið jákvæða ferðalag þar sem þú ræður för. Andstaðan við þetta er hið neikvæða ferðalag, yfirborðslegt og fullt af hálsannindum, þar sem túristunum er smalað eins og rollum í réttir. Neikvæðar eru líka ferðir flóttamanna sem neyðast til að yfirgefa heimkynni sín vegna ofsókna eða fátæktar og neikvætt er talið flakk manna sem ferðast án markmiðs eða áætlunar. Mótelið er eins konar milliliður á milli hótelsins og þess að sofa á tilfallandi stöðum þar sem maður er staddur. Mótelið reynir ekki að skapa blekkingu um að það sé heimili og þar er ekkert anddyri eða sameiginlegar vistarverur. Þau eru næturstaður sem ber vott um hreyfingu, hraða og gegnumstreymi.⁴

Þórunn Björnsdóttir kemur sem sagt til Dyranna þröngu full af fræðahuga, eins og mannfræðingur, en það verður ekki aðeins hún sem rannsakar hina innfæddu vísindalega heldur öfugt. Þórunn tekur þátt í könnun á erlendum konum sem hin kynóða kennslukona Sonja Lís Hrí segist vera að vinna að og það fyrsta sem Sonja (sú innfædda) gerir er að nauðga Þórunni (mannfræðingnum). Allir sem hún skiptir við í Dyrunum þröngu sýna löngun til að nota hana og þeir taka það sem þeir þrá án þess að biðja um leyfi. Í hefðbundinni mannfræði er gert ráð fyrir að mannfræðingurinn sé ótvíræður gerandi í viðskiptum sínum við þá innfæddu – en hér kasta hinir innfæddu sér yfir Þórunni eins og ástsjúkir og gráðugir úlfar.

Þórunn Björnsdóttir skráir sig inn á hótél um leið og hún kemur til Dyranna þröngu en hótelið verður aldrei nein miðja í sögu hennar því að strax eftir fyrstu nóttina hafa fjórir karlmenn, sem fylgja henni inn á herbergið og gista þar, verið myrtir og þó að Þórunn sleppi undan lögreglunni á flótta þýðir þetta að hún getur ekki snúið aftur til að sækja farangur sinn. Hún gistir hjá þeim sem býður henni gistingu, hún flækist og flandrar⁵ í borginni, fötin hennar verða þvældari og þvældari og hún er

alltaf að reyna að komast í almennilega sturtu en án árangurs. Heimilið, eða hótelið sem á að koma í þess stað, fær ekki að verða miðja tilverunnar og textans og þar með er Þórunni gert það erfitt eða ómögulegt að uppfylla borgaralegar væntingar um snyrtimennsku og reglu. Textinn miðlar stöðugt vaxandi tilfinningu Þórunnar um að hún sé skítug, klístruð og að það sé fýla af henni og þessi líkamlega vanlíðan vex eftir því sem dagarnir líða án þess að hægt sé að snúa aftur heim á hótelið. Hugtakið „heim“ eða „heimili“ vísar þó hvorki til sérlega öruggs né elskulegs staðar í skáldsögum Kristínar Ómarsdóttur – að minnsta kosti ekki ef talað er um bernskuheimili og nánustu fjölskyldu persónanna.

Fjölskyldan í skáldsögunni *Elskan mín – ég dey* (1997)⁶, er klofin og sagan gerist á tveimur sviðum, á jörðu og á himnum. Niðri á jörðinni býr faðir með þremur sonum sínum en uppi á himnum býr móðirin með tveimur dætrum sínum. Smám saman kemur í ljós að hið sameiginlega heimili á jörðinni sem faðirinn og synirnir syrgja var aldrei griðastaður heldur vettvangur átaka og valdabaráttu milli foreldranna sem leiða til geðveiki og dauða. Mestan hluta bókarinnar er talað um ást foreldranna á upphafinn hátt og lesandinn heldur að sambandið hafi verið fullkomið. Það breytist þegar faðirinn kemur til himnaríkis og er fálega tekið. Í síðasta hluta bókarinnar, þegar tilbúnað eða falsaðar minningar hætta að halda goðsögninni um fjölskylduna gangandi og hún sameinast aftur, kemur í ljós að það er ekkert til að sameina. Þeir sem deyja byrja nýtt líf í orðsins fyllstu merkingu og þar eru mistök jarðlífsins ekki endurtekin.

Eins og Freud benti á felur hugtakið „óhugnanlegur“ (*unheimlich*) í sér andstæðu sína eða hið „hugnanlega“ (*heimlich*) og bælir hana samtímis með hinu neitandi forskeyti. Í þýskunni vísar orðið til heimilisins („heim“) og bernska okkar á heimilinu á að hafa verið góð og trygg en oftar en ekki hefur hún verið full af áföllum sem við höfum bælt. Það óhugnanlegasta kemur sem sagt ekki að utan heldur að innan, úr okkar eigin minningum.

Pennan þráð óhugnaðarins rekur Kristín síðan nánast til enda í bók sinni *Hamingjan hjálpi mér I og II* (2001) en sú bók skiptist í tvennt. Hlutarnir tveir minna á grímurnar tvær sem standa fyrir gamanleikinn og harmleikinn í leikhúsinu, önnur hlær en hin grætur. Í fyrri hluta er sögð saga giftrar konu sem ekki getur skilið sig frá móður sinni en hefur við hana náð, erótískt og gróteskt samband. Í seinni hlutanum er sögð saga

ungs manns sem ekki getur hætt að þrá föður sinn en kemur heim til að elska hann og deyja. Bygging bókarinnar er samhverf eins og krossbragð (*chiasmus*) því að þó báðir hlutar bókarinnar endi á dauða er dauðinn ekki nauðsynlega endir heldur getur alveg eins vel verið upphaf. Bæði í fyrri og síðari hluta skáldsögunnar eigast við börn og fullorðnir og það er togast á um ástina sem vill verða annaðhvort of mikil eða of lítil. Spennu aðila er haldið í skefjum með helgisíðabundnum endurtekningum hversdagslífsins, reglufestu sem skapar tilfinningu um stöðugleika og jafnvægi. Sömu áhrif hefur mikil og endurtekin notkun klisja í samtölum manna. Í þessari bók er minni leikgleði en í öðrum bókum Kristínar, einkum í síðari sögunni um unga manninn sem bíður dauða síns og þar má glöggt sjá það þunglynda innsæi sem er hin hliðin á hinum glaða „naívisma“ sem var sterkur þáttur í fyrstu bókunum. Spennan á milli þessara geðbrigða sem eru til staðar samtímis í textunum er einn helsti orkugjafi þeirra frá upphafi og dregur lesandann með sér.

Lesandi Kristínar Ómarsdóttur sveiflast milli samúðar og andúðar, hláturs og gráts og honum er ögrað. Ferðalagið sem hann er á felur í sér ferð yfir landamæri í eiginlegum og yfirfærðum skilningi þess orðs, á milli menningarheima, sjálfsmynda, kyngerva og kynferðis. *Dyrnar þröngu* er hinsegin skáldsaga. Þórunn í *Dyrnum þröngu* er tvíkynhneigð en slíkir merkimiðar skipta engu máli í þessum texta því að kynhneigðin er án landamæra og takmarkana. Hvað þýðir það? Það þýðir til dæmis að enginn getur „komið út úr skápnum“ af því að enginn þarf að leika kyn eða taka á sig kyngervi sem ekki er hans eða hennar. Ekkert sérstakt kynferði er hægt að taka út úr samfélagi og menningu til að gefa því sérstöðu umfram önnur. Ekkert sjálfgefið samband er á milli líffræðilegs kyns (*sex*) og menningarlegs kyns (*gender*).

Judith Butler fylgir Jacques Derrida í því að það sem kallað er „eðlilegt“ hafi ekki komið á undan hinu „óeðlilega“ sem sé eins konar neikvæð kópía af því fyrri. Þvert á móti, það „eðlilega“ sé byggt á hinu „óeðlilega“ sem andstæða þess, gagnkynhneigðin sé tilbúningur og það sé ekkert upprunalegt „frumrit“ til vegna þess að frum-ritið er alltaf þegar af-rit af öðrum eða annars konar „veruleika“. Ef sambandið á milli hins líffræðilega kyns og hins menningarlega kyns/kyngervis er skoðað sem blekking þá ættu karlar vel að geta leikið konur og öfugt og það sjáum við hjá drag-listamönnum og kynskiptingum. Drag-listamennirnir sviðsetja og

endurskapa kvenleika sem aldrei hefur verið til. Í *Dyrunum þröngu* gengur „drag“ í gegnum alla frásögnina eins og rauður þráður og einkennir alla hennar fagurfræði. Enginn veit hvað leynist undir þráðu yfirborði og allir virðast kæra sig kollótta.

Ef alls konar kynhneigðir eru jafngildar og jafnmiðlægar og/eða jaðar-settar í samfélaginu, þýðir það þá að eftir standi hið fullkomna kynferðislega frelsi sem hippana dreymdi um á sjötta og sjöunda áratugnum? Að við getum valið af hvaða kyni við viljum vera í dag eða á morgun af því að kynið sé bara búningur, gervi, grímuball og „drag“ hvort eð er? Svo einfalt er málið ekki segir Judith Butler. Af því að kyngervin verða til í gjörningi sem er hluti af hinni viðteknu kynjatvíhyggju, við veljum ekki þessi gervi eða hlutverk og þaðan af síður leikritið en við getum með harðfylgni tekið okkur ný hlutverk eða leikið þau sem við erum í á mis-sannfærandi hátt. Við getum ýkt þau og skopstælt eins og drag-drottningar og drag-kóngar gera, skopstælingin er byltingarkennd, uppreisn og mótleikur en einfalt er það aldrei.

Þetta er í þrýðilegu samræmi við heiminn eins og hann er samkvæmt Kristínu Ómarsdóttur. Hvers kyns frávik frá gagnkynhneigðri meðalhegðun eins og samkynhneigð, kvalalosti, meinlætalosti, barnagirnd, dýragirnd, sýnihneigð, sjónfróun og blætishyggja raða sér upp í texta þessum. Við það má bæta að hlýir loftstraumar leita upp úr holræsum borgarinnar undir pils Þórunnar (eins og hjá Marilyn Monroe forðum) um leið og hún stígur út úr rútunni í *Dyrunum þröngu* og sennilega hefði Freud gamli kallað kynferði þessa texta „polymorph perverse“. Ef lýsingin á lífinu í borginni er nú farið að minna á vafasama kynlífsparadís er nauðsynlegt að undirstrika að svo er ekki og frelsið sem um ræðir er umdeilanlegt.

Um sumt minnir texti Kristínar á skáldsögu austurríska rithöfundarins Elfriede Jelinek *Píanókennarinn* (Die Klavierspielerin, 1983) *Píanókennarinn* er sterk og áhrifarík rannsókn á því hve illa getur farið ef menn ruglast á mörkunum milli fantasíu og veruleika eins og Erika, píanókennarinn, gerir. Hún gerir sig seka um að rugla þessu saman og láta sér sjást yfir að þó að annað sé forsendur hins eru þau ekki eitt og hið sama. Hin fagra og fullkomna Erika er haldin meinlætalosta. Þegar hún loksins finnur ungan mann sem hún getur elskað, Walter, gerir hún þau herfilegu mistök að gera hann að mótleikara í því afbrigðilega leikriti sem hún

hrærist í en hann ekki. Hann er ekki haldinn kvalalosta. Hann skilur ekki hneigðir hennar og fyllist viðbjóði.

Hluti af sjálfshatri Eriku og firlingu frá eigin líkama og kynferði kemur fram í því að hún er klámneytandi í stórum stíl. Hún sækir „peep-show“ í Vínarborg og strunsar eins og drottning fram fyrir tyrknesku farandverkamennina sem bíða í biðröðinni, eina konan í búllunni. Inn í klefanum tekur hún notaðan klósettpappír úr körfunni og andar að sér lyktinni af sæði næsta viðskiptavinarins á undan á meðan hún horfir á klámið. Hún lifir þannig keyptu sníkjulífi á nautn klámkaupanda. Óbeinni eftirlíking verður kynlífið varla. Það sem *Dyrnar þröngu* og *Píanó-kennarinn* eiga sameiginlegt er sviðsettur og afbrigðilegur þríhyrningur þrárinnar. Eins og Louise J. Kaplan hefur bent á er hið afbrigðilega leikrit sem leikið er í samspili kvalalosta og meinlætalosta alltaf leikið fyrir þriðja aðila, þann sem horfir, það auga sem sér lostann, (for)dæmir hann og krefst refsingar. Við getum vel sagt að þetta sé auga Laganna eða „Nei föðurins“ eins og Jacques Lacan kallar það.

Í skáldsögu Jelinek er frásögnin gegnsýrð af sektarkennd og sömuleiðis tilfinningunni um félagslega skömm og fordæmingu sem er bæði stétt- og menningarbundin. Sekt og skömm eru fjarri því að leika hlutverk í bókum Kristínar Ómarsdóttur. Hún grefur undan siðavendninni með hlátrinum en það þýðir þó ekki að skáldsögur hennar séu siðlausar eða feli ekki í sér bæði heimspekilega og þjóðfélagslega afstöðu.

Þórunni er nauðgað þrisvar, hún er dópuð upp og barin til óbóta af systurum elskhugans. Hún verður „hinn“ í augum margra af íbúum Dyranna þröngu vegna þess að hún er útlendingur og hún er hvað eftir annað elt og ofsótt. Þórunn samþykkir að einhverju leyti og tekur þátt í því að renna saman ofbeldi og nautn en hin mörgu og stundum furðulegu kynmök í textanum leiða *aldrei* til fullnægingar. Þau eru oft vélræn, gröð, ekki laus við að vera erótísk en ástlaus eru þau. Persónurnar kvarta sáran yfir ást- og sambandsleysi sínu og þær vona að Þórunn geti bætt úr vöntun þeirra en ekkert getur fyllt upp í hið innra tóm þeirra og skort. Flótti Þórunnar undan öllum þeim tilfinningahungrunu líkömum sem teygja sig eftir henni einkennist af örvæntingu sem breytist í æ meiri martröð og óhugnað undir lok sögunnar, að mínu mati. Ekki vegna þess að „perversjónir“ og ofbeldisleikir sögunnar séu fordæmdar heldur fremur hið gagnstæða.

Erika, aðalpersóna Jelinek, er borgaraleg ung kona, full af bælingum og með afar strangt og ofvaxið yfirsjálft á meðan Þórunn, aðalpersóna Kristínar, er laus við bælingar og tillit til borgaralegra krafna og væntinga. Í textatilveru hennar er allt fullt af leik og „drag“ og þó að *Dyrnar þröngu* eigi það sameiginlegt með *Píanókennaranum* að þær ýkja og stækka hefðbundin kynhlutverk er endir sagnanna gjörólíkur. Eftir að hafa aftur og aftur reynt að aðlaga sig barnalegum en þó mjög karlrembulegum elskhuga sínum gefst Þórunn upp á honum, stelur mótorhjólinu hans og yfirgefur bæði hann og borgina án þess að kveðja kóng eða prest. Í *Píanókennaranum* segir Erika við sinn elskaða Walter að hann megi ráða öllu, hún sé þræll hans. En hann sér í gegnum hana. Hið afbrigðilega leikrit sem Erika vill að hann leiki í er alls enginn spuni. Hún hefur skrifað hans hlutverk auk síns og þannig hefur hún tekið bæði hlutverk geranda og þolanda auk þess að vera í hlutverki leikstjóra og áhorfanda líka! Hún hefur ekki hugsað sér að deila völdum með einum eða neinum. Þetta gerir hinn unga elskhuga svo særðan og reiðan að hann gerir allt sem í hans valdi stendur til að eyðileggja hana. Í lok sögunnar er hún niðurlægd og fyrirlitin og sjálfsmorð hennar er aðeins staðfesting á því sem þegar hefur átt sér stað. Fantasía og veruleiki hafa lent í árekstri, staðurinn var rangur og tíminn líka. Hefnd Walters vegna viðsnúnings Eriku á hlutverkum þeirra er grimmileg. Í nafni föðursins. Sá leikur sem Erika stakk upp á er kannski ekki afbrigðilegri en sú viðurkennda regla sem Walter endurreisir með því að nauðga henni og setja hana á sinn stað.

Magnaðasta myndin af blætisgerfðu og klámvæddu tilfinningalífi í borginni Dyrnum þröngu er kynlífskringlan þar sem bæjarbúar fá sér „peep-show“ eftir vinnu og fyrir kvöldmat. Kringlan er stór bygging við aðaltorg bæjarins, þar eru langir gangar og óteljandi básar þar sem gestum býðst að horfa gegnum gægjugat á leikþætti eða uppstillingar (*tableaux*) þar sem einmanaleiki manneskjunnar er sviðsettur oft á klámfenginn hátt en stundum í einhvers konar táknsögum. Kennslukonan Sonja Lísu Hrísi treður upp í mörgum básum Þórunni til líttillrar hrifningar. Hinn firrti líkami og frosna augnaráð klámneytandans er bæði endurskapað og skopstælt í texta Kristínar. Það er þó ekki karnivalisminn heldur hrollurinn sem ríkir í lýsingunni á kynlífskringlunni með sína löngu og innilokandi ganga, fáránlegu uppstillingar og neysluhyggju.¹⁶

Kristín Ómarsdóttir notar kringluna sem yfirskipaða myndhverfingu yfir neyslusamfélagið á fleiri stöðum. Hún býður okkur að horfa á gluggagægin þar sem hann stendur og glápir. Þeir/við eru/m að stelast inn í þrár og þjáningar annarra og þetta er enn ein myndhverfingin um hinn óvirka neytanda nútímasamfélagsins. Í skáldsögunni *Elskan mín – ég dey*, er sams konar myndhverfing notuð um lífið yfirleitt. Himnaríki þar sem móðirin býr er ekki í samræmi við þær hugmyndir sem mér voru gefnar á samkomum Hjalpræðishersins á Akureyri þegar ég var ellefu ára. Miðpunktur himnaríkis Kristínar Ómarsdóttur er stór en svolítið sjúskaður ballsalur. Þar situr móðirin og drekkur romm og dansar þess á milli tangó við Ernest Hemingway og Leonardo da Vinci en mesta skemmtunin er þó í því fölgín að horfa gegnum tölvustýrðan kík á fólkið á jörðinni. Himnaríki er eiginlega hræðilega leiðinleg vistarvera. Í kenningunni getur maður gert hvað sem er þar sem ekkert er lengur hættulegt, en í raun getur maður ekkert gert og er smættaður niður í að vera óvirkur neytandi. Maður getur horft á það sem gerist á jörðinni en aðeins haft áhrif á sjálfan sig með því að stilla kíkinn og ímynda sér að maður sé á staðnum að taka þátt í einhverju sem gerist án manns og mun gerast hvort sem maður vill eða ekki. Lífið er þannig sýndarveruleiki séð frá himnum. Í himnaríki eru hin endanlegu takmörk dauðans heldur ekki til, þar eru engar ástríður, engin sköpun á sér stað þar, Leonardo málara ekki og Ernest skrifara ekki, menn lifa sníkjulífi á jarðarbum og leiðist.

Við höfum nú talað um ferð textans milli staða, sviða, kynferðis og kynja, neyslu og neytanda en *Dyrnar þröngu* ferðast líka milli óteljandi annarra og annars konar texta. Á fyrstu síðu bókarinnar segir: „Saga þessi á sér dygga stoð í raunveruleikanum. Þó efast ég um að hún komi nokkru sinni fyrir augu þeirra sem áttu þátt í því að hún varð til. Ég kann hlutaðeigendum ómetanlegar þakkir fyrir allt. Þetta er kveðjan sem aldrei berst. Hún er handa þér.“ (5)

Eins og sjá má er hér snúið upp á hina hefðbundnu klausu um fyrirmyndir sem ætlað er að skilja á milli skáldskapar og veruleika. Þau mörk eru hér upphafin og bókin endar á sama hátt í opnum texta sem má túlka á marga vegu. Innan þessara textamarka á sér stað karnival texta af öllu tagi, ljósaskiltum, auglýsingum, sjónvarpi, teiknimyndasögum, eyðublöðum, ljóðum og samtölum, grafískum tilraunum með bókstafina – tegundalega er textinn afmiðjaður og það fyrstu persónu fornafn sem

hefur upp söguna kemur og fer eins og allt annað. Á þetta hefur Ragna Garðarsdóttir bókmenntafræðingur bent og sömuleiðis að kápumynd Katrínar Sigurðardóttur undirstriki afbyggingu sögunnar. Kápumyndin sýnir kort af eyju, rauð lína (rauði þráðurinn?) kemur undan titli og endar undir höfundarnafni og á leið sinni milli hinna tvenns konar upphafsstaða textans hlykkjast línar gegnum eyjuna og klýfur hana í tvennt. Línar afmiðjar myndina, afbyggir hana eins og allur sá texti sem hér hefur verið til umræðu. Lesandinn er skilinn eftir alveg óráðinn í því hvort hann/hún er kominn heim eða á leiðinni á mótorhjól til nýs bæjar, nýrrar frásagnar, nýs leiks með opnar leikreglur.

- 1 Kristín Ómarsdóttir: *Dyrnar þröngu*.
- 2 Fylgdarmaðurinn er kallaður „informant“ og vísar það til þess að hans hlutverk er að gefa mannfræðingnum upplýsingar um menningu og líf þjóðarinnar sem hann er að rannsaka. Það mun ekki hafa verið óþekktur siður hér áður fyrr að mannfræðingar yrðu sér úti um ástkonur meðal innfæddra og með því að nýta sér ástkonuna sem „informant“ líka hafi þeir slegið tvær flugur í einu höggi. Sjá söguna af hinni óopinberu fjölskyldu Vilhjáms Stefánssonar í bók Gísla Pálssonar *Fræð og firnindi*.
- 3 James Clifford: „Traveling Cultures“, bls. 99-100.
- 4 Sama rit, 106.
- 5 Hugtakið „flaneur“ – flandrari – er komið frá Charles Baudelaire sem fjallar í seinni hluta hinnar óviðjafnanlegu ljóðabókar sinnar *Les Fleurs du mal* (1861) um flandraran – þann sem ráfar um stræti borgarinnar í ferð án fyrirheits speglandi sig í mannfjölda borgarinnar.
- 6 Kristín Ómarsdóttir: *Elskan mín – ég dey*.
- 7 Sigmund Freud: „The Uncanny“, bls. 363-364.
- 8 Kristín Ómarsdóttir: *Hamingjan hjálpi mér I og II*.
- 9 Þessa ágætu hliðstæðu benti Súsanna Svavarsdóttir mér á, þökk sé henni.
- 10 „Krossbragð“ („chiasmus“) er samhverfar yrðingar eins og þessi úr Jakobs sögu: „Seg það satt vera er þú sagðir logið en það logið er þú hafðir sannað“ (Jak. 526). Á latínu: „Doce hoc esse verum, quod antea docebas esse falsum, et hoc esse falsum, quod modo docebas verum“. Sjá: Þorleifur Hauksson (ritstj.): *Íslensk stílfraði*, bls. 193.
- 11 Judith Butler svarar nokkrum af mistúlkunum á fyrstu bók sinni *Gender Trouble* í eftirfarandi viðtali frá 1993: <http://www.theory.org.uk/but-int1.htm>.
- 12 Judith Butler: *Bodies that matter. On the Discursive Limits of „Sex“*, bls. 231. Um gjörningsskenningar Butler er einnig talað í: Jón Yngvi Jóhannsson: „Að loknu gullæði: Um þrjár íslenskar karlasögur“. – Geir Svansson: „Ósegjanleg ást. Hinsegin sögur og hinsegin fræði í íslensku samhengi“. – Dagný Kristjánsdóttir: „Skápur, skápur, herm þú mér“. – Sigríður Þorgeirsdóttir: *Kvenna megin*.
- 13 Sigmund Freud: *On Sexuality. Three Essays on the Theory of Sexuality and other Works*, bls. 155-156.

- ¹⁴ Í enskri þýðingu: Elfriede Jelinek: *The Piano Teacher*. Sagan var kvikmynduð undir nafninu *La Pianiste* árið 2001, leikstjóri var Michael Haneke en aðalhlutverk léku Isabelle Huppert og Benoît Magimel.
- ¹⁵ Louise J. Kaplan: *Female Perversions*, bls. 7-20.
- ¹⁶ Ragna Garðarsdóttir rökstuddi hið gagnstæða í óprentaðri ritgerð í námskeiðinu Kyn og bókmenntir, Háskóla Íslands, haustið 1997. Ragna dó svíplega í desember 2002 og er sárt saknað. Í umræddri ritgerð bendir hún á að gróteskan á tvær hliðar – aðra galsafengna og hina hrollvekjandi og hún var á þeirri skoðun að húmor Kristínar og stöðug afbygging gerði það að verkum að frásögninni væri forðað frá móralsma. Því er ég sammála en les hins vegar margs háttar ádeilu úr bókinni í kjölfar hrollsins.

Heimildir:

- Charles Baudelaire: *Flowers of Evil* (þýð. Florence Louie Friedman), Elek Books Ltd., London, 1962.
- Judith Butler: "Imitation and Gender Insubordination" í Henry Abelove, Michèle Aina Barale, David M. Halperin (ritstj.): *The Lesbian and Gay Studies Reader*, Routledge, New York, 1993a.
- Judith Butler 1993b: <http://www.theory.org.uk/but-int1.htm>.
- Judith Butler: *Bodies that matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, Routledge, New York, 1993.
- James Clifford: "Traveling Cultures" í Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula A. Treichler (ritstj.): *Cultural Studies*, Routledge, New York, 1992.
- Dagný Kristjánsdóttir: "Skápur, skápur, herm þú mér" í *Undirstraumum*, Háskólaútgáfan, Reykjavík, 1999.
- Sigmund Freud (1905): *On Sexuality. Three Essays on the Theory of Sexuality and other Works*, The Pelican Freud Library, 7, Middlessex, 1977.
- Sigmund Freud (1919): "The Uncanny" í *Art and Literature*, Freud Pelican Library, 14, Middlessex, 1987.
- Geir Svansson: "Ósegjanleg ást. Hinsegin sögur og hinsegin fræði í íslensku samhengi", *Skírnir* 172 haust 1998.
- Gísli Pálsson: *Frægð og firnindi*, Mál og menning, Reykjavík, 2003.
- Elfriede Jelinek: *The Piano Teacher*, Serpent's Tail, New York, 1992.
- Jón Yngvi Jóhannsson: "Að loknu gullæði: Um þrjár íslenskar karlasögur", *Skírnir* 171 vor 1997.
- Louise J. Kaplan: *Female Perversions*, Anchor Books, New York, 1991.
- Kristín Ómarsdóttir: *Dyrnar þröngu*, Mál og menning, Reykjavík, 1995.
- Kristín Ómarsdóttir: *Elskan mín – ég dey*, Mál og menning, Reykjavík, 1997.
- Kristín Ómarsdóttir: *Hamingjan hjálpi mér I og II*, Mál og menning, Reykjavík, 2001.
- Ragna Garðarsdóttir: óprentuð ritgerð í námskeiðinu Kyn og bókmenntir, kennari: Dagný Kristjánsdóttir, Háskóla Íslands, haustið 1997.
- Sigríður Þorgeirsdóttir: *Kvenna megin*, Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík, 2001.
- Þorleifur Hauksson (ritstj.): *Íslensk stílfraði*, Mál og menning, Reykjavík, 1994.

Irma Erlingsdóttir

Á milli mála – um annarleika í bókmenntum á frönsku

*Franskt tungumál er ekki franskt
tungumál: Franskan er að meira eða
minna leyti öll þau innri og ytri tungu-
mál sem leysa hana upp.¹*

Róttækir straumar í heimspeki, menningarfræðum og kynjafræðum eru nátengdir tiltölulega nýrri afstöðu til tungumálsins sem felur í sér nánari skoðun á því og merkingu þess en áður eru dæmi um. Það er nú alkunna að öll tungumál, allur texti, er háður líkingum og myndhverfingum og þar með ótal túlkunum. Tungumál hvers og eins, meira að segja sjálft „móðurmálið“, er því að vissu leyti málum blandið. Í grein þessari verður fjallað um „innri“ og „ytri“ tungumál og rithöfunda sem hafa sérstakt lag á að hlusta eftir þeim. Til skoðunar verður afstaða nokkurra frönskumæl- andi rithöfunda til franskrar tungu. Þetta eru rithöfundar sem eru í sum- um tilfellum ekki af frönsku þjóðerni og/eða eiga sér annað eða fleiri móðurmál en frönsku. Þessir rithöfundar eiga sér sem sagt annan bak-

grunn hvað varðar tungumál, menningu og landfræði og vinna með hvers kyns mismun í verkum sínum – mismun tungumála, þjóðernis, kynþátta, kynja, o.s.frv. Tungumálið, franskan, verður ímyndað (bókmenntalegt) svæði eða land án landamæra.

Franska á sér ólíkar „birtingarmyndir“ – staða hennar er mismunandi eftir því í hvaða landi hún er töluð og hvort um er að ræða móðurmál, opinbert mál, daglegt mál eða menningarmál. Franska er töluð mjög víða, í fjölmörgum ólíkum heimshlutum, en þrátt fyrir það má segja að „franskmæltar bókmenntir“ (fr. *littérature francophone*) eða bókmenntir samdar á frönsku, annars staðar en í Frakklandi, eigi það sameiginlegt að vera fremur ungar bókmenntir. Viðkomandi rithöfundar eru í vissum skilningi á mótum tungumála – á mótum Frönskunnar (hinnar einu „réttu“) og annarra „tilbrigða“.

Kanadíska fræðikonan Lise Gauvin heldur því fram að það sé sameiginlegt einkenni ungra bókmennta að tungumálið og framsetning þess sé gjarnan í forgrunni.² Margir frönskumælandi rithöfundar hafa einmitt velt fyrir sér (og verið mjög uppteknir af) stöðu sinni á mótum tungumála. Sumir þeirra hafa jafnvel skrifað „fræðilegar“ greinar um þetta fyrirbæri og jafnvel eins konar „stefnuyfirlýsingar“. Aðrir hafa fléttuð hugleiðingar sínar um tungumálið inn í (skáldskapar)skrif sín. Í nokkrum tilfellum felst kjarni verksins eða skrifanna í flóknum tengslum, togstreitu og átökum milli tungumálanna tveggja; stóru Frönskunnar og hinnar „smáu“ frönsku.

Í þessu sambandi talar Gauvin um textalega/mállega yfirvitund rithöfundarins. Að skrifa verður málathöfn/tungumálagjöfningur – tungumálagjörð. Ekki er einungis um að ræða einfalda innfellingu eða samruna talmálsins við skrifin eða hermiframsetningu mismunandi tungumálasniða – heldur hugleiðingar um eðli og virkni hins bókmenntalega.

„Franskmæltar bókmenntir“, þ.e. bókmenntir eftir rithöfunda frá fyrrum nýlendum Frakka eða frá öðrum landssvæðum þar sem töluð er franska, eru oft skilgreindar sem minnihlutabókmenntir (*littérature minoritaire*) – eða svæðisbundnar bókmenntir (*littérature régionale*). Þrengt hugtak Deleuze og Guattari um smábókmenntir (*littérature mineure* en ekki *minoritaire*) sem þeir settu fram í bók sinni *Kafka: Pour une littérature mineure*, getur komið að góðum notum við að skilja stöðu þeirra frönsku-

mælandi rithöfunda sem skrifa út frá staðsetningu sinni á mörkum menningasvæða og tungumála og gera þessa stöðu jafnvel að megin inntaki verka sinna.

Deleuze og Guattari nefna þrjú einkenni slíkra bókmennta. Fyrsta einkennið felst í því að tungumál smábókmennta er háð því sem þeir félagar kalla „afsvæðingu“ (*déterritorialisation*). Afsvæðing er andstæða svæðingar en líf okkar flestra er háð sífelldri svæðingu/afsvæðingu og endursvæðingu: Sá afsvæddi (eða svæðislaus) er í minnihluta, utangátta, hann er sá sem kemur að utan, m.ö.o. „hinn“. Sá svæddi er sá sem hefur haslað sé völl og er þ.a.l. „heima hjá sér“, í valdastöðu. Sá afsvæddi er valdalaus, landlaus, rótlaus. Það er þó alls ekki eingöngu neikvætt í huga þeirra Deleuze og Guattaris að vera ekki rótfastur: Þeir boða nefnilega eins konar „flökkufræði“ (*nomadologie*) og „kortlagningu“ (*cartographie*).³

Annað einkenni smábókmennta er, segja Guattari og Deleuze, að þær eru pólitískar eða eins og Kafka sagði sjálfur: „Það sem í heimsbókmenntum á sér stað undir niðri, í „kjallara“ formgerðarinnar, en er ekki ómissandi, gerist hér í dagsljósi. Það sem þar vekur vægan áhuga fárra, grípur hér alla hjartökum, ekki síður en málefni upp á líf og dauða“.⁴ Pólitísk afstaða hefur verið áberandi í „franskmæltum bókmenntum“, sérstaklega í fyrrverandi nýlendum Frakka. Ástæðurnar eru þekktar og má rekja til margs konar kúgunar og félagslegrar útilokunar. Skrifin hafa bæði verið pólitísk í viðfangsefnum og framsetningu. Jacques Chevrier sérfræðingur í afrískum „franskmæltum bókmenntum“ segir að pólitík í þeim hafi lengi og einkum snúist um boðskapinn. Á síðustu áratugum hafi hins vegar hið pólitíska einnig gert vart við sig í skrifunum sjálfum eða stílnum.⁵

Þetta á einnig við um „franskmæltar bókmenntir“ í Kanada. Lise Gauvin segir að um 1960 hafi tungumálið í huga ákveðinna kanadískra rithöfunda verið „sjúkdómseinkenni og ör“ (*symptôme et cicatrice*) en það sé nú „tilraunastofa og andóf“ (*laboratoire et transgression*). Þetta rímar ágætlega við formúlu Chevrier. Vegna þeirrar hálfgildings nýlendustefnu og franska og enskumælandi yfirráða sem einkenndi kíbeskt samfélag (frönskumælandi Kanadabúa í Québec) álitu margir kíbeskir rithöfundar á sjötta áratugnum að ekki væri hægt að skoða tungumálið nema út frá samfélaginu, í pólitísku samhengi og með tilliti til stéttarstöðu rithöfundarins. Í dag hefur þessi tungumálavitund og áhersla færst yfir á málið sjálft sem þarf að kanna og vinna úr. Ágætt dæmi um pólitíska hlið

tungumála í Kanada er ljóðið *Speak White* (frá um 1970) eftir Michèle Lalonde. Titillinn vísar til niðrandi orðatiltækis sem var notað gegn svörtum ameríkönunum en sem frönskumælandi Kanadamenn fengu líka að heyra – þeir áttu að tala „hvítt“ (enskuna) en ekki „svart“ (frönsku).

Þriðja einkenni smábókmennta skv. Deleuze og Guattari, er að allt í þeim fær á sig „sameiginlegt (eða samfélagslegt) gildi“ og jafnvel byltingarkennt gildi: Í þessu felst að allar staðhæfingar vísa í grundvallaratriðum til ákveðins hóps en eru ekki þannig séð einstaklingsbundnar. Hugtakið „smábókmenntir“ vísar til byltingarástands bókmennta innan hinnar viðurkenndu bókmenntahefðar – „stóru“ hefðarinnar, segja Deleuze og Guattari – fremur en ákveðinna bókmennta. Að leggja stund á smábókmenntir er, samkvæmt þeim: „Að skrifa eins og hundur sem grefur holuna sína, rotta sem útbýr hreiðrið sitt. Og til þess að þetta megi verða, þarf að finna sína eigin vanþróun, sína eigin mállýsku, sinn eigin þriðja heim, sína eigin eyðimörk“.⁶

„Byltingarkenndar aðstæður“ felast til dæmis í því að rithöfundurinn er, vegna stöðu sinnar, líkt og tilneyddur til þess að hugsa tungumálið, það er „hugsa“ með áherslu, ekki bara skrifa eða tala „eðlilega“. Hugsa á þann hátt sem Deleuze lagði í sögnina en það felur í sér að rífa hugtök úr venjubundnu samhengi, taka þau út fyrir kerfin sem þau búa í, út fyrir formgerðir eða þekkingu sem takmarkar hugsun við það sem er „þegar þekkt“. Um er að ræða eins konar landkönnun/kortlagningu; að fara inn á óþekkt svæði, inn í ný lönd, þar sem ég er ekki, heldur eitthvað annað – þ.e. hinn og hið óhugsaða.

Deleuze og Guattari þróa skilgreiningu sína á smábókmenntum með hliðsjón af skáldverki Franz Kafka. Höfundarverk Kafka, segja þeir,

minnir á þær hömlur sem meina gyðingum frá Prag aðgang að skrifum og breytir bókmenntum þeirra í eitthvað ómögulegt – ómöguleika þess að skrifa ekki, ómöguleika þess að skrifa á þýsku, ómöguleika þess að skrifa á annan hátt. Ómöguleika þess að skrifa ekki vegna þess að þjóðarvitund [...] verður til í gegnum bókmenntir. Ómöguleiki þess að skrifa á öðru máli en þýsku er í augum Gyðingsins frá Prag staðfesting á órafjarlægð hans frá svæði Gyðinga í Tékkóslóvakíu.⁷

Þessi spenna „ómöguleikans“ er einkennandi fyrir marga frönskumælandi rithöfunda, til dæmis þá sem lærðu að skrifa og lesa á frönsku í nýlendunum. Það var ekki óalgengt að herrabjóðin hreinlega bannaði móðurmál viðkomandi þjóðar. Veruleiki þeirra sem upplifðu nýlendustefnuna er áþreifanlegt dæmi um ómöguleika þess að skrifa á frönsku og jafnframt ómöguleika þess að skrifa ekki á frönsku. En það má einnig greina samþæfilega togstreitu hjá frönskumælandi rithöfundum í Kanada eða í evrópskum löndum eins og Sviss eða Belgíu, til dæmis hjá einum af fyrstu frönskumælandi rithöfundunum: Charles-Ferdinand Ramuz. Í þekktu bréfi til útgefanda síns Bernards Grasset fer hann fram á að fá að nota „utandyrafrönsku“ (eða *français de plein air*)! Ramuz tilgreinir eins konar ókennileika (*étrangeté*) sem hann finnur fyrir í franskri tungu og skrifar:

Hér eru tvö tungumál, annað þeirra er álitíð hið „rétt“, en við notum það ekki rétt þar sem það er ekki okkar; hitt tungumálið er sagt rangt (eða morandi í villum), en við kunnum að nota það því það er okkar. Það sem vekur mig til umhugsunar er það umhverfi sem ég lifi og hrærist í, hér á þessum stað [...] Ég skrifaði tungumál sem ekki hafði verið skrifað áður.⁸

Rithöfundurinn Édouard Glissant frá Antilla eyjum hefur skrifað mikið um tengsl frönskunnar og annarra tungumála.⁹ Þau tengsl eru ætíð flókin en verða enn flóknari þegar tvískipting skrifaðs máls og talaðs kemur til. Þetta á t.d. við um kreólsku og frönsku. Í mörgum löndum er auk þessarar tvískiptingar tungumálsins um aðrar mismunandi kúgandi andstæður/ aðstæður að ræða, af félagslegum, efnahagslegum og/eða pólitískum toga. Þessi flóknu valdatengsl, sérstaklega fyrir þá sem skrifa, eru einskonar tungumálakvöl, segir Glissant. Kvöl sem á sér þá jákvæðu hlið að rithöfundurinn er sér meðvitaðri um tungumálið, móttækari og næmari í tungumálinu. En þessu fylgir nokkurs konar „tjáningarómöguleiki“ sem getur af sér „þvingaðan skáldskap“. Þetta getur valdið togstreitu milli merkingarinnar sem á að tjá og tungumálsins. Sem dæmi um þessa togstreitu mætti nefna andstæðu milli hins kreólska veruleika og hinnar frönsku tungu.¹⁰

Édouard Glissant og landi hans ljóðskáldið Victor Segalen hafa báðir velt fyrir sér hvernig nálgast megi „fagurfræði hins margbreytilega“.

Hvernig fella megi inn í táknerfi verksins og skrifanna tilvísanir í menningarlega reynslu af öðrum toga en þeim sem Frakklands-franskan vísar almennt til. Það má segja að rithöfundar sem skilgreina sig á mörkum tungumála, séu að reyna að finna sér leið milli tveggja öfga, öfga sem felast annars vegar í einföldum samruna við franska bókmenntahefð og hins vegar í óhóflegri upphafningu hins staðbundna og/eða framandlega.

Meðal þeirra hugtaka sem frönskumælandi rithöfundar hafa þróað til þess að gera grein fyrir stöðu sinni innan tungumálsins er hugtak marokkóska rithöfundarins Abdelkebir Khatibi „tví-tunga“ (*bi-langue*). Khatibi skrifar á frönsku en móðurmál hans er arabíska. Hann tengir hugtakið „tví-tunga“ þýðingarhugtakinu og líkir starfi rithöfunda við starf þýðenda. Hann segir móðurmálið vera að verki í hinu erlenda máli og að á milli þessara tungumála eigi sér stað stöðug þýðing. Khatibi breytir andstæðum í flandur og flæking (*errance et vagabondage*). Hann kemur sér hjá tvíhyggjunni sem felst í því að takmarka marokkóskar bókmenntir við umfjöllun um hvort frönsk tunga hafi orðið fyrir valinu eða arabíska: Aðalatriðið er að láta koma í ljós nýjan, annars konar flöt, innan eða inn á milli mála (*infraliminaire*), segir Khatibi.¹¹ Í bókinni *Hin fjölþætta Maghreb* segir hann: „Allar þessar marokkósku „franskmæltu bókmenntir“ eru frásagnir af þýðingum. Ég á ekki við að þær séu einungis þýðingar, ég áréttá að um er að ræða frásagnir sem tala tungum (*parler en langues*).“¹²

Þær bókmenntir sem sk(r)ásetja kynjamismun í rými, þar sem tvenndarandstæður eru í senn virkjaðar og leystar upp, eiga sér stað í „milli tveggja“. Í andstæðukerfinu sem vestræn rökhyggja byggir á eru tengsl tvennda hins vegar skilgreind í stigveldi þar sem önnur tvenndin er alltaf æðri. Með svipuðum hætti og heimspekingurinn Jacques Derrida, heldur fræðikonan og rithöfundurinn Hélène Cixous því fram að vestræn heimspeki, bókmenntir og gagnrýni séu njörvuð niður í tvenndarkerfi andstæðna sem hvíli á hinu grundvallandi pari: Karl/Kona. Cixous leggur fram eftirfarandi lista sem „svar“ við spurningunni „Hvar er *hún*?“: „Hreyfing/Hreyfingarleysi, Sól/Tungl; Menning/Náttúra; Dagur/Nótt; Faðir/Móðir; Höfuð/Hjarta; Skynsemi/Tilfinning; Rökvísi/Ástríður“.¹³ Körlum er hampað með jákvæðu eiginleikunum og konur axla neikvæðu hliðina. Þeirra er aðgerðaleysið, viljaleysið og á myndhverfðan hátt, dauðinn: „Annað hvort er konan fram-takslaus; eða ekki til“.¹⁴ Karlinn er með öðrum orðum í fyrirrúmi en konan

útilokuð andstæða. Það er bara annar liður tvenndarinnar sem sigrar. Úrslitin eru þannig alltaf þegar fyrirjáanleg. Hugtakið „kynjamunur“ (*différence sexuelle*) er í huga Hélène Cixous jafnframt aðferð eða leið til að „hrista“ upp í hefðbundnum hugsunarkerfum; þ.e. þeim gildum sem liggja til grundvallar vestrænni menningu. Hún segist vilja *allt*; bæði „tvo og báða“/„tvær og báðar“ (*le deux et les deux*) – ekki bara einn. Fleirtalan innleiðir tvo, tvo saman – mismun og hreyfingu frá einum til annars – tvenndarandstæðurnar brotna upp í ótal möguleika. Hið ófyrirséða *gæti* orðið.

„Milli-tveggja-tungna“ (*l'entre-deux-langues*) er megin hugtak í skáldskaparlist alsírskra rithöfundarins Assiu Djebar. Hugtakið tjáir millirýmið sem tengir frönsku og arabísku. Þessi tengsl markast í senn af átökum og tortryggni en líka, stundum, gagnkvæmri virðingu. Titill nýjustu bókar Djebar *Hvarf franskrar tungu* er í sjálfu sér vísbending um mikilvægi hugleiðinga um franska tungu í skrifum hennar.¹⁵ Bókin segir frá endurkomu manns til Alsír eftir langa útlegð erlendis. Hann kannast ekki lengur við sig í sínu gamla heimalandi og frásögnin gengur út á togstreituna milli franskrar menntunar annars vegar og hins vegar þess sem hann lærði um lífið á götunni í Alsír á tímum sjálfstæðisstríðsins á 6. áratug síðustu aldar.

Assia Djebar hefur fjallað um flókin tengsl þess sem hún nefnir „mál-snið útlegðarinnar“ og „tungumál hins ósmættanlega“ í fræðigreinum en þessi tengsl eru einnig efniviður skáldverka hennar. Sjálf fluttist hún búferlum til Frakklands frá Alsír og segir frá því að þótt hún hafi á sínum tíma búið í París, í hjarta Frakklands, hafi hún samt sem áður verið langt frá frönsku samfélagi. Þrátt fyrir að Assia Djebar hafi ekki upplifað sig sem hluta af frönsku samfélagi, má segja að henni hafi verið einkar lagið að tileinka sér þekkingu Frakka en hún var fyrsta alsírskra konan sem innritaðist í Ecole Normale Supérieure sem er ein æðsta menntastofnun Frakka. Hún tók þar franskt kennarapróf í sagnfræði og lauk doktorsprófi í sama fagi. Hún segist hafa litið á franskt tungumál sem sitt eina svæði (*territoire*) og hafi komið sér þar fyrir, á mörkum þess.¹⁶

Móðurmál Assiu Djebar er arabíska og það tengir hana við samfélag alsírskra kvenna. Djebar hlaut hins vegar menntun sína í franska skóla-kerfinu og skrifar ekki klassíska arabísku. Hún er því stödd á milli tveggja menningarheima, tveggja hugmyndaheima. Ástæðan fyrir þessari skóla-göngu var sú að faðir hennar kenndi í frönskum skóla og hann tók Assiu

með sér í vinnuna. Hún var því ekki lokuð inni á heimilinu og fékk að vera utandyrá án slæðu. Hún naut því óvenjulegs „kvenfrelsis“ en þurfti í staðinn að taka upp tungu nýlenduvaldsins. Djebbar hefur sagt að til þess að slíta af sér fjötra frönskunnar sé nauðsynlegt að beita hana ofbeldi, einkum með því að tvítyngja hana, menga hana arabísku talmáli og marka hana þannig sporum þjóðar sinnar og sögu sinna þöggðu alsírsku systra.

Það er á mörkum tungumála sem Assia Djebbar stendur frammi fyrir „ómöguleikanum“. Hún lítur á það sem skyldu sína að segja frá því sem þjóð hennar hefur gengið í gegnum en til þess að viðhalda minningunni þarf hún að nota frönskuna, hið svokallaða „erlenda tungumál“ og jafnframt verður hún „að létta af þessu skrifmáli hinum þunga skugga sem hvílir á því vegna fortíðar þess í Alsír“. ¹⁷ Skáldsögur hennar eru nokkurs konar sögulegur „uppskafningur“ (*palimpsest*) en það er handrit sem hefur verið skafið upp til að hægt væri að skrifa nýjan texta á síðurnar, með sérstakri tækni er þó hægt að kalla fram upprunalegu skriftina bak við þá nýju. Á sama hátt skráir Djebbar og endurskrifar sögu sína í eyðurnar í orðræðu Hins (Nýlenduvaldsins eða Föðurlegs hefðarvalds). Hún dregur fram þaggaðar raddir og andóf alsírskra kvenna og bregst við franskri frásögn af nýlendunni frá kynjuðu sjónarhorni.

„Tungumál hins ósmættanlega“ stendur fyrir minningarnar sem Djebbar skráir í tungumálið; hún fyllir frönskuna arabískum tungum, þögn og röddum kvenna, alsírskri menningu og sögu – þannig verður franskan „hennar“. ¹⁸ Til þess að greina frá þessum minningum, segir Djebbar nauðsynlegt að snúa franskri tungu upp á sjálfa sig og hrista af henni vafasamt ryk landvinnings, ofbeldis og blóðsúthellinga. Tungumál hins ósmættanlega er einnig „nei-ið“ sem hljómar innra með henni og í verki hennar. „Nei“ andstöðu, mótspyrnu og uppreisnar gegn þöggun á alsírskri sögu, menningu og arfleifð og ekki síst gegn ósýnileika alsírskra kvenna í sögunni og menningunni. Á þennan hátt, í skáldverkinu, rúmar franskan sem er málsnið útleigðarinnar, hið ósmættanlega.

Franski rithöfundurinn Hélène Cixous ólst eins og Djebbar upp í Alsír og þær eru af sömu kynslóð. Cixous bjó við fjöltyngt umhverfi þar sem þýska og franska voru talaðar heima fyrir en arabíska og spænska á götum úti. Þetta fjölþjóða-fjöltungu-umhverfi og það pólitíska og sögulega tímabil sem hún lifði sem barn hefur haft afgerandi áhrif á skrif hennar

og hugsun. Í barnæsku upplifði hún kynþáttahatur, undirokun og útilokun sem kona annars vegar og sem gyðingur hins vegar. Móðir hennar flúði þýska nasismann 1933 og síðar var föður hennar bannað að stunda læknastörf í Alsír vegna and-gyðinglegrar lagasetningar Vichy-stjórnarinnar í seinni heimsstyrjöldinni. Hélène Cixous kynntist þannig snemma marghliða og margháttuðum kyn(þátta)fordómum í hinu alsírka samfélagi sem var gegnsósa af ódulinni og bókstaflega opinberri kvenfyrirlitningu en auk þess undirokað af franskri nýlendustefnu.

Hélène Cixous flutti til Frakklands árið 1955 en þar segist hún hafa sóst eftir sjálfsmynd sem ekki væri byggð á þjóðernislegum grunni heldur á bókmenntum og skrifum. Á einum stað segir hún: „Orð eru dyr okkar að öðrum heimum. Fyrir þann sem hefur misst allt, hvort sem það er ástvinur eða land, verður tungumálið landið. Maður býr í landi tungunnar.“ Í sama texta skrifar hún undir fyrrsögninni „Þversögn vegabréfsins“:

Í hvert sinn sem ég horfi á [vegabréfið]; óttast ég að upp um mig komist því það er og hefur alltaf verið falsað. Lygi, fals, ólögleg notkun, gegn og með samþykki mínu. Sögnin „að vera“ hefur alltaf valdið mér óþægindum. Hvað eruð þér? Eruð þér franskar? Hver er ég? Og mér er gert að svara með einu orði eða með því að krossa í reit. Annars vegar, er fullyrðingin „ég er frönsk“ lygi eða uppspuni. Að segja „ég er ekki frönsk“ er hins vegar brot á almennum kurteisisvenjum. Og vanþakklæti fyrir gestrisnina sem mér hefur verið sýnd. Sú gestrisni hefur verið gloppótt og ótrygg af hálfu ríkis og þjóðar en gestrisni tungumálsins hefur verið ómæld.¹⁹

Skáldverk Cixous býður upp á ævintýri þar sem óendanleg gróska tungumálsins magnar textann. Jacques Derrida segir, „Hélène Cixous hefur einstakt lag á því að láta tungumálið tala. Allt niður í algengustu málvenjur og orðatiltæki, þar sem tungumálið reynist mora af leyndarmálum. [...] Hún kann að láta tungumálið segja það sem það geymir innra með sér og dregur það þannig út úr sjálfu sér.“²⁰ Tungumálið sjálft, franskan, er viðfangsefnið, tungan hefur orðið og möguleikar hennar eru innviðir textans. Textarnir eru samsettir úr viðburðum, „orðaburðum“. Tungumálið sjálft hefur rödd í textum Cixous og nafn. Það heitir Isaac

(hlátur á hebresku). Skrifin snúast ekki um að segja hitt eða þetta heldur að hlusta á tungumálið segja. Djörf ofur-virkjun tungumálsins veldur því að verk hennar eru nær óþýðanleg. Kyn orða og fornöfn geta gegnt mikilvægu hlutverki en það tapast í þýðingu. Í textum hennar eru samhljóða orð vettvangur umskipta. Sama gildir um orðtök, málvenjur og klisjur sem Cixous vinnur úr. Hún hefur til dæmis endurskrifað fasta orðasambandið „l'un et l'autre“ (sem þýðir „hver og einn“ eða „báðir“). Hún skrifar „l'un“ í kvenkyni „l'une“ (sem þýðir „ein“). En í orðinu „l'une“ heyrir maður einng orðið „lune“ (sem þýðir „tungl“ á frönsku). Þannig skráir hún kvenkynið inn í orðasambandið og breytir jafnframt sjónarhorninu því jörðin verður „hinn“ (*l'autre*) – sem er umsnúningur á hefðarröðinni því að jörðin er almennt yfirskipuð á meðan tunglið er undirsett.

Hélène Cixous vinnur úr þríþættri merkingu franska orðsins „genre“ (e. *gender*), sem hefur tegunda- eða líffræðilega, málfræðilega og bókmenntafræðilega merkingu. Það er ef til vill samvirkni allra þessara merkinga sem sérkennir verk Cixous. Kyngervi stendur ekki fyrir flokka eða niðurstöður, heldur á einhvern hátt fyrir óákveðni, hik. Í tengslum við hugveruna flyst áherslan frá „hver (er) ég“ til „hvar ég“ (án sagnorðs) og líka „hvert næ ég, þú, hinn?“ Þannig eru það ekki flokkarnir sem skipta máli heldur skilin, mörkin og það sem er á milli. Með þessu segir Cixous: Einstaklingurinn er ekki til einn og sér. Bókmenntategund sem ekki snertir aðrar bókmenntategundir er ekki heldur til. Í textum Cixous verða þannig átök og atlot hins kvenlæga og hins karllæga í málfræðilegri merkingu og kynjaðri. Kynin koma saman og verða eitthvað annað, þriðja. Eins og hugveran eru kynin flækt, óákvörðuð – á skilum og skilafresti.²¹

Það sama á við um tungumálin í verki Cixous. Hún segir tungumálið vera sitt „útlenda persónulega land“ sem hljómar svolítið annarlega eða ókennilega. Enda fer Cixous ótroðnar slóðir í ferðalögum sínum með og í tungumálinu/Isaac. Í einni bóka sinna tilkynnir hún: „Ég er í kjafti bókarinnar, ég finn hana bíta í mig frá öllum hliðum [...] Hún hefur fjölytyngdan kjaft.“²² Cixous lætur líka erlendar frönskur tala, franskar tungur sem opinbera franskan hefur haldið föngnum.

Skrif Cixous eru „oxymoronísk“ eða refhverf. En í stílfræði er „oxymoron“, eða refhvörf, andstæða sem einkennist af samsetningu tveggja hugtaka sem virðast ósamrýmanleg. Við mætum þannig því sem er á milli, „milli tveggja“ (*entre deux*). Enda talar Cixous um að „vera-milli-

tveggja“ (*dans l'entre deux*). Í nýlegri skáldsögu, segir Cixous: „Allt sem lifir er oxymoronískt“.²³ Þetta er kannski megin reglan í textum Cixous. Refhvörfin tengja andstæður, gera fjarlægðir tilfinnanlegar, brúa bil, koma á óvart og vekja til umhugsunar.

Það að brúa bil, að vera á milli, einkennir frönskumælandi rithöfunda sem vinna með mismun og ómöguleika tjáningar í verkum sínum. Jacques Derrida heldur því fram í bók sinni *Le Monolinguisme de l'autre* að staða rithöfundar eins og Khatibis sé einstök. Þessi einstaka staða sé jafnframt dæmi um altæka eða algilda formgerð sem sýni einskonar frumlagt afsal eða firringu sem geri sérhvert tungumál að tungumáli hins – og um leið sé þetta lýsandi dæmi um hið ómögulega eignarhald tungumála.²⁴ Einstakri stöðu sinni deilir rithöfundur eins og Khatibi með fleiri frönskumælandi rithöfundum sem velta fyrir sér leið sinni um tungumálið, hvort sem það er móðurmál, annað eða þriðja mál. Sérhver rithöfundur þarf að finna sitt tungumál í hinu almenna tungumáli. Eins og Sartre benti á í bókinni *Les Mots* (Orðin) er rithöfundur ávallt útlendingur innan þess tungumáls sem hann tjáir sig á jafnvel þótt um sé að ræða móðurmál hans. „[A]ð skrifa tungumál, er að fjarlægjast tungumál,“ skrifaði Sartre.²⁵ Sama má segja um lestur og skilning – merkingin getur aldrei verið fullkomlega gefin; túlkunarmöguleikinn er alltaf til staðar. Í þessu ljósi, er ætíð um mis-skilning að ræða eða skort á fullkomnum skilningi. Merkingin fer á „mis“ við sjálfa sig, verður á milli, fer á milli mála. Þar skapast rými fyrir hvers kyns mismun – ekki síst kynjamismun. Þeir rithöfundar sem hér hefur verið fjallað um hafa skynjað „hinn“ tungumálsins, það sem er „á milli“ og – ef til vill – *þriðja* tungumálið.

¹ Abdelkebir Khatibi, *Maghreb Pluriel*, s.188.

² Lise Gauvin, „Écriture, surconscience et plurilinguisme: une poétique de l'errance“ í *Francophonie et identités culturelles*, s.14-15.

³ Um hugtakið „kortlagning“, sjá grein Rosi Braidotti í þessu riti og í grein Deleuze og Guattaris, „Rísóm“ í *Heimspeki verðandinnar. Rísóm, sífjar og innrætt siðfræði*.

⁴ Gilles Deleuze og Félix Guattari, *Kafka: Pour une littérature mineure*, s. 31.

⁵ Jacques Chevrier, „Roman africain, le temps du doute et des incertitudes“, *Jeune Afrique*, n°1469, 1er mars 1989, s. 64. Tilvitnun fengin hjá Jean-Claude Blachère í *Négritures. Les écrivains d'Afrique noire et la langue française*.

- 6 Gilles Deleuze og Félix Guattari, *Kafka: Pour une littérature mineure*, s. 33.
- 7 Sama, s. 29-30.
- 8 C.F. Ramuz, *Deux lettres*, s. 42-43. Tilvitnun fengin hjá Lise Gauvin úr bók hennar, *L'Écrivain francophone à la croisée des langues*.
- 9 Sjá til dæmis eftirtalin rit eftir Édouard Glissant: *Introduction à une Poétique du Divers; Poétique de la relation; Le Discours antillais*.
- 10 Édouard Glissant, *Poétique de la relation*, s. 132.
- 11 Abdelkebir Khatibi, *Du Bilinguisme*.
- 12 Abdelkebir Khatibi, *Maghreb pluriel*, s. 186.
- 13 Hélène Cixous, „Sorties“ í *La jeune née*, s. 115.
- 14 Sama, s.118.
- 15 Assia Djebar, *La disparition de la langue française*.
- 16 Í ávarpi sem hún flutti árið 2000 í tilefni af því að henni voru afhent friðarverðlaun útgefenda og bóksala í Þýskalandi. Sjá: www.remue.net/cont/Djebar01/html, skoðað 1/9 2004.
- 17 Sama.
- 18 „Un texte nouveau, [...], une graphie qui devient „mon français““. Assia Djebar, *Ces voix qui m'assiègent... en marge de ma francophonie*, s. 28.
- 19 Hélène Cixous, *Photos de racines*, s. 207.
- 20 Sjá Jacques Derrida í formála að Welles fyrirlestri H. Cixous í Irvine Háskólanum í Kaliforníu árið 1990 í *The Hélène Cixous Reader*. Sjá einnig Derrida á sömu nótum í „H.C. pour la vie, c'est-à-dire...“ í *Hélène Cixous, Croisée d'une oeuvre*. Annars staðar segir Derrida Cixous „endurskapa tungumál föðursins, sitt föðurmál, óþekkta franska tungu“ (móðurmál móður Cixous er þýska en móðurmál föður hennar var franska). Sjá í *Le Monolinguisisme de l'autre*, s. 113.
- 21 Sbr. hugtak Jacques Derrida, „différance“. Umfjöllun um hugtakið á íslensku: Páll Skúlason, „Að vera á skilafresti. Um heimspeki Jacques Derrida“. Reykjavík, *Tímarit Máls og Menningar*, 2: 1994.
- 22 Hélène Cixous, *L'Ange au secret*, s. 47.
- 23 Hélène Cixous, *Beethoven à jamais*, s. 19.
- 24 Jacques Derrida, *Le Monolinguisisme de l'autre*, s. 121.
- 25 Jean-Paul Satre, *Les Mots*, s. 135.

Heimildir:

- Au théâtre, au cinéma, au féminin*, Calle-Gruber, Mireille (ritstj.) (París: L'Harmattan, 2001).
- Blachère, Jean-Claude, *Négritures. Les écrivains d'Afrique noire et la langue française* (París: L'Harmattan, 1993).
- Calle-Gruber, Mireille, *Assia Djebar ou la résistance de l'écriture. Regards d'un écrivain d'Algérie* (París: Maisonneuve et Larose, 2001).

- Cixous, Hélène og Catherine Clément, *La jeune née* (París: U.G.E., 10/18, 1975).
- Cixous, Hélène og Mireille Calle-Gruber, *Photos de racines* (París: des femmes, 1994).
- Cixous, Hélène, *Beethoven à jamais* (París: des femmes, 1993).
- Cixous, Hélène, *Déluge* (París: des femmes, 1992).
- Cixous, Hélène, *L'Ange au secret* (París: des femmes, 1991).
- Deleuze, Gilles og Guattari, Félix, *Kafka: Pour un littérature mineure* (París: Minuit, 1975).
- Derrida, Jacques, *Le Monologisme de l'autre* (París: Éditions Galilée, 1996).
- Djebar, Assia, *Ces voix qui m'assiègent... en marge de ma francophonie* (París: A. Michel, 1999).
- Djebar, Assia, *La disparition de la langue française* (París: A. Michel, 2003).
- Djebar, Assia, *Un créateur peut-il être bilingue?* (París: France-Culture, 1968).
- Gauvin, Lise, *Francophonie et identités culturelles* (París: Éditions Karthala, 1999).
- Gauvin, Lise, *L'Écrivain francophone à la croisée des langues* (París, Karthala, 1997).
- Glissant, Édouard, *Le discours antillais* (París: Seuil, 1981).
- Heimspeki verðandinnar. Rísóm, sífjar og innrætt siðfræði*, Geir Svansson (ritstj.) (Reykjavík: Atvik ReykjavíkurAkademían, 2003).
- Hélène Cixous. Croisées d'une oeuvre*, Calle-Gruber, Mireille (ritstj.) (París: Galilée, 2000).
- Khatibi, Abdelkebir, *Du Bilinguisme* (París, Denoël, 1985).
- Khatibi, Abdelkebir, *Magbreh pluriel* (París, Denoël, 1983).
- Le dire de l'hospitalité*, Gauvin, Lise, Pierre l'Hérault og Alain Montandon (ritstj.) (Clermont-Ferrand: Presses universitaires Blaise Pascal, 2004).
- Sartre, Jean-Paul, *Les mots* (París: Gallimard, 1972).
- The Hélène Cixous Reader*. Sellers, Susan (ritstj.) (London: Routledge, 1994).
- Tímarit Máls og Menningar*, 2: 1994.

Sigríður Dúna Kristmundsdóttir

„Styttu nú stundir konungi þínum ...“¹ Um mannfræði og ævisögurannsóknir

„Hvers vegna er mannfræðingur að skrifa ævisögu?“ sagði ágætur maður við mig á meðan ég vann að ævisögu Bjargar C. Þorláksson, sem kom út haustið 2001.² „Eruð þið ekki alltaf að rannsaka einhverja Zulu menn?“

Varla er nema von að spurt sé. Samkvæmt hefðbundnum skilgreiningum rannsaka mannfræðingar fjarlæg og „öðruvísi“ samfélög eða ákveðna menningarhópa sem gjarnan eru öðruvísi en sá menningarhópur sem þeir tilheyra sjálfir. Þetta á einnig við þegar mannfræðingar stunda rannsóknir innan eigin samfélaga. Jafnvel hefur borið á tortryggni þegar svo óvenjulega hefur borið við að mannfræðingur rannsakar hóp sem hann tilheyrir sjálfur og hann þá grunaður um að vera hlutdrægur eða í krossferð fyrir viðkomandi hóp.³

Rannsókn mín á ævi íslenskrar fræðikonu sem ekki tilheyrir neinum „Zulu- hópi“ og á það þar að auki sammerkt með rannsakandanum að vera bæði íslensk og fræðikona er því á skjön við hefðina í mannfræði. Einnig má velta fyrir sér hvort rannsókn á ævi eins einstaklings sé rann-

sókn á menningu og samfélagi? Getur ævi einhvers speglað menningu og samfélag með þeim hætti að hún teljist rannsókn á hinu víðara samhengi? Og hvað verður um vettvanginn, staðinn þar sem mannfræðingurinn stundar rannsóknir sínar? Er ævi vettvangur? Og hvernig beitir mannfræðingur þátttökuaðferðinni, meginrannsóknaraðferð mannfræðinnar, á vettvangi þegar viðfangið er látinn einstaklingur og engin leið er að taka beinan þátt í lífi hans? Og hvers vegna ævisaga? Er það frásagnaraðferð sem hentar mannfræðilegum viðfangsefnum?

Þessum spurningum leitast ég við að svara hér og nota rannsókn mína á ævi og verkum Bjargar C. Þorláksson til að skýra svörin.

Endurskilgreindur vettvangur

Maðurinn og allt sem honum viðkemur er rannsóknarefni mannfræðinnar og því er ekkert sem mælir gegn því að taka fyrir eitt eintak af mannum, ævi hans og störf. Aðferðafræði mannfræðinnar er hins vegar á ýmsan hátt vanbúin til að takast á við ævisögulegar rannsóknir. Þátttökuaðferðin, stundum einnig nefnd vettvangsaðferð, mótaðist á fyrri hluta 20. aldar og ber keim af stöðu heimsmála á þeim tíma. Hún felur í sér að mannfræðingurinn fer á vettvang og býr í því samfélagi sem hann vill rannsaka. Vettvangurinn var skilgreindur sem önnur samfélög, samfélög sem ekki voru vestræn og voru gjarnan nýlendur eða hluti af því yfirráðasvæði sem samfélög mannfræðinganna höfðu lagt undir sig. Mannfræðingar drógu því strik á milli sín og þeirra sem þeir rannsökuðu. Þessi skilgreining á vettvanginum varð ráðandi í mannfræði og það svo mjög að fram á þennan dag hafa mannfræðingar skilgreint fræðigrein sína með tilvísun til rannsókna með þátttökuaðferð á vettvangi sem er utan marka hins vestræna heims.⁴ Þessa skilgreiningu hafa mannfræðingar jafnframt notað til að aðgreina sig frá skyldum greinum eins og til dæmis félagsfræði, stjórnmálafræði og sagnfræði sem fjalla um svipuð efni. Það er því ekki furða að viðmælandi minn teldi mannfræðinga jafnan vera að rannsaka Zulu menn eða aðra sambærilega menningarhópa.

Mannfræðingar hafa á undanförunum árum efast um réttmæti þessarar þróngu skilgreiningar á vettvanginum.⁵ Bent hefur verið á að á meðan mannfræðingar hafa skoðað gagnrýnið grunnhugtök eins og menningu

og samfélag og hvernig persónuleg reynsla mannfræðingsins hefur áhrif á rannsóknir hans, þá hafi hugtakið vettvangur lítið verið skoðað. Í meðförum mannfræðinga hafi vettvangurinn orðið að goðsögulegum stað utan við gagnrýna speglun og umræðu fræðanna. Það þarf ekki að koma á óvart því ef vettvangurinn skilgreinir mannfræðina sem fræðigrein þá felur slík endurskoðun í sér gagnrýni á grunnforsendur greinarinnar.

Slík gagnrýni er engu að síður nauðsynleg. Þessi þrönga skilgreining á vettvanginum virkar eins og girðing á milli mannfræðinnar og annarra fræðigreina og getur komið í veg fyrir að mannfræðingar nýti sér þekkingu þeirra í fræðasamfélagi þar sem slíkar girðingar eru umvörpum að falla. Gamli nýlendurafurinn, að rannsaka lítil, staðbundin, einangruð og öðruvísi samfélög, er mannfræðingum heldur ekki annað er fjötur um fót í hnattvæddum heimi þar sem fólk flyst í stórfelldum mæli á milli menningarsvæða. Í raun hafa mannfræðingar lengi fengist við önnur rannsóknarefni en þau sem hin hefðbundna skilgreining á vettvanginum felur í sér og undanfarin fimmtán ár eða svo hefur svokallaðri heimamannfræði vaxið fiskur um hrygg. Hún felur í sér að rannsóknir mannfræðinga beinast að þeirra eigin vestrænu samfélögum. Þetta hafa þó alltaf verið hálfgerðar neðanjarðarrannsóknir, litnar hornauga því þær eru ekki framkvæmdar á „alvöru“ vettvangi. Styrkir til mannfræðirannsókna og stöðuveitingar í mannfræði spegla þennan veruleika.⁶ Þar við bætist að hin svokölluðu „hin“ samfélög, þessi sem mannfræðingar hafa hefðbundið rannsakað, eiga nú sína eigin innfæddu mannfræðinga sem beina rannsóknum sínum að eigin samfélögum og gamla skilgreiningin verður öll á reiki. Þessi ruglingur getur valdið deilum á milli aðkominna mannfræðinga og heima-mannfræðinga og eru deilur danska mannfræðingsins Kirstenar Hastrups, sem stundaði rannsóknir á Íslandi á níunda áratugnum, og íslenskra mannfræðinga nærtækt dæmi um það.⁷

Með því að taka fyrir ævi vestrænnar konu hef ég því endurskilgreint þann mannfræðilega vettvang sem ég kys að vinna á og það er hluti af aðferð minni. Ég hef, í fyrsta lagi, gert vestrænt samfélag og menningu að viðfangsefni mínu á þeirri forsendu að vestræn menning og samfélagsgerð sé ekki síður mikilvægt rannsóknarefni en menning framandi samfélaga. Því má einnig halda fram að til þess að skilja á hvaða forsendum mannfræðingar hafi stundað rannsóknir á öðrum samfélögum þurfi að beita þessum sömu rannsóknaraðferðum á samfélög og menningu mannfræðinganna sjálfra.

Í öðru lagi hef ég endurskilgreint vettvanginn með því að beina sjón- um að einni manneskju þvert á það boðorð félagsvísindanna komið frá Durkheim að við rannsókum hið almenna en ekki hið einstaka eða einstaklingsbundna.⁸ Mannfræðingar hafa reyndar sumir og þar á meðal ég verið hallir undir þá skoðun að í lífi hinnar félagslegu persónu, þ.e. í þeim hlutverkum sem viðkomandi einstaklingur leikur á æviferlum sínum, endurspeglar gerð samfélags hans og gildi menningar hans. Rannsókn á ævi einnar manneskju sé því jafnframt rannsókn á samfélagi hennar og menningu.⁹ Þessu má líka snúa við og segja að ævi einnar manneskju verði ekki skýrð nema í félagslegu og menningarlegu samhengi hennar. Félagslegar aðstæður og menningarbundnar hugmyndir móta líf einstaklingsins í svo miklum mæli að ekki verður ráðið í einstaka þætti þess eða atburði nema með vísun til hins víðara samhengis. Þannig eru það til dæmis menningarbundnar hugmyndir um stöðu og hlutverk kynjanna sem móta ævihlaup Bjargar C. Þorláksson. Um leið verður ævisaga hennar aðferð til að fjalla um ákveðið efni eins og stöðu kvenna og menningarbundnar hugmyndir um kynin á ákveðnu tímabili og um konur og vísindi. Ævisöguleg rannsókn tekur því ekki aðeins til ævi viðfangsins heldur til hins víðara sviðs þjóðlífs og menningar og einstakra umfjöllunarefna. Ævisaga eða bíoграфия verður því etnógrafía, greining á ákveðinni menningu og samfélagi þar sem ævi persónunnar sem ævisagan fjallar um kristallar greiningarþættina.¹⁰

Í þriðja lagi hef ég endurskilgreint vettvanginn með þeim hætti að hann er ekki lengur staður heldur staðsetning. Ég fer ekki til Zimbabwe eða Grindavíkur til að rannsaka menningu og samfélag, ég fer ekki einu sinni út í bæ í Reykjavík þar sem ég bý til að rannsaka ákveðinn hóp, ég er einfaldlega stödd í rannsóknarverkefninu hvar sem ég vinn í því. Að vísu er ævi viðfangs alltaf lifað á ákveðnum stöðum og mikilvægt er að rannsakandinn heimsæki þessa staði og þekki til þess mannlífs sem þar er eða var lifað (og það gerði ég í rannsókn minni), en þessir staðir eru ekki aðalatriðið, þeir skilgreina ekki vettvanginn. Vettvangurinn er ævin sem rannsakandinn er að fást við, og þrátt fyrir að hún hafi farið fram á ákveðnum stöðum er hún fyrst og fremst huglæg staðsetning á ákveðnu sviði en ekki staður. Vettvangurinn í ævisögurannsókn er líf sem hefur verið lifað, atburðir sem áttu sér stað á mismunandi stöðum á mismunandi tímum, hann er tilfinningar og hugsanir, hlátur og grátur. Í þessari

staðsetningu er ævisöguritarinn staddur. Ég man eftir svipnum konunni á sem bankaði upp á hjá mér þegar ég var að skrifa um geðtruflun Bjargar C. Þorláksson og fékk að vita að ég væri vant við látin því ég væri stödd á geðveikrahæli. Staðsett í huganum á geðveikrahæli hefði verið réttara en hefðbundið orðalag vettvangsins hafði yfirhöndina.

Að hlusta á og túlka raddir

Á þessum endurskilgreiningum á vettvanginum hvíla ævisögurannsóknir í mannfræði. Og nú má spyrja; hvað með þátttökuaðferðina, þessa grunnaðferð mannfræðinnar sem felst í því að mannfræðingurinn fer á staðinn, kynnist samfélaginu sem hann er að rannsaka af eigin raun, verður þátttakandi í því og kemur svo aftur heim í háskólann, lítur á samfélagið úr fjarlægð akademíunnar og greinir það út frá þeim gögnum sem hann hefur safnað? Það er augljóst að mannfræðingur sem fjallar um liðinn tíma og ævi látinnar persónu getur ekki verið beinn þátttakandi í því lífi sem hann fjallar um. Engu að síður er þetta sú aðferð sem mannfræðingur á ævisöguvettvanginum beitir.

Eins og ég greini frá í eftirmála ævisögu Bjargar C. Þorláksson þá hljóma raddir á þessum vettvangi rétt eins og á hinum hefðbundna vettvangi.¹¹ Þær eru í öðru formi; í skjölum, einkabréfum, prentuðum og munnlegum frásögnum um menn og samfélag, ljóðum, ritverkum og svo framvegis. Sumar raddirnar eru mun persónulegri en þær sem mannfræðingur getur búist við að heyra á vettvangi, einkum þær sem varðveist hafa í einkabréfum. En þær geta líka verið gloppóttari; raddir hversdagshetjanna í lífi fólks eru til dæmis oft þagnaðar og rannsakandinn hefur engin tök á að lífga þær við eða einu sinni vita hverjar þær voru.

Sömuleiðis getur mannfræðingur á ævisöguvettvanginum ekki notað sjónina á sama hátt og mannfræðingur á hefðbundnum vettvangi. Ég gat til dæmis ekki farið á æskuheimili Bjargar í Vesturhópshólum og gengið úr skugga um hvort það væri eins og heimildir bentu til með því að horfa á heimilislífið. Hinn sýnilegi veruleiki viðfangsefnisins er þó engan veginn alveg fjarverandi. Með heimsókn á þá staði sem ævinni var lifað á kemur þessi veruleiki til dæmis til skjalanna. Enn er þess að gæta að allir hafa tilhneigingu til að ritstýra ævisögu sinni með því að velja þau gögn

sem þeir skilja eftir sig um ævi sína.¹² Það á við um Björgu sem valdi gaumgæfilega hvað af gögnum sínum skyldu varðveitast og þegar henni sleppti tóku ættingjar hennar við og förguðu því sem þeim þótti ekki eiga erindi út fyrir fjölskylduna.¹³ Þetta er að vísu ekki frábrugðið aðstöðu mannfræðings á hefðbundnum vettvangi sem hlustar á skýringar heimamanna á því hvers vegna hlutirnir eru eins og þeir eru. Slíkar skýringar eru sýn heimamanna á veruleikann, þau gögn sem þeir kjósa að fá mannfræðingnum. Túlkun hefur því alltaf verið mikilvægur þáttur í öllum mannfræðirannsóknnum og sama gildir um mannfræðilegar ævisögurannsóknir.

Túlkunin leiðir okkur að siðferðilegum álitamálum í rannsóknum sem þessum. Mannfræðingar hafa undanfarin ár velt fyrir sér hvernig meðhöndla beri þátt þeirra sjálfra í þeim rannsóknum sem þeir stunda.¹⁴ Þátttökuaðferðin felur í sér að þær upplýsingar sem mannfræðingurinn aflar eru reynslutengdar, þær mótað af reynslu hans á vettvanginum og eru því félagslega mótaðar. Í raun er mannfræðingurinn sjálfur hluti af staðsetningu vettvangsins því menningarleg einkenni hans móta sýn hans á viðfangsefnið.¹⁵ Þessi reynslutenging verður óhjákvæmilega virk í úrvinnslu gagnanna. Nákvæmlega sama á við um ævisögurannsóknir, rannsakandinn tengist viðfangi sínu sem verður eins og aðili að lífi hans. Þannig get ég sagt að um árabíl höfum við Björg verið samskipa í lífinu og hún varð að lifandi persónu í lífi ungrar dóttur minnar sem hélt á tímabili að Björg væri fjarstödd frænka sín. Þessi reynslutenging getur orðið ennþá sterkari í ævisögurannsókn en í hefðbundinni vettvangsrannsókn því hugvera rannsakandans verður svo mikilvæg; hann verður að ímynda sér svo margt sem rannsakandi á vettvangi getur séð og upplifað.

Það er að mínu viti lykilatriði að rannsakandinn geri sér grein fyrir þessari takmörkun á aðferð sinni, taki tillit til hennar og geri hana virka í rannsóknarferlinu. Hann verður sífellt að spyrja sig: er ég að búa til eitthvað úr þessari persónu sem fyrst og fremst tengist minni hugveru, er ég að gera hana að einhverju sem hún ekki er? Er ég að skapa hana og hvaða leyfi hef ég til þess? Sá sem rannsakar ævi látinnar konu getur ekki einu sinni spurt hana hvort hann megi það eins og þó er hægt að spyrja þá hópa sem við rannsókum hefðbundið í mannfræðinni. Það skiptir því öllu máli að við gerum okkur grein fyrir þeim siðferðilegu spurningum sem vakna við þessar aðstæður, ekki síst þætti okkar sjálfra í rannsókninni og

tengslum okkar við viðfangsefnið. Við úrvinnslu allra rannsóknargagna erum við að skapa, við erum að búa til eitthvað með því að setja saman upplýsingar, velja þeim stað og hafna öðrum. Þetta er einkar ljóst í ævisöguritun eða eins og Halldór Laxness segir í *Gerplu* og er þar að tala um ævi Ólafs Haraldssonar digra Noregskonungs: „Og fer sem jafnan vill verða að þeir er veita eftirmæli konúngum ráða og sögu þeirrar ævi sem var...”¹⁶

Til viðbótar við vitundina um að þetta er það sem ævisöguritarinn er að gera hefur hann a.m.k. eitt annað viðmið til að styðjast við; eigin samvisku. Rannsakandinn, sama á hvaða vettvangi hann vinnur, verður sífellt að velja úr þeim gögnum sem hann hefur aflað, ákveða hvað skiptir máli og hvað ekki, hvað er öruggt og hvað ekki og hvað getur gefið misvísandi skilaboð. Slúður til dæmis er heimild á vettvangi en það verður að notast samkvæmt þeim siðferðilegu viðmiðum sem rannsakandinn setur sér og þau verður hann að eiga við samvisku sína. Sem dæmi um slíkt má taka slúður um samkynhneigð Bjargar C. Þorláksson. Ég gat hvergi fundið þessum ummælum stað og kaus því að geta þeirra með þeim fyrirvara að um sögusagnir væri að ræða sem gætu átt sér aðrar skýringar og gerði grein fyrir hverjar þær skýringar gætu verið. Sömuleiðis ákvað ég að birta ekki myndir sem Björg lét taka af brjóstum sínum þegar krabbamein hennar var langt fram gengið. Þetta eru einstakar myndir og vissulega áhugaverðar til birtingar en þær ryðjast inn á það einkasvæði sem líkami hvers og eins er. Einnig er afmyndun brjóstanna svo skelfileg að þær gefa mynd af Björgu sem skrímli. Þá mynd vildi ég ekki gefa af þessari konu sem lesendur höfðu fram til þessa lítið vitað um. Þess í stað kaus ég að lýsa þeirri afmyndun sem myndirnar sýna. Þessar ákvarðanir tók ég samkvæmt viðmiðum sem eru í raun persónubundin og siðferðileg en ekki fræðileg og slíkar ákvarðanir eru margar í hverri rannsókn. Á þennan hátt verður rannsakandinn sjálfur sem persóna virkur í rannsókninni og því sem út úr henni kemur, hans gildismat og hans samviska móta hana og engin aðferð eða forskrift getur stemmt stigu við því.

Þormóður kolbrúnarskáld í *Gerplu* Laxness er ágætt dæmi um ævisöguritarara sem tekur samvisku sína alvarlega. Hann hefur lagt allt í sölurnar til ná fundum Ólafs Haraldssonar, þess konungs sem Þorgeir fóstbróðir hans kaus að fylgja, til að flytja konungi drápu um ævi konungs og frækileg afrek hans. Þegar Þormóður loksins nær fundum kon-

ungs kvöldið fyrir Stiklastaðaorrustu og verður óvart áheyrandi að lýsingu Ólafs á sjálfum sér stendur hann frammi fyrir siðferðilegum vanda. Lýsing konungs er allt önnur en lýsing þeirrar hetju sem Þormóður hafði ort um og því var kvæði hans ekki lengur „satt“. „Styttu nú stundir konungi þínum skáld, segir Ólafur Haraldsson, og flyt hér gerplu þína ... Skáldið svarar og nokkuð dræmt: Nú kem eg eigi lengur fyrir mig því kvæði, segir hann, og stendur upp seinlega, og haltrar á brott við lurk sinn...“.¹⁷ Þormóður flytur ekki kvæði sem hann veit að getur ekki verið rétt þótt hann hafi kostað öllu til vegna þessa kvæðis. Hann haltrar á brott.

Segja má að ég hafi að minnsta kosti einu sinni þurft að haltra á brott í rannsókn minni á ævi Bjargar C. Þorláksson. Ég hafði frá byrjun rannsóknarinnar heyrt ávæning af því að Björg hefði verði trufluð á geði. Ég taldi það vitleysu því þetta væri gjarnan sagt um konur sem ekki féllu í hið almenna far og hugsaði mér að sýna fram á að svo væri. Það var ekki fyrr en ég stóð einn gráan og kaldan nóvembermorgun fyrir utan sjúkrahúsið sem Björg dvaldi á í nærri ár í Frakklandi og áttaði mig á að þessi stofnun var geðveikrahæli að það rann upp fyrir mér ljós. Þá varð ég rétt eins og Þormóður kolbrúnarskáld að horfast í augu við gildishlaðnar hugmyndir mínar um hvernig hlutirnir væru eða hvernig ég vildi að þeir væru. Upp frá því tók rannsóknin nýja stefnu.

Þetta eru dæmi um það hvernig fræðimaðurinn verður að glíma við sjálfan sig í rannsóknum sínum og hvernig viðhorf hans og reynsla eru virkir þættir í rannsókninni. Víst er að strikið sem mannfræðingar drógu fyrir hundrað árum á milli sín og hinna sem þeir rannsaka er ekki lengur í gildi. Rannsakandinn er maður eins og viðfangsefnið og þar á milli er ekki slíkt strik.¹⁸

Kynbundinn veruleiki og ævisaga sem frásagnaraðferð

Femínísk mannfræði sem meðal annars á rætur sínar í kvennabaráttu áttunda áratugarins á stóran þátt í að afmá þetta strik. „Hvar eru konurnar í rannsóknum mannfræðinga?“ spurðu konurnar í mannfræðinni og vildu ná til kynsystra sinna um víða veröld. Þær bentu á að karllæga slagsíðu

væri víða að finna í rannsóknum mannfræðinga og því bæri að skoða þær gagnrýnið.¹⁹ Þessi rök urðu hvati að þeim athugunum mannfræðinga á þætti þeirra sjálfra í rannsóknum sínum sem hér hefur verið fjallað um. Þau fólu einnig í sér að kyn og kynbundin menning urðu hluti af viðfangsefni mannfræðinnar og hinn mannfræðilegi vettvangur var endurskilgreindur með tilliti til þess.

Í mannfræðilegri ævisöguritun er kynbundinn veruleiki viðfangsefnisins því mikilvægur, hann skýrir og skilgreinir ákveðna þætti í ævi viðfangsins. Þessi veruleiki er hins vegar oft víðs fjarri í hefðbundinni ævisöguritun rétt eins og í mannfræði fyrrum. Kyn viðfangsins er gefið, innfalið í frásögninni og ekki notað til að varpa ljósi á ævina og samhengi hennar. Þetta á ekki síst við um ævisögur karla. Sú staðreynd að þeir eru karlkyns og sá kynbundni veruleiki sem þeir lifa í er gjarnan fjarverandi í greiningunni og frásögninni. Karlar eru *kynið* og konur *hitt kynið* eins og Simone de Beauvoir orðaði það. Um kyn karla þarf ekki að ræða, það er viðmiðið, normið sem er gefið án skýringa eða skilgreininga.²⁰ Frá sjónarhóli mannfræðinnar er þetta takmörkun sem felur ákveðna þætti ævinnar og gerir greininguna óskýrari en ella. Slík nálgun viðheldur einnig staðlaðri sýn á kynin og staðfestir ríkjandi kynskiptingu. Til viðbótar við þær endurskilgreiningar á hinum mannfræðilega vettvangi sem ég hef sett fram vil ég því einnig endurskilgreina vettvang ævisögunnar þannig að hinn kynbundni veruleiki viðfangsefnisins verði virkur í rannsókninni. Vald fræðanna felst ekki einungis í vali okkar á viðfangsefnum heldur einnig í því hvernig við fjöllum um þau og þá ekki síst því sem við sleppum.

Ævisaga er frásagnarform sem hingað til hefur lítið verið notað af mannfræðingum, enda ekki augljós kostur miðað við hefðbundna skilgreiningu á vettvanginum. Í byrjun rannsóknar minnar á ævi og störfum Bjargar C. Þorláksson var ævisaga ekki skilgreint markmið. Umfjöllunar-efnin voru mörg og buðu upp á margvíslega umfjöllun. Smám saman varð mér ljóst að ævisöguformið var einkar aðgengileg aðferð til að koma til skila því sem efniviður rannsóknarinnar hafði að geyma. Sem frásagnaraðferð hafði það að minnsta kosti tvo kosti. Í fyrsta lagi er það hverjum manni nærtækt vegna þess að hvert og eitt okkar á sér ævisögu. Formið sjálft er því eins og innbyggt í hugsun okkar. Í öðru lagi eru Íslendingar aldir upp við hefð Íslendingasagnanna, en á þær má líta sem samsettar ævisögur. Frá-

sagnarhefð ævisögunnar er því sterk hér á landi og þar sem ég vildi koma efni rannsóknarinnar til skila til sem flestra (hvaða fræðimaður vill það ekki?) kaus ég ævisöguformið sem frásagnaraðferð. Í þriðja lagi hentaði þetta form efniviðnum, í honum lá að sjálfsgöðu saga sem ég ákvað að segja í heilu lagi í stað þess að búa hana niður í umfjöllunarefni.

Ævisöguformið dugði þó ekki til að koma öllu því til skila sem efni-viðurinn fól í sér og því brá ég á það ráð að nota form greinasafns til að gera nánari grein fyrir þeim þætti sem ævisagan náði ekki með góðu móti utan um, en það var nánari umfjöllun um verk Bjargar C. Þorláksson.²¹ Eitt frásagnarform útilokar ekki annað og mannfræðingar hafa ævinlega notað bæði etnógrafiúformið og greinarformið til að koma þekkingu sinni frá sér og það sama á við hér.

Notkun ævisöguformsins í þessari rannsókn var aðferðafræðileg til-raun sem hafði í för með sér gagnrýna skoðun á ýmsum grunnhugtökum og viðmiðum mannfræðinnar. Það hentaði vel þeim efniviði sem fólst í ævi og störfum þessarar íslensku fræðikonu þótt ekki næði það með góðu móti yfir öll umfjöllunarefnin. Hefðbundin mannfræðileg greining á menningu og samfélagi var eftir sem áður lykilatriði. Formið fól hins vegar í sér að saga einnar persónu var notuð til að draga fram greiningar-þættina. Form er merking er ein af kennisetningum gerðarhyggjunnar og vissulega á það við hér.²² Í þessu formi fær rannsóknin ákveðna merkingu, merkingu sögunnar. Ef til vill erum við alltaf að segja sögu í greiningum okkar á mannfræðilegum umfjöllunarefnum en felum hana á bak við form fræðigreinarinnar. Hvernig sem því er varið er ég þess fullviss að með því að rífa gamlar girðingar, hvort sem er í endurskilgreiningu grunnhug-taka, aðferðalegri aðlögun eða notkun frásagnarforma, opnum við nýjar víddir í þeirri þekkingarsköpun sem er markmið allra fræða.

¹ Halldór Kiljan Laxness, *Gerpla*, bls. 490.

² Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, *Björg. Ævisaga Bjargar C. Þorláksson*. Rannsóknin var styrkt af Vísindasjóði, Rannsóknasjóði Háskóla Íslands, Þjóðhátíðarsjóði og Menningarsjóði.

³ Sjá t.d. Weston, Kath, „The Virtual Anthropologist“, bls. 163-184. Ég varð einnig vör við þessi viðbrögð gagnvart rannsókn minni á íslensku kvennahreyfingunni en í henni var ég félagi. Niðurstöður þeirrar rannsóknar er að finna í Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, *Doing and Becoming: Women's Movements and Women's Personhood in Iceland 1870-1990*.

- 4 Þetta á ekki nema að takmörkuðu leyti við um rannsóknir íslenskra mannfræðinga því margir hafa stundað rannsóknir á íslensku samfélagi og menningu. Hefur íslensk mannfræði þar meðal annars notið þess hversu ung hún er og ekki bundin við fast-mótaðar hefðir eins og verða vill þar sem greinin á sér langa sögu.
- 5 Gupta, A. og J. Ferguson (ritstj.), *Anthropological Locations*.
- 6 Sama rit, bls. 12-15.
- 7 Sjá t.d. Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, „Culture Theory and the Anthropology of Modern Iceland“, bls. 61-73. – Hastrup, Kirsten, „Anthropological Theory as Practice“, bls. 75-81.
- 8 Durkheim, É., *The Rules of the Sociological Method*.
- 9 Sjá t.d. Fortes, M., „The Concept of the Person“, bls. 247-286.
- 10 Etnógrafía er lýsing og greining mannfræðings á því samfélagi og menningu sem hann hefur rannsakað. Etnógrafíur hafa oft reynst grunnur kenningalegrar nýsköpunar í mannfræði.
- 11 Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, *Björg*, bls. 340-342.
- 12 Leibowitz, H., *Fabricating Lives: Explorations in American Autobiography*.
- 13 Engin bréf hafa til dæmis fundist milli Bjargar og Sigfúsar Blöndal eiginmanns hennar frá samvistarárum þeirra. Allar líkur eru á að þau hafi verið skipulega eyðilögð til að koma í veg fyrir að efni þeirra rataði inn í sögu þeirra hjóna.
- 14 Sjá t.d. Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, „Um ævi konu og sannleikann í fræðunum“.
- 15 Í opunarerindi sínu á ráðstefnunni sem greinasafn þetta byggir á, orðaði Rosi Braidotti þetta svo að þegar við kortleggjum heiminn erum við sjálf staðsetning (*location*) því menningarleg einkenni okkar, kyn, kynþáttur o.s.frv. móta kortlagninguna. Sjá grein Braidotti, „Kyngerfi og hnattvæðing: femínísk kortlagning“ í þessu riti.
- 16 Halldór Kiljan Laxness, *Gerpla*, bls. 490.
- 17 Sama, bls. 403.
- 18 Rosi Braidotti orðaði þetta svo í áður nefndu erindi: „Boundaries of otherness are shifting“ eða mörkin á milli okkar og hinna eru á hreyfingu.
- 19 Sjá t.d. Rosaldo, M. Z. og Lamphere, L. (ritstj.), *Woman, Culture and Society*. – Einnig Reiter, R. R. (ritstj.), *Toward an Anthropology of Women*.
- 20 de Beauvoir, Simone, *Le Deuxième Sexe*. – Sjá jafnframt de Beauvoir, Simone, „Hitt kynið – Inngangur“, bls. 29.
- 21 Sigríður Dúna Kristmundsdóttir (ritstj.), *Björg. Verk Bjargar C. Þorláksson*.
- 22 Sjá t.d. Lévi-Strauss, Claude, „Structural Analysis in Linguistics and in Anthropology“, bls. 31-54. „Gerðarhyggja“ er íslensk þýðing á alþjóðlega hugtakinu „structuralism“, einnig þýtt sem formgerðarhyggja. Gerðarhyggja gengur meðal annars út frá því að merking ráðist af því hvernig merkingarbærum þáttum er raðað saman. Með því að raða merkingarbærum þáttum rannsóknarinnar í form ævisögunnar myndast ákveðið inntak, inntak sögunnar.

Heimildir:

- de Beauvoir, Simone, *Le Deuxième Sexe* (Paris: Gallimard 1949).
- de Beauvoir, Simone, „Hitt kynið – Inngangur“, *Simone de Beauvoir. Heimspekingur, ritböfundur, femínisti*. Ritstj. Irma Erlingsdóttir og Sigríður Þorgeirsdóttir (Reykjavík: RIKK/Háskólaútgáfan, 1999), bls. 25–46.
- Durkheim, É., *The Rules of the Sociological Method*, S. Solovay og J. Mueller þýddu (New York: Free Press [1895] 1938).
- Fortes, M., „The Concept of the Person“, í *Religion, Morality and the Person: Essays on Tallensi Religion*, J. Goody (ritstj.) (Cambridge: Cambridge University Press 1987).
- Gupta, A. og J. Ferguson (ritstj.), *Anthropological Locations* (Berkeley: University of California 1997).
- Halldór Kiljan Laxness, *Gerpla* (Reykjavík: Vaka-Helgafell 1988 [1952]).
- Hastrup, Kirsten, „Anthropological Theory as Practice“, *Social Anthropology* 4, 1, 1996, bls. 75–81.
- Leibowitz, H., *Fabricating Lives: Explorations in American Autobiography* (New York: New Directions Books 1975).
- Lévi-Strauss, Claude, „Structural Analysis in Linguistics and in Anthropology“, í Lévi-Strauss, Claude, *Structural Anthropology* (London: Penguin Books 1963).
- Reiter, R. R. (ritstj.), *Toward an Anthropology of Women* (New York: Monthly Review Press 1975).
- Rosaldo, M. Z. og Lamphere, L. (ritstj.), *Woman, Culture and Society* (Stanford: Stanford University Press 1974).
- Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, „Culture Theory and the Anthropology of Modern Iceland“, *Social Anthropology* 4, 1, 1996, bls. 61–73.
- - *Doing and Becoming: Women's Movements and Women's Personhood in Iceland 1870-1990* (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands 1997).
- - „Um ævi konu og sannleikann í fræðunum“, í Helga Kress og Rannveig Traustadóttir (ritstj.), *Íslenskar kvennarannsóknir* (Reykjavík: Rannsóknastofa í kvennafræðum við Háskóla Íslands 1997).
- - *Björg. Ævisaga Bjargar C. Þorláksson* (Reykjavík: JPV útgáfa 2001)
- - (ritstj.), *Björg. Verð Bjargar C. Þorláksson* (Reykjavík: JPV útgáfa 2002).
- Weston, Kath, „The Virtual Anthropologist“, í A. Gupta og J. Ferguson (ritstj.), *Anthropological Locations* (Berkeley: University of California Press 1997).

Eva Heisler

Kennileiti og fæðingarblettir: Um verk Katrínar Sigurðardóttur

Verk Katrínar Sigurðardóttur snúast, síendurtekið, um staðinn, um upplifun á stað; upplifun sem ýmist er sýnd sem illviðráðanleg, nostalgísk, svikul; í senn þráð og tortryggileg.¹ Eins og listamaðurinn komst að orði, með vísun í verkið *Green Grass of Home* frá 1997–98: „Verkin mín vitna um tilveru flakkarans: miðjan í þessari tilveru er ferðin sjálf, en ekki upphafs- eða endareitur.“ Í þessu felst endurskoðun á þeirri hefðbundnu hugmynd að staður sé staldur: „Ef við hugsum okkur rými sem það sem gerir hreyfingu mögulega, þá er staðurinn staldur, hlé; hvert hlé á hreyfingu gerir staðsetningu kleift að umbreytast í stað.“² Flökkureynslan felst ekki í rótleysi eða heimilisleysi, heldur gengur hún út á að „dvelja með hreyfingu“.³ „Dvalarstaðurinn“, og „dvölin“, annars vegar, og „hreyfingin“ og það sem „hreyfir við manni“, hins vegar, eru miðlægir þættir í verki Katrínar, sem rúmar allt frá tölvulist og myndbandslist til skúlptúra og innsetninga í blandaðri tækni. Til að kanna hvernig þessi verk Katrínar, sem eins konar hugtakaleg flökkufræði, takast á við mótsagnakenndar

hugmyndir um staðinn og mótsetningu hans, staðsetninguna, ætla ég að skoða nokkur lykilverk – þ.m.t. *Green Grass of Home*; *Fæðingarblettir* (1998); *Fyrirmynd*; og *Circuit* (2000). Sérstaklega ætla ég að athuga með hvaða hætti líkaminn – líkami listamannsins og líkami áhorfandans – er staðsettur og reyndur í þessum átökum.

Í verkinu *The Green Grass of Home* er byggt líkan í smækkaðri mynd en sú aðferð hefur orðið einkennandi fyrir listamanninn.⁴ Verkið er gert úr 17 opnum viðarkössum, á stærð við stóra skjalatösku, en í hverjum þeirra eru uppstillingar, líkön af almenningsgörðum í borgum sem listamaðurinn hefur búið í. Reynsla listamannsins af tilbúinni náttúru, sem ætluð er almenningi – t.d. Central Park á Manhattan-eyju í New York, Golden Gate Park í San Francisco og Miklatúni í Reykjavík – er smækkuð og sett í þannig umgjörð að hún er innan seilingar líkamans og auðvelt að flytja hana yfir í annað rými. Að þessu leyti sýna verkin nostalgíu minjagripsins eins og Susan Stewart lýsir henni: „Minjagripurinn smættar hið opinbera, hið mónúmentalíska (minnismerkið) og hið þrívíða niður í smámyndina, líkanið, eitthvað sem líkaminn getur náð utan um“.⁵ Almenningsrými er gert að persónulegum hlut.

The Green Grass of Home gefur til kynna færanleika staðar og staðar-reynslu sem er líkömnuð. Um þetta segir heimspekingurinn Edward S. Casey: „Rétt eins og við getum hvorki sagt um hinn lifaða líkama „hvar hann sé, né heldur hvað hann sé“, getum við gert því skóna að staður sé hvorki *bara hvar hann er* né heldur *bara hvað hann er*: Þannig getum við aðeins talað um einfalda staðsetningu vettvangs.“⁶ En verk Katrínar minna einnig á núning hins opinbera og hins persónulega sem er mikilvægur þáttur í sögu almenningsgarðsins. Almenningsgarðar urðu til á nítjándu öld til að veita verkalýð borgarinnar útrás og þeir urðu einnig skjól fyrir ölögmæt-an samdrátt, sérstaklega samdrátt samkynhneigðra karlmannna sem ekki mátti sjást heima við. Viðsnúningur verksins á hinu opinbera og hinu persónulega, hinu sýnilega og því sem er lokað ofan í tösku, hinni ytri sýn og innri sýn, áréttar þrýstinginn sem hið opinbera, sem allt sér, hefur á mótun og sjálfa upplifunina af hinu svokallaða einkalífi, þrýsting sem enginn kemst undan en leggst ef til vill þyngst á þá sem eru utan hinnar gagnkynhneigðu félagsformgerðar.⁷ Titillinn getur talist kaldhæðinn, íróískur, því að grænt gras almenningsgarðsins er ekki grænt gras heimilisins jafnvel þótt það gefi olnbogarámi fyrir það sem heimilið bannar.⁸

Í síðari verkum hefur listamaðurinn minni áhuga á ákveðnum stöðum en þess meiri áhuga á skynjun staðar. Í *Fyrirmynd*, liggur vegur, í smámynd, þvert yfir galleríið og klifrar upp gallerírýmið.⁹ Lagning vegarins byggir á taugafræðilegu líkani rafboða sem eru send við skynjun. Uppdrátturinn er tilraun til að skýra til dæmis hvernig það að sjá appelsínu getur minnt mann á jólin, eða hvernig reynsla af einum stað getur kallað fram minningar um tilfinningar sem tengjast öðrum stað. Verkið snýst um minningu en ekki sérstaka minningu; það snýst um upplifun af stað en ekki ákveðnum stað. Annars vegar má segja að fjarvera kennileita meðfram veginum sýni velþóknun flakkarans á nafnleysi – að vera á hreyfingu er að vera tímalaus í núinu, að losna undan klafa staðsetningar. Hins vegar líkir sjálf lögun vegarins eftir skýringarmynd sem reynir að varpa ljósi á birtingu þátíðar í nútíð.

Þótt verkið *Fyrirmynd* snúist um ferð „staðar“ í gegnum líkama, er hvorki ákveðinn staður né líkami til staðar í verkinu; verkið er staðfastlega and-sjálfsævisögulegt. Staður og líkami fá samt ákveðna skírskotun í gegnum skoðanda verksins. Milli líkama skoðandans, sem er staðsettur *bér*, og vegarins sem er, vegna hlutfallsstærðar sinnar, *þar*, ríkir spenna. Líkami skoðandans er stór og þunglamalegur; og fótastærðin er ekki í réttu hlutfalli við veginn sem gengið er eftir. Verkið magnar upp spennu milli líkama sem slútir yfir og drattast og eins konar millilendingu sem er óaðgengileg. Vegurinn er samt sem áður út-færsla á innra ferli. Sem skoðendur lendum við í gildru kortsins – útvörpun innra ferlis sem límir saman minningu og stað. Skoðandinn er tældur með lofordi um frásögn sem hann er á endanum svikinn um með því að verkið er lagt þversum í rými skoðandans; í þessum skilningi brýtur smámyndarvegur listamannsins gegn lögmáli smámyndarinnar/míníatúrsins, sem er „að draga nú-ið í efa“.¹⁰

Verkið *Circuit* sýnir, eins og *Fyrirmynd*, veg í smámynd sem liggur þvers og kruss yfir bæði veggi og gólf. Flæði smámyndarleidarinnar í verkinu er truflað af borgarlandslagi en rúmfræði þess byggir á rúmfræði rafrásarflögunnar. Hver borg er einnig völungarhús – aðeins ein inngönguleið og ein leið út. Rafrásarflagan er hönnuð til að hámarka raflæði en völungarhúsið er hannað til að tefja hreyfingu, hamla flæði: Þar með má segja að með því að móta borgarlandslag sem líkist rafrásarflögu en er lagt stígum eins og í völungarhúsi laði Katrín fram reynslu af flutningi sem staður tefur. Í þessu

dæmi er upplifun af stað andartak ruglings eða fáts. Og vegurinn sjálfur, lokað rúmfræðilegt form gert úr viðarplötum, minnir á klemmu flakkarans en eirðarlaus hreyfing hans er stöðluð og hringrásandi.

Fyrirmynd verkar innan rökfræði staðsetningarsérstæðis: Verkið virkjar áhorfandann sem líkama á tilteknum stað.¹¹ *Circuit* gerir það sama en parar að auki listaheimshugtak staðsetningar (staðsetning skilin sem kringumstæður sem virkja lifaðan líkama áhorfandans) og skilgreiningu franska hugsuðarins Michels Foucault á staðsetningu sem af-líkamnaðri og and-staðarlegri. Staðsetning í þessu ljósi er, samkvæmt Edward S. Casey, „bókstafleg upplausn staðar, sundrun hennar í punktastöður“.¹² Skoðum eftirfarandi andstæður staðar og staðsetningar:

Staðsetningin staðsetur þó ekki. Rými, sem móðernísku hugtaki, mistekst á endanum að staðsetja hluti eða atburði í öðrum skilningi en þeim að benda á ákveðin hnit á flatrí rúmmálsteikningu eða í hnitakerfi landakortsins. Staður aftur á móti staðsetur og gerir það ríkulega og á fjölbreyttan hátt. Hann staðsetur hluti á svæðum sem er hvorki best lýst með rúmfræði né kortagerðarfræði.¹³

Ruglingur völundarhússins í *Circuit* er paraður með stöðlun rafrásarflögunnar. Það sem í *Fyrirmynd* er sálræn reynsla staðar er formgert í *Circuit* sem stöðluð upplifun af stað. Og samt er stöðlunin eins og völundarhús. Mótsögnin í verkinu virðist felast í hnitakerfi sem völundarhúsi. Casey spyr:

Staðsetning getur verið líkamslaus – hún ber með sér af-líkamnaða yfirsýn, athugun – en það er ekki hægt að vera-á-stað nema að vera á sérstaklega skilgreindum stað í efnislegri líkamningu. Hvernig ætti maður svo sem að geta verið á stað nema í eigin líkama?¹⁴

Circuit gerir hina ólíkömnðu yfirsýn (staðsetningu) að stað fyrir hinn líkamnaða skoðanda.

Ólíkt því sem á sér stað í hinum verkunum sem hér eru tekin fyrir, styðst listamaðurinn ekki við efnivið smámyndarinnar í *Fæðingarbletta-*

röðinni heldur leikur sér með retórík stækkunarinnar.¹⁵ Verkið samanstendur af sjö tölvu-unnum kortum af eyjum. Kort gegna ýmsum hlutverkum: kort B virðist t.d. skráning á hitasvæðum ákveðins landsvæðis; kort D sýnir, að því er virðist, sex loftmyndir af einni og sömu eyjunni. Tafla sem fylgir kortunum gefur til kynna að hver eyjanna samsvari fæðingarbletti á líkama listamannsins. Andstæðurnar milli hvers pars, læknisfræðilegrar myndar og landakortsins, eru sláandi: nærmyndirnar af aflituðum, uppýfðum göllum húðarinnar minna á lýsingu Júlíu Kristevu á úrkastinu (e. *the abject*): þetta er húð sem virðir engin mörk, er óviðeigandi og vafasöm.¹⁶ Kortafræðilegar túlkanir á heldur ógeðfældum myndum af mannshúðinni eru aftur á móti fremur aðlaðandi – þær hafa um sig græna áru og eins og svífa í djúpláma. Og andstætt húðmyndunum eru þær afmörkuð, lokuð form.

Á læknisfræðilegu ljósmyndunum getur maður greint ysta lag húðarinnar sem gera hana að svo næmu líffæri. Ímyndirnar á kortafræðilegu túlkununum gefa til kynna mun víðara umfang en maður tengir húðinni, sem skynjar ekki fjarlægðir eins og augun gera.¹⁷ Kortagerðarímyndin veitir, gerir maður ráð fyrir, víðsýni sem ekki er á færi líkamnaðs áhorfanda. „Fæðingarbletturinn“ sem er staðbundin, snertanleg ímynd og ímynd af kortlagðri víðáttu eru þöruð saman.

Til að gera þessar ímyndir fékk listamaðurinn sérfræðing við Landspítalann til að ljósmynda fæðingarbletti á líkama sínum. Niðurstöðurnar voru síðan færðar inn í tölvuforrit til að gera úr þeim „landslagsmyndir“ í þrívídd.¹⁸ Ef til vill mætti líta á *Fæðingarbletta*-röðina sem gjörning þar sem listamaðurinn er í senn kortagerðarmaður og landslag, bæði kortleggjarinn og hið kortlagða. Markmið kortagerðarmannsins er hvort tveggja að lýsa og mæla út landsvæði, og landið er, eins og kvenlíkaminn, „eitthvað til að eignast og eitthvað til að veita ánægju“.¹⁹ Myndlíkingar sem notaðar eru til að lýsa landslaginu kalla gjarnan fram kvenlíkamann, ekki bara efnislega heldur líka kynferðislega. „[U]ndirskilið í myndhverfingunni land-sem-kona,“ skrifar fræðikonan Annette Kolodny, „[er] hvort tveggja endurhvarf til móðurlegrar afmörkunar og tælandi boð um kynferðislega staðfestingu.“²⁰ Kannski mætti segja sem svo að í þessu verki taki Katrín sér stöðu í glápinu sem samkvæmt hefðinni er „karllægt og gagnkynhneigt“.²¹

Þar sem heimaland listamannsins er eyja og fæðingarblettirnir sýndir sem eyjur er freistandi að stökkva frá fæðingarblettinum að fæðingarstaðn-

um. Samkvæmt þessu notar listamaðurinn „landið“ sem eins konar móðurlega innilokun. Líkaminn er jú fyrsti staðurinn sem barnið þekkir. Eins og Yi-Fu Tuan segir: „Ef við skilgreinum stað vítt sem fókus á gildi, næringu og stuðning, þá er móðirin fyrsti staður barnsins.“²² Fæðingarbletturinn er hins vegar ekki einungis einkennandi merki; hann er einnig galli. Fæðingarstaðurinn er þar af leiðandi ekki aðeins það sem einkennir mann heldur líka það sem afmyndar – samsemd og afmyndun fara hér saman.

Listamaðurinn staðhæfir að hún hafi í upphafi litið á kortin í *Fæðingarbletta*-röðinni sem „yfirlýsingar um eignar- og túlkunarrétt á eigin líkama“. Með tilliti til þeirra áhrifa sem verkið hefur á áhorfandann hefur Katrín hins vegar endurmetið sinn eigin skilning á verkinu og segist nú hafa áttað sig á að í því sé ýjað að „ógnun hins gróteska“.²³ Stewart bendir á andstæðu minnkunar og stækkunar: „meðan smámyndin/míníatúrin er framsetning á andlegri veröld hlutfalla, stjórnunar og jafnvægis, er hið risavaxna framsetning á efnislegum heimi óreiðu og rangra hlutfalla“.²⁴ Fæðingarbletturinn kortlagður sem eyja gæti minnt á kafla úr sögum Jonathans Swift um Gúlliver, þegar söguhetjan er stödd í landi risanna og horfir upp á þarlenda konu gefa barni sínu brjóst. Brjóstið er risavaxið og vekur hjá honum viðbjóð: „Geirvartan var á stærð við hálfan hausinn á mér og ... svo fjölskrúðug af blettum, fílapenslum og freknum að ekkert gæti verið eins ógeðslegt“.²⁵ Seinna horfir hann á „konu með krabbamein í brjósti sínu, sem er uppblásið af bólgu, og með holum, sem hefðu sumar auðveldlega rúmað [hann] allan“.²⁶ Vísun Swifts til hins gróteska og ófreskjulega við kvenlíkamann er skemmtilegt tilbrigði við tema sem rekja má aftur til Aristótelesar.²⁷ Rosi Braidotti gerir þessu ágæt skil: „Ef við skilgreinum skrímslið sem líkamlega tilvist sem er afbrigðileg út frá [karl]norminu, þá getum við haldið því fram að kvenlíkaminn eigi það sameiginlegt með ófreskjunni að vekja einatt upp einstaka blöndu *aðdáunar og bryllings*.“²⁸ Í *Fæðingarbletta*-röð Katrínar er eitthvað ófreskjulegt við yfirfærslu fæðingarblettis í landflæmi. Stewart minnir á að „okkar eigin orð yfir landslag sýna oft hvernig gríðarstór líkami er færður yfir það: „the mouth of the river, the foothills, the fingers of the lake, the heartlands, the elbow of the stream“²⁹; en stækkun Katrínar á fæðingarblettunum minnir frekar á illkynja útvöxt en sköpun.

Fæðingarbletta-röðina væri hægt að túlka sem gagnrýni á gláp líf-tækninnar sem gerir líkamann að staðsetningu – sérstaklega á þetta við

um kvenlíkamann sem er, með orðum Braidotti, „myndunarfræðilega tvíræður“. ³⁰ Verkið skráir og magnar afbrigðileika líkamans; líkaminn er sýnilegur sem „svæði skráningar“. Einnig væri hægt að benda á leik listamannsins með sjónrænt tungumál læknisfræðinnar og kortagerðarfræðinnar með það fyrir augum að draga upp mynd af tengslum líkama við stað. Listamaðurinn hefur haldið því fram í samtali að þetta verk sé um stað sem upplifun líkamans, stað sem líkaminn inniheldur og flytur með sér – en þetta er hugmynd sem líkist staðhæfingu Caseys um líkama og stað sem andstaða hluti (líkami-á-(sínun)-stað og staður-í-líkama). ³¹ Hér væri kannski við hæfi að rifja upp umfjöllun franska heimspekingsins Maurice Merleau-Ponti um það hvernig við upplifum líkamann: „Þykkt líkamans, sem er langt því frá að ógna þykkt heimsins, er þvert á móti það eina sem ég hef til að komast að kjarna hlutanna, með því að gera sjálfan mig að heimi og hlutina að holdi.“ *Fæðingarbletta*-röð Katrínar getur tekið á sig báðar túlkanir samtímis – verkið laðar fram líkamann sem „myndunarfræðilega tvíræðan“ en líka íveruhæfan. ³²

Listrænni aðferðafræði Katrínar væri hægt að lýsa sem eins konar hugtaka-flökkufræði; listamaðurinn færir sig á milli fagsviða og miðla í viðleitni sinni til að kalla fram útþrá. Listamaðurinn leikur sér með sjónrænt tungumál vegakortsins, taugafræðilega skýringamynd, læknisfræðilega ljósmyndun, kortagerð og smámyndar-líkanið til þess að tjá staðarreynslu sem virðist alltaf ná út yfir sérstaka staðsetningu. Braidotti lýsir hugtaka-flökkufræði sem því að „færast milli ólíkra orðræðusviða og í gegnum ýmis svið vitrænnar orðræðu“. ³³ Hinn femíníski fræðimaður getur að hennar mati aðeins „verið í millilendingu“, á ferð, á leið „í gegnum“, skapandi tengsl þar sem hlutir voru áður ótengdir eða virtust ó-skyldir, þar sem virtist „ekkert að sjá“. ³⁴

Listasögufraeðingurinn Miwon Kwon fjallar um flökkuvenjur samtímalistamanna á heldur lægri nótum. Miwon gengst við því að hið flakkandi líkan geti verið „öflugt fræðilegt tæki til að sundurgreina hefðbundinn rétttrúnað sem gjarnan ógnar mismun“ en slær eftirfarandi varnagla:

[...] fyrirmyndardæmi um flakkandi sjálf og staðsetningar er kannski upphafning á óabyrgu atferli sem er í raun refsiaðgerð hugmyndafræðinnar um „valfrelsi“ – vali til að

gleyma, vali til að endurskapa, vali til að skálda, valinu að „eiga heima“ einhvers staðar, alls staðar og hvergi. Þetta val er augljóslega ekki jafnt á færi allra. [...] getan til að virkja margfaldar, fljótandi samsemdir í og af sjálfu sér, eru forréttindi þess sem á fjármagn og hefur sérstök tengsl við valdið.³⁵

Miwon leggur til að markmið samtímalistamannsins felist meðal annars í því að „finna svæði milli virkjunar og sérgreiningar“.³⁶ Þótt Katrín vísi til „flökkuklemmunnar“, er hún engu að síður mjög upptekin af staðnum. Stór þáttur í höfundarverki hennar er tilraun til þess að tjá reynslu sem einkennist í senn af heimþrá og eirðarleysi – af heimþrá sem eirðarleysi.

Eftirfarandi lýsing á nýlegu myndbandsverki án titils (2000–2002)³⁷ segir sína sögu um viðfangsefni Katrínar. Myndbandið, sem er tíu mínútna langt, hefst á fljótandi fjallformi úr bláu plastefni. Fjallið vaggar lítillega upp og niður. Smám saman fljóta önnur form og byggingar inn í myndina án þess að snertast. Ég þóttist þekkja Esjuna, bogaform Listasafns Íslands, íbúðarblokk við Miklubraut, vaggandi form í einni kös, samhengis- og undirstöðulaus kennileiti sem tengjast Reykjavíkurborg. Undir yfirborði vatnsins, undir hverjum hlut, sést skuggi sem minnir óljóst á berjaklasa. Þegar myndin er hálfnuð, dregur myndavélin sig til baka; hönd sést setja smámynd af byggingu á flot – klasi smárra lóða er festur með tvinna við hvert nefndra form. Einu forminu hvolfir og höndin birtist aftur og hristir vatnið innan úr því. Í lok myndbandsins víðskimar vélin aftur þannig að smálíkönin sjást þar sem þau fljóta í íláti í bakgarði sem afmarkast af hávöxnum trjám sem tilheyra greinilega ekki Íslandi. „Við að nálgast smámyndirnar,“ skrifar Stewart, „eru líkamar okkar skyndilega flæktir í áður óþekkta fleti.“ Þegar maður heldur á smálíkani af spegli, „er hönd okkar ekki lengur í réttu hlutfalli við heiminn; þess í stað verður hönd okkar form af óskilgreindu landslagi, líkaminn eins konar bakgrunnur“.³⁸ Áhrifamesta ímynd myndbandsins er höndin sem setur á flot, ýtir við og hristir vatnið úr formunum; höndin birtist ekki oft en markar það hvernig staður er borinn innan marka líkamans. Staðurinn „Reykjavík“ er borinn í stykkjum í lófa og settur á flot í ljósi og landslagi ókunns staðar. Reykjavík upprifjuð er upprifin, í hlutum. En

sú Reykjavík sem undirrituð reyndi að sjá fyrir sér varð í raun, eins og Katrín bendir sjálf á, „hver sú borg sem er í greipum þrárinnar“. Hún bendir ennfremur á að „[þ]etta gæti verið borg upprunans, eða borg heimilisins; þetta er einhvers konar staðleysumynd – kannski hugmyndin um að heimilið sé staðleysa“. ³⁹

Í huga Katrínar er flökkubrúin flækt inn í þrána eftir því að muna – það er eins og flakkið sé nauðsynlegt því ferli að rifja upp hvar maður hefur verið. Verkið er ekki sjálfsævisögulegt en minningaferlið – og áhrif þess á reynsluna af stað – er síendurtekin rannsókn. Verkið *Fyrirmynd* er t.d. byggt á líkani af heilastarfsemi tengdri minninu; og *Circuit* minnir á arkitektúr rafræns minnis. *Green Grass of Home* leikur sér með færanleika minninganna – minningaspor framleidd fyrir höndina; og *Fæðingarblettaröðin* staðhæfir þversögn líkama á hreyfingu: „Líkaminn hreyfist, [...] án þess að „komast lengra“. ⁴⁰

Þýðing: Geir Svansson

- 1 Grein þessi byggir á fyrri skrifum um verk Katrínar Sigurðardóttur birt í tilefni eftirfarandi sýninga: *Model*, Listasafn ASÍ, Reykjavík (31. okt.–15. nóv. 1998); *Confronting Nature: Icelandic Art of the Twentieth Century*, Corcoran Gallery of Art, Washington, D.C. (13. okt.–6. nóv. 2001).
- 2 Yi-Fu Tuan í *Space and Place; The Perspective of Experience*, s. 6.
- 3 Orðalagið er fengið hjá Edward S. Casey þegar hann ræðir verk Gilles Deleuze og Félix Guattari í *The Fate of Place: A Philosophical History*, s. 307.
- 4 Verkið var fyrst sýnt í febrúar 1998 í Galleria AFSE í Búdapest og er nú í eigu Listasafns Reykjavíkur.
- 5 Sjá Susan Stewart í *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*, s. 137.
- 6 Sjá Edward S. Casey í *The Fate of Place*, s. 231.
- 7 Sjá umfjöllun um hlutverk almenningrýmisins í mótun hinsegin sjálfsmynda hjá Aaron Betsky í *Queer Space: Architecture and Same-Sex Desire*.
- 8 Sjá umfjöllun um sögu einbýlishússins og hlutverk þess í framleiðslu „kynferðis sem það-sem-er-persónulegt“ hjá Mark Wigley í „Untitled: The Housing of Gender“ í *Sexuality and Space*.
- 9 Verkið var fyrst sýnt í Listasafni ASÍ, Reykjavík, haustið 1998.
- 10 Sjá Susan Stewart í *On Longing*, s. 139.
- 11 Þessi skilningur á vettvangi/staðsetningu kom til sögunnar með naumhyggju/mínimalisma. Áhugaverða umfjöllun um sögu og þróun hugmyndarinnar um vettvangs-sérstæði (e. *site-specificity*) er að finna hjá James Meyer í „The Functional Site; or, The

- Transformation of Site Specificity“, í *Space, Site, Intervention: Situating Installation Art*, s. 23-37.
- 12 Edward S. Casey í *The Fate of Place: A Philosophical History*, s. 186.
- 13 Sama, s. 201.
- 14 Sama, s. 202.
- 15 *The Birthmark Series* var fyrst sýnd í Nýlistasafninu á sýningunni *Flögð og fögur skinn* (1998). Innsetningin fólst í kortaskáp; eina skúffan í honum var opin og í henni samlímd kort sem áhorfanda var frjálst að taka upp og skoða. Katrín ræðir verkið í samnefndri sýningarskrá, s. 374-5.
- 16 Umfjöllun Kristevu um úrkastið er að finna í *Powers of Horror: An Essay on Abjection*.
- 17 Í *Space and Place* (s. 14) stillir Yi-Fu Tuan upp andstæðum snertiskynjunar og sjónskynjunar: „Húðin skráir skynjun. Hún segir til um eigið ástand og ástand hlutarins sem snertir hana. Húðin skynjar hins vegar ekki fjarlægðir. Að þessu leyti er snertiskynjun algjör andstæða sjónrænnar skynjunar“.
- 18 Ljósmyndirnar voru teknar vorið 1998 af Halldóri Valdimarssyni, klínískum ljósmyndara við Landspítalann.
- 19 Gillian Rose í *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*, s. 97.
- 20 Kolodny, Annette, *The Lay of the Land: Metaphor as Experience and History in American Life and Letters*, s. 67.
- 21 Í *Feminism and Geography* (s. 97) skrifar Rose: „Skynræn staðarfræði lands og hörunds er kortlögð af glápi sem er karllegt og gagnkynhneigt. Þetta karllega gláp sér kvenlegan líkama sem þarfnast túlkunar af hinu menntaða augnliti: eitthvað til að eignast og eitthvað til að veita ánægju.“
- 22 Sjá í *Space and Place*, s. 29.
- 23 Staðhæft í samtali við höfund þessarar greinar, 2. janúar 2003.
- 24 Susan Stewart í *On Longing*, s. 74.
- 25 Jonathan Swift, *Gulliver's Travels: Based on the 1726 Text: Contexts, Criticism*, s. 77.
- 26 Sama, s. 93-94.
- 27 Rosi Braidotti í *Nomadic Subjects*, s. 79. Sjá einnig umfjöllun Donnu Haraway í *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* og Elizabeth Spelman í „Woman as Body: Ancient and Contemporary Views“ í *Feminist Studies* 8.1, s. 109-131.
- 28 *Nomadic Subjects*, s. 81.
- 29 Susan Stewart í *On Longing*, s. 71.
- 30 *Nomadic Subjects*, s. 80.
- 31 Sjá í *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, sérstaklega s. 100-105.
- 32 *The Visible and the Invisible*, s. 135.
- 33 Sjá í *Nomadic Subjects*, s. 94.
- 34 Sama, s. 93.
- 35 Sjá í greininni „One Place After Another: Notes on Site Specificity“ í *Space, Site, Intervention: Situating Installation Art*, s. 57.

- 36 Sama, s. 58.
- 37 Myndbandsverkið var sýnt á samsýningunni MHR-30 í Hafnarhúsinu, Listasafni Reykjavíkur sumarið 2002.
- 38 Susan Stewart í *On Longing*, s. 70.
- 39 Í samtali við höfund þessarar greinar, 2. nóvember 2002.
- 40 Edmund Husserl, tilvitnun fengin hjá Casey, *The Fate of Place*, s. 218.

Heimildir:

- Betsky, Aaron, *Queer Space: Architecture and Same-Sex Desire* (New York: William Morrow and Co., Inc., 1997).
- Braidotti Rosi, *Nomadic Subjects* (New York: Columbia University Press, 1994).
- Casey, Edward S., *The Fate of Place: A Philosophical History* (Berkeley: University of California Press, 1997).
- Feminist Studies* 8.1, Spring 1982 (University of Maryland).
- Flögð og fögur skinn*, Jón Proppé (ritstj.) (Reykjavík: art.is Books, 1998).
- Casey, Edward S., *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993).
- Haraway, Donna, *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (New York: Routledge, 1991).
- Kristeva, Julia, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, þýð. Leon S. Roudiez (New York: Columbia University Press, 1980).
- Merlau-Ponti, Maurice, *The Visible and the Invisible*, Alphonso Lingis (þýð.), Claude Lefort (ritstj.) (Evanston: Northwestern University Press, 1968).
- Rose, Gillian, *Feminism and Geography; The Limits of Geographical Knowledge* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993).
- Sexuality and Space*, Beatriz Colomina (ritstj.) (Princeton: Princeton Papers on Architecture, 1992).
- Space, Site, Intervention: Situating Installation Art*, Erika Suderburg (ritstj.) (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000).
- Susan Stewart, *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection* (Durham, NC: Duke University Press, 1993).
- Swift, Jonathan, *Gulliver's Travels: Based on the 1726 Text: Contexts, Criticism*, ritstj. Albert J. Rivero (ritstj.) (New York and London: W.W. Norton and Company, 2002).
- Kolodny, Annette, *The Lay of the Land: Metaphor as Experience and History in American Life and Letters* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975).
- Yi-Fu Tuan, *Space and Place; The Perspective of Experience* (London: Edward Arnold Ltd., 1977).

Sagan

Sigríður Matthíasdóttir

Kvennahreyfing millistríðsáranna og átökin um hlutverk kvenna innan þjóðríkisins¹

Árið 1917 leit dagsins ljós á Íslandi nýtt kvennablað eða kvennatímarit, sem fékk nafnið *19. júní*. Tímaritið var stofnað í tengslum við þá ákvörðun kvenna að koma upp Landspítala á Íslandi og ritstjóri þess var ein virkasta kvenréttindakona landsins á þessum tíma, Inga Lára Lárusdóttir. Fyrstu ár tímaritsins einkenndust af mikilli bjartsýni á framtíðarmöguleika kvenna, konur höfðu eins og kunnugt er fengið kosningarétt tveimur árum áður og árið 1917 skrifaði Inga Lára að stjórnmalasviðið væri „nú að opnast fyrir oss íslenzku konunum“.² Konur hefðu þegar afsannað illa spádóma um afleiðingar þess að konur fengju kosningarétt, á borð við að heimilin myndu leysast upp, „konur vildu eigi framar ala börn og brátt yrði jörðin auð og tóm af mannfólki.“ Nú væri þessi hræðsla ekki lengur fyrir hendi, „engum manni mun framar koma til hugar að halda slíkri fjarstæðu fram í alvöru,“ sagði Inga Lára.³

Tímaritið *19. júní* kom út fram að lokum þriðja áratugarins. En áratugurinn sem Inga Lára gaf tímaritið út var á margan hátt sérstakur tími

í íslenskri sögu vegna umfangsmikilla umræðna um gerð þjóðríkisins og framtíð. Þriðji áratugurinn einkenndist af íhaldssamri þjóðernisstefnu, það framtíðarsamfélag sem þjóðernislegir íhaldssinnar millistríðsáranna sáu fyrir sér að skyldi rísa á Íslandi var að stórum hluta sveitasamfélag þar sem alþýða manna lifði í samræmi við „þjóðlega“ lífshætti frekar en hina nútímalegu lifnaðarhætti bæjanna sem taldir voru ógn við íslenska þjóðmenningu. Á sama tíma fóru fram allvíðtækar umræður um nútímann og borgarsamfélagið, hvort þróunin í þá átt væri fyrst og fremst merki um afturför og myndi spilla hinni „hefðbundnu“ þjóðlegu menningu eða hvort hún væri líka jákvæð og fæli í sér möguleika til betra lífs?⁴

Hér á eftir mun ég ræða hvaða stöðu kvennahreyfingin tók sér í umræðunni um þjóðina og framtíð þjóðríkisins og hvernig hún túlkaði hlutverk kvenna í nútímasamfélagi. Í kvennahreyfingunni tókust á ólíkar skoðanir á málefnum kvenna og birtust þær m.a. í gegnum 19. júní og annað tímarit sem stofnað var sama ár, *Hlín*. Ársrit norðlenskra kvenna sem Halldóra Bjarnadóttir heimilisiðnaðarráðunautur ritstýrði. 19. júní hafði á margan hátt hefðbundnar hugmyndir um kvenleikann og kvenhlutverkið en lagði um leið áherslu á að konur tækju þátt í opinberu lífi og skoðuðu sig sem „fullveðja þjóðfélagsborgara“.⁵ *Hlín* boðaði á hinn bóginn fyrst og fremst húsmæðrastefnu eða þá stefnu að húsmóður- og móðurhlutverkið væri hlutverk kvenna í þjóðfélaginu.⁶ En sú stefna breiddist út á Vesturlöndum á millistríðsárunum. Húsmæðrahugmyndafræðin átti rætur að rekja aftur til 19. aldar, en eins og norski sagnfræðingurinn Kari Melby bendir á var hún nú tekin til endurskoðunar og boðuð á meðvitaðri og öflugri hátt en áður gerðist.⁷ Ársritið *Hlín* boðaði þó ekki eingöngu húsmæðrahugmyndafræði heldur var tímaritið um leið án efa einn mikilvægasti boðberi íhaldssamrar þjóðernisstefnu í íslensku samfélagi á þriðja áratugnum. *Hlín* skrifaði ekki eingöngu um hrein „kvennamál“ heldur hafði ritið einnig afar mótaðar skoðanir á svokölluðum „almennum“ samfélagslegum málefnum þar sem það hélt fram svipuðum hugmyndum og Framsóknarflokkurinn og ungmennafélagsshreyfingin og ýmsir íhaldssamir menntamenn millistríðsáranna. Ritið tók þannig yfirleitt afstöðu með hefðbundnum lifnaðarháttum sveitasamfélagsins og á móti lifnaðarháttum bæjanna sem margir töldu spillta, og boðaði t.d. nýbýlastefnu auk þess sem það lagði sérstaka áherslu á útbreiðslu heimilisiðnaðar.⁸

Áður en lengra er haldið vil ég benda á nokkrar þekktar niðurstöður fræðikvenna á sviði kyngervis og þjóðernisstefnu sem varða hlutverk kvenna innan þjóðarinnar og þátttöku þeirra í þjóðríkinu. Það hefur t.d. verið bent á að sú tvíræðni sem fyrir hendi er í þjóðernishugmyndafræðinni, annars vegar upphafning fortíðar og vilji til að halda fast í þjóðlegar hefðir og siði og hins vegar löngun eftir því að losna undan oki fortíðar, sé leyst með því að móta sjálfsmynd karla og kvenna á andstæðan hátt. Að karlar verði tákngevingar nútíma og framfara en að sjálfsmynd kvenna sé mótuð sem andstæða við gildi nútíma og framfara, og þær verði einhvers konar lifandi tengiliðir við „þjóðlegar hefðir“ og fortíð. Þá er þekkt sú niðurstaða að hlutverk kvenna innan þjóðríkisins sé fyrst og fremst móðurhlutverkið, þær skuli fæða börn og ala þau upp í sönnum þjóðlegum anda. En þeim er einnig ætlað að standa vörð um siðferði þjóðarinnar í víðum skilningi, sem og þjóðlegar hefðir. Ennfremur tákngera þær þjóðernislegar hugmyndir persónulega t.d. með þjóðbúninganotkun.⁹ Gagnlegt er að greina þjóðernishugmyndir *Hlímar* á millistríðsárunum út frá þessum hugmyndum en umræðurnar í ritinu gefa einnig tilefni til ýmissa almennra spurninga sem snerta tengsl kvenna og hins þjóðlega á tímabilinu. Var það t.d. mögulegt fyrir konur að vera þjóðlegar, nokkuð sem má kalla æðstu skyldu hvers Íslendingis á þessum tíma, en um leið virkir þátttakendur í opinberu lífi? Var það mögulegt fyrir konur að uppfylla skilyrði þjóðernisorðræðunnar um hvað það þýddi að vera kona en á sama tíma að halda því fram að konum bæri að vera sýnilegar á opinberu sviði og hafa ákveðin völd í samfélaginu?

Hvað varðar hugmyndir *Hlímar* um hlutverk kvenna innan þjóðríkisins þá var húsmóður- og móðurhlutverkið þar í fyrsta sæti. Móðurhlutverkið skyldi vera okkar „stærsta, helgasta og hjartfólgnasta hlutverk,“ eins og það var orðað í framsöguræðu á fundi hjá Sambandi norðlenskra kvenna árið 1927.¹⁰ En húsmæðrahugmyndirnar voru algerlega samtvinnnaðar almennum þjóðernishugmyndum eins og t.d. kemur vel fram í grein um húsmæðraskóla frá árinu 1924. Þar er lögð áhersla á að ekki megi miða íslenska húsmæðramenntun eingöngu við erlenda skóla, „íslenskir þurfa skólar okkar að vera“. „Við þurfum smám saman að fá þroskaðar, mentaðar og vel íslenskar konur til að ferðast um, halda námskeið og leiðbeina um matreiðslu og ýmsa aðra heimilisstarfsemi í sem flestum sýslum landsins,“

skrifaði ritstjórinn sem einnig var kunnugt um að „nokkrar af okkar ágætustu konum, konur íslenskar í anda og áhrifamiklar“ ælu þá „von og þrá í brjósti“ að koma upp húsmæðraskóla.¹¹ *Hlín* skrifaði jafnframt mikið um heimilið, máttarstólpa þjóðfélagsins, sem einnig skyldi vera „vígi þess hollasta og bezta í íslenzku þjóðlífi, verndari erfðanna frá forfeðrum okkar.“¹² Þetta síðasta, að vernda arf forfeðranna, var túlkað bókstaflega í *Hlín* því hlutverk kvenna sem mæður og húsmæður var samofið hinum þjóðfélagslegu gildum sem lýst var hér að framan. Allt lífsstarf kvenna og lífsviðhorf áttu að miðast að því að standa vörð um hin svokölluðu þjóðlegu gildi og það sem í *Hlín* er stundum kallað „þjóðlegt siðferði“. „Við [konur] berum ábyrgð á siðferði barnanna og við berum ábyrgð á siðferði þjóðarinnar. Við verðum að gera okkur þetta ljóst, og hver og ein okkar þarf að fullkomna starf sitt og alla framkomu svo að til fyrirmyndar sje,“ skrifaði Ragnhildur Pétursdóttir í grein um Kvenfélagasamband Íslands árið 1931.¹³ Það að bera ábyrgð á hinu þjóðlega siðferði virðist hafa allvíða merkingu í *Hlín*. Það virðist vísa til þess að haga lífinu í samræmi við hinar svokölluðu þjóðlegu hefðir og halda þeim á lofti til að tryggja andlegt og menningarlegt heilbrigði þjóðarinnar. Iðkun heimilisiðnaðar hafði t.d. samkvæmt ritstjóranum Halldóru Bjarnadóttur það megingildi, fyrir utan að vera arðvænleg atvinnugrein, að hann hefði „heilsusamleg, siðferðisleg og þjóðmenningarleg áhrif á þjóðina, sem aldrei verða of dýru verði keypt.“¹⁴ Einn liður í þessari köllun kvenna var að bera þjóðbúning en stærsta hlutverk hans, samkvæmt samþykkt Sambands austfirskra kvenna árið 1928, var að þjóna sem „festa forms og sjálfstæðis gagnvart tísku og tíðaranda“.¹⁵ Á sama tíma áttu konur að berjast gegn ýmsum nútímalífnaðarháttum sem voru taldir merki um hnignun og spillingu þjóðarinnar. Hugmyndir *Hlínar* um kvenleikann voru þannig algerlega samofnar gildum íhaldssamrar þjóðernisstefnu og hlutverk kvenna og lífsstarf átti að beinast að því að viðhalda og vernda hið svokallaða hefðbundna þjóðlega sveitasamfélag.

Tímaritið 19. júní tók almennt lítinn þátt í umræðunni um þjóðernið og það fór ekki fram nein sérstök umræða í ritinu um hið þjóðernislega hlutverk kvenna. En munurinn á viðhorfum *Hlínar* og 19. júní snerist ekki síst um starf kvenna utan heimilis, hvort konur skyldu vera virkar bæði á heimilinu og úti í þjóðfélaginu eða hvort hlutverk kvenna væri innan heimilisins fyrst og fremst. Það var einmitt kyrrstaða kvenna í sam-

félagi örra breytinga sem Inga Lára Lárusdóttir tók upp í 19. *júní* árið 1928 í gagnrýni sinni á afstöðu samtímans til kvenfrelsis eða hinna illræmdu kvenréttinda eins og hún orðaði það. Inga Lára rakti hinar röt-tæku samfélagsbreytingar undanfarinna áratuga og aldar en sló því föstu að þrátt fyrir að konur hefðu nú formlega fengið réttindi til að hafa áhrif á opinber málefni þjóðfélagsins þá væru það eingöngu karlmenn sem ættu að fá að nota þau. „Karlmenirnir mega ... velja sér ævistarf eftir geðþótta sínum og hæfileikum, mega fylgjast með tímanum, vera frjáls-ir að fara allra sinna ferða, ráða lögum og lofum.“ Konan á hinn bóginn „á að standa í sömu sporum, til hennar má þróunin ekki ná, hún er það eina í þessum hverfula heimi, sem á að vera óumbreytanlegt.“ Og Inga Lára kvað ennfremur upp úr með það að þegar nú „þessi úrskurður kem-ur úr herbúðum sjálfra kvennanna, má með sanni segja að hann komi úr hörðustu átt.“¹⁶ Inga Lára vísar hér til allumfangsmikilla umræðna og deilna um kvenleikann og hlutverk kvenna í samfélaginu sem fram fóru innan kvennahreyfingarinnar á Íslandi um miðjan þriðja áratuginn, meðal kvenna sem tengdust 19. *júní* og *Hlín*.

Áberandi þema í umræðunni var hvaða áhrif kvenréttindabaráttan og opinber þjóðfélagsþátttaka kvenna hefði á heimilin og velferð þjóðar-innar, sem og kvenleikann sjálfan. Umræðurnar sýna í hve ríkum mæli hlutverk kvenna innan þjóðríkisins eða tengsl kvenna við þjóðríkið voru metin út frá þeim hugmyndaheimi sem birtist í *Hlín* þar sem áhersla var lögð á samruna kvenleika og íhaldssamrar þjóðernisstefnu. Sú hug-mynd var m.a. áberandi á þessum árum að þátttaka kvenna í stjórnmál-um og opinberu lífi hefði í fyrsta lagi í för með sér upplausn heimil-anna¹⁷ og væri í öðru lagi ógnun við þjóðina. Þjóðin var þannig sett í háseti meðal kvenna sem í ræðu og riti mæltu gegn hugmyndum og tillögum sem stefndu að auknum réttindum kvenna. Meðferð Alþingis á frumvarpi Ingibjargar H. Bjarnason um skipan opinberra nefnda árið 1927 vakti harðar umræður í 19. *júní* og *Hlín*. En frumvarpið fjallaði um að konur skyldu eiga sæti í nefndum sem væru skipaðar af Alþingi og vörðuðu almenning.¹⁸ Sigurlaug Knudsen húsfreyja á Breiðabólstað í Vesturhópi tók málið upp í ræðu á almennri samkomu á Blönduósi sumarið 1927 og birti síðan ræðuna í *Hlín* sama ár undir nafninu „Afstaða kvenna til jafnrættismálanna.“ En Sigurlaug hafði fullan skiln-

ing á að Alþingi hefði hafnað tillögunni. Hún talaði þó ekki beint gegn þátttöku kvenna í opinberu lífi en hélt því fram að aðalatriðið væri ekki „vegtylla konunnar heldur velferð þjóðarinnar“ og benti á að „heimilið“ væri og yrði það „kóngríkið sem flestar konur verða drotningar í“. Þá gaf hún í skyn að konur hefðu ekki þróað með sér „greind og rökvísi“ þar sem þær hefðu ekki haft aðgang að hinu opinbera lífi. Og ennfremur beitti Sigurlaug fyrir sig hugmyndum um spillingu kvenleikans, að þátttaka kvenna í opinberu lífi stuðlaði að karlgervingu þeirra og skaðaði hið sanna kvenlega eðli. Þetta er hugmynd sem var algeng á milli-stríðsárunum. Hinu „besta og göfugasta í kveneðlinu,“ sagði Sigurlaug, mætti þannig „ekki fórna fyrir hnakk eða drengjakoll eða nokkurn skapaðan hlut.“¹⁹

Málflutningur Sigurlaugar Knudsen endurspeglar vel ýmis algeng viðhorf í umræðunni um tengsl kvenna og þjóðríkis. Hún spilaði á ýmsa algenga strengi í þjóðernisorðræðunni sem snertu heill heimilis, kvenleika og þjóðar og dró með því í efa að opinber þátttaka kvenna væri til góðs fyrir þá þrenningu. Beinskeyttasta talskona þessa viðhorfs innan íslensku kvennahreyfingarinnar á þriðja áratugnum var eflaust Sigrún Blöndal, skólastýra húsmæðraskólans á Hallormsstað, sem var nán kunningjakona Halldóru Bjarnadóttur, ritstjóra.²⁰ Skoðanir Sigrúnar á stöðu kvenna í þjóðfélaginu samræmdust í flestum grundvallaratriðum viðhorfum *Hlína* en meðal þeirra kvenna sem skrifuðu í ritið hefur Sigrún þó sérstöðu vegna þess að hún orðaði þessar hugmyndir skýrar en almennt gerðist og hún gerði tilraun til að setja fram rökstudda kenningu um eðlismun kynjanna og afleiðingar hans.²¹ Sigrún Blöndal málaði dökkum litum áhrif kvenréttindastefnunnar á kvenleikann, heimilin og þjóðina.²² Rétt eins og Sigurlaug Knudsen lýsti hún hvernig nútíminn hefði fært með sér ónáttúrulega karlgervingu kvenleikans og samfélagslegan skaða, „konur klippa af sjer hárið, ríða í hnakk og ganga á brókum“ og vinna á skrifstofum og í búðum til stórs skaða fyrir heimilin og samfélagið. En niðurstaða hennar var sú að á engu riði meira fyrir litla og fátæka þjóð en að hún fylgdi „sínum eðlislögum“ eins og Sigrún kallar það og að ekkert væri svo mikilvægt fyrir heill þjóðarinnar eins og það að konurnar skildu hlutverk sitt réttum skilningi.²³

Skrifum Sigrúnar Blöndal var harðlega mótmælt í 19. júní og voru þar að verki bæði ritstjórinn Inga Lára Lárusdóttir og Björg C. Þorláks-

son. Inga Lára andæfði t.d. þeirri hugmynd Sigrúnar Blöndal að kvenréttindahreyfingin bæri ábyrgð á því að barnsfæðingum hefði fækkað í heiminum.²⁴ En þrátt fyrir mikinn baráttukraft frjálslyndari armsins í kvennahreyfingunni þá var það þó án efa hugmyndafræði hinnar íhaldssömu húsmæðrahreyfingar sem bar sigur af hólmi í átökum millistríðsáranna um kvenhlutverkið. Húsmæðraskólar og kvenfélög með áherslu á hefðbundið kvenhlutverk blómstruðu á millistríðsárunum og hið opinbera svið opnaði sig ekki fyrir íslenskum konum eins og Inga Lára Lárusdóttir hélt árið 1917.

Ofangreind umfjöllun um viðhorf íslenskrar kvennahreyfingar gefur hugmynd um hversu flókið það reyndist fyrir konur að uppfylla kröfur tímans um hinn rétta kvenleika, eins og frjálslyndari armurinn vissulega gerði á flestan hátt, og samtímis að halda því fram að konur væru nútímalegir, pólitískir einstaklingar og bæri réttur og skylda til þátttöku í opinberu lífi og í stjórnmálum. Mótun kvenleikans á Íslandi á millistríðsárunum var nátengd íhaldssamri þjóðernisstefnu. Hugmynd kvenréttindastefnunnar um að konur ættu að vera virkar utan heimilis og virkir þátttakendur í opinberu lífi var talin stríða gegn hinum sanna kvenleika og dregið var í efa að konur hefðu þá andlegu eiginleika sem opinber þátttaka krefðist. Síðast en ekki síst var kvenréttindastefnan túlkuð á þann veg að hún væri hættuleg heimilunum og andsnúin velferð sjálfrar þjóðarinnar.

¹ Nánar er fjallað um þetta efni í doktorsritgerð minni: *Hinn sami Íslendingur. Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900-1930*.

² 19. júní 1 (1917), bls. 18.

³ Sama heimild, bls. 17.

⁴ Sjá Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, bls. 446-455.

⁵ Sjá 19. júní 11 (1928), bls. 97.

⁶ Benda má á fjölmargar greinar blaðsins, ekki síst í efnisflokkunum „Húsmæðrafræðsla“ og „Uppeldismál“.

⁷ Kari Melby, „The Housewife Ideology in Norway Between the Two World Wars“, bls. 181. – Sjá einnig Kari Melby, „Husmorens epoke 1900-1950“, bls. 229-297.

⁸ Sjá t.d. *Hlín* 9 (1925), bls. 57-63. – *Hlín* 13 (1929), bls. 112-16. – *Skinfaxi* 17 (1925), bls. 49-56. – Um hugmyndir íhaldssamra menntamanna, sjá Halldór Guðmundsson, *Loksins, loksins. Vefarinn mikli og upphaf íslenskra nútímabókmennta*, bls. 45-61.

Kynjafræði – Kortlagningar

- ⁹ Anne McClintock, „Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family”, bls. 66. – Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* bls. 37. – Sjá einnig Silke Wenk, „Gendered Representations of the Nation’s Past and Future”, bls. 63-73.
- ¹⁰ *Hlín* 11 (1927), bls. 67-68.
- ¹¹ *Hlín* 8 (1924), bls. 36-38.
- ¹² Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir, ævisaga*, bls. 145-7.
- ¹³ *Hlín* 15 (1931), bls. 89.
- ¹⁴ *Hlín* 11 (1927), bls. 33. – Sjá einnig *Hlín* 8 (1924), bls. 23.
- ¹⁵ *Hlín* 12 (1928), bls. 148.
- ¹⁶ *19. júní* 11 (1928), bls. 65-6.
- ¹⁷ Sjá t.d. *19. júní* 11 (1928), bls. 98.
- ¹⁸ Sjá Kristín Ástgeirsdóttir, „Málsvári kvenna eða „besta sverð íhaldsins““, bls. 159-163.
- ¹⁹ *Hlín* 11 (1927), bls. 124-127.
- ²⁰ Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir*, bls. 181.
- ²¹ *Hlín* 10 (1926), bls. 89-121.
- ²² Sama heimild, bls. 93-121.
- ²³ Sama heimild, bls. 121.
- ²⁴ *19. júní* 10 (1927), bls. 26-28, 33-37, 41-43, 51-55.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

Kristín Ástgeirsdóttir, „Málsvári kvenna eða „besta sverð íhaldsins“? – Ingibjörg H. Bjarnason og íslensk kvennahreyfing 1915-1930.“ Ritgerð til MA-prófs í sagnfræði við Háskóla Íslands 2002.

Prentaðar heimildir:

19. júní 1917-1928.

Halldór Guðmundsson, *Löksins, löksins. Vefarinn mikli og upphaf íslenskra nútímabókmennta* (Reykjavík: Mál og menning 1987).

Hlín 1917-1931.

McClintock, Anne, „Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family“, *Feminist Review* 44 (1993 Summer).

Melby, Kari, „The Housewife Ideology in Norway Between the Two World Wars“, *Scandinavian Journal of History* 14 (1989).

— „Husmorens epoke 1900-1950“, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Ritstj. Ida Blom og Sølvi Sogner (Oslo: Cappelen akademisk forlag 1999).

Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur. Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900-1930* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2004).

Sigríður Matthíasdóttir

Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, *Kvennaslóðir. Rit til heiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur sagnfræðingi*. Ritstj. Anna Agnarsdóttir (Reykjavík: Kvennasögusafn Íslands 2001).

Skinfaxi 1925.

Yuval-Davis, Nira, *Gender & Nation* (London: Sage Publications 1997).

Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir, ævisaga* (Reykjavík: Setberg 1960).

Wenke, Silke, „Gendered Representations of the Nation’s Past and Futures.“ *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Ritstj. Ida Blom, Karen Hagemann og Catherine Hall (Oxford: Berg 2000).

Sigríður K. Þorgrímsdóttir

Fjötrar ástar og skyldu

Inngangur

Sú staðreynd hefur varla farið fram hjá nokkrum manni, að konur sem hafa aldrei lifað kynlífi byrja að sölna hálf þrítugar. Þær verða fölar og magnlausar, veikburða og pirraðar og helteknar af eins konar eirðarleysi og taugaspennu. Ferlið ágerist, líkamar þeirra láta á sjá, þær falla saman og sérstætt yfirbragð piparkerlingarinnar kemur í ljós.¹

Tilvitnunin hér að ofan sem er úr riti frá fyrri hluta 19. aldar endurspeglar langlífa fordóma samfélagsins í garð kvenna sem hvorki giftust né eignuðust börn. Fordóma sem trúlega finnast enn í dag. Þeir voru kveikjan að lokarannsókn minni til MA-prófs í sagnfræði,² sem fjallaði um ógiftar og barnlausar konur á Íslandi kringum aldamótin 1900. Í rannsókninni tók ég úrtak 210 kvenna sem fæddar voru á árabílinu 1827–1898, langflest-

ar á árunum 1860-1890. Ég beindi sjónum að viðhorfum um aldamótin 1900 til hlutverks og eðlis kvenna og þá sérstaklega til ógiftra og barnlausra kvenna. Hvað úrtakið varðaði skoðaði ég lífshlaup kvennanna og hvaða viðhorf birtust hjá þeim sjálfum til hlutverks kvenna. Þá velti ég því fyrir mér hvers vegna þær giftust ekki, hvort það var hlutskipti sem þær völdu sér og hvort þær voru í uppreisn gegn ríkjandi hugmyndum um kvenhlutverkið. Ég notaði minningagreinar og stéttatöl til að kanna lífshlaup kvennanna, en minningargreinarnar nýttust mér einnig til að fjalla um viðhorf samfélagsins til þessa hóps kvenna. Til samanburðar skoðaði ég sambærilegar greinar um giftar konur og um gifta og ógifta karla. Til að kanna viðhorf kvennanna skoðaði ég ritaðar heimildir frá þeim sjálfum í formi skáldskapar, blaðagreina, ævisagna og sendibréfa, en 25 konur af 210 höfðu látið eftir sig slíkt efni. Langflestar kvennanna 210 voru kennarar, eða 104 talsins, næst stærsti hópurinn voru ljósmæður sem voru 50, þá hjúkrunarkonur sem voru 19 talsins, en aðrar voru talsímakonur, vinnukonur, verkakonur og saumakonur, auk örfárar í öðrum starfsgreinum, en í þeim hópum voru 10 konur og færri.

Spurningin sem ég leita svara við í þessari grein er hvort konurnar í úrtakinu mínu hafi gert uppreisn gegn hinni hefðbundnu kvenímynd aldamótanna um eiginkonu, móður og húsmóður og lifað lífi sínu frjálsar og óháðar. Og ef þær gerðu það ekki, þá hvers vegna ekki.

Lífshlaupið

Við rannsóknina kom mér nokkuð á óvart hve margar kvennanna höfðu ferðast eða dvalið erlendis, bæði við nám og störf. Til dæmis hafði stór hluti kennaranna og hjúkrunarkvennanna dvalið erlendis í lengri eða skemmri tíma. Sjaldgæfara var að ljósmæður eða konur í öðrum störfum hefðu farið út fyrir landsteinana, þess var að minnsta kosti ekki getið í heimildunum. Hjúkrunarkonurnar voru víðförlastar, t.d. starfaði Kristín Thoroddsen um tíma í Chile, Kristjana Guðmundsdóttir í Hollandi, Belgíu og Frakklandi og Þorbjörg Árnadóttir í Bandaríkjunum og Kanada. Algengast var þó að þær færu til Danmerkur, sem kemur auðvitað ekki á óvart, og þó nokkrar fóru til hinna Norðurlandanna. Konurnar voru flestar atkvæðamiklar í félagsstörfum, en hafa ber þó í huga að

félagsstarfa þeirra er ekki alltaf getið í heimildum. Þær störfuðu til dæmis í kvenfélögum, ungmennafélögum, Góðtemplarareglunni, stéttarfélögum og Hvítabandinu. Starfsvettvangur flestra var nokkuð fjölbreyttur, þær fengust sem sagt við fleiri en eitt aðalstarf yfir starfsævina. Finna má kennara sem störfuðu við sauma eða verslunarrekstur svo dæmi sé tekið, en sjaldgæfara var að hjúkrunarkonur og ljósmæður sinntu öðrum störfum, nema þá sem aukavinnu, en mjög margar kvennanna unnu einhverja aukavinnu.

Ætla mátti að margar kvennanna í úrtakinu hafi lifað sjálfstæðu lífi og óháðu, lausar við eiginmenn og börn. En svo var ekki, því flestar ef ekki allar helguðu líf sitt að meira eða minna leyti öðru fólki. Þær önnuðust aldraða foreldra sína, stóðu fyrir búi fedra, systra eða bræðra og tóku margar að sér fósturbörn. Sjaldan er þess getið að konur hafi búið einar. Þær heimildir sem hér var stuðst við gefa þó ekki tæmandi mynd, því að umfjöllun þeirra var misjafnlega nákvæm og minningargreinarnar ná aðeins til 99 kvenna af 210. Í minningargreinunum er ógiftu konunum jafnan hrósað fyrir þjónustulund, fórnfýsi og skyldurækni og gjarnan er lögð áhersla á að þær hafi fengið útrás fyrir móðureðlið með umönnun fósturbarna, frændbarna, nemenda og svo mátti lengi telja, enda tóku margar þeirra að sér fósturbörn og liðsinntu frændbörnum sínum eða yngri systkinum. Vegna umönnunar aldraðra foreldra eða annarra ættingja lögðu sumar þeirra starfsferil sinn á hilluna tímabundið eða alveg. Sem dæmi má nefna Ástríði Torfadóttur sem hætti að starfa við hjúkrun þrátt fyrir framhaldsmenntun erlendis, þegar systir hennar missti manninn sinn. Ástríður sá þá um heimilið og ól upp börnin en systirin vann á símsstöðinni. Kristjana Pétursdóttir stóð um árabíl fyrir heimili föður síns, Péturs Jónssonar alþingismanns, og gat fyrst snúið sér að lífsstarfi sínu sem skólastjóri eftir lát hans. Sigríður Björnsdóttir (Jónssonar ritstjóra og alþingismanns) var við nám og störf í Kaupmannahöfn þegar foreldrar hennar kölluðu hana heim til að sjá um heimilið og standa fyrir opinberu veisluhaldi föður síns. Aðeins í þremur tilfellum virðast konur úr úrtakinu hafa búið einar, tvær bjuggu með vinkonum, allar hinar bjuggu með systkinum, foreldrum eða öðrum ættmennum og stóðu þá gjarnan fyrir búi þeirra. Fleiri slík dæmi mátti telja, en þau sýna svo ekki verður um villst að flestar kvennanna lifðu engan veginn frjálsu og óháðu lífi, nema þá ef til vill einhvern hluta ævinnar, gjarnan síðari árin.

Brostnir draumar

Hvert var viðhorf þeirra 25 kvenna úr úrtakinu, sem létu eftir sig ritheimildir, til ástar og hjónabands og til stöðu kvenna? Fáar halda því beinlínis fram að hafa meðvitað tekið þá ákvörðun að giftast ekki. Það gerði þó Halldóra Bjarnadóttir, en í æviminningum sínum kveðst hún hafa farið svo illa út úr skilnaði foreldra sinna að hún hafi misst alla trú á hjónabandinu. Hún gefur hins vegar til kynna að hún hafi kvikað í þessari ákvörðun sinni þegar hún var við nám í Noregi og átt þess kost að verða „stórbóndakona“ þar, en ákveðið að halda sig við fyrri ákvörðun.³ Það kann þó að hafa verið vegna ofríkis móður hennar, en þær mæðgur voru sjaldan aðskildar fram að láti móðurinnar. Guðrúnu Borgfjörð fannst óþarfi að vorkenna konu nokkurri að eiga ómögulegan eiginmann, þar sem þeirri sömu hefði verið nær að láta ógert að „giftast bara til að verða ekki piparmey“.⁴ En Ástríður Torfadóttir hafði hins vegar áhyggjur af því að yngri systur hennar myndu pipra og vildi að þær létu „vera að feta í mín fótspor“, þó svo hún segðist einskis iðrast sjálf. „Mér finnst það beinlínis skylda bæði við sjálfan sig ... að gifta sig fyrir all flesta. Maður getur ekki sýnt til hálfis hvað maður dugar til með því að lifa ógiftur,“⁵ sagði hún. Þetta hljómar auðvitað eins og áfellisdómur yfir henni sjálfri, en athugið að hún segir „fyrir all flesta“. Svo tók hún líka fram að það væri margfalt betra að pipra en að taka saman við lélegan mann.

Ef konur giftust hættu þær oftast að vinna úti. Það er því ekki útilokað að konur sem eytt höfðu tíma og fé í menntun fyndist þær þurfa að velja á milli starfsframa og hjónabands. Starfið var þeim mörgum hverjum köllun, um það má finna mörg dæmi í heimildunum, bæði hjá kennurum, ljósmæðrum og hjúkrunarkonum. En hér er auðvitað verið að tala um þær betur settu, þær sem áttu eitthvert val um örlög sín. Þessi munur varð mér ekki síst ljós eftir að ég tók viðtal við Sigurveigu Sigtryggisdóttur í Syðri-Neslöndum í Mývatnssveit, en hún var fædd árið 1906 og lést árið 2001.⁶ Sigurveig, eða Veiga eins og hún var ávallt kölluð, bjó í Syðri-Neslöndum til dauðadags, utan þrjá vetur, þar af einn á Akureyri þar sem hún lærði fatasaum. Þegar ég spurði Veigu hvort hún hefði ekki viljað ganga menntaveginnum varð hún stutt í spuna og svaraði: „Það var ekkert um það að tala góða mín“ og vildi ekkert ræða það frekar. En þegar hún

var eldhússtúlka á Laugum í Reykjadal fór hún ásamt hinum stúlkunum á fætur klukkan sex til að fá tilsögn í handavinnu hjá einni kennslukonunni, Árnýju Filippusdóttur.⁷ Eftir klukkutíma handavinnu fóru þær að sjóða grautinn. Það glaðnaði yfir gömlu konunni þegar hún rifjaði þetta upp og hún dró fram dúkinn sem hún byrjaði að sauma á Laugum – og tók hana tíu ár að ljúka við, vegna anna á heimilinu. Námið í saumaskapnum nýtti hún sér lítið, nema rétt fyrst. Heimilið, búskapurinn og umönnun aldraðra skyldmenna tók allan hennar tíma, auk þess sem hún ól upp litla frænku sína. Hún var um fimmtugt þegar hún losnaði undan umönnunarhlutverkinu og þó ekki alveg, því fram undir síðustu æviárin hélt hún heimili fyrir ógiftan bróður sinn og að sögn kunnugra sá hann um að hún sæti ekki auðum höndum. Sjálft giftist hún hvorki né eignaðist börn. Þegar ég reyndi að ræða stöðu hennar sjálfrar og viðhorf samfélagsins til ógiftra kvenna á þeim tíma sem hún var ung eyddi hún talinu eða svaraði einsatkvæðisorðum. Slíkar spurningar gengu alltof nærri hennar persónu.

Þótt hér sé minnst á að hinar efnaðri og menntaðri konur hafi átt valkosti í lífinu, þá voru þær engan veginn frjálsar og fríar. Sumum buðust tækifæri sem þær urðu að hafna vegna þarfa fjölskyldunnar. Guðrúnu Borgfjörð var til að mynda boðið af efnaðri danski aðalsfrú að kosta hana til mennta þegar Guðrún var stödd í Danmörku sér til heilsubótar. Þá var móðir Guðrúnar látin og yngri systir hennar harðneitaði að taka að sér heimilið þessi þrjú ár sem Guðrún hefði verið við nám. Og það var ekkert með það, Guðrún varð að koma heim. En hún var ekki sátt, það má sjá í endurminningum hennar.⁸ Reyndar skrifaði hún föður sínum löngu síðar að hún óskaði þess að hún hefði verið karlmaður, því henni þótti framtíðin ekki glæsileg fyrir tæplega fertuga einhleypa konu. „Nóga hæfileikleika hafði ég, en þeir verða að engu, það er öðruvísi framtíð sem bræðurnir hafa að líta fram á,“ sagði hún.⁹ Sigríður Björnsdóttir var ekki síður ósátt við að þurfa að hverfa heim frá Kaupmannahöfn til að sinna fjölskyldunni, þegar þess var krafist af henni. Hún svaraði móður sinni: „Ég ætlaðist til þegar ég fór heiman að ég gæti innanskamms [svo] staðið á eigin fótum ... Þetta sem þú stingur upp á með húshaldið heima, ímynda ég mér þér komi ekki á óvart að ég sé ekki hrifin af“¹⁰ en við föður sinn sagðist hún ekkert geta sagt, „það verður að vera eins og þið mamma hafið komið ykkur saman um“. Að svo mæltu dró hún upp dökka mynd

af því hvað biði hennar í framtíðinni, „ekki annað en smá sporslur sitt úr hverri áttinni illa launað sem ekki er að tala um að ég geti haft ofan af fyrir mér með hjálparlaust“. Og hún var ekki sátt við stöðu kvenna: „Að því er ekki eins fyrir komið með systur og bræður að þær séu undirbúnar undir starf sem getur seinna meir veitt aðgang að föstum og góðum embættum eða öðru „vissu“ og vellaunuðu er ekki þeirra sök – því er nú einu sinni svo fyrir komið en þægilegt er það ekki.“¹¹ Hún vildi geta staðið á eigin fótum. Foreldrar hennar vildu fá hana heim. Og þau réðu.

Margrét Jónsdóttir skáld og kennari eignaðist ekki börn, en hún gifti sig reyndar þremur árum eftir lát móður sinnar, þá orðin 66 ára gömul. Þau höfðu þekkt frá unga aldri, hann búinn að missa konuna „og ég búin að missa mömmu“, sagði hún í viðtali.¹² Alla jafna virðist Margrét hafa verið glaðlynd og bjartsýn kona, en hún átti ekki auðvelda ævi að öllu leyti. Hún var ekki hjónabandsbarn og var á flækingi með móður sinni. Þegar Margrét var 17 ára fluttu þær mæðgur til Reykjavíkur. Síðan fór hún í Kvennaskólann og síðar til Danmerkur og Noregs í eitt ár samtals. Þá kom hún heim og fór í kennaranám. Alla tíð bjó móðir hennar hjá henni og ef marka má bréfaskrif Margrétar til föður síns, Jóns Sigurðssonar á Hofgörðum á Snæfellsnesi, þá var það ekki alltaf auðveld sambúð:

Éf til vill hefir þig rennt grun í lífskjör mín, hvernig þau voru. Þú hefir efalaust vitað um hina sjúklegu móðurumhyggju, er ég naut alla tíð ... Það er ekki heppilegt, að standa í eins miklu stímabraki úti í hinu iðandi lífi, svo sem ég gerði, hafa jafnmörgum erfiðum og ábyrgðar miklum störfum að gegna og ég gerði, og vera svo hálfgerð eða algert barn á sínu heimili, oft og einatt sviptur ráðum.¹³

„En út í þá sálma skal eigi lengra farið“, bætti hún við, hún varð að bera kross sinn af æðruleysi. Þóra Árnadóttir í Garði annaðist um móður sína eftir lát föður síns 1924, en móðir hennar lést 1937. Einnig sá Þóra um heimilið fyrir tvo ógifta bræður sína. Þegar þeir eignuðust konur og börn hélt Þóra áfram að sjá um móður sína og rétta bræðrum sínum hjálparhönd, en samkomulagið við hinar nýju húsfreyjur var upp og ofan. Hún átti mörg áhugamál, sérstaklega vísenskaldskap, ættfræði og alþýðufræði.

Í bréfum til brottflutts bróður síns kvartaði hún undan því hve illa henni gengi að sinna áhugamálum sínum. „En verst er þó ég hefði tíma, vantar næði og ró til að vera út af fyrir sig með nokkuð og allar stundir kubbaðar niður í snúninga við ofninn og keypa mömmu og krakkanna og viðeigandi slettur mágkvendis“.¹⁴ Lengi vel voru hvorki sjúkrastofnanir né elliheimili fyrir aldraða, til þess var ætlast að ættingjarnir önnuðust um gamla fólkið og kom það í hlut kvenna. En það var ekki einungis þess vegna sem konurnar báru örlög sín með þögn og þolinmæði, hér var auðvitað líka um tilfinningamál að ræða. En vissulega reyndi umönnunarhlutverkið oft mikið á konur og hefti frelsi þeirra, eins og sjá má af framangreindum tilvitnunum.

Hugmyndir um hlutverk kvenna

Hér hafa verið rakin nokkur dæmi um konur sem voru bundnar í báða skó vegna umönnunar aldraðra og barna, þrátt fyrir að vera einhleypar og barnlausar og jafnvel menntaðar með möguleika á starfsframa. Það er vert að staldra hér við og velta því fyrir sér hve raunverulegir þeir hlekkir voru sem virtust hindra konur frá sjálfstæðu lífi óháðu öðru fólki. Þessu fór ég að velta fyrir mér eftir viðtalið við Veigu í Neslöndum. Fjötrarnir voru ekki áþreifanlegir, það voru hvorki lög né reglur sem hindruðu það að Veiga eða aðrar konur færu að heiman og sæju um sig sjálfar, án þess að hafa annað fólk á framfæri. Veiga gat fengið nóg að gera við saumaskapinn, hún gat einfaldlega kvatt Neslönd og farið burt. Eða þá haldið áfram til í Neslöndum og ferðast um við saumaskapinn. Hún gerði hvorugt.

Laun kvenna voru (og eru enn) lág og voru sjálfsagt oft varla næg til að einhleypar konur gætu séð sér farborða. Það kann að hafa sett strik í reikninginn í einhverjum tilfellum. Þá skorti úrræði varðandi umönnun aldraðra eins og fyrr er sagt. En í mörgum tilfellum var um að ræða fleiri ættingja sem gátu tekið þá ábyrgð á sig, eða deilt henni að einhverju leyti með ógiftu konunum. Það að þær áttu sjálfar ekki fjölskyldu virðist hafa lagt þeim auknar skyldur á herðar. En vildu ógiftu konurnar lifa sjálfstæðu lífi? Því er erfitt að svara. Fyrir Veigu voru hlekkirnir jafn raunverulegir og að þeir hefðu verið skráðir í landslög. Hún átti að eigin dómi engra kosta völ og það þýddi bara ekkert að ræða um það. Þura Árna-

dóttir átti aura til að bjóða bróður sínum til að styrkja hann til náms, en hún og móðir hennar höfðu miklar væntingar um framtíð hans. Það virðist ekki hafa hvarflað að henni að eyða peningunum í sjálfa sig. Guðrún Borgfjörð vann sér inn þó nokkrar tekjur og keypti sér að vísu falleg föt, en að öðru leyti lét hún aurana renna til heimilisins og sendi systur sína til Kaupmannahafnar, þá sömu og ekki vildi sjá um heimilið þegar Guðrún vildi þiggja boð um nám.

Til að skilja þessa þverstæðu er fróðlegt að líta á viðhorf áðurnefndra kvenna til hlutverks kvenna og kvenréttinda. Í stuttu máli má segja að niðurstaða mín hafi verið sú að ógiftu konurnar hafi haldið því fram að staður kvenna væri á heimilinu sem gift kona, húsmóðir og móðir, þrátt fyrir að þeirra eigin lífsstaða hafi talað þvert gegn þeirri skoðun. Þær reyndu að laga líf sitt að hinni hefðbundnu ímynd, með því að halda heimili fyrir aðra og annast um börn og aldraða. Ólafía Jóhannsdóttir taldi að konur ættu að vera „húsmæður á skemmtilegum, glaðværum heimilum ... ganga öllum heimamönnum í móðurstað, vera hjarta heimilisins, ljós þess og ylur“.¹⁵ En Ólafía velti líka fyrir sér tvískinnungi í siðferðismálum þegar hún skrifaði um drykkju- og vændiskonur í Kristjáníu. „Því var sí og æ verið að tala um „fallnar konur“, því var aldrei minnst á fallna karlmenn? Eða hafði karlmaðurinn ekki af neinum heiðri að taka?“¹⁶ Hólmfríður Árnadóttir kennari taldi þær konur öfundsverðar sem „offruðu öllu sínu starfi“ í þágu meðbræðra sinna án endurgjalds.¹⁷ Afkastamiklar konur eins og Halldóra Bjarnadóttir og Svafa Þórleifsdóttir létu ekki sitt eftir liggja með að segja konum að þeirra rétti staður væri á heimilinu og æðsta hlutverkið væri að verða móðir. Halldóra skrifaði þessi tvíraðu orð í tímaritið Hlín árið 1955, þá komin á efri ár: „Sumar konur taka það líka til bragðs að afneita eðli sínu og neita að eiga börn ... Margar konur sleppa hjónabandi og barneignum, stunda sín hugðarfeni, hafa sitt heimili, lífa sínu lífi. Þær um það, þær virðast ánægðar“. Hún taldi giftar konur verða að færa fórnir og hvatti konur almennt til að meta heimilisstörfin meira.¹⁸ Ógiftu konurnar í úrtakinu töldu móðurhlutverkið öðrum göfugra, sem var í samræmi við þá orðræðu sem var mjög áberandi í ræðu og riti beggja kynja um og upp úr aldamótum. Ingibjörg H. Bjarnason taldi göfugt að vera „mær“, enn göfugra að vera „kona“ en þó allra „göfugast og háleitast“ að vera móðir, en þar vísaði hún til ljóðs Matthíasar Jochumssonar, „Fósturlandsins Freyja“.¹⁹ Margar hinna

kvennanna skrifuðu á svipuðum nótum, en nefndu þá ekki einu orði eigin „vöntun“ á eiginmanni og börnum. Það mætti þó ætla að þær hljóti að hafa liðið í hljóði fyrir þennan „skort“ á því að uppfylla markið æðsta, ef við gefum okkur að þær hafi skrifað af sannfæringu. Thora Friðriksson hvatti konur til að nýta sér stjórnmalaréttindi sín í ræðu sem hún flutti af svölum Alþingishússins 19. júní 1923, en tók þó fram að „konan hafi af náttúrunni þegið miklu æðra og ábyrgðarmeira hlutverk en að vera fulltrúi eða kjósandi, hún er móðir, fóstura og uppfræðari hinnar vaxandi kynslóðar“.²⁰ Ingibjörg H. Bjarnason, taldi hins vegar að konur ættu ekki að hika við að troða nýjar brautir: „Fyrstu konurnar, brautryðjendurnir, verða auðvitað fyrir ýmsu hnjaski aðeins vegna þess að þær eru konur – en slíkt má ekki setja fyrir sig“. En Ingibjörg minnti líka á að þjóðfélagið væri í raun „stórt heimili“.²¹ Þannig mátti réttlæta störf kvenna í stjórnámálum, það var aðeins verið að víkka út verksviðið. Svipaðra viðhorfa gætti til dæmis hjá Svöfu Þórleifsdóttur skólastjóra. Ingibjörg sagði í skólasetningarræðu sinni árið 1924, er hún var skólastjóri Kvennaskólans í Reykjavík, að skólinn ætti að mennta konur til að verða betri húsmæður og eiginkonur, en jafnframt að veita almenna menntun svo konur gætu „staðið karlmönnum nokkurn veginn á sporði“.²² Þura Árnadóttir, sem fyrr er getið, fjallaði ekki mikið um hlutverk og stöðu kvenna í skrifum sínum. Hennar áhugamál voru kveðskapur og þjóðlegur fróðleikur. Það litla sem finnst um skoðanir hennar á þessum málum virðist að mörgu leyti róttækara en það sem hér hefur verið nefnt. Til dæmis talaði hún fyrir minni karla á samkomu og líkti hjónabandinu við háf og gifta fólkinu við fiska sem veiddir væru í háfinn. Þeir sem væru inni vildu út, en þeir sem væru fyrir utan vildu inn. „Nú grunar mig að það séu einkum kvenfiskarnir sem vilja út því oft mun þeim þykja lágt til lofts, en ekki vítt til veggja þar inni“.²³

Svafa Þórleifsdóttir skólastjóri var sannarlega afkastamikil í störfum sínum og félagsstörfum, enda talaði hún fyrir auknum réttindum kvenna og vildi að þær hösluðu sér völl á hinum opinbera vettvangi. Engu að síður lyfti hún móðurhlutverkinu á stall og hvatti konur í öðru orðinu til að stjórna bak við tjöldin með brosi og kærleika. Hún taldi konuna karlinum æðri í siðferðisefnum og ást konunnar geta fært þeim vald „sem þær eru sér tæplega meðvitaðar um sjálfar, þetta sterka vald, sem getur beygt hinn óþjálasta mann með einu ástríku brosi“. Þessu valdi ætti konan að beita

til góðs.²⁴ Vegna hins mikla kærleika og hinna ríku tilfinninga sem konur byggju yfir umfram karla ættu þær einmitt að taka þátt í stjórnámálum. Svafa lagði einnig ríka áherslu á skyldur og mikilvægi móðurinnar sem uppálanda komandi kynslóða, en þá röksemd notuðu konur gjarnan til að hvetja til aukinnar menntunar kvenna – að konan þyrfti sérþekkingu til að verða betri móðir og húsmóðir.²⁵ Fleiri kvennanna í úrtakinu skrifuðu í svipuðum dúr. Til dæmis sagði Björg C. Þorláksson að karlar og konur ættu ekki „samleið nema fremur stuttan spöl í menntámálum sínum“.²⁶ Konur lögðu þannig áherslu á mismunandi eðli kynjanna og að miða ætti menntun þeirra við það, en konur ættu að menntast engu síður en karlar – en í samræmi við „séreðli“ sitt.

Að lokum er vert að hafa í huga að viðhorf sem birtust á Íslandi kringum aldamótin 1900 voru ekki sjálfsprottin. Þau endurómuðu umræðu 19. aldar sem meðal annars kom til vegna þeirra breytinga sem urðu á atvinnuháttum í kjölfar iðnbyltingarinnar, þegar vinnan færðist út af heimilunum. Þessar breytingar kölluðu á skilgreiningu á stöðu kvenna og í stuttu máli má segja að niðurstaðan hafi orðið sú að æðsta hlutverk kvenna væri að verða eiginkonur, mæður og húsmæður. Móðurhlutverkið var hafið upp til skýjanna og menntun kvenna skyldi miðast við að þær yrðu betri uppálendur og húsmæður. Viðurkennd verksvið kvenna utan heimilis miðuðust þannig fyrst og fremst við svipuð verksvið, til dæmis við kennslu og hjúkrun.²⁷

Lokaorð

Niðurstaða þessarar greinar er sú að flestar ógiftu konurnar hafi verið sammála um að takmark kvenna væri að verða eiginkonur, húsmæður og mæður og næðist það ekki skyldu þær engu að síður komast eins nærri því marki og hægt væri. Það gætu þær meðal annars gert með því að víkka verksviðið út fyrir heimilið, með því að starfa utan heimilis að samþærilegum störfum. Þannig væri hægt að auka réttindi kvenna og möguleika. En þær máttu ekki gleyma eðli sínu eða réttu hlutverki í lífinu. Vegna þessarar hugmyndafræði gerðu ógiftar og menntaðar konur ekki uppreisn gegn kröfu fjölskyldunnar um að þær fórnauð sér í þágu ættinnjanna. Gott dæmi um slík viðhorf er viðtalið við Veigu í Neslöndum. Það er ekki þar með sagt að konurnar í úrtakinu hafi ekki átt sínar þrár

og drauma. Drauma um menntun og sjálfstætt líf, sem oftast en ekki urðu að víkja fyrir þörfum annarra. Fá dæmi finnast um skoðanir þeirra á eigin hjónabandsstöðu eða róttæka umfjöllun um stöðu kvenna almennt. Þær höguðu lífi sínu þannig að þær reyndu að laga sig sem best að ríkjandi hugmyndafræði um hlutverk og eðli kvenna, með því að gegna hinu hefðbundna umönnunarhlutverki kvenna. Ef til vill hefðu þær getað látið drauma sína rætast, einfaldlega neitað að láta þarfir annarra ganga fyrir. En það hefði gengið þvert á skoðanir þeirra og tilfinningar. Þó svo að ógiftu konurnar hafi ekki gert uppreisn gegn ríkjandi gildum, þá voru margar þeirra virkar í baráttunni fyrir auknum réttindum kvenna og þrátt fyrir allt áttu þær stóran þátt í að ryðja brautina fyrir aðrar konur út fyrir hinn hefðbundna vettvang kvenna, innan „hins þrönga hrings“ heimilisins.²⁸

- ¹ Jalland, Pat, *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, bls. 256. Tilvitnun úr bók Richard Carlile, *Every Woman's Book or What is Love?*, frá árinu 1836 úr bók Pat Jalland, *Women Marriage and Politics*. – Þýðing Geir Svansson.
- ² Sigríður K. Þorgrímsdóttir, *Missu þær marksins rétta? Ógiftar konur á Íslandi um aldamótin 1900*, MA-ritgerð í sagnfræði við HÍ, 1999. Greinin byggir að mestu leyti á þessari ritgerð.
- ³ Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir, ævisaga*, bls. 47-48, 68 og 84-85.
- ⁴ Bréf Guðrúnar Borgfjörð til Jóns Borgfirðings, 12. júlí 1893.
- ⁵ Bréf Ástríðar Torfadóttur til Guðrúnar Torfadóttur, 28. nóvember 1899.
- ⁶ Viðtal við Sigurveigu Sigtryggsdóttur í Syðri-Neslöndum, 21. maí 1998.
- ⁷ Svo skemmtilega vildi til að Árný er ein kvennanna í úrtakinu mínu.
- ⁸ Guðrún Borgfjörð, *Minningar*, Rv. 1947, bls. 149.
- ⁹ Bréf Guðrúnar Borgfjörð til Jóns Borgfirðings, 15. janúar 1893.
- ¹⁰ Sigríður Björnsdóttir til Elísabetar Sveinsdóttur, uppkast að bréfi dags. 12. mars 1908.
- ¹¹ Sigríður Björnsdóttir til Björns Jónssonar, uppkast að bréfi dags. 12. mars 1908.
- ¹² Steinunn S. Briem, „Við þurfum að meta það góða sem lífið gefur okkur. Frú Margrét Jónsdóttir skáldkona“, *Myndbrot. Í sviðmyndum*, bls. 335.
- ¹³ Bréf Margrétar Jónsdóttur til Jóns Sigurðssonar, 4. janúar 1949.
- ¹⁴ Þóra Árnadóttir til Arnþórs Árnasonar, 16. september 1937.
- ¹⁵ Ólafía Jóhannsdóttir, *Frá myrkeri til ljóss. Endurminningar. Rit II*, bls. 118-119. Ólafía var ein kvennanna í úrtakinu.
- ¹⁶ Ólafía Jóhannsdóttir, *Aumastar allra. Rit I*, bls. 90.
- ¹⁷ Hólmfríður Árnadóttir, „Vestan um haf“, *Tíminn* 19. apríl 1919.

Kynjafræði – Kortlagningar

- 18 Halldóra Bjarnadóttir, „Viðhorf giftra kvenna, sem vinna utan heimilis“, *Hlín* 37. árg. 1955, bls. 81-82.
- 19 Ingibjörg H. Bjarnason, „Skólasetningarræða forstöðukonu Kvennaskólans á 50 ára afmæli hans“, 19. júní VII. árg., okt. 1924, tilv. af bls. 69-70.
- 20 Thora Friðriksson, *Ræða flutt af frk. Thoru Friðriksson á svölum Alþingishússins* 19. júní 1923, bls. 5. Thora rak verslun og starfaði einnig að kennslu.
- 21 Ingibjörg H. Bjarnason, „Fimtardómur hinn forni og konurnar“, *Lögretta* XXV. árg. 1930, bls. 15-16.
- 22 Ingibjörg H. Bjarnason, „Skólasetningarræða forstöðukonu Kvennaskólans á 50 ára afmæli hans“, 19. júní VII. árg. okt. 1924, bls. 67-70.
- 23 Þura Árnadóttir, „Erindi“.
- 24 Svafa Þorleifsdóttir, *Gull í lófa framtíðar. Minningarvit*, bls. 115.
- 25 Sama heimild, bls. 104-105 og „Kvennaskólar“, 19. júní II. árg., ágúst 1918.
- 26 „Erindi um menntamál kvenna. Eftir frú Björg Þorláksdóttur“, 19. júní IX. árg., júní 1925.
- 27 Um þetta má vafalítið lesa víða, en í ritgerðinni var m.a. stuðst við þessar heimildir: Lown, Judy, *Women and Industrialization. Gender at Work in Nineteenth-Century England*. – Vicinus, Martha, *Independent Women. Work and Community for Single Women 1850-1920*. – Davidoff, Leonore, *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender and Class*. – Blom, Ida, *Det er forskjell på folk – nå som før*.
- 28 Þetta er tilvitnun í grein Sigrúnar P. Blöndal, „Uppeldismál. Hinn þröngi hringur. Ræða flutt við skólaslit Húsmæðraskólans á Hallormsstað 30. apríl 1937“, *Hlín* 21. árg. 1937, bls. 56-65.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

- Bréf Ástríðar Torfadóttur til Guðrúnar Torfadóttur, 28. nóvember 1899. Einkabréfasafn Maríu Pétursdóttur, Sóltúni 28 Reykjavík.
- Bréf Guðrúnar Borgfjörð til Jóns Borgfirðings, 15. janúar 1893, 12. júlí 1893. Handrita-deild Lbs. ÍB-96, fol.-b.
- Bréf Margrétar Jónsdóttur til Jóns Sigurðssonar, 4. janúar 1949. Handritadeild Lsb., Lsb. 4533, 4to.
- Bréf Sigríðar Björnsdóttur til Elísabetar Sveinsdóttur, uppkast 12. mars 1908. Borgarskjalasafn, einkaskjalasafn nr. 11.
- Bréf Sigríðar Björnsdóttur til Björns Jónssonar, uppkast 12. mars 1908. Borgarskjalasafn, einkaskjalasafn nr. 11.
- Bréf Þuru Árnadóttur til Arnþórs Árnasonar, 16. september 1937. Bókasafn Mývetninga. Sigríður K. Þorgrímsdóttir, *Misstu þær marksins rétta? Ógiftar konur á Íslandi um aldamótin 1900*, MA-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands 1999.

Viðtal við Sigurveigu Sigtryggsdóttur í Syðri-Neslöndum, 21. maí 1998.
Þóra Árnadóttir, *Erindi*. Bókasafn Mývetninga.

Prentaðar heimildir:

- Björg Þorláksdóttir, „Erindi um menntamál kvenna“, 19. júní IX. árg. júní 1925.
Blom, Ida, *Det er forskjell på folk – nå som før* (Oslo: Universitetsforlaget 1994).
Carlyle, Richard, *Every Woman's Book or What is Love?* (Fyrst prentuð 1826).
Davidoff, Leonore, *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender and Class* (Oxford: Cambridge Polity Press 1995).
Guðrún Borgfjörð, *Minningar* (Reykjavík: Hlaðbúð 1947).
Halldóra Bjarnadóttir, „Viðhorf gifta kvenna, sem vinna utan heimilis“, *Hlín* 37. árg. 1955.
Hólmfríður Árnadóttir, „Vestan um haf“, *Tíminn* 19. apríl 1919.
Ingibjörg H. Bjarnason, „Skólasetningarræða forstöðukonu Kvinnaskólans á 50 ára afmæli hans“, 19. júní VII. árg. okt. 1924.
— „Fimmtíðum hinn forni og konurnar“, *Lögretta* XXV. árg. 1930.
Jalland, Pat, *Women, Marriage and Politics 1860-1914* (Oxford: Clarendon Press 1986).
Lawn, Judy, *Women and Industrialization. Gender at Work in Nineteenth-Century England* (Oxford: Cambridge Polity Press 1990).
Ólafía Jóhannsdóttir, *Frá myrkrum til ljóss. Endurminningar. Rit II* (Reykjavík: Hlaðbúð 1957).
— *Aumastar allra. Rit I* (Reykjavík: Hlaðbúð 1957).
Sigrún Blöndal, „Uppeldismál. Hinn þröngu hringur. Ræða flutt við skólaslit Húsmæðraskólans á Hallormsstað 30. apríl 1937“, *Hlín* 21. árg. 1937.
Steinunn S. Briem, „Við þurfum að meta það góða sem lífið gefur okkur. Frú Margrét Jónsdóttir skáldkona“, *Myndbrot. Í sviptmyndum* 2 (Reykjavík: Leiftur 1968).
Svafa Þórleifsdóttir, *Gull í lófa framtíðar. Minningarit* (Akranes: Samband borgfirskra kvenna og Hörpuútgáfan 1986).
— „Kvinnaskólar“, 19. júní, II. árg., ágúst 1918.
Thora Friðriksson, „Ræða flutt af frk. Thoru Friðriksson á svölum Alþingishússins 19. júní 1923“ (Reykjavík: Bókaverslun Sigurðar Jónssonar 1923).
Vicinius, Martha, *Independent Women. Work and Community for Single Women 1850-1920* (London: University of Chicago Press 1985).
Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir, ævisaga* (Reykjavík: Setberg 1960).

Gunnar Karlsson

Um kvenréttindavilja íslenskra sveitakarla á 19. öld

Réttarstaða íslenskra kvenna tók nokkrum breytingum á 19. öld, áður en umtalsverð kvenréttindahreyfing fór af stað í landinu. Þessar breytingar voru flestar gerðar að frumkvæði alþingismanna, oft óskólagenginna bænda, sem hafa fengið orð fyrir að vera harla íhaldsamir og fjarri því að tileinka sér frjálslyndar hugmyndir um almenn mannréttindi.¹ Allar voru tillögur þeirra um breytingar samþykktar á Alþingi umræðulítið og nánast móttöðulaust, meðan bændur voru á bilinu 30–44% þingmanna.² Hér eru því færð rækileg rök að því sem Guðmundur Hálfðanarson hefur dregið á í sambandi við eitt þeirra mála sem kemur að hér á eftir, að kynferði sem slíkt var ekki talið nægilegt tilefni til útilokunar frá réttindum.³ En eftir aldamótin 1900 ber meira á tregðu á Alþingi til að veita konum mannréttindi. Hér er þessi saga rakin í einstökum atriðum og leitað svara við spurningunni hvers vegna íslenskir sveitamenn 19. aldar voru fúsari til að auka rétt kvenna en menntamenn í byrjun 20. aldar.

Erfðajafnrétti

Árið 1847 sendi danska stjórnin Alþingi Íslendinga svokallað konunglegt álitsmál um „hver af lagaboðum þeim, sem út hafa komið í Danmörku á árunum 1845–46 þækti ráðlegt, að lögleidd yrði á Íslandi“.⁴ Þetta var samkvæmt venju sem var að myndast á þessum fyrstu árum Alþingis. Þingið var ráðgjafarþing og gat aðeins gert konungsvaldinu tillögur um lög fyrir landið, en sjaldnast fannst konungsvaldinu ástæða til að lögleiða annað á Íslandi en fulltrúar Íslendinga höfðu lýst sig fúsa til að taka við. Meðal danskra lagaboða sem voru send þinginu árið 1847 var tilskipun frá 1845 um breytingu á erfðalögum. Þar stóð meðal annars að ákvæði laga um að karlmenn tækju helmingi meiri arf en konur skyldi standa óbreytt. En, eins og því er lýst í nefndaráliiti í *Alþingistíðindum*, „forældrum er þar á móti leyft að gjöra dóttur jafna syni, eða á annan hátt auka þann arfahlut, sem henni ber, þó svo, að hann verði ei stærri en arfahluti bróður.“ Svo heldur alþingisnefndin áfram: „En nefndinni þykir það betur fallið, og ætlar, að það muni vera meir að skapi landsmanna, að það sé í þessari grein skýlaust boðið, að dætur taki jafnan arf við syni ...“⁵ Í þessari nefnd sátu engir minni menn en Páll Melsted, áður elskhugi Vatnsenda-Rósu, þá sýslumaður Árnesinga en síðar amtmaður, Jón Johnsen, þá dómari við Landsyfirrétt en síðar bæjarfógeti í Álaborg, Helgi Thordersen biskup og Jón Sigurðsson kand. phil., sem var seinna kallaður forseti.⁶ Í umræðum minntist einn einasti þingmaður á þessa tillögu. Það var Stefán Jónsson, þá bóndi á Syðri-Reistará en síðar Steinsstöðum í Öxnadal. Hann var bóndasonur, kom aldrei í skóla, á miðjum fimmtugsaldri þegar þetta gerðist. Á þingi lagði hann þetta til málanna um jafnrétti til erfða:⁷

Að því leyti sem eg hefi getað athugað nefndaráliitið og breytingar þær, er það hefir gjört, falla þær mér að mestu eða öllu vel í geð, einkum hvað það snertir, að gjöra dætur jafnar sonum í arftöku, og held eg margir foreldrar mundu óska eptir þeirri löggjöf.

Tillaga þingnefndarinnar um að tilskipunin um erfðalögin yrði lögleidd með þeim breytingum sem nefndin hafði lagt til var síðan samþykkt í einu lagi og í einu hljóði á Alþingi.⁸

Af einhverjum ástæðum þótti dönskum stjórnvöldum þessi afgreiðsla ekki nægja til þess að lögleiða tilskipunina. Hún var lögð fyrir næsta þing, árið 1849, í formi stjórnarfrumvarps, þar sem fyrsta grein var í nákvæmu samræmi við viljayfirlýsingu Alþingis tveimur árum fyrr:⁹ „Eptir þenna dag skal mismunur sá, sem eptir dönsku og norsku laga 5–2–29 skyldi vera á arfahlutum karla og kvenna, vera af tekinn.“ Þingnefnd gerði enga athugasemd við þetta ákvæði, ekki var minnst á það í umræðum um frumvarpið, sem voru þó ærið langar, og það var samþykkt samhljóða.¹⁰ Það varð síðan að lögum með tilskipun konungs 25. september 1850.¹¹ Þetta gerðist sjö árum fyrr en danskar konur fengu þennan rétt, að því er Páll Briem sagði síðar í fyrirlestri sínum um frelsi og menntun kvenna.¹²

Tekið skal fram að ekki voru Íslendingar að endurheimta fornan rétt með þessari lagabreytingu. Þegar breytingin var gerð gildi að vísu um þetta ákvæði Norsku laga Kristjáns konungs fimmta, eins og kom fram hér á undan,¹³ en efnislega sama regla var í Jónsbók, sem hafði verið í gildi á Íslandi síðan á 13. öld:¹⁴ „En svá skal fé skipta eptir föður ok móður, at tvær dætr skulu taka jafnt við einn son ...“ Sé farið enn lengra til baka, í Grágás, þá átti dóttir engan rétt á arfi ef hún átti bróður, nema því aðeins að hún væri skilgetin en hann óskilgetinn, en þá erfði hún allt og hann ekkert.¹⁵

Einhver kynni að segja að erfðaréttur hafi ekki skipt dæturnar miklu máli á þessum tíma, því að þær hafi hvort sem var misst föðurarfinn í hendur eiginmannsins um leið og þær giftust, sem flestar stúlkur hafi viljað gera. Þetta er að vísu ekki rétt, því að það skipti húsmæður varla minna máli en bændur þeirra að hafa úr einhverju að spila, enda var það hlutverk húsmæðra að stýra neyslu heimilisins og sjá um að birgðir entust. En burtséð frá því hlýtur breytingin á erfðareglunum í einhverjum tilfellum að hafa flutt talsverða fjármuni frá sonum til tengdasona. Hiklaus vilji alþingismanna til að gera þessa breytingu sýnir að þeim hefur ekki verið fjarri skapi að breyta til á þessum árum.

Lögræði ógiftra kvenna

Brátt fór erfðaréttur kvenna líka að skipta þær máli vegna þess að þær öðluðust vaxandi rétt til að ráða yfir eignum sínum. Næsta breyting á réttarstöðu kvenna kom til kasta Alþingis árið 1859. Þá var lagt fyrir

þingið konunglegt álitsmál um hvaða dönsk lagaboð frá árunum 1857–59 skyldi lögleiða fyrir Ísland. Þar á meðal voru lög um að ógiftar stúlkur yrðu myndugar með tilsjónarmanni 18 ára gamlar en fullmyndugar við 25 ára aldur.¹⁶ Eftir sem áður var gert ráð fyrir að giftar konur væru undir lögræði eiginmanns síns. Málið var sett í nefnd þar sem sátu Þórður Jónassen dómstjóri Landsyfirréttar, Jón Pétursson meðdómari hans og Páll Sigurðsson bóndi í Árkvörn í Fljótshlíð.¹⁷ Nú hikaði nefndin við að stíga skrefið til fulls með Dönnum, líklega mest vegna þess að nefndarmenn stóðu í þeirri meiningu að ekkjum væri skylt að ráðgast við karlmann um allar meiri háttar ákvarðanir. Því töldu þeir að lögin ykju rétt ógíftra kvenna umfram rétt ekkna. Á árunum 1847–49 hefðu þingmenn sjálfsagt lagt til að réttur ekkna yrði aukinn sem þessu svaraði, en hér eins og víðar kom í ljós að þingið var orðið íhaldsamara en það hafði verið á fyrstu árum sínum.¹⁸ Því lagði nefndin til að lagaboðið yrði lögleitt á Íslandi með þeirri breytingu:¹⁹ „Að ógiptar stúlkur, sem orðnar eru fullra 25 ára, sé skyldar til í öllum vandamálum, að taka sér einhvern valinkunnan mann til ráðaneytis, eins og á sér stað með ekkjur.“

Á Alþingi tóku umræður um þetta efni skrýtna stefnu vegna þess að þingmenn greindi á um hvort ekkjur væru skyldugar til að taka sér ráðunaut. Þar deildu virtustu lögfræðingar þjóðarinnar, Vilhjálmur Finsen, síðar hæstaréttardómari í Danmörku, Þórður Jónassen dómstjóri og Jón Pétursson landsyfirréttardómari.²⁰ Sé reynt að leysa deiluna með því að fletta upp í Norsku lögum liggur beinast við að skilja íslenska þýðingu þeirra svo að ekkjum hafi verið heimilt en ekki skylt að hafa ráðunaut:²¹ „Eckia maa taka ser Lögveriara, hvørn hwn vill af Frændum sijnum ...“ En danski frumtextinn, sem hefur haft formlegt gildi, bendir frekar til skyldu:²² „Enke maa sig Lavværges tage ...“

Þau málalok urðu á þinginu að viðaukatillaga nefndarinnar um ráðunauta kvenna var samþykkt með 22 atkvæðum gegn 2 og lagaboðið allt með áorðnum breytingum samþykkt í einu hljóði.²³ En dómsmálaráðherra Dana, sem fór með Íslandsmál á þessum tíma, lagðist gegn þinginu, bæði vegna þess að það væri rangt að ekkjur væru skyldugar að hafa „lögverja“, og ef svo væri þætti réttara að létta skyldunni af þeim til samræmis við ógiftar konur.²⁴ Því var lagaákvæðið eins og það hafði verið lagt fyrir þingið gefið út sem lög 4. janúar 1861, án þess að Alþingi hefði frekari afskipti af málinu.²⁵

Um meginefni lagaákvæðisins ræddu þingmenn lítið, en þó má tilfæra nokkur athyglisverð ummæli óskólagenginna bænda um það. Ólafur Jónsson á Sveinsstöðum í Þingi spurði:²⁶ „er það ekki ónáttúrulegt, að ógipt stúlka skuli aldrei verða myndug, og ekki fá að ráða fé sínu? eins og þeim sé varnað svo vits, að þær ekki verði nokkurn tíma færar til þess.“ Jón Sigurðsson á Gautlöndum sagðist vilja „mæla fast með lagaboðinu ... um myndugsaldur kvenna; það er óviðurkvæmilegt, að stúlkur, hvað efnilegar sem þær eru, sé allt af ómyndugar ...“ En raunar bætti hann við: „en mér virðist hentugt, að viðauka nefndarinnar sé haldið; því hann á, að minni hyggju, vel við, að þær taki sér ráðaneyti, eins og vandi er til um ekkjur hingað til.“²⁷ Jón Sigurðsson í Tandraseli kvæðst vera „mikið fús á það, að styðja að því, að stúlkurnar fái fullan rétt sinn.“ Aftur á móti hafði hann áhuga á tillögu sem lá fyrir þinginu um takmörkun öreigagiftinga og hafði fengið óblíðar viðtökur hjá sumum. Jóni virtist að tillaga nefndarinnar²⁸

styðji að því, að ráðlausra ónytjunga giptingar geti aðgæzlaust fram farið, því þegar stúlkur fá sama rétt og ekkjur, eins og nefndin æskir, þá meina eg, að ekkjur megi gipta sig sjálfar, og þurfi ekki giptingamann; nú þegar fáráðlings-ónytjúngurinn, sem stendur í sveitarskuld 11 ára gamalli, vill fá sér konu til að sofa hjá, þarf hann ekki annað en komast yfir vergjarna og athugalitla kvennpersónu, sem hefir 6 ár um tvítugt; hún má gipta sig sjálf, og þau þurfa hvorugt aðra að spyrja um nokkurt leyfi, ekki að ráðfæra sig við ættíngja sína né vini, og líkast til ekki við guð í himninum. Eg vildi því hika mér, að samþykkja þessi lagaboð svona úr garði gjörð, fyr en sæist nefndarálitið, sem væntanlegt er um takmörkun öreigagiptinga.

Þannig verður ekki sagt að Jón í Tandraseli geisli af mannréttindahugmyndum. En í hugarheimi hans virðist ekki umtalsverður munur á náttúrulegum rétti fáráðlingsónytjunga af karlkyni og vergjarnrar og athugalíttillar kvenpersónu. Að því leyti birtist hann sem jafnréttissinni kynja. Það kom líka á daginn að 16 þingmenn studdu bænarskrá til konungs um auknar takmarkanir á öreigagiftingum, en 9 greiddu

atkvæði á móti,²⁹ á meðan enginn lagðist algerlega gegn auknum rétti ógiftra kvenna.

Með þessum lögum hefur verið afnumið á Íslandi ákvæði dönsku hjónabandslaganna frá 1824, sem hafði gilt þar fram að þessu. Þar var talið upp hvernig prestar ættu að gæta þess, „at Bruden, hvis hun ikke er Enke, har Forældres eller andre Vedkommendes Samtykke, eller i alt Fald disses Indsigelse er af Övrigheden funden ugyldig; det Samme gjælder og om Brudgommen, saafremt denne ei er fuldmyndig ...“³⁰ Í umræðum um málið árið 1859 var því haldið fram að með nýja ákvæðinu væri það úr sögunni að konur þyrftu samþykki nokkurs lögráðanda til að ganga í hjónaband. Ummæli Jóns Sigurðssonar í Tandraseli eru tilfærð hér á undan, og sömu skoðun má ráða af orðum Þórðar Jónassen, framsögumanns nefndarinnar. Sveinn Skúlason ritstjóri hafði verið að grínast með „að sú raun hafi stundum á orðið, að konur hafi þótt nógu myndugar.“ Þórður svaraði því að Sveinn myndi græða fremur en tapa á þessari réttarbót kvenna, „því það mun mega fullyrða, að í giptingarmálum ráði mest hjartað og ástin, og nú getur hann samið við stúlkuna sjálfa.“³¹ En í *Alþingismannatali* má lesa að Sveinn átti einmitt eftir að ganga í hjónaband í ágúst þetta sumar.³² Þótt þessi orð séu þannig sögð af sérstöku tilefni fela þau engu að síður í sér staðfestingu æðsta dómara innanlands á því að reglan um myndugleika kvenna nái til réttar til að ráða giftingu sinni. Ætli það megí ekki teljast mikilvægasta réttarbót íslenskra kvenna, að svo miklu leyti sem lög geta náð til einkamálaréttar af þessu tagi?

Kosningaréttur til sveitarstjórna

Næsti áfangi á leið okkar eru lög um kosningarétt kvenna í sjálfstæðri stöðu til sveitarstjórna og á safnaðarfundum, sem Alþingi samþykkti árið 1881 og voru staðfest af konungi árið eftir:³³

Ekkjur og aðrar ógiptar konur, sem standa fyrir búi, eða á einhvern hátt eiga með sig sjálfar, skulu hafa kosningarrett, þegar kjósa á í hreppsnefnd, sýslunefnd, bæjarstjórn og á safnaðarfundum, ef þær eru 25 ára, og að öðru leyti fullnægja öllum þeim skilyrðum, sem lög ákveða fyrir þessum rjettindum.

Þegar þetta gerðist hafði Alþingi fengið löggjafarvald samkvæmt stjórnarskránni 1874, og frumkvæðið kom frá alþingismanni, Þorláki Guðmundssyni, bónda í Hvammkoti í Seltjarnarneshreppi, sem hann kallaði síðar Fífuhvamm. Þorlákur var bóndasonur úr Þingvallasveitinni, algerlega óskólagenginn, fæddur árið 1834 og þannig á 47. ári þegar hann flutti frumvarpið. Frumvarp hans lenti í nokkurri hættu á þinginu, því að neðri deild breytti því þannig að það veitti öllum sem greiddu til sveitarþarfa, körlum og konum, atkvæðisrétt í sveitarmálefnum. Þannig var frumvarpið afgreitt frá neðri deild með 16 atkvæðum,³⁴ en 23 menn áttu sæti í deildinni með atkvæðisrétt. Þá fór frumvarpið til efri deildar, þar sem það mætti harðri andspyrnu, einkum frá bændafulltrúum og einkum vegna þess að hugsanlegt þótti að það gæti veitt lausamönnum og jafnvel vinnumönnum úrslitaáhrif á sveitarmálefni. Deildin færði frumvarpið því aftur í upphaflegt horf og samþykkti það þannig í einu hljóði. Þá varð að leggja frumvarpið fyrir neðri deild á ný, því að báðar deildir þurftu að fallast á það í sömu mynd, og þar var það samþykkt með 21 atkvæði.³⁵ Tillaga Þorláks mætti þannig nákvæmlega engri andstöðu á þingi, enginn talaði eða greiddi atkvæði gegn henni.

Menntunarréttartillaga Sighvats Árnasonar

Þá kemur að frumvarpi til laga um aukinn rétt kvenna sem Sighvatur Árnason (1823–1911), bóndi í Eyvindarholti í Rangárvallasýslu, flutti á Alþingi árið 1885:³⁶

1. gr. Ekkjur og aðrar ógiptar konur, sem standa fyrir búi, eða eiga með sig sjálfar, skulu hafa kosningarrétt til alþingis, ef þær fullnægja skilyrðum þeim, sem körlum eru sett í 17. gr. stjórnarskrárinnar.
2. gr. Konum skal jafnt sem körlum heimilt að taka próf við latínuskólann, ganga á presta- og læknaskólann og taka þar próf.

Sighvatur sat í efri deild, svo að frumvarp hans kom fram þar, en forseti deildarinnar vísaði því frá vegna þess að það varðaði breytingu á stjórnar-

skránni án þess að vera flutt sem stjórnarskrárfrumvarp.³⁷ Þar hefur hann átt við kosningaréttarákvæðið, þó að það stæði að vísu hvergi berum og ótvíraðum orðum í stjórnarskránni að kosningaréttur gæti ekki náð til kvenna.³⁸

Sighvatur hélt þá áfram með hinn hluta kvenréttindahugmynda sinna og flutti annað frumvarp til laga, þar sem kveðið var á um að konum skyldi heimilt að taka próf við latínuskólann og að ganga á presta- og lækna-skólann og taka þar próf.³⁹ Magnús Stephensen, þá yfirdómari, settur amtmaður og konungkjörinn þingmaður en síðar landshöfðingi, tók fyrstur til máls um frumvarpið á eftir flutningsmanni og notaði tækifærið til að setja ofan í við sveitamanninn fyrir fávisku hans að vilja veita konum réttindi sem þær hefðu þegar:⁴⁰

Jeg er sannfærður um, að hvenær sem stúlka kemur og biður um að mega taka próf við þessa skóla, þá fær hún það strax. En það, sem þær ekki hafa rjett til og þyrfti lög um, er að fá embætti, eptir að hafa tekið prófin, hvort sem er á presta-skólanum eða lækna-skólanum. Það, sem þetta frv. fer fram á, snertir því málefni, sem engin lög þarf um, en umboðsvaldið getur veitt þegar þess er farið á leit við það. Frv., eins og það er orðað, er því með öllu gagnslaust.

Sighvatur svaraði þessum orðum af stillingu og þakkaði háttvirtum þriðja konungkjörnum þingmanni fyrir upplýsingarnar um að konum væri leyfilegt að taka þessi próf, en bætti við: „Þær verða þó víst að sækja um leyfi til slíks. Vera kann, að hann [þ.e. Magnús] sje svo velviljaður stúlkunum, að hann sem stiptyfirvald veiti þeim leyfi slíkt sem hjer ræðir um; en vitaskuld er, að hans nýtur ekki æfinlega við.“ Ekki er laust við að Sighvatur hafi líka snúið svolítið á Magnús og sýnt af sér meiri víðsýni en hann þegar hann svaraði þeim ummælum Magnúsar að skólagönguréttur væri einskis virði án embættisréttar. Sighvatur benti á að konur gætu orðið praktiserandi læknaþótt þær ættu ekki aðgang að læknisembættum.⁴¹

Málið var sett í nefnd sem breytti frumvarpinu í tillögu til þingsályktunar, þar sem þingið skoraði á ráðherra Íslands að hlutast til um að konum yrði leyft „að ganga undir burtfararpróf við hinn lærða skóla“ og

„að njóta kennslu og taka burtfararpróf við hinar æðri menntunarstofnanir landsins“. ⁴² Þessi tillaga var samþykkt í báðum deildum þingsins, í neðri deild með 16 atkvæðum, í efri deild í einu hljóði. ⁴³ En þegar til kom stóð Íslandsráðherra ekki fyllilega við það sem Magnús Stephensen hafði heitið fyrir hönd stjórnvalda. Í konungstilskipun um þetta efni 4. desember 1886 var konum veittur aðgangur að prófum lærða skólans og kennslu og prófum læknaskólans:

En að því er prestaskólan snertir, þá mega þær aðeins að nokkru leiti njóta kennslunnar á honum og setur ráðgjafinn fyrir Ísland nákvæmari reglur þarum. Eigi mega þær heldur ganga undir burtfararpróf þessa skóla, en geta lokið námi sínu þar með því að ganga undir sjerstakt próf í guðfræði; en ráðgjafinn fyrir Ísland til tekur námsgreinarnar og kveður á um hvernig því prófi skuli háttað.

Tekið er fram að próftökurétturinn veiti hvorki rétt til embætta né námsstyrkja. „Konur mega heldur eigi stíga í stólinn, þótt þær njóti kennslu á prestaskólanum eða hafi gengið undir próf það í guðfræði, er getur um í 2. gr.“ ⁴⁴

Upphafismaður þessa máls, Sighvatur Árnason, var á 62. aldursári þegar hann gerðist forvígismaður kvenréttinda. Hann var af bændafólki í báðar ættir, virðist hafa verið alveg eins óskólagenginn og Þorlákur í Hvammkoti og bjó búi sínu í Eyvindarholti í 58 ár, 1843–1901. Eina sérstaka ástæðu kann hann að hafa haft til þess að gerast svona áhugasamur um réttindi kvenna árið 1885. Í apríl á sama ári hafði hann kvænst í annað sinn, Önnu Þorvarðardóttur prests á Prestbakka, sem hefur varla verið minna en tveimur áratugum yngri en hann, því að þau áttu eftir að eignast tvö börn saman. ⁴⁵ Auðvelt er að ímynda sér að kona Sighvats hafi ýtt við honum að fara að hugsa um kynhlutverk á nýjan hátt. Um hana hefur Þórður Tómasson sagt að hún væri „skörungur mikill til ráða og gerða“, og hann hefur eftir henni nokkur ótæpileg skammaryrði sem hún er sögð hafa haft við Magnús Torfason, þá sýslumann Rangæinga, af tilefni sem hér skiptir ekki máli: „Það var annars gott að ég hitti yður, því búin var ég að heita því að tala yfir helvítis hausamótunum á yður.“ ⁴⁶

Upphaf vinstiróttækni

Á níunda áratug 19. aldar voru að byrja að láta taka til sín í íslenskum stjórnmálum menn sem voru undir áhrifum frá dönsku og norsku *Venstre*-flokkunum. Meðal þeirra voru nokkrir óskólagengnir sveitamenn, einkum Þingeyingar,⁴⁷ en flestir íslenskir vinstrimenn voru langskólagengnir menntamenn. Þetta var fyrsta kynslóð Íslendinga sem mótaðist af útlendri kvenréttindahreyfingu; meðal lærimeistara þeirra voru Georg Brandes, sem þýddi á dönsku *Kúgun kvenna* eftir John Stuart Mill, og Henrik Ibsen sem skrifaði *Brúðubeimilið* um réttleysi kvenna. Vinstrimennirnir tilheyra ekki þeim sveitamannahópi sem hér er einkum til umræðu, en voru oftast í bandalagi með honum gegn embættismönnum. Það gerðist meðal annars á Alþingi árið 1891, þegar tveir frjálslyndir menntamenn og nýliðar á þingi, séra Ólafur Ólafsson síðar fríkirkjuprestur og Skúli Thoroddsen sýslumaður og ritstjóri, fluttu þrjú frumvörp um réttindi kvenna. Eitt var um jafnrétti karla og kvenna til skólagöngu, námsstyrkja og embætta, þar sem prestsembætti voru ekki einu sinni undanskilin, annað um kjörgengi kvenna til sveitarstjórna og annarra trúnaðarstarfa þar sem lögin frá 1882 höfðu aðeins veitt þeim kosningarétt, hið þriðja „um sjereign og myndugleika giptra kvenna.“⁴⁸ Frumvörpin voru flutt í neðri deild, þar sem bændur voru fjórðungur fulltrúa og sveitaprestar liðlega þriðjungur.⁴⁹ Þar mætti ekkert þeirra mótspyrnu. Þau runnu í gegnum deildina umræðulaust, fyrir utan stuttar ræður flutningsmanna, og mótaskvæðalaust. Að lokum var menntunarréttarfrumvarpið samþykkt með 16 samhljóða atkvæðum, hin með 18.⁵⁰

Í efri deild voru konungkjörnir þingmenn í hreinum meirihluta því að forseti deildarinnar var úr hópi þjóðkjörinna og því sviptur atkvæðisrétti, eins og þingsköp voru þá.⁵¹ Íhaldsmenn virðast hafa ráðið deildinni gersamlega, og þeir sendu frumvörpin öll í sömu nefndina sem skilaði aldrei álitum um þau.⁵² Vitaskuld má hugsa sér að neðrideildarmenn hafi samþykkt þessi frumvörp í vissu um að efri deild mundi fella þau eða svæfa. Engu að síður sýnir ferill málanna á þingi að sveitamenn voru ófeimnir við að láta orða sig við róttæk kvenréttindasjónarmið.

Ekki er rúm til þess hér að rekja feril þessara mála í þinginu áfram. En fróðlegt er að skoða hlut kvenna í öðru máli þar sem vinstristefnu

gætir líka, í áformum um endurskoðun stjórnarskrár Íslendinga frá 1874 sem Benedikt Sveinsson sýslumaður bar manna mest fyrir brjósti.

Endurskoðun stjórnarskrárinnar

Endurskoðunarhreyfingin var bandalag þjóðernissinna af eldri kynslóð, Benedikts Sveinssonar og bændafulltrúa eins og Sighvats Árnasonar, og vinstrimanna af yngri kynslóð. Á þinginu 1885, meðan þjóðernishyggtan yfirgnæfði enn alla vinstristefnu á þingi, var í fyrsta sinn samþykkt frumvarp til nýrrar stjórnarskrár þar sem gert var ráð fyrir allt að þriggja ráðherra landstjórn og landstjóra, staðgengli konungs, á Íslandi. Upphaflega var ekki minnst á kosningarétt kvenna í frumvarpinu, en í meðförum þingsins var bætt við kosningaréttarákvæði þess efnis með setningunni: „Með lögum má veita konum kosningarrétt til alþingis.“⁵³ Þetta kom þannig til að tveir konungkjörnir þingmenn í efri deild, Hallgrímur Sveinsson biskup og Magnús Stephensen, lögðu fram breytingartillögu um að konur sem stæðu fyrir heimili og uppfylltu önnur skilyrði sem karlmönnum voru sett, skyldu hafa kosningarétt.⁵⁴ Sjálfsagt hafa þeir gert þetta til að stríða þeim sem þóttust vera mestir frelsispostular á þinginu, enda studdi Magnús Stephensen ekki stjórnarskráfrumvarpið, og Hallgrímur Sveinsson var tvístígandi um það.⁵⁵ En meirihluti endurskoðunarmanna í þingnefnd deildarinnar brást við með því að leggja til ákvæðið sem var síðar samþykkt. Efri deild felldi tillögu Hallgríms og Magnúsar með 6 atkvæðum gegn 4 en samþykkti heimildarákvæði nefndarinnar einróma.⁵⁶

Þegar þingið samþykkti frumvarp um stjórnarskrárbreytingu varð, þá eins og nú, að rjúfa þing, efna til kosninga og leggja frumvarpið fyrir nýkosið þing. Þetta var nú gert og aukabing haldið sumarið 1886. Jón Ólafsson ritstjóri, sem verður að telja til vinstrimanna,⁵⁷ lagði þá einn fram frumvarp til laga um kosningar til Alþingis. Þar er yfirleitt ekki gert ráð fyrir róttækum breytingum á kosningarétti, hann var eftir sem áður takmarkaður við heimilisfeður sem greiddu skatt. Sérstöðu hefur þar d-liður 1. greinar, þar sem taldir eru upp þeir flokkar manna sem hefðu kosningarétt til Alþingis. Eftir að þingið hafði gert á honum litla orðalagsbreytingu hljóðaði hann svo:⁵⁸ „konur þær, er sjálfstæða atvinnu reka

eða á einhvern hátt eiga með sig sjálfar og að öðru leyti fullnægja hinum almennu skilyrðum fyrir kosningarrjettinum.“ Í umræðum var varla minnst á ákvæðið um kosningarétt kvenna, en frumvarpið var samþykkt með 7 samhljóða atkvæðum í efri deild og 14 samhljóða atkvæðum í neðri deild.⁵⁹ Eftir þetta voru jafnan í stjórnarskrárfrumvörpum endurskoðunarmanna ákvæði um að veita mætti konum kosningarétt til Alþingis með lögum; árið 1887 var kjörgengi bætt við, og hélst ákvæðið þannig meðan endurskoðunartilraunin stóð yfir.⁶⁰ Einu sinni gerðist það aftur, 1893–94, að stjórnarskrárfrumvarp var samþykkt endanlega á tveimur þingum með kosningum á milli. Á aukáþinginu 1894 fluttu Jón Jónsson í Múla og Þorleifur Jónsson í Stóradal í Húnavatnssýslu, áður ritstjóri Þjóðólfs, frumvarp um kosningar til Alþingis. Þar var sama ákvæðið um kosningarétt kvenna og í frumvarpi Jóns Ólafssonar 1886, en kjörgengi aftur á móti einskorðað við karlmenn.⁶¹

Þetta ákvæði hefði veitt ekkjum og öðrum ógiftum konum sem stóðu fyrir búi í sveit kosningarétt, svo framarlega sem búið hefði skilað einhverjum sköttum. Ég hef ekki fundið gögn um hve margar þessar búandi konur voru, en nokkrum áratugum fyrr, árið 1845, stóðu 25 konur fyrir búi í Suður-Þingeyjarsýslu, meðan íbúar sýslunnar voru 5,3% af íbúum landsins.⁶² Með sama hlutfalli hefðu búandi konur átt að vera hátt á fimmta hundrað á landinu öllu, en kosningarétthafar voru á milli sex og sjö þúsund á árum endurskoðunarbaráttunnar.⁶³ Auk þess var talsvert um að ógiftar konur væru í húsmennsku, og næðu þær því að greiða útsvar hefðu þær getað bæst í hóp kjósenda. En meginatriðið var auðvitað hitt, að með þessum lögum hefði múr karlþjóðarinnar um landsmálin verið rofinn og opnuð leið fyrir fleiri hópa kvenna að komast að þeim, eftir því sem réttur þeirra var viðurkenndur á annan hátt.

Kannski samþykktu karlarnir á Alþingi þessi kosningaréttarákvæði í vissu um að konungsvaldið myndi hafna frumvarpinu um endurskoðaða stjórnarskrá Íslands, því kosningafrumvarpið var í bæði skiptin tengt við gildistöku þess. Samt hefði það auðveldlega getað gerst í Danmörku, sem hafði gerst í Noregi á níunda áratug 19. aldar, að Vinstrimenn tækju völdin. Þá hefðu þeir komið á einhvern hátt til móts við stjórnskipunarkröfur Íslendinga, eins og þeir gerðu þegar þeir komust loks til valda eftir aldamótin 1900, og þá hefðu Íslendingar átt erfitt með að snúa til baka frá kvenréttindaáformum sínum.

Stefnubreyting um aldamótin 1900

Um aldamótin varð smám saman sú breyting á almennri réttarstöðu kvenna að tekið var að líta á giftar konur sem lögráða. Þar var stærsta skrefið stigið með lögum um fjármál hjóna sem voru gefin út árið 1900.⁶⁴ Þau nægðu þó ekki til þess að giftum konum væri veittur kosningaréttur til sveitarstjórna þegar næst voru sett lög um hann, árið 1905.⁶⁵ En tveimur árum síðar voru sett ný lög um bæjarstjórn í Reykjavík og Hafnarfirði, og var þar í fyrsta sinn leitt í lög að giftar konur gætu haft kosningarétt.⁶⁶ Almenn regla um kosningarétt giftra kvenna til sveitarstjórna var svo lögleidd árið 1909, að frumkvæði Skúla Thoroddsen, án þess að um það væri teljandi ágreiningur á þingi. Átök um frumvarpið snerust mest um kosningarétt og kjörgengi vinnuhjúa, og varð raunin sú að þau fengu kosningaréttinn en ekki kjörgengið.⁶⁷

Þessi breyting á réttarstöðu eiginkvenna gerði það að allt öðru máli en hafði verið á 19. öld að samþykkja kosningarétt kvenna til Alþingis. Þá hefði hann fjölgað kjósendum um innan við 10%, nú gat hann þýtt allt að tvöföldun kjósendahópsins. Þar að auki færðu mannréttindi giftra kvenna kynjajafnréttið inn á heimilin á þann hátt sem hefur vafalaust verið óþægilegur fyrir suma eiginmenn vegna þess táknræna gildis sem breytingin hlaut að hafa.

Hvort sem innkoma eiginkvenna átti meiri eða minni þátt í því varð greinileg stefnubreyting um kosningarétt kvenna til Alþingis um aldamótin 1900. Valtýingar höfðu raunar margir verið mótaðir af áhrifum *Vestre* og hefðu því átt að styðja kvenréttindi. Aftur á móti takmörkuðu þeir tillögur sínar um stjórnskipunarbreytingar við það sem síst yrði þyrnar í augum dönsku íhaldsstjórnarinnar, enda lögðu þeir aldrei til kosningarétt kvenna.⁶⁸ Heimastjórnarmenn vildu birtast sem röt-tækari og djarfari en valtyingar á þessum árum. Þeir gengu samt aldrei lengra en að leggja til að heimilað yrði í stjórnarskrá að veita konum kosningarétt með lögum, jafnvel aðeins ekkjum og öðrum ógiftum konum.⁶⁹ Í stjórnarskránni sem lögleiddi heimastjórn á Íslandi og var samþykkt á Alþingi árið 1903 var ekki einu sinni ákvæði um að mætti veita konum kosningarétt eða kjörgengi með lögum.⁷⁰

Eftir að heimastjórn var komin á var stjórnarskrárbreyting fyrst rædd á Alþingi árið 1909. Þá lagði ráðherra, Hannes Hafstein, fyrst

fram frumvarp um breytingar á stjórnarskránni með ákvæði um að veita mætti konum, giftum sem ógiftum, kosningarétt og kjörgengi með einföldum lögum.⁷¹ Í framsögu ráðherra og áliti meirihluta þingnefndar kom fram að talið var hæpið að konur væru almennt búnar undir að taka við þessum réttindum, og var þeirri hugmynd hreyft að veita þeim þau smám saman eftir aldursflokkum.⁷² Að því er ég veit best var þetta í fyrsta skipti sem sú hugmynd kom fram opinberlega. Á Alþingi árið 1911 flutti gamli vinstrimaðurinn Jón Jónsson frá Múla síðan breytingartillögu þessa efnis við stjórnarskrárfrumvarp sem var til umræðu í þinginu. Í fyrstu skyldu aðeins konur sem væru orðnar 40 ára fá kosningarétt, en síðan yrðu aldursmörkin færð niður um eitt ár á hverju ári, uns náð væri sama aldurstakmarki og gildi um karla. Tillagan var felld í neðri deild og kom því ekki til efri deildar, en atkvæðagreiðslan var framkvæmd þannig að óljóst er hve margir studdu hana efnislega, líklega þó 10 en 14 á móti.⁷³ Í þetta sinn samþykkti þingið stjórnarskrárfrumvarp með reglu um sama kosningarétt og kjörgengi karla og kvenna.⁷⁴

Þetta frumvarp var ekki tekið upp til fullnaðarsamþykktar á aukaþingi árið eftir, þar sem örvænt var um að konungur féllist á það vegna atvika sem koma kvenréttindum ekki við. Næst þegar stjórnarskrármálið kom til kasta Alþingis, á árunum 1913 og 1914, samþykkti það stjórnarskrána sem átti eftir að hljóta staðfestingu konungs 19. júní 1915. Þar var lögleidd reglan um að einskorða kosningarétt kvenna og annarra nýrra kjósendahópa, sem einkum voru vistráðin hjú, við 40 ára aldur og lækka mörkin síðan um eitt ár á hverju ári. Í þetta sinn kom 40 ára reglan inn í stjórnarskrárfrumvarpið í breytingartillögu frá meirihluta nefndar í neðri deild og var samþykkt þar með 20 atkvæðum gegn 5.⁷⁵ Hún var síðan afnumin með stjórnarskrá íslenska ríkisins árið 1920.⁷⁶

Ef dæmt er eftir þeim viðhorfum sem komu fram hjá Jóni Sigurðssyni í Tandraseli, og mörgum fleiri síðar, hefði mátt ætla að þessi sívaxandi ótti þingmanna við nýja kjósendur væri fremur við vinnuhjú en konur. En nú er greinilegt að menn óttuðust konurnar meira, enda voru vinnuhjú orðin fá; í manntali 1901 voru þau komin niður fyrir tvö þúsund, meðan konur, 25 ára og eldri, losuðu 20 þúsund.⁷⁷ Tillaga Jóns frá Múla um 40 ára regluna 1911 gerði ráð fyrir að hún næði aðeins til

kvenna, þótt frumvarpið sem Jón vildi breyta veitti hjúum líka kosningarétt. Þá snerist umræðan um málið á þinginu 1913 mest um konur, þótt gert væri ráð fyrir að setja 40 ára regluna líka á vinnuhjú, og töluðu einkum talsmenn reglunnar eins og hún snerist aðeins um réttindi kvenna.⁷⁸

Þróunarlínur

Á 19. öld var auðvitað mikið tómlæti um kvenréttindi; ég hef af ásettu ráði ekki kennt erindi mitt við kvenréttindastefnu íslenskra sveitakarla á 19. öld, því að hún var ekki til. En ef aukinn réttur kvenna sem gegndu karlahlutverkum eða áttu séreignir komst á dagskrá, þá voru flestir tilbúnir að veita hann. Þessi afstaða breyttist á fyrstu áratugum 20. aldar; kvenréttindamálið varð í fyrsta sinn álitamál og ágreiningsefni.

Það er alþekkt kenning í Vesturlandasögu að þrengt hafi að réttindum kvenna með þróun borgaralegra samfélaga með vísi að lýðræði. Á íslensku hefur Auður Styrkársdóttir gert grein fyrir þessu og nefnt einstök dæmi; þannig ákvað Anna Englandsdrottning árið 1711 að ógiftar konur hefðu kosningarétt ef þær uppfylltu almenn skilyrði kosningalaga.⁷⁹ Þetta virðist koma merkilega vel heim á Íslandi. Meðal sveitamanna 19. aldar var ekkert kapp lagt á að draga ófyrstíganleg mörk á milli kynjanna. Í borgaralegum kreðsum var fremur lagt kapp á að skapa alger mörk á milli karla og kvenna sem slíkra, hvað sem leið samfélagsstöðu að öðru leyti.

Ég hef áður bent á dæmi um þetta frá fyrsta ári Alþingis, 1845. Þá tóku fyrimenn Þingeyinga upp þann sið að gefa bændum kost á að skrifa undir bænarskrár til þingsins, þeirra á meðal nokkrum konum sem stóðu fyrir búi. Af einhverjum ástæðum voru þessar bænarskrár afritaðar á vegum þingsins fyrir sunnan. Sá sem gerði það vissi greinilega að landsmál væru ekki fyrir konur, og hann var svo almennilegur að firra sveitakarlana fyrir norðan hneisunni af að vita þetta ekki. Þó gat hann ekki látið nöfn um undir bænarskránum fækka í afrituninni, svo að hann breytti kvenmannsnöfnunum í karlmannsnöfn. Nafn Valgerðar Eiríksdóttur í Garðsvík á Svalbarðsströnd skrifar hann „V. Eiríksson“ og nafn Guðrúnar Guðnadóttur í Hringsdal „G. Guðnason“ eða „Hallur Grímsson“, en mann með því nafni fann ég ekki á þessum slóðum.⁸⁰

Vaxandi andstöðu gegn kvenréttindum á fyrstu áratugum 20. aldar staðfestir Bríet Bjarnhéðinsdóttir í bréfi til Laufeyjar dóttur sinnar í maí 1911, þegar hún leggur henni reglur um hvað hún eigi að segja á fundi alþjóðasamtaka um kosningarétt kvenna í Stokkhólmi:⁸¹

Gerðu allt sem þú getur til að skýra fyrir Mrs. Catt ástandið hér: Að alþýða kvenna sé með málinu en ýmsar embættiskonur móti eða kærulausar. Að eldri menn séu fremur með konum en yngri menn, einkum séu yngri stúdentar (25–30 ára) móti og sumir yngri stjórnámálamenn, svo hætt sé við að ef nú takist ekki að koma konum að með stjórnarskrár-breytingu þá verði það síður seinna.

Það er líka niðurstaða nýjustu rannsókna að mismunur kynjanna hafi haldið velli að miklu leyti á Íslandi fram yfir miðja 20. öld.⁸²

Án þess að það snerti Íslandssögu sérstaklega má varpa því fram að munurinn á afstöðu gamalla sveitakarla og ungra borgarastráka hafi í grundvallaratriðum stafað af því að konur hafi getað ógnað yfirráðum karla í borgarasamfélagi, gagnstætt því sem var í gamla sveitasamfélaginu. Þar hafði ein og ein kona getað komist í karlmannsstöðu, vegna sérstæðra hæfileika sinna eða tilviljunar, orðið þjóðhöfðingi eins og Margrét fyrsta í Danmörku og Elísabet fyrsta á Englandi, herforingi eins og Jeanne d'Arc í Frakklandi eða meiri háttar gerðardómari eins og Steinvör Sighvatsdóttir á Keldum.⁸³ En flestir karlmenn stóðu flestum konum framar að líkamlegri orku og líklega bardagavilja, og hvort tveggja voru mikilvægir hæfileikar í þessu samfélagi. Í borgaralegu samfélagi, þar sem yfirråd yfir fólki og auði felst einkum í því að skrifa og reikna, tala, selja, kaupa og skipuleggja, þar eru engin líkamleg rök til að trúa að karlar muni alltaf skara fram úr konum. Því þarf að setja tegundinni konum alger takmörk.

Á miðöldum var evrópskum samfélögum skipt í þrjár meginstéttir með þrjú meginhlutverk, aðal sem barðist, bændur sem unnu og klerka sem báðu. Augljóst hefur verið að konur gátu aldrei skákað körlum í því að berjast og að vinna erfiðisvinnu. Við að biðja gat varla verið augljóst að karlar væru betri, enda vitum við hvað kristin kirkja gerði: hún setti óyffirstíganleg mörk þess hvað konur mættu gera á trúarsviði, svo sterk að

Þau héldu ennþá þegar íslenskum stúlkum var leyft að sækja sér æðri menntun á Íslandi árið 1886, eins og kom fram hér á undan. Sú mammons-kirkja sem komst á á Vesturlöndum á 19. öld, og við köllum borgaralegt samfélag, tók í meginatriðum upp þessar reglur kristinnar kirkju. Það tók alla 20. öldina að aflétta þeim, og sumir segja að eitthvað sé eftir af þeim enn.

- 1 Guðmundur Hálfðanarson, „Takmörkun giftinga eða einstaklingsfrelsi“, bls. 457–467. – Guðmundur Hálfðanarson, „Íslensk þjóðfélagsþróun á 19. öld“, bls. 39–56. – Guðmundur Hálfðanarson, „Social Distinctions and National Unity“, bls. 767–775. – Sbr. Gunnar Karlsson, „Hvernig verður ný söguskoðun til?“.
- 2 *Hagskinna*, bls. 888 (tafla 19.8).
- 3 Guðmundur Hálfðanarson, „Defining the Modern Citizen“, bls. 108.
- 4 *Alþingistíðindi* 1847, bls. vi.
- 5 Sama heimild, bls. 355.
- 6 Sama heimild, bls. 18, 359, sbr. bls. 1–2.
- 7 Sama heimild, bls. 362.
- 8 Sama heimild, bls. 432.
- 9 *Alþingistíðindi* 1849. Viðbætur A, bls. 8.
- 10 *Alþingistíðindi* 1849, bls. 722, 736–783, 879–893.
- 11 *Lovsamling for Island XIV*, bls. 607.
- 12 Páll Briem, *Um frelsi og menntun kvenna*, bls. 32.
- 13 Sbr. *Kongs Christians þess Fimmta Norsku Løg á Íslensku Utlogd*, d. 526 (Fimmta bók, 2. kap., 29).
- 14 *Jónsbók*, bls. 78 (Kap. V.7).
- 15 *Grágás*, bls. 47 (Erfðaþáttur, 1. kap.).
- 16 *Alþingistíðindi* 1859. Viðbætur A, bls. 60.
- 17 *Alþingistíðindi* 1859, bls. 16, sbr. bls. 1.
- 18 Sbr. Jón Blöndal og Sverrir Kristjánsson, *Alþingi og félagsmálin*, bls. 18–22 (Sverrir Kristjánsson). – Gunnar Karlsson, *Frelsisbarátta suður-þingeyinga*, bls. 144–146.
- 19 *Alþingistíðindi* 1859, bls. 415. Ef orðalagið „á sér stað“ þykir tvírætt má benda á að framar í álitinu (bls. 413) er talað um að leggja til „að ógiptar stúlkur, sem eru orðnar 25 ára gamlar, sé eins og ekkjur, skyldar til, í öllum vandamálum að hafa einhvern valinkunnan mann til ráðaneytis.“
- 20 Sama heimild, bls. 426–428, 626.
- 21 *Kongs Christians þess Fimmta Norsku Løg á Íslensku Utlogd*, d. 414 (Þriðja bók, 19. kap., 41).
- 22 *Kong Christian den Femtes Norske Lov paa nye oplagt*, d. 578 (Tredje Bog, 19. Cap., 41).
- 23 *Alþingistíðindi* 1859, bls. 635, 1560.

- 24 *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* I, bls. 414.
- 25 *Lovsamling for Island* XVIII, bls. 112.
- 26 *Alþingistíðindi* 1859, bls. 426–427.
- 27 Sama heimild, bls. 429.
- 28 Sama heimild, bls. 429.
- 29 Sama heimild, bls. 1250–1251.
- 30 *Lovsamling for Island* VIII, bls. 539.
- 31 *Alþingistíðindi* 1859, bls. 422–423.
- 32 *Alþingismannatal* 1845–1930, bls. 90.
- 33 *Stjórnartíðindi* 1882 A, bls. 70 (nr. 10). – Sbr. *Alþingistíðindi* 1881 I, bls. 41 (þskj. 10), 550 (þskj. 231).
- 34 *Alþingistíðindi* 1881 I, bls. 432 (þskj. 192), 496 (þskj. 219; hér er prentvilla: „efri deild“ í stað „neðri deild“); II, bls. 399–405.
- 35 *Alþingistíðindi* 1881 I, bls. 492 (þskj. 214), 550 (þskj. 231); II, bls. 405–408.
- 36 *Alþingistíðindi* 1885 C, bls. 195 (þskj. 139).
- 37 *Alþingistíðindi* 1885 A, d. 191.
- 38 *Lovsamling for Island* XXI, bls. 736–737. Danskur texti stjórnarskrárinnar mun hafa verið jafngildur hinum íslenska (Einar Arnórsson, *Alþingi og frelsisbaráttan 1845–1874*, bls. 18–19), en hann virðist eins tvíræður um þetta, enda er persónufornafnið „han“ hvergi notað í greininni um kosningarétt (*Lovsamling for Island* XXI, bls. 749), eins og hafði verið gert í Alþingistilskipuninni 1843 (*Lovsamling for Island* XII, bls. 471–472).
- 39 *Alþingistíðindi* 1885 C, bls. 216 (þskj. 172).
- 40 *Alþingistíðindi* 1885 A, d. 233.
- 41 Sama heimild, d. 234.
- 42 *Alþingistíðindi* 1885 C, bls. 234 (þskj. 203, sbr. þskj. 202); sbr. A, d. 238.
- 43 *Alþingistíðindi* 1885 A, d. 273; B, d. 777; A, d. 348; C, bls. 299 (þskj. 266).
- 44 *Stjórnartíðindi* 1886 A, bls. 96–98 (nr. 27).
- 45 *Íslenzkar æviskrár* IV, bls. 200.
- 46 Þórður Tómasson, „„Húrra fyrir Rangæingum““, bls. 14, 21.
- 47 Gunnar Karlsson, *Frelsisbarátta suður-þingeyinga*, bls. 147–242.
- 48 *Alþingistíðindi* 1891 C, bls. 144–145 (þskj. 68, 69 og 70).
- 49 *Alþingistíðindi* 1891 B, d. 5–6, í samanburði við *Alþingismannatal* 1845–1930.
- 50 Sama heimild, d. 425–431, 1237, 1348, 1398–1399, 1491–1493, 1547, 1624.
- 51 *Alþingistíðindi* 1891 A, d. 8. – Sbr. *Stjórnartíðindi* 1876 A, bls. 64 (nr. 14).
- 52 Sama heimild, d. 558–559, 638.
- 53 *Alþingistíðindi* 1885 C, bls. 115 (þskj. 20), 378 (þskj. 387), 382 (þskj. 396), 400 (þskj. 407).

- 54 *Alþingistíðindi* 1885 C, bls. 372 (þskj. 374), sbr. bls. 366 (þskj. 361) og 311 (þskj. 291).
- 55 Björn Þórðarson, *Alþingi og frelsisbaráttan 1874–1944*, bls. 33–34.
- 56 *Alþingistíðindi* 1885 A, d. 521; sbr. C, bls. 372 (þskj. 374), 378 (þskj. 387).
- 57 Það ræð ég einkum af áhuga hans á þingræði. – Didriksen, „Upphaf kröfunnar um þingræði á Íslandi“, bls. 208, 212–250.
- 58 *Alþingistíðindi* 1886 C, bls. 74 (þskj. 109), sbr. bls. 6 (þskj. 24) og 40 (þskj. 70).
- 59 *Alþingistíðindi* 1886 A, bls. iii.
- 60 *Alþingistíðindi* 1887 C, bls. 125 (þskj. 41), 295 (þskj. 219); 1889 C, bls. 182 (þskj. 71), 312 (þskj. 245), 562 (þskj. 490); 1891 C, bls. 131 (þskj. 48), 275 (þskj. 219), 295 (þskj. 252); 1893 C, bls. 161 (þskj. 31), 247 (þskj. 145); 1894 C, bls. 9 (þskj. 11), 79 (þskj. 82).
- 61 *Alþingistíðindi* 1894 C, bls. 36 (þskj. 28), 93 (þskj. 99), 105 (þskj. 108).
- 62 Gunnar Karlsson, *Frelsisbarátta suður-þingeyinga*, bls. 14, 43.
- 63 *Hagskinna*, bls. 877 (tafla 19.1).
- 64 *Stjórnartíðindi* 1900 A, bls. 14–26 (nr. 3).
- 65 *Stjórnartíðindi* 1905 A, bls. 234, 252 (nr. 43).
- 66 *Stjórnartíðindi* 1907 A, bls. 454 (nr. 75), 514 (nr. 86). – Sbr. Gísli Jónsson, *Konur og kosningar*, bls. 55–61.
- 67 Gísli Jónsson, *Konur og kosningar*, bls. 65–69. – *Stjórnartíðindi* 1909 A, bls. 242 (nr. 49).
- 68 *Alþingistíðindi* 1897 C, bls. 171 (þskj. 23); 1899 C, bls. 184–185 (þskj. 29), 296–297 (þskj. 180); 1901 C, bls. 180 (þskj. 28), 339 (þskj. 156), 366 (þskj. 192), 387 (þskj. 218).
- 69 *Alþingistíðindi* 1901 C, bls. 188 (þskj. 39), 548 (þskj. 386).
- 70 *Stjórnartíðindi* 1903 A, bls. 70 (nr. 16).
- 71 *Alþingistíðindi* 1909 A, bls. 192⁷ (þskj. 17).
- 72 *Alþingistíðindi* 1909 B II, d. 1432; A, bls. 192¹⁵ (þskj. 17).
- 73 *Alþingistíðindi* 1911 A, bls. 462 (þskj. 264); B II, d. 1019.
- 74 *Alþingistíðindi* 1911 A, bls. 1190 (þskj. 934).
- 75 *Alþingistíðindi* 1913 A, bls. 279 (þskj. 36), 933, 935 (þskj. 463); C, d. 1661–1662. – Sbr. *Stjórnartíðindi* 1915 A, bls. 19 (nr. 12).
- 76 *Stjórnartíðindi* 1920 A, bls. 14 (nr. 9).
- 77 *Hagskinna*, bls. 127 (tafla 2.11), 211 (tafla 3.4).
- 78 Sjá t.d. *Alþingistíðindi* 1913 C, d. 1577 (Jón Magnússon), 1618 (Jón Ólafsson), 1632 (Eggert Pálsson).
- 79 Auður Styrkárdsdóttir, „Forspjall“, bls. 9–14.
- 80 Gunnar Karlsson: *Frelsisbarátta suður-þingeyinga*, bls. 42–43.
- 81 Bríet Héðinsdóttir, *Strá í breiðrið*, bls. 127. Þessa tilvitnun á ég Páli Björnssyni að þakka.

- 82 Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, bls. 455.
83 Agnes S. Arnórsdóttir, *Konur og vígamenn*, bls. 193.

Heimildir:

- Agnes S. Arnórsdóttir, *Konur og vígamenn. Staða kynjanna á Íslandi á 12. og 13. öld. Sagnfræðirannsóknir XII* (Reykjavík: Sagnfræðistofnun/Háskólaútgáfan, 1995).
Alþingismannatal, konungsfulltrúa, landshöfðingja, ráðberrra o.fl., 1845–1930 (Reykjavík: Alþingi, 1930).
Alþingistíðindi 1847–1913 (Reykjavík: 1847–1914).
Auður Styrkársdóttir, „Forspjall“, John Stuart Mill, *Kúgun kvenna* (Reykjavík: Bókmenntafélag, 1997), bls. 9–65.
Björn Þórðarson, *Alþingi og frelsisbaráttan 1874–1944. Saga Alþingis III* (Reykjavík: Alþingissögunevnd, 1951).
Bríet Héðinsdóttir, *Strá í breiðrið. Bók um Bríeti Bjarnhéðinsdóttur, byggð á bréfum hennar* (Reykjavík: Svart á hvítu, 1988).
Didriksen, Odd, „Upphaf kröfunnar um þingræði á Íslandi“, *Saga III*:2 (1961), bls. 183–280.
Einar Arnórsson, *Alþingi og frelsisbaráttan 1845–1874. Saga Alþingis II* (Reykjavík: Alþingissögunevnd, 1949).
Gísli Jónsson, *Konur og kosningar. Þættir úr sögu íslenskrar kvenréttindabaráttu* (Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1977).
Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Möður Árnason sáu um útgáfuna (Reykjavík: Mál og menning, 1992).
Guðmundur Hálfðanarson, „Defining the Modern Citizen: Debates on Civil and Political Elements of Citizenship in Nineteenth-Century Iceland.“ *Scandinavian Journal of History XXIV*:1 (1999), bls. 103–116.
– – „Íslensk þjóðfélagsþróun á 19. öld“, *Íslensk þjóðfélagsþróun 1880–1990* (Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Sagnfræðistofnun, 1993), bls. 9–58.
– – „Social Distinctions and National Unity: on Politics of Nationalism in Nineteenth-Century Iceland“, *History of European Ideas XXI*:6 (1995), bls. 763–779.
– – „Takmörkun giftinga eða einstaklingsfrelsi. Íhaldssemi og frjálslyndi á fyrstu árum hins endurreista alþingis“, *Tímarit Máls og menningar XLVII*:4 (1986), bls. 457–468.
Gunnar Karlsson, *Frelsisbarátta suður-þingeyinga og Jón á Gautlöndum* (Reykjavík: Bókmenntafélag, 1977).
– – „Hvernig verður ný söguskoðun til?“, *Saga XXXIII* (1995), bls. 77–85.
Hagskinna. Sögulegar bagtölur um Ísland. Ritstjórar: Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1997).
Íslenskar æviskrár frá landnáms tímum til ársloka 1940. Tínt hefir saman Páll Eggert Ólason. IV (Reykjavík: Bókmenntafélag, 1951).
Jón Blöndal og Sverrir Kristjánsson, *Alþingi og félagsmálin. Saga Alþingis IV* (Reykjavík: Alþingissögunevnd, 1954).

- Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island, vedtaget paa Altinget 1281, og Réttarbætr, de for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Udgivet efter Haandskrifterne ved Ólafur Halldórsson (København: S.L. Møllers Bogtrykkeri, 1904).
- Kong Christian den Femtes Norske Lov paa nye oplagt* (án staðar: Johaannes Boppenhausen, 1768).
- Kongs Christians þess Fimmta Norsku Løg á Islendsku Utløgd* (Hrappsey: 1779).
- Lovsamling for Island VIII–XXI* (Kjöbenhavn: Andr. Fred. Höst (& Søn), 1858–89).
- Páll Briem, *Um frelsi og menntun kvenna. Sögulegur fyrirlestur* (Reykjavík: Sigurður Kristjánsson, 1885).
- Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, *Kvennaslóðir. Rit til heiðurs Sigríði Tb. Erlendsdóttur sagnfræðingi* (Reykjavík: Kvennasögusafn Íslands, 2001), bls. 446–455.
- Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1876–1920 A* (Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1876–1920).
- Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands I* (Kaupmannahöfn: Bókmenntafélag, 1864).
- Þórður Tómasson, „Húrra fyrir Rangæingum“, *Goðasteinn* II (1991), bls. 12–22.

Herdís Helgadóttir

Konur í hersetnu landi. Ísland á árunum 1940-1947

Inngangur

Saga kvenna frá árunum 1940-1947 hefur legið í þagnargildi og var markmið mitt með rannsókninni sem liggur til grundvallar þessari grein að draga hana fram í dagsljósið.¹ Tímaramminn markast af upphafi hernámsins 10. maí 1940 og lokum þess árið 1947.

Karlar hafa lengstum verið söguritarar okkar. Þeir hafa margt skrifað um þessi ár þar sem viðhorf þeirra og skilningur hafa ráðið ferðinni. Um daglegt amstur og líf kvenna segja þeir fátt en ræða mikið um þær konur sem voru með hermönnum. Margir lýsa þeim sem einsleitum hópi, fávísum börnum eða mellum með litla sem enga þjóðerniskennd og telja þær hafa svikið land og þjóð.²

Í mínum huga var veruleikinn um líf kvenna á þessum tíma allur annar. Ég var að verða ellefu ára þegar herinn kom. Árið 1941 varð ég vitni að árás karla og unglingspilta á fallega unga konu sem trúlofuð var

breskum hermanni. Það gerðist á götunni fyrir utan heimili mitt í Reykjavík um hábjartan dag. Þeir kölluðu hana hóru og mellu, tuskuðu hana til, hrintu henni á milli sín og hótuðu að raka af henni hárið svo allir sæju að hún væri svikari við land og þjóð.

Sannleikurinn er sá að það er ekki nema hluti sögunnar sagður þegar hún er skráð og túlkuð eftir viðmiðum, gildum og sjónarhorni karla einna eins og rannsóknir margra fræðikvenna á áttunda og níunda áratug síðustu aldar leiddu í ljós.³ Forréttindi og yfirburðastaða karla í samfélögum heimsins reyndist alþjóðlegt fyrirbæri sem margar fræðikonur nefndu feðraveldi.⁴ Síðar kom fram kenning um að hið félagslega tilbúna kyn-gervi og hlutverkaskipting kynja, væri grunnskipting samfélaga sem mótaði og viðhélt forréttindum karla með félagslegri innrætingu og fast-mótuðu uppeldi barna.⁵ Skrif þessara fræðikvenna liggja til grundvallar rannsókn minni.

Inga Dóra Björnsdóttir, doktor í mannfræði, hefur rannsakað líf hóps kvenna á þessum árum og viðhorf til þeirra. Hún tók viðtöl við um fjórtíu konur sem giftust bandarískum hermönnum og fóru af landi brott. Niðurstöður hennar eru merkilegt og þakkarvert framlag til skilnings á lífi kvenna og íslenskum hugarheimi á þessum tímum.⁶

Rannsóknin

Í rannsókn minni ræddi ég við sextán konur á árunum 1997 og 1998 og hét þeim trúnaði og nafnleynd. Þær voru á aldrinum 15-29 ára vorið 1940, einhleypar og flestar í launavinnu í Reykjavík og nágrenni. Tíu voru ekki með hermönnum en sex trúlofuðust þeim og fimm áttu sitt fyrsta barn með unnusta sínum. Tveir hermannanna voru breskir en fjórir bandarískir.

Markmið mitt var að láta raddir kvenna í báðum hópum heyrast og segja söguna eins og hún kom þeim fyrir sjónir. Ég vildi leiða í ljós hvernig líf þeirra var, hver viðhorf þeirra voru til hermanna og hersetu og hvernig þau rímuðu við frásagnir karla. Einnig greindi ég hver staða og kjör kvenna voru í samfélaginu á uppvaxtarárum þeirra og hvort þau breyttust við hersetuna.

Ég kynnti mér stöðu og lífsskilyrði kvenna, lög og tölfræðileg gögn sem vörðuðu þær og athugaði almenn viðhorf í samfélaginu með rann-

sókn á skrifum um þær í dagblöðum, vikublöðum, tímaritum, sagnfræðiritum, æviminningum og skáldsögum sem eiga að gerast á þessum tímum. Ég leitaði einnig fanga í doktorsritgerðum tveggja erlendra fræðimanna um hersetu bæði Breta og Bandaríkjamanna.⁷

Íslenskur veruleiki

Í frásögnum kvennanna 16 komu birtingarform feðraveldisins vel í ljós. Konur voru valdalitlar, án raddar í samfélaginu og nánast ósýnilegar þó jafnrétti kynja bæði til náms og embætta, kosninga og kjörgengis væri tryggt í lögum. Ein kona sat jafnan á Alþingi árin 1922-1938 og engin átti sæti þar á árunum 1938-1946.⁸ Karlar sátu að mestu einir í valdastólum og tóku ákvarðanir. Viðhorf karla og skilningur réði í lagasetningum, reglum, viðmiðum, skoðunum og afstöðu til kynjanna sem bjuggu nánast í tveimur heimum svo ólík voru kjör þeirra.⁹ Hlutverkaskipting kynja og almenningsálit héldu öllu í föstum skorðum og margir töldu að fullt jafnræði væri með konum og körlum í samfélaginu.

Konurnar 16 voru úr öllum stéttum og ólust upp við mismunandi aðstæður í Reykjavík, kaптúnum og sveitum. Þrjár dætur atvinnurekenda og iðnaðarmanna fóru í framhaldsskóla ásamt einni sjómannsdóttur en engin þó í menntaskóla. Tvær dætur einstæðra mæðra voru í kvöldskóla tvo vetur en tíu, dætur bænda, verkamanna og ekkna, áttu ekki kost á annarri skólagöngu en barnaskóla. Þær fóru í vist um fermingu og voru að mestu á eigin vegum eftir það. Þær langaði flestar að læra meira en höfðu engin tæk á því þar sem laun þeirra kr. 25-35 á mánuði nægðu varla fyrir fótum og skóm.

Kreppan sem drap atvinnulífið í dróma allan fjórða áratuginn hafði í för með sér mikið atvinnuleysi og fátækt og veik staða kvenna varð mjög áberandi. Í hugum fólks voru karlar einir fyrirvinnur þótt konur væru um 30% af vinnuaflinu¹⁰ og fjöldi kvenna ynni fyrir sér og sínum alla ævi. Konur höfðu hvergi sömu laun og karlar nema við kennslu og launamisréttið þótti sjálfsgagt. Algengt mánaðarkaup karla við verksmiðjustörf árið 1937 var 300 kr. en kvenna 150 kr.¹¹ Vinnukonur voru Íslands fátæklingar.

Fólk, oft með stóran barnahóp bjó víða, t.d. í Laugardalnum í hálfgerðum skúrum og einstaka fjölskyldur voru í tjöldum á sumrin þar sem húsa-

leiga var þeim ofviða. Þess vegna voru margar íbúðir lausar í Reykjavík þegar herinn kom og yfirmenn hans tóku þær á leigu. Bæjarstjórnin kom upp heimavist á efstu hæð Laugarnesskólans fyrir veikluð börn þar sem þau fengu umönnun, hollan mat og kennslu. Börnum fátækra verkamanna, ekkna og annarra var gefinn einn peli af mjólk og þrjár brauðsneiðar í kaffitímanum og líklega var það oftast besta næringin sem þau fengu þann daginn. Öllum börnum í skólanum var gefið lýsi á hverjum degi.¹²

Opinber atvinnuleysisskráning, vinnumiðlun (ráðningarskrifstofa) og framlög til atvinnubótavinnu voru aðeins fyrir karla og unglingspilta fram til 1935.¹³ Laufey Valdimarsdóttir formaður Kvenréttindafélagsins hafði þó löngu fyrir vakið athygli á að konur ættu líka rétt á vinnu og yrðu að fá eigin ráðningaskrifstofu. Bæjarstjórn taldi litla þörf á því en veitti KRFÍ þó 500 kr. styrk til að koma á fót Vinnumiðstöð kvenna og lofaði að leggja fram 1500 kr. á næsta ári. Konurnar opnuðu Vinnumiðstöðina í heimahúsi 4. des 1931 og ráku hana í sjálfböðavinnu næstu fjögur árin. Haustið 1932 höfðu 1098 konur fengið vinnu gegnum miðstöðina, einkum í vistir og til heimilisstarfa.¹⁴ Þetta sama ár voru framlög ríkis og bæjarstjórnar til atvinnubótavinnu karla og unglingspilta kr. 585.444.¹⁵ Sumir atvinnurekendur sögðu konum upp ef þær giftu sig¹⁶ og aðrir töldu að setja ætti lög sem bönnuðu þeim að vera á vinnumarkaði og í framhaldsskólum.¹⁷

Skattalög árána 1921-1958 komu að mestu í veg fyrir að giftar konur ynnu úti. Þær voru ekki framteljendur og því ekki einstaklingar í því tilliti. Laun þeirra voru tekjur eiginmanna en það hafði í för með sér mikla hækkun skatta vegna stighækkandi skattþrepa. Fólk fór þá að láta hringtrúlofun nægja til að búa saman. Þessar trúlofunarfjölskyldur voru séríslenskt fyrirbæri sem þóttu sjálfsagðar þegar fram liðu stundir og þörin sættu lítt fordómum þó þau ættu börn. En opinberar tölur um „óskilgetin“ börn hækkðu úr 13,5% í rúmlega 26% á árabílinu 1921-1946 en samsvarandi tölur voru þá um 10% í Evrópulöndunum.¹⁸ Íslendingar, einkum konur fengu því orð á sig fyrir að vera lauslátar, stunda frjálssar ástir og siðgæði væri hér laust í reipum.

Bannhelgi (tabú) hvíldi þó löngum á öllum orðræðum um líkamann hér á landi, einkum um kynlíf, getnað, meðgöngu, fæðingar, tíðir kvenna og getnaðarvarnir. Það voru nánast helgipjöll að leiða slíkt í tal, óviðeigandi og jafnvel dónalegt. Fáar bækur voru til um þetta efni og braut dr.

Björg C. Þorláksson blað á þessum vettvangi með því að bæta frum-sömdum kafla um getnaðarvarnir við þýðingu sína á riti dr. Stopes *Hjóna-ástir*, frá árinu 1918 sem hún gaf út 1928.¹⁹ Katrín Thoroddson lækni- barðist fyrir því að getnaðarvarnir yrðu viðurkenndar, notkun þeirra kynnt almenningi og fóstureyðingarlöggjöfinni breytt. Umfjöllun hen- nar olli þáttaskilum hérlandis í umræðum um þessi feimnismál. Hún flutti erindi í útvarpi um bæði „smokkinn“ og „hettuna“, ferðaðist um landið, hélt opinbera fyrirlestra um efnið og leiðbeindi konum sem til hennar leituðu.²⁰ Erindi hennar var gefið út árið 1931 undir heitinu *Frjálsar ástir. Erindi um takmarkanir barneigna*.

Áhrif mannkynbótastefnunnar voru mjög mikil á þessum árum eins og fram kemur í bók Unnar B. Karlsdóttur sagnfræðings *Mannkynbætur*.²¹ Þar kemur fram að ýmsir menntamenn og þjóðernissinnar höfðu lengi varað við kynspillingu sem hinum hreina, aríska, norræna kynþætti okkar stafaði af blóðblöndun við „óæðri“ kynþætti. Í orðræðu karlanna voru samskipti kvenna og óæskilegra útlendinga talin hættulegust þar sem konur áttu að þeirra mati að tryggja framtíð þjóðar og kynþáttar með barneignum. Kon- ur voru sameign íslenskra karla í augum þeirra sem tjáðu sig.

Síðapostular höfðu því nánar gætur á konum og stimpluðu þær sem komu nálægt útlendingum pútur, vændiskonur og svikara og töldu þær helstu smitbera kynsjúkdóma.²² Mikil skömm var fyrir konur að fá á sig slíkt orð og var það óspart notað til að hafa taumhald á þeim.

Hernámið

Föstudaginn 10. maí 1940 urðu þáttaskil í íslensku samfélagi. Nútíminn og vopn héldu innreið sína þegar um 750 breskir hermenn komu til Reykjavíkur og hertóku landið.²³ Kreppa og atvinnuleysi gufudu upp og við tóku spennandi og ævintýrlegir tímar þrátt fyrir skammtanir, höft, ógnir styrjaldar og að bærinn yrði að víggirtri herstöð. Við fengum heim- inn í fangið, nýja heimsmynd og heimsskilning. Framandi tónlist og tunga hljómaði í eyrum og bæjarlífið í Reykjavík tók stakkaskiptum. Umskiptin voru skyndileg og ótrúleg.

Hermenn í einkennisbúningum með stálhjalma og byssur með glampanði stingjum um öxl voru alls staðar. Bílar, vélhljól, skriðdrekar

og fallbyssur óku um götur og umferðin margfaldaðist. Herinn reisti víðsvegar tjaldbúðir, lagði alla skóla undir stjórnstöðvar fyrstu mánuðina og yfirmenn leigðu sér íbúðir fyrir sig og þjóna sína. Víghreiður voru reist á hæðum og með ströndum, sandpukahleðslur við opinberar byggingar og braggar tóku við af tjaldbúðum.

Hermönnum fjölgaði í um 25 þúsund í júní og voru 75% þeirra í Reykjavík og nágrenni.²⁴ Landsmenn allir voru rúmlega 121 þúsund í desember þetta ár, íbúar Reykjavíkur um 38 þúsund²⁵ og þar af voru um tíu þúsund 15 ára og yngri.²⁶

Framan af bjó fólk við mikið öryggisleysi og ótta við innrás Þjóðverja eða loftárásir. Flest börn úr stærri bæjum t.d. Reykjavík, Hafnarfirði og Akureyri voru því fljótlega send í sveit eða á sumardvalarheimili. Í júlí voru 3.500 börn úr Reykjavík komin í sveit.²⁷

Hermann Jónasson forsætisráðherra sem einnig var dómsmálaráðherra sagði í útvarpinu að kvöldi 10. maí að fólki ætti að líta á herliðið sem gesti, vera kurteist en forðast náin samskipti. Allur samgangur karla, unglingspíla og hermanna þótti frá upphafi sjálfsagður en öðru máli gegndi um konur. Það kom fljótlega í ljós að þær áttu ekki að koma nálægt þeim því dómsmálaráðherra fól lögreglunni í Reykjavík að hafa náði eftirlit með þeim á götum, skrá nöfn þeirra hjá sér ef þær skiptu sér af hermönnum og yfirheyra þær ef þörf væri á.²⁸

Í byrjun júlí hóf herinn að ráða karlmenn og píla til vinnu og atvinnulífið tók kipp sem líkja má við gullæði. Tvær kvennanna lýstu þessu svo:

Una: Breytingarnar urðu geysilegar. Allir fengu vinnu og þá fengum við sko nóga peninga. Bræður mínir fóru í bretavinnuna en áður voru þeir meira og minna atvinnulausir. Þeir gátu meira að segja lagt sig í „letivinnunni“ en svo var bretavinnan kölluð.

Unnur: Það varð til ný þjóð. Áður var fólk þjakað af næringarleysi og vinnuharkan var alveg hroðaleg. Fólk átti að vinna eins og vélar. Það varð alveg kúvending og allt í einu var hægt að velja um vinnu. Svo urðu þessi miklu húsnæðisvandræði. Það var það neikvæða við hersetuna.

Konur fengu ekki vinnu hjá hernum en fljótlega fóru bæði einstakir hermenn og hernaðaryfirvöld að falast eftir að þær tækju að sér að þvo fót þeirra. Margar konur bæði giftar og einhleypar gerðu það og voru það uppgrip fyrir sumar.²⁹

Hermenn sóttu í bíó, kaffihús og skemmtistaði og skemmtanalífið fór á fullt. Mikil eftirspurn varð eftir vinnuafli kvenna þegar sjoppur og kaffihús sem seldu veitingar eins og te, ristað brauð, beikon og egg, „fish and chips“, spruttu upp eins og gorkúlur. Saumastofum fjölgaði, eftirspurn jókst eftir sælgæti, kexi og öðrum vörum og mikil aukning varð í allri verslun.

Fimm kvennanna voru í vist hernámsdaginn. Aðeins ein þeirra stundaði þá vinnu áfram og öllum buðust þeim betur launuð störf en áður.

Ragna: Ég fékk miklu betri vinnu á hóteli en í vist haustið 1940. Ég hafði 75 kr. á mánuði, frítt fæði og herbergi með annarri út í bæ.

Hanna: Ég fékk vinnu á kaffihúsi 1941, átti að hafa 150 kr. á mánuði en reksturinn gekk svo vel að eigandinn hækkaði launin í 250 kr. Við unnum á vöktum og áttum engan frídag. Það varð nóg vinna og vinnutíminn stýttist úr 10 klst. í átta 1942 og við fengum 2ja vikna sumarfrí eftir verkföll og átök atvinnurekenda og verkalyðshreyfingar. Laun karla stórhækkuðu, laun kvenna löguðust töluvert en voru alltaf miklu lægri en karla eins og þau eru enn í dag. Vistir unglingsstúlkna lögðust líka að mestu af enda tími til kominn að leggja það þrælalald niður.

Margir karlar höfðu mikið upp úr vinnu hjá hernum. Óskar Þórðarson frá Haga segir svo frá í æviminningum sínum að sumarið 1941 hafi hann haft 180 kr. á viku í Bretavinnunni eða um 800 kr. á mánuði.³⁰ Ofan á laun bættist dýrtíðaruppbót og í launatöflum frá árinu 1942 kemur fram að verkamenn höfðu í grunnlaun kr. 2.10 en konur kr. 1.40.³¹ Karlar fengu líka álag við ýmsa vinnu en konur ekki. Var sú vinna t.d. við uppskipun, síldarlöndun, sprengingar, bifreiðastjórn o.fl. og var álagið allt frá 13 aurum til kr. 1.40 á tímann.³² Árið 1944 höfðu karlar við verksmiðju-störf t.d. 1.260 kr. á mánuði en konur 794 kr.³³

Samskiptareglur

Skrif í dagblöðum frá fyrsta degi sýna að karlmenn höfðu strax áhyggjur af samskiptum hermanna og kvenna. Hinn 11. og 12. maí var í *Alþýðublaðinu* og *Morgunblaðinu* varað við að konur töluðu við hermenn. Þær sem það gerðu voru nefndar götudrósir og aumingjar, krafist var eftirlits lögreglu með þeim og að þær yrðu jafnvel auðkenndar eða komið fyrir á einangruðum vinnuhælum.

Þá þótti ástæða til að ræða hvernig æska landsins hagaði sér í samskiptum við hernámsliðið. Forsætisráðherra kallaði skólastjóra landsins á fund haustið 1940 til að ræða málið. Í ræðu hans kom m.a. fram að „framkoma nokkurs hluta kvenþjóðarinnar hefði verið með þeim hætti að til stórrar vansæmdar horfði. Sumpart stafaði það af lélegu uppeldi þeirra og skapgerðarbrestum“.³⁴ Á fundinum var ákveðið að banna æskunni að hafa nokkur afskipti af herliðinu. *Vala* sem var í framhaldsskóla sagði:

Strax haustið 40 var okkur sagt í skólanum að það væri brottrekstrarsök að skipta sér af hermönnum. Mikil áhersla var á þetta í Kvennaskólanum ef stúlkur þar sáu tala við hermenn voru þær reknar. Allar konur sem töluðu við þá voru stimplaðar Bretamellur. Þetta var svona strax, það voru svo miklir hleypidómar að það var alveg hryllingur. Bretarnir klöguðu víða yfir því að konur væru svo merkilegar með sig að þær rækju nefið upp í loftið og vildu ekkert við þá tala. En stúlkur vildu bara ekki fá á sig stimpilinn „bretamella“. Það voru íslensku karlmennirnir sem létu svona.

Una 15 ára Reykjavíkurmær lét freistast til að fara í bíó haustið 1940 ásamt vinkonu sinni og tveimur hermönnum. Hún var samstundis send í vist í sveit og var þar allan veturinn. Sögur komust á kreik um að feður hefðu snoðklippt dætur sínar sem ekki hlýddu þessu banni. Engin kvenanna vissi til að strákum hefði verið refsað á þennan hátt. Hegðun kvenna og stúlkubarna var undir smásjá og öll samskipti þeirra og hermanna talin siðspillandi fyrir þær sjálfar og samfélagið.

Vilmundur Jónsson, landlæknir varaði eindregið við öllum breytingum á kjörum kvenna. Vildi banna þeim að taka að sér þvotta þar sem

samskiptin við hermenn leiddu til siðspillingar þeirra, láta loka sjoppum/kaffistofum þar sem konur veldu störfin þar og bestu heimili landsins væru vinnukonulaus. Koma yrði í veg fyrir að þær sæktu skemmtanir á vegum hersins.³⁵

Breski herinn kom sér upp aðstöðu í ýmsum braggahverfum til tómstunda- og skemmtanahalds fyrir hermennina strax eftir áramótin 1940–1941 t.d. á Skólavörðuholtinu og í Kleppsholtinu. Konur þurftu hvorki að borga aðgangseyri né veitingar og herinn sá um ókeypis rútuferðir úr miðbænum fyrir þær ef böllin voru í úthverfum. Bandaríski Rauði krossinn reisti síðar slíka tómstunda- og skemmtibragga við Snorrabrautina sem gengu undir nafninu *Krossinn*.

Gjörningaveður um háskann af samgangi kvenna og hermanna skall á í öllum fjölmiðlum landsins og æsingaskrif um konur birtust í blaðagreinum, útvarpsþáttum og ræðum. Alþingismenn, embættismenn, menntamenn og blaðamenn, fóru margir hamförum og kölluðu eftir almenningssáliti sem útskúfaði konum sem voru með hermönnum.

Ýktar slúðursögur um samgang hermanna og íslenskra kvenna fengu byr undir báða vængi. Sumir kröfðust þess að vændiskonum, sem talinn var fjölmennur hópur, væri komið fyrir í opinberu húsi og settar voru fram hugmyndir um að herinn flytti slíkar konur til landins til að sinna þörfum hermanna. Þá töldu margir að útrýming vofði yfir þjóðinni ef konur veldu hermenn sem maka og færu úr landi eða þjóðin úrkynjaðist ef þær eignuðust börn með þeim og yrðu um kyrrt. Fullyrt var að allar konur sem áttu í samböndum við hermenn væru „mellur“, hefðu siðspillandi áhrif á aðrar konur, einkum unglingsstúlkur og þær yrði að fjarlægja úr samfélaginu. Sagt var að velsæmisbrot telpna hefðu gripið um sig eins og faraldur, þeim mætti líkja við sýkilbera skæðra sótta og taka yrði þessar stúlkur úr umferð. Almennigur ætti að umgangast konur með hermönnum eins og gert var við hina líkþráu á dögum Krists.³⁶ Aldrei var minnst á í þessum skrifum að ástin gæti átt hlut að máli.

Auðkenningin, sem kallað var eftir í *Morgunblaðinu* 12. maí 1940, birtist síðar í árásum margra karla og unglingspilta á konur sem voru í fylgd hermanna á götum úti og hótunum þeirra um að krúnuraka þær og brennimerkja svo allir sæju að þær væru mellur og svikarar. Nokkrar kvennanna sextán urðu vitni að þeim eins og ég og ein þekkti unga stúlku sem var rekin bæði að heiman og úr skóla.

Aðgerðir ráðamanna náðu hámarki sumarið 1941. Hermönnum hafði þá fjölgað mjög, að talið var, og framundan voru liðsflutningar varnarliðs Bandaríkjamanna sem áttu að taka við af Bretum. Vilmundur Jónsson, landlæknir sendi dómsmálaráðuneytinu embættisbréf 11. júlí undir fyrir-sögninni: „Um saurlifnað í Reykjavík og stúlkubörn á glapstigum“. Hann byggði það á upplýsingum lögreglu um siðspillandi samskipti kvenna og hermanna. Í þeim gögnum voru nöfn um 500 kvenna og telpna á aldrinum 12 ára til 61 árs og taldi lögreglustjóri að um 2500 konur í Reykjavík, fimmtungur kvenna, væri í tygjum við hermenn en þessar 500 væru þó verstar.

Í kjölfarið var skipuð opinber nefnd þriggja vel menntaðra karla; Benedikt Tómassyni, skólastjóra, Brodda Jóhannessyni, uppeldisfræðingi og séra Sigurbirni Einarssyni og áttu þeir að koma með tillögur til úrbóta. Þeir sömdu opinbera skýrslu „Ástandsskýrsluna“ svokölluðu, og var fjallað um hana í blöðum landsins og útvarpinu 28. og 29. ágúst 1941. Skýrslu-höfundar áminntu æsku landsins um þegnlega skyldu sína við blóð sitt, minntust á ósiðlega hegðun karla og töldu þá eiga sinn þátt í ástandinu. Nefndarmenn höfðu þó ekki neinar lausnir fram að færa til að koma í veg fyrir samgang kvenna og hermanna heldur kölluðu óbeint eftir myndun almenningssálits og viðeigandi ráðstafana ráðamanna til að koma í veg fyrir samgang kvenna og hermanna (hefta kynfrelsi kvenna).³⁷

Almenningur kom af fjöllum þegar skýrslan birtist. Sumir þekktu siðprúðar stúlkur sem trúlofaðar voru hermönnum, enginn kannaðist við allar þessar vændiskonur og margir unnu hjá hernum og umgengust hermenn.

Sumar konur, einkum í Kvenréttindafélagi Íslands tóku rógburði karla ekki þegjandi heldur svöruðu um hæl í þeim blöðum sem þær höfðu aðgang að. Þær bentu á að ábyrgðinni á öllu sem miður færi í samskiptum við herliðið væri varpað yfir á herðar fátækra unglingsstúlkna sem samfélagið sinnti lítið sem ekkert. Þær fengju fæstar menntun, ættu að sjá sér sjálfar farborða í vist frá fermingu og laun þeirra væru skammarlega lág. Farið væri með kynlíf og getnaðarvarnir sem leyndarmál og allar konur gerðar að sökudólgum. Þær sýndu fram á tvískinnunginn sem birtist í að allt aðrar kröfur væru gerðar til siðgæðis karla en kvenna og að þeir mættu umgangast hermenn að vild en konur væru skrifaðar upp af lögreglu og þær upplýsingar notaðar til að birta skýrslu um þær frá 12 ára aldri til sextugs

sem portkonur. Hermenn væru stikkfrí og öll hegðun þeirra talin eðlileg, jafnvel sú að þeir legðu lag sitt við kornungar stúlkur.³⁸

Hinn 9. desember 1941 setti þjóðstjórn Hermanns Jónassonar bráðabirgðalög um eftirlit með ungmennum til 20 ára aldurs o.fl. vegna þess ástands sem ríkti í landinu. Barnaverndarnefndir og skólanefndir áttu að annast eftirlitið og var lauslæti, drykkjuskapur, slæpingjaháttur og óknyttir talinn athugaverð hegðun. Beita mátti öryggis- og uppeldisráðstöfunum, t.d. vistun ungmenna að hámarki í þrjú ár á góðu heimili, hæli eða skóla. Ríkisstjórnin fól sjálfri sér að koma upp stofnunum, setja reglugerð þar að lútandi og koma á fót ungmennadómi skipuðum héraðsdómara og tveimur meðstjórnendum sem sveitar- eða bæjarstjórnir veldu til fjögurra ára í senn.³⁹

Rannsókn Báru Baldursdóttur sagnfræðings, sem fékk aðgang að 40 dómsmálum ungmennadómsins, leiðir í ljós að í fyrstu var þeim ætlað að gilda aðeins um stúlkur en fyrir atbeina kvenna voru þau í orði kveðnu látin ná til beggja kynja. Raunin varð sú að þeim var aðeins beitt gegn stúlkum, einkum þó þeim sem lítils máttu sín, áttu fáa að, voru sumar jafnvel á vergangi og höfðu verið reknar úr vistum eða annarri vinnu.⁴⁰

Bráðabirgðalögin komu til umræðu á Alþingi í febrúar 1942. Aðeins einn þingmaður, Brynjólfur Bjarnason þingmaður sósíalista, mótmælti þeim af alhug. Hann taldi að þeim væri ætlað að ná aðeins til stúlkna og áleit að auðvelt yrði að misnota þau og vistunin yrði í hugum allra að refsivistun.⁴¹ Aðrir þingmenn ræddu mest um fjárútlátin sem lagasetningin hafði í för með sér. Lögin voru samþykkt á þingi 4. júlí 1942 og náði eftirlitið til 18 ára aldurs, giftingaraldurs kvenna og þvingunarvistunin var bundin við tvö ár.⁴²

Í viðtölum við konurnar kom fram að þær létu sig litlu skipta þetta fjaðrafok en vissu þó allar um fjandskap margra karla og pilta út í konur sem voru með hermönnum. Þær voru allar sammála um að konur hefðu átt rétt á að ráða sjálfar ástarmálum sínum. Sumar höfðu ekki aðgang að blöðum og voru á heimilum þar sem lítil sem engin þjóðfélagsumræða var í gangi. Þær unnu langan vinnudag, voru uppteknar af eigin lífi og sjálfar eldri en 18 ára. En aðrar, eins og Hanna og Dúna, lásu blöðin:

Hanna: Hann pabbi átti ekki til orð yfir þessum hræðilegu skrifum landlæknis og annarra. Það er ekkert allur almenn-ingur sem lét svona.

Dína: Fólk hafði bara nóg með sig og eigin samskipti við herinn. Okkur mömmu fannst fyndið að þeim skyldi detta í hug að flytja flestar konur úr bænum. Og þá hvert? Hver átti þá að þjóna þeim og elda ofan í þá.

Mjög dró úr fjölmiðlafárinu eftir setningu laganna og voru þau í gildi þar til herliðið var farið af landi brott í apríl 1947.⁴³ Flestar unglingsstúlkur þorðu ekki að líta við hermönnum eftir setningu laganna af ótta við að vera lokaðar inni og fóru jafnvel að skammast sín fyrir kyn sitt.

Í Reykjavík var Jóhanna Knudsen hjúkrunarkona ráðin fyrst íslenskra kvenna til starfa hjá lögreglunni í mars 1941 og veitti hún ungmennaefirlitinu síðan forstöðu.⁴⁴ Í lögum var skýrt tekið fram að þessi mál ættu að vera í höndum barnaverndarnefndar og í skipunarbréfi Jóhönnu var áréttað að hún ætti að aðstoða barnaverndarnefnd en ekki að vinna upp á eigin spýtur. Ungmennadómi var komið á fót vorið 1942 ásamt upptökuheimili í farsóttahúsinu í Ánanaustum í Reykjavík. Þar gistu 52 ungmenni, mikill meirihluti var stúlkur. Í nóvember tók vinnuskóli/hæli fyrir stúlkur til starfa að Kleppjárnsreykjum í Borgarfirði í gömlum læknisbústað og voru 14 stúlkur vistaðar þar þá rúmu níu mánuði sem það var starfrækt.⁴⁵ Tvær þeirra voru barnshafandi og var þeim sleppt við fæðingu barna sinna.⁴⁶

Miklar sviptingar urðu í stjórnmálum á árunum 1941-42. Breytingar voru gerðar á kjördæmaskipaninni. Tvennar kosningar fór fram, í júlí og október, þriðja ríkisstjórn ársins, utanþingsstjórn undir forsæti Björns Þórðarsonar tók við völdum 16. desember.

Einar Arnórsson hæstaréttardómari varð þá dómsmálaráðherra. Hann lagði niður vinnuskólann/hælið á Kleppjárnsreykjum í ágúst 1943 þar sem ekkert hafði orðið úr ráðgerðum búrekstri í tengslum við reksturinn.

Arnfinnur Jónsson skólastjóri og fulltrúi í barnaverndarnefnd Reykjavíkur gagnrýndi störf ungmennaefirlitsins í blaðagrein í Þjóðviljanum.⁴⁷ Hann taldi Jóhönnu Knudsen fara út fyrir verksvið sitt. Hún sinnti eingöngu efirliti með kynferðismálum unglingsstúlkna í sambandi við herliðið og væri slúður látið nægja til að hún hefði afskipti af þeim. Stúlkurnar

væru færðar fyrir rétt, sættu ströngum yfirheyrslum, væru sviptar frelsi og fluttar í gæslu, oft án vitundar aðstandenda, og barnaverarnefnd væri aldrei kölluð til. Lögregluþjónar á lögreglubílum flyttu þær milli staða og væru látnir sækja þær jafnvel inn á fjölmenna vinnustaði eins og þær hefðu framið stórglæp. Þessi meðferð á börnum gengi glæpi næst og enginn vissi hve margar stúlkur hún hefði tekið fyrir.

Margir voru sammála Arnfinni, þótti nóg um þessa harkalegu meðferð á stúlkum og fannst réttur þeirra vera fótum troðinn. Einar Arnórsson, dómsmálaráðherra lét ungmennadóminn hætta störfum í desember 1943; voru þá 24 stúlkur leystar undan úrskurði hans. Hann fól barnaverndarnefnd Reykjavíkur að sjá um þessi mál, dró mjög úr völdum ungmennaeftirlitsins og lagði það niður í árslok 1944.⁴⁸

Bandaríkjamenn voru undrandi á fjandskap karla út í hermenn sem áttu í sambandi við konur og undruðust mjög viðhorfin til „trúlofunarfjölskyldna“, en þær þekktust ekki hjá þeim. Þeir, eins og Bretar, álitu lauslæti og virðingarleysi íslenskra karla í garð kvenna áberandi. Kuni-holm sem var ræðismaður Bandaríkjamanna hér um tíma sagði í þessu sambandi:

að mikið af þeim fjandskap sem íslenskir karlar sýndu hermönnum hafi að sínu áliti stafað af því að samkvæmt íslenskum hefðum ... hefðu konur haft stöðu sem nokkurs konar „ambáttir eða lausafé“ (chattels) og hann hafði tekið eftir því að á mannamótum hafi karlar sem fylgdarmenn þeirra oft sýnt þeim mikla ókurteisi ...⁴⁹

Konurnar töluðu allar um að kurteisi hermanna hefði vakið athygli þeirra.

Vala: Hermenn voru svo kurteisir og hjálpsamir. Íslenskir karlar gösluðust áfram og tóku ekkert tillit til kvenna, sýndu þeim bara ókurteisi. Mér fannst strákar sem ég þekkti og fóru að herma eftir hermönnum, læra mannasiði af þeim, alveg hiklaust. Hermennirnir voru aldir upp við aga og kurteisi við konur jafnt sem aðra sem Íslendingar kunnu ekki.

Agnar Kofoed Hansen lögreglustjóri telur í ævisögu sinni að karlar hafi fyrst á hersetuárunum gert sér grein fyrir hvílík „gersemi og dýrgripur“ íslenska konan var og að það hefði verið þeirra sök hve margar þeirra urðu hermönnum auðveld bráð.⁵⁰

Nokkrum kvennanna leist ekkert á hermenn og vildu ekki binda trússitt við þá og það var ástin sem réði því að aðrar bundust þeim. Þær létu áróðurinn sem vind um eyru þjóta og litu á sig sem sjálfstæða og frjálsa einstaklinga.

Jóna: Mér finnst þetta samband okkar ekki geta hafa verið saklausara þó við ættum barn saman. Við vorum ástfangin og ætluðum að gifta okkur en þá kom í ljós að hermönnum var bannað að giftast íslenskum konum að viðlögðum refsingum. Það var mjög sárt þegar allir okkar draumar runnu út í sandinn því hann kom ekki aftur úr stríðinu.

Bann bandaríska hernaðaryfirvalda við giftingum hermanna og íslenskra kvenna stóð yfir frá 24. mars 1942 til 22. maí 1944.⁵¹ Ætla má að Bandaríkjamenn hafi með þessu verið að friða íslenska ráðamenn og auðvelda samskipti við þá. Bretar bönnuðu ekki slík hjónabönd sinna hermanna.

Tvær kvennanna sex í rannsókn minni sem trúlofuðust bandarískum hermönnum gátu ekki giftist þeim vegna ofangreinds banns. Þeir voru báðir sendir á vígstöðvarnar og áttu ekki afturkvæmt, annar týndist og hinn missti geðheilsuna. Ein kvennanna giftist í lok bannsins en skildi í stríðslok, ein sleit sinni trúlofun, ein var svikin af ástvini sínum og aðeins ein giftist breskum kærasta sínum eftir að stríðinu lauk og fluttist af landi brott um tíma.

Sumar þeirra kvenna sem áttu börn með hermönnum lentu í hremmingum þegar þær sóttu um meðlag þar sem hvorki bresk né bandarísk hernaðaryfirvöld virtu íslensk lög frá 1921 sem veittu einstæðum mæðrum rétt til að sækja barnsfaðernismál fyrir dómstólum. Aðrar urðu fyrir ótrúlegum yfiringangi fulltrúa íslenskra yfirvalda. *Hanna* sagði svo frá:

Þegar hann var sagður týndur fór ég að huga að meðlagi árið 1945. Þá var lagt hart að mér af fulltrúa bæjarnis sem sá um þessi mál að ég gæfi barnið mitt. Ég hafnaði því

umsvifalaust en ég þekkti þrjár stúlkur sem voru taldar á að gefa börnin sín. Þær komu úr sveit, lentu í þessu og áttu enga að. Ein þeirra sem ég þekkti vel var alveg niðurbrotin. Ég fékk meðlagðið því kærasti minn hafði strax gengist við syni okkar.

Kvenréttindafélag Íslands hóf baráttu fyrir að einstæðar mæður barna hermanna fengju sama rétt og aðrar íslenskar mæður til að sækja barnsfaðernismál sín fyrir íslenskum dómstólum á árinu 1944. Þremur árum síðar vannst sigur í þessu máli. Í nýju lögunum var ákvæði sem veitti konum, sem átt höfðu börn með setuliðsmönnum sama rétt og öðrum einstæðum mæðrum. Íslenska ríkið greiddi síðan meðlög með 293 börnum breskra, bandarískra og norskra hermanna til 16 ára aldurs, þar sem hvorki Noregur né stórveldin tvö vildu viðurkenna börnin og bera kostnað af uppeldi þeirra.⁵²

Niðurlag

Í frásögnum karla frá þessum árum er konum lýst sem einsleitum hópi en í rannsókninni kom fram margbreytileiki sem birtist í viðhorfum kvennanna til lífs síns, herasetunnar og skilningi þeirra á viðburðum þessara ára. Hann tengdist aldri þeirra, uppeldi, stétt, menntun, atvinnu og öðrum þáttum eins og; hvort þær bjuggu enn hjá foreldrum, voru giftar eða trúlofaðar Íslendingum, trúlofaðar hermönnum eða einhleypar og sjálfrar sín.

Mikill munur var á viðhorfum kvennanna til komu Breta og karla sem hafa tjáð sig um það mál. Þeir hafa lagt ofuráherslu á að Bretar hafi með hernáminu ekki virt hlutleysi landsins. Konunum var flestum efst í huga að hernámið hafi verið óhjákvæmilegt vegna heimstýrjaldarinnar. Þær sögðu að þær, eins og svo margir, hefðu óttast að Þjóðverjar kæmu hingað þar sem þeir höfðu hertekið bæði Noreg og Danmörku og voru því fegnar að það voru Bretar sem komu. Þennan mun má e.t.v. rekja til þess að engin völd voru tekin frá konum og þær gerðu ekki ráð fyrir að staða þeirra og kjör breyttust neitt við komu hersins. En karlar sem sátu í öllum valdastöðum misstu hluta af völdum sínum til hernaðaryfirvalda og fannst framtíð sinni og forréttindum ógnað.

Sex kvennanna sem ekki voru með hermönnum höfðu annan skilning á samskiptum kvenna og hermanna en karlar hafa látið í ljós. Þær litu á samböndin sem ástarsambönd og hermenn sem einstaklinga en karlmenn hafa mest talað um lauslæti, siðspillingu og vændi og litið á hermenn sem einsleitán hóp. Tvær þeirra giftust Íslendingum á þessum árum en fjórar voru einhleypar og sjálfrar sín. Ein átti systur og tvær frænkur sem trúlofuðust hermönnum og nándin of mikil til að þær tækju þátt í að útskúfa þeim þar sem þær vissu að þær voru hvorki lauslátar né mellur.

Foreldrar þeirra sex sem bundust hermönnum ástarsamböndum litu á þá sem tengdasyni, börnin voru barnabörn þeirra og þeim þótti nóg um ofsóknirnar á hendur dætrum sínum.

Fjórar af konunum sextán tóku undir fordæmingu samfélagsins á samskiptum kvenna og hermanna. Þrjár voru giftar Íslendingum en ein bjó í föðurhúsum. Tvær vorkenndu þó konunum og álitu þær fara illa út úr samskiptum við hermenn og sú þriðja skammaðist sín fyrir viðhorf sín þegar hún komst að því að systir vinkonu hennar var trúlofuð hermanni.

Viðhorf sem fól í sér algjöra útskúfun þeirra kvenna sem voru með hermönnum festi ekki rætur nema hjá hluta þjóðarinnar. Þetta neikvæða viðhorf birtist meðal annars í fyrsta ritinu um stríðsárin sem kom út árið 1947⁵³ og þannig var því viðhaldið auk þess sem því var miðlað til framtíðar að konur hafi upp til hópa verið mellur og föðurlandssvikarar.

Karllæg orðræða var ráðandi á þessum árum enda fóru karlar með öll völd. Í hugum margra kvenna var tvískinnungur þeirra með ólíkindum. Konum fannst að þeir vildu sitja einir að samgangi við herliðið og jafnvel græða sem mest á dvöl þess. Konur áttu aftur á móti ekki að koma nálægt hermönnum og sett voru lög til að koma í veg fyrir að stúlkur undir 18 ára aldri hefðu samgang við hermenn.

Rannsókn mín sýnir að í sambýli við erlend herlið losnaði þjóðin úr fjötrum kreppu og stöðnunar. Ný heimsmynd og heimsskilningur tók við og návígi við aðra menningu, tungu og tónlist hafði mikil áhrif á fólk. Nútíminn og tæknin héldu innreið sína og landið varð Gósenland og fæðubúr annarra þjóða. Þetta voru ævintýralegir og spennandi tímar þrátt fyrir ógnir styrjaldar, húsnaðisvandráði og skammtanir. Sumum kvennanna sem rætt var við fannst að hér yrði til ný þjóð, södd, rík og frjáls sem reis upp úr eynd og vonleysi kreppunnar en kunni oft ekki fótum sínum forráð í gleði og glaumi ríkidæmisins.

Frelsi kvenna til þátttöku í atvinnulífinu var þó skammvinnt. Í öllum vestrænum löndum voru karlar svo til einráðir í stjórnunarstöðum eftir stríðið og var húsmæðrahugmyndafræði haldið á lofti sem aldrei fyrr. Í Bretlandi og Bandaríkjunum var konum sem tekið höfðu að sér störf karla þegar þeir fóru á vígvellina ýtt af vinnumarkaði þegar hermenn komu til baka. Þær áttu að helga heimilinu krafta sína, eignast börn og ala þau upp sjálfar. Í kjölfarið varð barnasprengrá víða um hinn vestræna heim.

Fyrir íslenskar konur var frelsun úr helsi og fátækt vistanna það besta og mikilvægasta sem hersetan hafði í för með sér. Misrétti kynja til áhrifa, valda, launa og vinnu hélt velli og hefðbundnu húsmóðurhlutverki kvenna var haldið að ungum stúlkum eftir sem áður. Ég álít að þessi umbrotasömu ár hafi fest einræði karla/feðraveldis enn frekar í sessi hér á landi og haft í för með sér aukna kvenfyrirlitningu og vantraust margra karla í garð kvenna sem viðhélst í marga áratugi.

- 1 Greinin byggir á meistaraþrófsritgerð minni í mannfræði.
- 2 Sjá Gunnar M. Magnúss, *Virkið í norðri II.*, bls. 138-166. – Indriði G. Þorsteinsson, *Ættjörð mín kæra. Ævisaga Hermanns Jónassonar forsætisráðherra*, 2. bindi. – Indriði G. Þorsteinsson, *Norðan við stríð*. – Guðlaugur Guðmundsson, *Ástir í aftursæti*.
- 3 Sjá t.d. Lerner, G., *The Majority Finds its Past*. – Helga Kress, *Máttugar meyjar*.
- 4 Rosaldo, M. Z., *Women, Culture and society*, bls. 17-42. – Millett, K., *Sexual Politics*, bls. 25-58.
- 5 De Beauvoir, S., *The Second Sex*, bls. 13-29. – Pateman, C., *The Disorder of Women*. – Scott, J., *Gender and the Politics of History*, bls. 42.
- 6 Inga Dóra Björnsdóttir, „Public view and private voices“, bls. 98-118. – „Þeir áttu sér móður“, bls. 65-85. – „Uheldige kvinner i et heldigt land“, bls. 149-196.
- 7 Bittner, D. F., *The British Occupation of Iceland 1940-1942*. – Hunt, J. J., *The United States Occupation of Iceland 1941-1946*.
- 8 Auður Styrkárstöttir, *Kvennaframbóðin 1908-1926*.
- 9 Bernard, J., *The Future of Marriage*.
- 10 *Hagskinna*, bls. 216.
- 11 Björn Björnsson, *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1945, bls. 83.
- 12 Rannveig I. E. Löve, *Myndir úr hugskoti*, bls. 123-129. Herdís Helgadóttir, *Úr fjötrum*, bls. 86-87.
- 13 Auður Styrkárstöttir, *Barátta um vald. Konur í bæjarstjórn Reykjavíkur* 1908-1922, bls. 99.
- 14 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 176-178.
- 15 Björn Björnsson, *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1941, bls. 70.
- 16 *Kvennablaðið* 1939, „Nokkur orð um atvinnumál kvenna“, bls. 11- 12.

- 17 Pétur Sigurðsson, „Þjóðaruppeldi, menntun karla og kvenna, hjúskapur og arvinna“, 3h., bls. 253-261 og 4.h., bls. 411-420.
- 18 Björn Björnsson, *The Lutheran Doctrine of Marriage in Modern Icelandic Society*, bls. 133-134, 144, 147, 159, 179.
- 19 Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, *Björg. Ævisaga Bjargar C. Þorláksson*, bls. 264-267.
- 20 Kristín Ástgeirsdóttir, „Fyrst og fremst einkamál kvenna. Fræðsla um takmarkanir barneigna á Íslandi 1880-1960“.
- 21 Unnur B. Karlsdóttir, *Mannkynbætur*, bls. 103-111.
- 22 *Alþingistíðindi* 1940, A-D, bls. 354.
- 23 Þór Whitehead, *Bretarnir koma*, bls. 10.
- 24 Bittner, D. F., *The British Occupation of Iceland 1940-1942*, bls. 366.
- 25 *Hagskinna*, bls. 60.
- 26 Björn Björnsson, *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1941, bls. 5.
- 27 *Alþýðublaðið*, 29. júlí 1940.
- 28 *Alþýðublaðið*, 28. ágúst 1941.
- 29 Jón Hjaltason, *Hernámsárin á Akureyri og Eyjafirði*, bls. 120-21.
- 30 Óskar Þórðarson frá Haga, *Frá heimabyggð og hernámsárunum. Frásöguþættir*, bls. 139.
- 31 *Þjóðviljinn* 23. ágúst, 1941. – Þórunn Magnúsdóttir, *Þörfin knýr*, bls. 32.
- 32 Björn Björnsson, *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1945, bls. 95-96.
- 33 Katrín Pálsdóttir, „Erindi flutt í Sósíalistafélaginu“, *Melkorka* 1945, 2. árg. 1.h.
- 34 Indriði G. Þorsteinsson, *Ættjörð mín. Ævisga Hermanns Jónassonar forsætisráðherra*, bls. 50.
- 35 Gunnar M. Magnúss, *Virkið í norðri* II, bls. 155-56.
- 36 Sjá t.d. grein í *Þjóðólfi* 8. sept. 1941, „Um siðferðismálin, konur á refilstigum.“
- 37 Hér er dregin saman umfangsmikil umræða í fjölmiðlum, efni ástandsskýrslunnar og lagasetninga. Frekari grein er gerð fyrir þessum skrifum í MA ritgerð minni og bók höfundar, *Úr fjötrum. Íslenskar konur og erlendum þeim* (2002).
- 38 *Nýtt kvennablað*, 19. júní 1940.
- 39 *Stjórnartíðindi* 1941, A, bls. 280-82. Bráðabirgðalög nr. 122/9. des. Um eftirlit með ungmennum o.fl.
- 40 Bára Baldursdóttir, „Þær vildu fegnar skipta um þjóðerni“, bls. 301-317. – Eggert Þór Bernharðsson, „Blóraböggjar og olnbogabörn. Ástandskonur og aðrar konur í Reykjavík í seinna stríði“, bls. 12-23.
- 41 *Alþingistíðindi* 1942 B, bls. 108-109.
- 42 *Stjórnartíðindi* 1942 A, bls. 110-111. Lög nr. 62/4. júlí um eftirlit með ungmennum o.fl.
- 43 *Stjórnartíðindi* 1947.
- 44 Hrafn Jökulsson og Bjarni Guðmarsson, *Ástandið*, bls. 190, 194.
- 45 Gunnar M. Magnúss, bls. 158-161.
- 46 *Morgunblaðið* 1945. Viðtal við Guðrúnu Guðlaugsdóttur.
- 47 *Þjóðviljinn* 27. nóv. 1943.
- 48 Gunnar M. Magnúss, bls. 158-160. – Eggert Þór Bernharðsson, bls. 12-23.
- 49 Hunt, J.J., *The United States Occupation of Iceland 1942-1946*.
- 50 Agnar Koefod Hansen, 1981.
- 51 Hunt, J. J., 1975.

- 52 Þjóðskjalasafn Íslands, skjalasafn félagsmálaráðuneytisins 1950-1953, B/467 2.
53 Gunnar M. Magnúss, *Virkid í norðri*, 1947.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

Þjóðskjalasafn Íslands:

Afd. og ár 1989. Skjalasafn Félagsmálaráðuneytisins 1950-1953. B/467 2 „Endurgreiðslukröfur á hendur viðkomandi ríkisstjórnnum (Bandaríkjanna og Bretlands) vegna setuliðsmanna“.

Landsbókasafn Íslands/Háskólabókasafn:

Bittner, Donald Frances, 1974. *The British Occupation of Iceland 1940-1942*, bls. 366. Ópr. doktorsritgerð University of Missouri, Colombia 1975. Ljósrit Ann Arbor: Michigan 1975.

Hunt, John Joseph, 1966. *The United States Occupation of Iceland 1942-1946*, bls. 86. Ópr. doktorsritgerð Georgetown University, Washington D.C. Ljósrit Anna Arbor: Michigan 1974, bls. 86

Kvinnasögusafn Íslands. Bréf frá stjórn Kvenréttindafélags Íslands um meðlagsmál, kassi 294.

Prentaðar heimildir:

Agnar Kofoed Hansen, 1981. *Lögreglustjóri á stríðsárunum. Agnar Kofoed Hansen rekur minningar sínar*. Jóhannes Helgi skráði. Reykjavík: Almenna bókafélagið.

Alþingistíðindi 1940 A-D.

Alþingistíðindi 1942 B.

Alþýðublaðið 1940-1945.

Arnfinnur Jónsson, 1943. „Ungmennaeftirlitið“. *Þjóðviljinn* 27. nóvember 1943.

Auður Styrkárstöttir, 1982. *Kvennaframbóðin* 1908-1926, bls. 13. Félagsvísindadeild Háskóla Íslands. Reykjavík: Örn og Örlygur.

– 1994. *Barátta um vald. Konur í bæjarstjórn Reykjavíkur* 1908-1922. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Bára Baldursdóttir, 2001. „Þær vildu fegnar skipta um þjóðerni“. *Kvinnaslóðir*. Rit til heiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur. Reykjavík: Kvinnasögusafn Íslands.

Bernard, Jessie, (1973) 1982. *The Future of Marriage*. New Haven Conn.: Yale University.

Björn Björnsson, 1941. *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1940. Reykjavík.

– 1945. *Árbók Reykjavíkurbæjar* 1945. Reykjavík.

Björn Björnsson, 1971. *The Lutheran Doctrine of Marriage in Modern Icelandic Society*. Oslo Universitetsforlaget. Reykjavík: Almenna bókafélagið.

De Beauvoir, Simone, 1975 (1953). *The Second Sex*. Great Britain: Penguin Books.

Eggert Þór Bernharðsson, 1996. „Blóraböggjar og olnbogabörn. Ástandskonur og aðrar konur í Reykjavík í seinna stríði“. *Sagnir*, 17. árg. Reykjavík.

Guðlaugur Guðmundsson, 1978. *Ástir í aftursæti*. Reykjavík: Örn og Örlygur.

Guðrún Guðlaugsdóttir, *Morgunblaðið*, 26. maí 1945.

- Gunnar M. Magnúss, (1947) 1984. *Virkið í Norðri* I-IV. Reykjavík: Virkið.
- Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland, 1997. Ritstj. Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Helga Kress, 1993. *Máttugar meyjar*. Íslensk fornþókamenntasaga. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Herdís Helgadóttir, 2001. *Úr fjötrum. Íslenskar konur og erlendum ber*. Reykjavík: Mál og Menning.
- Hrafn Jökulsson og Bjarni Guðmarsson, 1989. *Ástandið. Mannlíf á bernámsárum*. Reykjavík: Tákn.
- Indriði G. Þorsteinsson, 1971. *Norðan við stríð*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- 1992. *Ættjörð mín kæra. Ævisaga Hermanns Jónassonar forsætisráðberr*. 2.b. Reykjavík: Reykholt.
- Inga Dóra Björnsdóttir, 1989. „Public view and private voices“. *The Anthropology of Iceland*. Ritstj. Durrenberg E. Paul og Gísli Pálsson. Iowa City: University of Iowa Press.
- „Þeir áttu sér móður. Kvenkenndir þættir í mótun íslenskrar þjóðernisvitundar“, 1994. *Fléttur. Rit Rannsóknarstofu í kvennafræðum*. Ritstj. Ranghildur Richter og Þórunn Sigurðardóttir. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- „Uheldige kvinner i et heldigt land“, 1995. *Kvinner, Krig og Kjærlighet*. Oslo/Gjøvik: Cappelen Forlag A S.
- Jón Hjaltason, 1991. *Hernámsárin á Akureyri og Eyjafirði*. Akureyri: Hólar.
- Katrín Pálsdóttir, 1945. „Erindi flutt í Sósíalistafélaginu“. *Melkorka*, 2. árg. 1.h. Reykjavík.
- Kristín Ástgeirsdóttir, 1985. „Fyrst og fremst einkamál kvenna. Fræðsla um takmarkanir barneigna á Íslandi 1880-1960“. *Íslenskar kvennamnsóknir* 1985.
- Kvennablaðið*, 1939. „Á ég að gifta mig?“
- Lerner, Gerda, 1981. *The Majority Finds its Past*. Oxford University Press.
- Millett, Kate, 1972. *Sexual Politics*. London: ABACUS: Sphere Books Ltd.
- Morgunblaðið*, 1940-1945.
- Nýtt Dagblað*, 1942.
- Nýtt Kvennablað*, 1940-1947.
- Óskar Þórðarson frá Haga, 1983. *Frá heimabyggð og hernámsárum. Frásöguþættir*. Reykjavík: Hörpuútgáfan.
- Pateman, Carol, 1989. *Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge, Oxford U.K: Polity Press.
- Pétur Sigurðsson, 1940. „Þjóðaruppeldi, menntun karla og kvenna, hjúskapur og atvinna“. *Jörð*, 3. og 4.h. Reykjavík.
- Rannveig I.E., Löve, 2000. *Myndir úr hugskoti*. Reykjavík: Fósturmold ehf.
- Rosaldo, M.Z., 1974. „A Theoretical Overview“. *Woman, Culture and Society*. Ritstj. M.Z. Rosaldo og L. Lamphere. Stanford: Stanford University Press.
- Scott, Joan, 1988. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Sigríður Th. Erlendsdóttir, 1993. *Veröld sem ég vil. Saga kvenréttindafélags Íslands 1907-1992*. Reykjavík: Kvenréttindafélag Íslands.
- Sigríður Dúna Kristmundsdóttir, 2001. *Björg. Ævisaga Bjargar C. Þorláksson*. Reykjavík: JPV.

Herdís Helgadóttir

Stopes, Marie Carmichael, 1928. *Hjónaástir*. Björg C. Þorláksson þýddi. Reykjavík. Ísafoldarprentsmiðjan.

Sjórnartíðindi, 1911-1947.

Unnur Birna Karlsdóttir, 1998. *Mannkynbætur. Hugmyndir um bætt kynstofna bérlandis og erlendis á 19. og 20. öld*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Þjóðólfur 8. sept., 1941. „Um siðferðismálin, konur á refilstigum.“

Þjóðviljinn, 1940-1947.

Þór Whitehead, 1999. *Bretarnir koma*. Reykjavík: Vaka Helgafell.

Þórunn Magnúsdóttir, 1991. *Þörfin knýr*. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan.

Kristín Ástgeirsdóttir

Fyrst kvenna á Alþingi. Gagnrýni á Ingibjörgu H. Bjarnason

Fyrstu konurnar, brautryðjendurnir, verða auðvitað fyrir ýmsu hnjaski, aðeins vegna þess að þær eru konur – en slíkt má ekki setja fyrir sig. Þegar konum fjölgar á Alþingi Íslendinga hverfur það, að ráðist sje á þær sjerstaklega af því, að þær eru konur.¹

Á tímabilinu 1908 til 1926 voru boðnir fram kvennalistar hér á landi einkum til bæjarstjórna en 1922 og 1926 voru boðnir fram sérlistar kvenna til þings. Framan af var megintilgangurinn að koma konum að og sýna og sanna að konur myndu nýta nýfengin réttindi. Þegar á leið jókst áherslan á fulltrúahlutverk kvenna, á sérstöðu þeirra sem m.a. byggðist á móðurhlutverkinu og á þá skoðun að konur hefðu önnur áhugamál en karlar, þær sæju vanda þar sem karlar sæju engan. Með öðrum orðum vildu kvenréttindakonur taka þátt og hafa áhrif á þróun þjóðfélagsins og láta rödd sína hljóma í samfélagsumræðunni.²

Árið 1922 var Ingibjörg H. Bjarnason forstöðukona Kvennaskólans í Reykjavík kjörin á þing sem fulltrúi kvennalista og sat hún á þingi til 1930. Þann tíma var hún fyrst og fremst málsvari kvenna og kvennasamtaka en í þeim hópi voru m.a. fátækar mæður, ekkjur og gamalmenni. Ingibjörg var það sem ég kalla *velferðarfemínisti*,³ þ.e. erindi hennar inn á þing var fyrst og fremst að gefa kvennahreyfingunni rödd, beita sér fyrir umbótum í þágu þeirra sem stóðu höllum fæti í samfélaginu og að styðja við bak kvennahreyfingarinnar. Ingibjörg var í hópi þeirra kvenna sem töluðu fyrir kvenfrelsi og vildu sjá sem flestar konur úti á opinberum vettvangi. Hún vildi að konum stæðu allar leiðir opnar og margendurtók í ræðum sínum að konur gætu gert margt fleira en sinna börnum og búi. Hún sagði t.d. í ræðu árið 1927:

Jeg hefi ekki enn látið sannfærast um, að konan geti aðeins rækt störf sín vel undir askloki því, sem kallað er að gæta bús og barna ... Þá held ég því fram, að ekki dugi að einblína á sjermenttunina eina. Nútíminn heimtar meira af konunum, og þær vilja fá tækifæri til þess að búa sig undir störf á sem flestum sviðum.⁴

Andinn í þjóðfélaginu beindist hins vegar í síauknum mæli að því að halda konum á hefðbundnum bási mæðra og húsmæðra.⁵ Þær áherslur voru mjög í samræmi við það sem var að gerast í hinum vestræna heimi. Þar var reynt að koma konum aftur heim eftir mikla atvinnuþátttöku meðan á heimsstyrjöldinni fyrri stóð. Ýtt var undir hugmyndir um æskilega stöðu kvenna innan heimlanna og öllum meðulum beitt svo sem sálfræði, læknisfræði og áróðri af ýmsu tagi, meðal annars þeim að konum væri eðlislægt að vera mæður og húsmæður.⁶ Á Norðurlöndunum urðu hreyfingar húsmæðra öflugar en þær beittu sér fyrir viðurkenningu á húsmæðrastarfinu sem hverju öðru starfi og lögðu mikla en einhæfa áherslu á menntun húsmæðra. Hugmyndir þeirra hafa verið kenndar við húsmæðrastefnu.⁷

Ingibjörg flutti tillögu árið 1927 um að færar konur yrðu skipaðar í allar opinberar nefndir, en sú tillaga var felld umræðulaust í neðri deild Alþingis. Hún flutti tillögu um styrk til Bandalags kvenna til að láta rita sögu íslenskra kvenna í 1000 ár, en sú tillaga var einnig felld. Ingi-

björg vildi gera konur sýnilegar og auka hlut þeirra í valdastofnunum samfélagsins.⁸

Á þeim árum sem Ingibjörg sat á þingi var hart deilt um menntun kvenna. Umræðan snerist um það hvort stefna bæri öllum konum inn í húsmæðraskóla vegna þess að það væri hlutverk og eðli kvenna að vera mæður og húsmæður, eða hvort þær ættu að gegna öðrum störfum og vera virkar við mótnun samfélagsins.⁹ Inn á þingi lenti Ingibjörg í andstöðu við ýmsa þingmenn einkum þó Jónas frá Hríflu. Úti í samfélaginu var hún gagnrýnd af öflugum hópi kvenna vegna afstöðu hennar til húsmæðraskólanna sem hún gagnrýndi og lagðist jafnvel gegn á þingi vegna stefnuleysis og einhæfrar menntunar. Ingibjörg gerði líka ýmislegt fleira sem þótti gagnrýniverð. Árið 1923 greiddi hún atkvæði með afnámi innflutningsbanns á vínum frá Spáni, en Spánverjar höfðu hótad að setja tolla á íslenskan saltfisk yrði ekki slakað á innflutningshöftum.¹⁰ Afstaða Ingibjargar olli hinum fjölmörgu bindindiskonum miklum vonbrigðum en hún skýrði hana ekki einu orði. Eitt af þeim félögum sem stóð að framboðshreyfingu kvenna, *Hvíta bandið*, var upphaflega stofnað sem bindindisfélag en almennt má segja að bindindismál hafi verið nátengd kvennahreyfingunni.¹¹ Árið 1924 ákvað Ingibjörg að gerast einn af stofnendum þingflokks íhaldsmanna. Sú gjörð gekk þvert á boðskap kvennalistans frá árinu 1922 eins og hann birtist í áskorun kosninganefndarinnar og þeim greinum sem ritaðar voru í kosningabaráttunni.¹² Ingibjörg lét líka ógert að skýra það umdeilda skref. Ég tel að Ingibjörgu hafi verið heitið stuðningi við byggingu Landspítalans og að Kvennaskólinn í Reykjavík yrði gerður að ríkisskóla ef hún gengi í Íhaldsflokkinn. Íhaldsmenn munaði mjög um hvern liðsmann við myndun meirihluta á þingi. Því er líklegt að þeir hafi heitið Ingibjörgu stuðningi við mikilvæg baráttumál hennar.¹³

Gagnrýni og árásir á Ingibjörgu komu einkum úr þremur áttum. Í fyrsta lagi úr ræðustól Alþingis, aðallega frá Jónasi Jónssyni frá Hríflu einum helsta forystumanni framsóknarmanna. Í öðru lagi var hún gagnrýnd í blöðunum, einkum *Alþýðublaðinu* og *Tímanum* en í síðartalda blaðinu var Jónas líka á ferð. Í þriðja lagi lýstu ýmsar konur óánægju sinni með afstöðu hennar í nokkrum málum bæði á fundum kvenna og í blöðum.

Jónas frá Hriflu og Ingibjörg

Það var á þingingu 1924 sem Jónasi og Ingibjörgu lenti fyrst saman fyrir alvöru í þingsölum en þá var hún gengin til liðs við Íhaldsflokkinn og þar með komin í óvinalið Jónasar Jónssonar frá Hriflu. Það gerðist í umræðum um umræðupart *Alþingistíðinda* en Ingibjörg var fylgjandi því að hætt yrði að prenta ræður þingmanna í sparnaðarskyni. Jónas sagði að hún væri að reyna að koma í veg fyrir að það fréttist hvað hún segði og gerði í þinginu.¹⁴ Ingibjörg sagði í þessum umræðum að það væri sama „hversu miklu rúmi og svertu Tíminn eyddi í að mannskemma sig á mjer, myndi ég ekki skattyrðast við hann.“¹⁵ Jónas sagði að Ingibjörg væri orðin afar fylgispök við Jón Magnússon forsætisráðherra en hún sagðist hafa sínar eigin skoðanir og ekki vera „kaupakona“ eða „kaupamaður“ annarra manna í nokkru máli. Með þessum orðum undirstrikaði hún sjálfstæði sitt á þingi. Ég fæ ekki betur séð af ræðum hennar og þeirri afstöðu sem hún tók en að hún hafi sagt og gert það sem henni sýndist í þingsölum. Jónas svaraði á móti að hún bæri sömu ábyrgð og aðrir þingmenn og að: „Atkvæði konu, sem er greitt til að hlynna að vándrykkjumöguleikum í landinu eða til að hindra aukna mentun kvenþjóðarinnar, er jafnbungt á metunum eins og atkvæði karlmanna.“¹⁶ Síðan sagði hann:

Ýmsar konur gerðu sjer von um, að hún mundi bæta „tóninn“ í þinginu, standa utan og ofan við flokkadeilur, væntanlega geta fylgt málefnum fremur en mönnum. En hver hefur orðið raunin á? Háttvirtur 6. landsk. [Ingibjörg] hefir gleymt kynsysturum sínum og áhugamálum þeirra, en elt Íhaldsflokkinn, og þó einkum hv. 4. landsk. (JM) út á allar hans pólitísku villigötur.¹⁷

Jónas var að vísa til afstöðu Ingibjargar í bannmálinu og andstöðu hennar við tillögu hans á þinginu 1923 um húsmæðraskóla að Staðarfelli í Dölum og hann sparaði ekki stóru orðin. Ingibjörg hafði svikið konur og brugðist vonum að mati Jónasar.

Á árunum 1923-1930 voru Staðarféllsskólinn og fleiri húsmæðraskólar til umræðu á þingi og meðal kvenna, ekki síst á landsfundum þeirra 1923, 1926 og 1930.¹⁸ Ingibjörg lenti í hörðum rimum út af þeim málum.

Henni fannst algjört stefnuleysi ríkja í málefnum húsmæðrafræðslu og að farið væri fram með lögleysu varðandi skólann að Staðarfelli. Árið 1890 stofnaði Herdís Benedictsen sjóð til stofnunar *kvennaskóla* á Vesturlandi og skyldi hann vera með sama sniði og skólinn sem þá var rekinn norður í landi að Ytri-Ey undir stjórn Elínar Briem. Eigendur jarðarinnar Staðarfells bættu um betur og buðu fram jörð sína til að ýta undir að áform Herdísar næðu fram að ganga. Sjóðurinn dafnaði og vildu ýmsir nota hann til að koma á fót húsmæðraskóla vestur í Dölum.¹⁹ Þótt kennd væri bæði handavinna og hússtjórn í gömlu kvennaskólunum buðu þeir upp á töluvert bóknám sem fór vaxandi í áranna rás. Það gerðu húsmæðraskólarnir hins vegar ekki nema að litlu leyti enda var tilgangur þeirra fyrst og fremst að búa konur undir hússtjórn.²⁰ Ingibjörg H. Bjarnason var í hópi þeirra sem mótmæltu og bentu á að hússtjórnarskóli væri alls ekki í samræmi við vilja Herdísar. Hún gerði skýran greinarmun á kvennaskólum og hússtjórnarskólum. Henni blöskraði sú einhliða áhersla sem lögð var á að tjóðra allar konur á bás húsmóðurstarfsins. Þessi afstaða olli Ingibjörgu vandræðum og kallaði á harða gagnrýni. Andmæli hennar voru að engu höfð og var sjóðurinn tekinn traustataki til uppbyggingar húsmæðraskóla að Staðarfelli.²¹ Þá stóð Ingibjörg í ströngu vegna framtíðar Kvennaskólans í Reykjavík sem hún vildi tryggja með því að gera hann að ríkisskóla en fjárhagur skólans var afar erfiður. Þau áform mættu andstöðu, ekki síst Jónasar og náðu ekki fram að ganga að sinni.²²

Jónas frá Hriflu margendurtók að Ingibjörg væri að bregða fæti fyrir aukna menntun kvenna, m.a. með tillögum um niðurskurð á fjárframlögum til Kvennaskólans á Blönduósi. Ingibjörg sagði fjárveitinguna vera samkvæmt samkomulagi. Jónas sagði m.a. á þinginu 1927:

Með þessu er þá sýnt, að þessi hv. fulltrúi, eini kvenmaðurinn og fyrsti, sem á sæti á Alþingi og þangað er kosin af konum víðsvegar um land, hún lætur sér sæma að niðast á allri húsmæðrafræðslu í landinu. Ýmist með því að fella niður nauðsynlegar fjárveitingar í því skyni eða þá að klípa svo úr þeim, að þær komi að litlu gagni.²³

Það var eins og Ingibjörg ein stýrði fjárveitingum til skólanna. Síðar í sömu ræðu sagði hann:

Annars er það hart, þegar við karlmenn erum að vinna að aukinni kvennementun í landinu, að þá skulum við vera höfuðsetnir af þessum eina fulltrúa kvenna, svo að öll okkar viðleitni til bjargar góðu málefni er eyðilögð (IHB kallar fram í: O, sei, sei, sei, sei, sei!).²⁴

Ingibjörg sagði í svarræðu sinni að það væri ekkert nýtt að Jónas lægi á því lúalagi að rægja hana og níða, bæði í ræðu og riti, seint og snemma.

Á þinginu 1930 keyrði um þverbak en þá lét Jónas, sem þá var orðinn ráðherra, gamminn geisa í umræðum um Landspítalann þar sem hann sakaði stjórn Landspítalasjóðsins um að halda ólöglega því söfnunarfé sem eftir væri í sjóðnum. Stjórn sjóðsins hafði lagt fram mörg hundruð þúsund krónur til byggingar spítalans en fannst efndir ríkisvaldsins við gerða samninga heldur slæugar. Því lagði Ingibjörg fram fyrirspurn um áætlanir ríkisstjórnarinnar. Jónas sagði í þessari umræðu að íhaldið hefði haft uppi blekkingaleik við Ingibjörgu og náð henni á sitt vald með því að láta hana halda að hjá þeim væri stuðnings að vænta „til að fullnægja persónulegum metnaði þessarar persónu.“²⁵ Þá sagði hann að hjá Ingibjörgu og 3. landsk. þingmanni (Jóni Þorlákssyni) kæmi fram:

sams konar ergelsi og öfund eins og kemur fram hjá konum, sem eru farnar að eldast, en hafa engin afkvæmi eignast, gagnvart heiðarlegum mæðrum. Konurnar sem börnin eiga, hafa enga sök á óláni hinna, og ekki get ég gert að því, þó hv. 2. landsk. þm. [Ingibjörg] sé dálítið leiðinlegur.²⁶

Jónas var að velta Ingibjörgu upp úr því að vera að eldast, eiga ekki börn og vera leiðinleg. Seinna í umræðunni sneri Jónas við blaðinu og lýsti samúð sinni yfir því að Íhaldsflokkurinn hefði þurft að þola Ingibjörgu, það hefði verið mikil raun.

Hvað gekk Jónasi frá Hirflu til með árásum sínum á Ingibjörgu? Úr ræðum hans á Alþingi og skrifum í *Tímanum* um Ingibjörgu og afstöðu hennar les ég eftirfarandi: Í fyrsta lagi var honum meinilla við „íhaldið“ og leit á það sem megin andstæðing „samvinnuafllanna“ sem hann var í forystu fyrir. Hann barði á íhaldinu alla daga bæði í þinginu og í *Tíman-*

um og þar var Ingibjörgu ekki hlíft. Í öðru lagi tók hann þátt í að kveða niður framboðshreyfingu kvenna, væntanlega vegna þess að hún gekk þvert á „hið rétta“ stjórnmalakerfi sem hann hafði skilgreint svo rækilega í skrifum sínum²⁷ og til að ná í atkvæði kvenna, enda taldi hann ljóst að þau atkvæði sem kvennalistinn fékk 1922 hafi komið úr öllum áttum þar á meðal frá sveitakönunum. Hann beitti þeirri aðferð að velta Ingibjörgu stöðugt upp úr svikum við málstað kvenþjóðarinnar. Hugsanlega hafði sá málflutningur einhver áhrif og bitnaði á kvennaframboðinu 1926 en það gekk afar illa og fékk aðeins 3,5% atkvæða.²⁸ Í þriðja lagi var Jónas á öndverðum meiði við Ingibjörgu hvað varðaði menntun kvenna og þar með hlutverk þeirra í samfélaginu. Í fjórða lagi er líklegt að honum hafi fundist konur eiga lítið erindi inn á Alþingi þótt hann segði það ekki beint. Í það minnsta bólaði ekkert á konum á framboðslistum Framsóknarflokksins á þessum árum og ekki hvatti Jónas til stjórnmalabátttöku kvenna í skrifum sínum. Það er ekki hægt að túlka sum ummæli hans sem annað en hreina kvenfyrirlitningu, samanber tilvitnun hér að framan um hækkandi aldur, öfund og leiðindi.

Konur gerast breiðar í sessi

Ingibjörg lenti í orðaskaki við fleiri þingmenn en þeir komust þó ekki í hálfkvisti við Jónas. Magnús Kristjánsson fjármálaráðherra lét t.d. ummæli falla sem tengja má útliti Ingibjargar og stöðu sem eina konan á þingi. Hann sagði í umræðum árið 1928 að: „kvennaríkið vildi hafa endaskipti á hlutunum“ og að konur (!) „gerðust nú breiðar í sessi“.²⁹ Ingibjörg brást hin versta við og sagði:

Að stjórnin fari sínu fram hvað sem konur segja, það má vel vera. En konur eru meira en helmingur þjóðarinnar og kjósendanna, – geta orðið helmingur Alþingis, þegar stundir líða, hver veit. Og þá kann að vera að hæstv. landsstjórn færi að taka tillit til þess, sem konur segja.³⁰

Það var oft þungt í Ingibjörgu vegna þeirrar framkomu sem hún mætti og eru þessi orð hennar dæmi um það.

Ingibjörg dróst inn í umræðuna um kvennalistann sem bauð fram árið 1926 undir forystu Bríetar Bjarnhéðinsdóttur.³¹ Það var ekki síst *Tíminn* blað Jónasar frá Hriflu og félaga sem gerði harða hrifð að Ingibjörgu til að fæla konur, ekki síst sveitakonur, frá að kjósa kvennalistann. Ingibjörg var víti til varnaðar, konur af kvennalista myndu hlaupa beint í einhvern flokkinn að sögn *Tímans*. Ingibjörg var sönnun þess, hún hafði hagað sér hið versta og lagst gegn aukinni menntun kvenna. *Tíminn* sagði m.a. að: „Kynpólitíkin ætti því að vera dauð líka í þinginu, og það því fremur sem I.H.B. virðist vera sá öfuguggi að vinna í þinginu móti kynsystrum sínum.“³² *Alþýðublaðið* beitti sér einnig gegn kvennalistanum og notaði Ingibjörgu til að sanna að kvennalistinn væri listi kvenna úr „yfirráðastétt“ sem alþýðukonur ættu alls ekki að kjósa. Það sæist best á því að Ingibjörg hafði gengið til liðs við Íhaldsflokkinn.³³

Alþýðuflokkurinn og málgað hans *Alþýðublaðið* taldi kvennalistann árið 1922 hafa haft af sér þingsæti og koma átti í veg fyrir að sú saga endurtæki sig árið 1926. Því stillti flokkurinn upp tveimur konum (þó alls ekki í örugg sæti) og lagði mikla áherslu á að alþýðukonur ættu ekki samleið með borgaralegum kvenréttindakonum. Í kosningabaráttunni 1926 skildu konur innan Alþýðuflokksins sig frá öðrum konum innan kvennahreyfingarinnar með áberandi hætti.³⁴ Sá aðskilnaður náði þó ekki til samstarfs innan kvennahreyfingarinnar að öðru leyti, því verkakonur héldu áfram stuðningi við Landspítalamálið og Verkakvennafélagið Framsókn beitti sér í áskorunum til stuðnings tillögum Ingibjargar H. Bjarnason, t.d. um að fella niður undanþágur í kosningalögum sem giltu eingöngu um konur.³⁵

Strax árið 1923 var Ingibjörg gagnrýnd af konum vegna afstöðunnar til Spánarvínanna og húsmæðraskólanna. Fundur Sambands norðlenskra kvenna sem haldinn var á Akureyri 1923 tók bindindismálin á dagskrá og lýsti yfir óánægju sinni með að „fyrsti kvenfulltrúi Íslands skyldi greiða atkvæði með tillögu, sem er bannlögnum til niðurdreps.“³⁶ Kvenréttindakonan Inga Lára Lárusdóttir³⁷ brást við í blaði sínu 19. júní Ingibjörgu til varnar og gagnrýndi konurnar fyrir að hafa eingöngu ráðist á Ingibjörgu en ekki hina þingmennina sem greiddu atkvæði með frumvarpinu. Þá skýrði Inga Lára hve þingið hefði verið aðþrengt í þessu máli, hagsmunir þjóðarinnar hefðu ekki leyft aðra niðurstöðu.³⁸

Elísabet Eiríksdóttir kennari á Akureyri³⁹ svaraði Ingu Láru og sagði að það væru einkum tvö mál sem konur hefðu mestan áhuga á. Það væru menntamál kvenna og bannmálið. Ritstýra 19. júní hljóti að skilja að það sé flestum meðfætt að:

falla verst mótgerðir af sínum, þeirra sem þeir treysta best og vonast eftir mestu af. Þá fer það vonandi að verða skiljanlegt, að konum þyki það súrt í brotið, að fyrsta og eina konan, sem þær eiga á þingi vinnur eindregið á móti þeirra áhugamálum.⁴⁰

Af orðum Elísabetar mátti ráða að allar konur væru sammála um þessi tvö mál, en því fór fjarri, sbr. afstöðu Ingibjargar og skrif Ingu Láru Lárusdóttur í 19. júní.⁴¹

Þrátt fyrir þessa gagnrýni áttu kvenfélögin og samtök kvenna, einkum í Reykjavík, gott samstarf við Ingibjörgu. Þau báðu hana um að flytja tillögur á þingi, t.d. Mæðrastyrksnefnd, sem hún gerði. Kvenfélögin sendu ályktanir tillögum hennar til stuðnings og hún beitti sér eins og hún gat til að tryggja þeim styrki á fjárlögum til brýnna verkefna. Það tókst þó ekki alltaf, sbr. fellda tillögu Bandalags kvenna um að láta rita sögu íslenskra kvenna í þúsund ár í tilefni af Alþingishátíðinni 1930.⁴²

Deilur innan kvennahreyfingarinnar

Eftirtektarverðasta gagnrýnin á Ingibjörgu kom frá Ragnhildi Pétursdóttur hússtjórarkennara sem birti harðorða grein um störf Ingibjargar í *Vísí* árið 1928.⁴³ Ingibjörg svaraði og Ragnildur svaraði aftur og gaf síðan greinarnar út í sérhefti sama ár. Þannig kom Ragnildur gagnrýni sinni á framfæri við almenning svo ekki fór á milli mála að Ingibjörg H. Bjarnason var ekki í náðinni hjá henni. Það sem er hvað merkilegast er að þarna var á ferð kona sem hafði verið virk í kvennahreyfingunni um árabíl og var formaður *Hins íslenska kvenfélags* er hér var komið sögu. Ragnildur var í framboði til sveitarstjórnar í Reykjavík fyrir kvennalistana 1912 og 1916 og 1930 var hún á lista fyrir Sjálfstæðisflokkinn við Alþingiskosningarnar það ár.⁴⁴ Báðar þessar konur fylgdu Sjálfstæðisflokknum að

málum eftir að hann var stofnaður 1929 en í afstöðu til málefna kvenna voru þær á öndverðum meiði. Ragnhildur var í forystu fyrir húsmæðrafræðsluna og var greinilega mjög óánægð með framgöngu Ingibjargar í þeim efnum.

Ragnhildur byrjaði á því að kvarta yfir að Ingibjörg hefði ekki haldið neina þingmálafundi með konum ekki einu sinni í Reykjavík. Hún nefndi að það hefði verið fróðlegt fyrir konur að fræðast um þingmál, t.d. Landspítalamálið. Ingibjörg svaraði því til að það tíðkaðist ekki að landskjörnir þingmenn héldu slíka fundi og hún fylgdist það vel með málefnum kvenna að hún þyrfti þess ekki með. Ekki verður sagt að þessi afstaða Ingibjargar hafi verið beinlínis lýðræðisleg eða framsýn. Hún endurspegladi þá afstöðu að þingmenn þyrftu ekkert sérstaklega að kynna verk sín eða að ræða við kjósendur um einstök mál, jafnvel ekki að skýra afstöðu sína.

Ræður Ingibjargar sýna að tengsl hennar voru fyrst og fremst við kvenfélögin í Reykjavík sem hún studdi dyggilega. Félagin leituðu til hennar en hún lagði litla rækt við landsbyggðina þótt hún væri landskjörinn þingmaður. Ég fæ hins vegar ekki betur séð en að þær Ingibjörg og Inga Lára Lárusdóttir hafi haldið fólki mjög vel upplýstu um þróun Landspítalamálsins. Ingibjörg hélt erindi um það á landsfundi kvenna 1923 sem birtist í *Morgunblaðinu*, haldið var upp á 19. júní á hverju ári með fjársöfnun fyrir Landspítalasjóðinn, greinargerðir voru birtar um málið og tímaritið 19. júní birti árlega tölur um stöðu söfnunarinnar. Það var því ekki réttmætt að nefna Landspítalamálið sem dæmi um vanrækslu Ingibjargar.

Það voru þó skólamálin sem vógu þyngst í huga Ragnhildar. Hún sakaði Ingibjörgu um að hafa beitt sér gegn Kvennaskólanum á Blönduósi, húsmæðraskólum á Staðarfelli og á Austurlandi sem og svokölluðu samskólafrumvarpi (um gagnfræðaskóla í Reykjavík) sem hún kenndi Ingibjörgu hreinlega um að hafa stöðvað. Þá hafi hún beitt sér fyrir lækkuun og skilyrðum á fjárveitingum til Heimilisiðnaðarfélagsins (ásökun sem þingtíðindin sanna að var röng)⁴⁵, hún hafi hins vegar komið í gegnum þingið styrk til frænku sinnar Ingibjargar Stein-Bjarnason. Ragnhildur sagði að Ingibjörg hirti ekki um að kynna sér vilja kjósenda sinna en hlutverk hennar væri að *sameina konur*. Fátt eitt sé talið af syndum Ingibjargar, sagði Ragnhildur, og lauk grein sinni með að segja að það hafi verið mikið glappaskot að kjósa Ingibjörgu á þing.

Ragnhildur gerði mikið úr áhrifum Ingibjargar á þingi rétt eins og hún fengi þar allt sem hún vildi en það var nú öðru nær. Kannski var þetta ókunnugleiki en sennilegra finnst mér að Ragnhildur hafi viljað koma höggi á Ingibjörgu vegna þess hve andsnúin hún var hugmyndafræði húsmæðrastefnunnar. Það er fróðlegt að velta því fyrir sér hvort Ragnhildur hafi þarna hafið sókn til að koma í veg fyrir að Ingibjörg byði sig fram að nýju, í það minnsta var hún að segja að hún væri á þingi í óþökk kvenna.

Ingibjörg svaraði ásökunum Ragnhildar og skýrði sjónarmið sín varðandi öll fyrrnefnd atriði⁴⁶, nema hvað hún minntist ekkert á það hlutverk sem Ragnhildur ætlaði henni við að sameina konur. Sennilega var henni löngu ljóst að það væri óvinnandi vegur vegna skiptra skoðana og mismunandi hagsmuna kvenna, og óraunhæft af „Ragnhildi og co.“ að ætla henni slíkt verk. Hún minnti m.a. á stefnuleysi varðandi húsmæðrafræðsluna og sagði að hún og annar þingmaður hefðu gert rækilega grein fyrir áliti sínu á samskólafrumvarpinu sem hún var fylgjandi, það hefði einfaldlega dagað uppi. Ingibjörg fór rækilega yfir skólamálin, sagðist alls ekki vera á móti rekstri húsmæðraskóla en tíundaði þá staðreynd að rekstur húsmæðraskóla á Staðarfelli væri ekki í samræmi við vilja Herdísar Benedictsens og minnti á að konan sú hefði stofnað sjóð til stofnunar *kvennaskóla* á Vesturlandi. Þær tillögur sem lagðar höfðu verið fram um húsmæðraskóla hafi verið tómte kák.

Það má sjá af grein Ingibjargar að Ragnhildur og stuðningskonur hennar hafi einhvers staðar látið til sín heyra áður á gagnrýnin hátt varðandi störf og stefnu kvennahreyfingarinnar. Ingibjörg talaði um „Ragnhildi og co.“ og Ragnhildi og „fylgdarlið hennar“ sem háværan hóp kvenna. Næsta kona sem setjst á þing verði ekki öfundsverð af stuðningi þeirra sagði Ingibjörg. Hún ræddi um þær konur sem töluðu hæst og gusuðu mest og sakaði þær um að vinna eins og kaþbáta og loftskip, sem sagt með undirróðri og árásum. Að lokum sagðist Ingibjörg ekki myndu eiga frekari orðastað við Ragnhildi um „drýgðar eða ódrýgðar „pólítískar syndir“ sínar“.

Ragnhildur svaraði aftur og bætti nú við einu atriði, því að Ingibjörg gekk í Íhaldsflokkinn. Hún hafi boðið sig fram fyrir konur úr öllum stéttum og öllum pólítískum flokkum en Ingibjörg hafi brugðist trausti kjósenda sinna með því að ganga í Íhaldsflokkinn sem hún hafi stutt dyggilega síðan. Þetta skýri m.a. hvers vegna Ingibjörg hafi ekki haldið

þingmálafundi. Hún hafi ekki treyst sér til að horfa framan í kjósendur. Henni hafi verið boðið á landsfund kvenna á Akureyri 1926 en hún hafi ekki látið svo lítið að svara eða senda fundinum kveðju.⁴⁷ Þá bar Ragnhildur framgöngu Ingibjargar saman við störf Lady Astor⁴⁸ í breska þinginu sem hafi skrifað öllum kvenfélögum í kjördæmi sínu til að kynna sér áhugamál þeirra. Ingibjörg haldi ekki fundi, skrifi ekki bréf og eigi fá símtöl við konur úti á landi.

Ingibjörg stóð við orð sín og svaraði síðari grein Ragnhildar engu. Það gerði hins vegar Inga Lára Lárusdóttir í 19. *júní* í langri og merkilegri grein sem varpar skýru ljósi á deilur innan kvennahreyfingarinnar.⁴⁹ Hún benti á að það hefði svo sannarlega munað um Ingibjörgu á þinginu. Það væri fróðlegt að bera saman efri og neðri deild, þær væru eins og sitt hvort þingið. Í efri deild væru málefni kvenna rædd og jafnvel samþykkt en neðri deild felldi þau jafnvel umræðulaust. Þar væri engin kona. Þá sagði Inga Lára að Ragnhildur og fleiri væru að rægja kvenréttindahreyfinguna, tilgangurinn væri sá að ganga á milli bols og höfuðs á sjálfsbjargarviðleitni kvenna, þetta væru úrtöluraddir.

Ragnhildur lét þessu ekki ósvarað.⁵⁰ Hún sagði gagnrýni sína á Ingibjörgu vera kröfu um að fulltrúi kvenna stæði vörð um réttindi og velferðarmál kjósenda sinna (kvenna). Hún ítrekaði að hún hefði skrifað greinar sínar vegna þess að Ingibjörg hefði komið í veg fyrir að konur gætu eftirleidis staðið saman um að kjósa þingfulltrúa. Þessi síðustu orð má túlka þannig að Ragnhildi fyndist að ósigur kvennaframboðsins 1926 hafi verið Ingibjörgu að kenna og þar með hafi hún séð til þess að sérframboð kvenna væru úr sögunni. Hennar skoðun var sú að aðild Ingibjargar að Íhaldsflokknum og afstaða hennar til ýmissa mála hefði gengið af framboðshreyfingu kvenna dauðri. Þótt nokkuð kunni að vera til í kenningu Ragnhildar var þetta afar harður dómur. Svo mikið vald gat ein kona ekki haft. Miklu fleira lá að baki svo sem mun harðari barátta gegn kvennaframboðinu 1926, sterk áhersla á stéttastjórnsmál þar sem mikið var gert til að höfða til stéttvísi kvenna, ósannfærandi kosningabarátta kvennalistans, konur í framboði á öðrum listum og svo hugsanlega minnkandi áhugi á réttindamálum kvenna.⁵¹

Flokkarnir þurfa ekkert að óttast framfar

Hvers vegna brugðust gagnrýnendur Ingibjargar úr röðum kvenna ekki við fyrr? Hvers vegna beið Ragnhildur til ársins 1928 með að láta skoðanir sínar í ljós opinberlega? Var það eitthvert sérstakt atvik sem fyllti mælinn? Erfitt er að svara þessum spurningum. Heimildirnar þegja þunnu hljóði eins og oft vill verða þegar óþægilegar staðreyndir og deilur eiga í hlut. Ýmislegt bendir til þess að löngum hafi verið tekist á um stefnur og strauma innan íslensku kvennahreyfingarinnar auk persónulegra deilna. Bréf Bríetar Bjarnhéðinsdóttur sýna að ýmislegt gekk á innan Kvenréttindafélagsins í hennar tíð sem ekki er tíundað í fundargerðum.⁵² Sumarið 1922 deildu KRFÍ konur og kosninganefnd kvenna í blöðunum um aðdraganda kvennaframboðsins⁵³ og Alþingistíðindin sýna að Ingibjörg H. Bjarnason beitti sér beinlínis gegn Halldóru Bjarnadóttur (sem var samherji Ragnhildar) og Sigurborgu Kristjánsdóttur húsmæðrakennara sem setti á fót húsmæðraskóla að Staðarfelli.⁵⁴ Þá er athyglisvert að nánast öll kvenfélög Reykjavíkur rituðu áskoranir til þingsins árið 1926 vegna tillögu Ingibjargar um að afnema úr lögum allar undanþágur þess efnis að konur gætu skorast undan kosningu. Í þann hóp vantaði *Hið íslenska kvenfélag* en Ragnhildur Pétursdóttir var þá orðin formaður þess. *Hið íslenska kvenfélag* hafði frá upphafi verið virkt í framboðshreyfingu kvenna og stóð að framboðunum til þings 1922 og 1926. Hvers vegna beitti það sér ekki í svo mikilvægu máli? Því svara heimildirnar ekki en skrif Ragnhildar um Ingibjörgu benda til þess að grunnt hafi verið á því góða og hafði sennilega lengi verið.

Ég fæ ekki séð að neitt hafi komið upp á þinginu 1928 sem gaf Ragnhildi tilefni til svo harðrar gagnrýni á Ingibjörgu. Þegar hér var komið sögu var nefnd að störfum við að setja fram tillögur um húsmæðrafræðslu en þar átti Ragnhildur sæti ásamt Guðrúnu J. Briem og Sigurði Sigurðarsyni búnaðarmálastjóra.⁵⁵ Nú leið að því að fylgja þyrfti því máli fast eftir. Hugsanlega var Ragnhildur að reyna að ýta Ingibjörgu til hliðar og draga úr áhrifum hennar til að koma í veg fyrir að hún ynni húsmæðrafræðslunni meiri „skaða“ en orðinn var að hennar mati. Hún var að undirstríka með skrifum sínum að sú kona sem sæti átti á þingi væri alls ekki talsmaður kvenna. Kjör hennar væru mistök.

Skóðanaskipti Ragnhildar, Ingibjargar og Ingu Láru eru afar athyglisverð í ljósi þróunar íslensku kvennahreyfingarinnar á þessum tíma. Ingibjörg tók aðra stefnu en ýmsar konur höfðu vænst og þær voru henni sárar. Hún hafði aðra skoðun á grundvallarmálum og hún gekk í Íhaldsflokkinn. Það má segja að kvennahreyfingin hafi rekið sig á þá staðreynd að skoðanir voru skiptar meðal kvenna á því sem þeim fannst vera stórmál eins og það hvert bæri að stefna í menntun kvenna og bannmálinu. Það lá ekkert til grundvallar framboði Ingibjargar annað en áskorun kosninganefndarinnar og ávarp hennar sjálfrar frá árinu 1922.⁵⁶ Þær yfirlýsingar lýstu ákveðnum hugmyndum og áherslum, einkum í velferðarmálum, en þar var engu lofað. Markmiðið var að koma konu að án þess að spurt væri hvaða skoðanir konan sem var efst á lista hefði á einstökum málum. Sá hópur sem stóð að kvennaframboðinu 1922 sá það sem hlutverk sitt að tryggja rödd kvenna í þjóðfélagsumræðunni, hvað sem sú rödd hefði svo að segja og koma velferðarmálum í gegnum þingið. Sennilega sá enginn fyrir þau ágreiningsmál sem upp komu nema hugsanlega bannmálið sem var mjög til umræðu 1922.

Sú spurning vaknar hvort eitthvað annað en einstök mál hafi legið að baki gagnrýni kvenna á Ingibjörgu? Ég tel að bindindiskonur hafi raunverulega orðið fyrir miklum vonbrigðum með að Ingibjörg skyldi greiða atkvæði með afnámi vínbannsins, sbr. grein Elísabetar Eiríksdóttur, en að þegar Ragnhildur greip til pennans hafi verið kominn upp raunverulegur og djúpstæður ágreiningur um hvert bæri að stefna innan kvennahreyfingarinnar. Eins og Sigríður Matthíasdóttir sagnfræðingur hefur bent á snerist hann um hlutverk kvenna og hvort konum bæri að stefna að kvenfrelsi eða húsmæðrahlutverkinu.⁵⁷ Forsvarskonur húsmæðra áttu erfitt með að þola að sú eina kona sem sat á þingi var ekki á sama máli og þær.

Á þriðja áratugnum sættu forystumenn stjórnmalaflokkanna mikilli og óvæginni gagnrýni andstæðinga sinna og var öllum meðulum beitt til að koma á þá höggi. Jónas frá Hriflu þótti einkar harðskeyttur í gagnrýni sinni á íhaldið og tók einstaka menn fyrir. Sú gagnrýni byggðist þó á málefnum og ásökunum um spillingu þótt hún væri oft ófyrirleitin. Gagnrýnin sem Ingibjörg varð fyrir var af öðrum toga. Í orðræðunni var litið á hana sem fulltrúa fyrir allar konur og henni bar að gæta hagsmuna kvenkynsins í heild. Svo mikið er víst að ekki sátu karlkyns þingmenn uppi með þá ábyrgð fyrir hönd síns kyns. Þeir máttu hafa sínar skoðanir,

í mesta lagi að þeir yrðu að halda sig innan flokksbandanna, sem voru þó veik á þriðja áratugnum. Ingibjörg var stöðugt ásökuð um svik við málstað kvenna bæði af körlum og konum eins og hún hefði verið kjörin til að gera eitthvað annað en hún síðan gerði og hún var ásökuð um að hafa komið sér rækilega fyrir við ríkisjötuna. Menn eins og Jónas frá Hriflu þóttust vita upp á hár hver væri hin rétta stefna í málefnum kvenna og hvernig konur ættu að hegða sér, líka á Alþingi. Hann beitti orðræðu valdsins og þeirra sem vitið höfðu. Að hans dómi átti Ingibjörg að tala máli hefðbundinna gilda og hafa siðbætandi áhrif á „tóninn“ í þinginu en hún brást líka í þeim efnum að hans dómi. Kvenfrelshugmyndir hennar voru Jónasi ekki að skapi. Þá mátti Ingibjörg sæta athugasemdum sem tengdust útliti og því að hún var ógift og barnlaus. Hún var auðveldur skotspónn sem eina konan í þinginu og hún gaf vissulega höggstað á sér með því að ganga í Íhaldsflokkinn. Hún var gagnrýnd harðlega en tillögum hennar um aukin réttindi kvenna og þátttöku í opinberum nefndum, að ekki sé minnst á baráttu hennar í þágu fátækra kvenna og barna, var lítið hampað.

Það var lítið um dýrðir þegar Ingibjörg lauk störfum á þingi en þó sendi landsfundur kvenna árið 1930 henni kveðju með þökkum fyrir unnin störf. Það var Guðrún Lárusdóttir arftaki Ingibjargar á þingi⁵⁸ sem bar upp tillögu um að senda henni kveðju og var hún samþykkt.

Heilsu Ingibjargar tók að hraka eftir að hún hætti á þingi og árið 1934 leitaði hún sér lækninga í Danmörku við þeirri hjartveiki sem dró hana til dauða. Ingibjörg var enn við stjórn Kvennaskólans árið 1940 er breski herinn gekk á land og tók Kvennaskólann á leigu um nokkurra mánaða skeið.⁵⁹ Ingibjörg dróst inn í „ástandið“ í revíutexta þar sem hún var sögð banna skólastúlkum að njóta náttúru sinnar, en raula sjálf: „Það er draumur að vera með dáta og dansa fram á nótt.“⁶⁰ Haustið 1941 lést Ingibjörg tæplega 73ja ára gömul og var hennar þá minnst afar hlýlega á þingi og í blöðum, m.a. af Jónasi frá Hriflu.

Eftir kosningaósigurinn 1926 sagði Bríet Bjarnhéðinsdóttir: „Framvegis þurfa flokkarnir ekkert að óttast frá kvenna hendi.“⁶¹ Það reyndust orð að sönnu. Eftir að Ingibjörg hætti á þingi 1930 voru þær konur sárafaár sem knúðu á um breytingar á „kynjakerfinu“.⁶² Því var hægt að tala um skörungsskap og festu Ingibjargar að henni látinni. Framboðshreyfing kvenna var orðin að minningu sem hvorki ógnaði einum né neinum.

Pegar Ingibjörg H. Bjarnason dó, sat engin kona á þingi. Það liðu rúmlega 40 ár þar til þeim tók að fjölga, en þá greip hópur kvenna til sinna ráða og bauð fram kvennalista að nýju.

- ¹ Ingibjörg H. Bjarnason, „Fimmtíðmur hinn forni og konurnar“, bls. 16.
- ² Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?* – Ingibjörg H. Bjarnason og *íslensk kvennabreyting 1915-1930*.
- ³ Ida Blom, „Familiemødre og samfundsmødre“, bls. 725.
- ⁴ *Alþingistiðindi* [hér eftir *Alþt.*] 1927 D, d. 432 og 516.
- ⁵ Sigríður Matthíasdóttir, „Mellemligstidens kvindebævelse og kampen om kvindens rolle inden for den islandske nationalstat“.
- ⁶ Susan Kingsley Kent, *Gender and Power in Britain 1640-1990*, bls. 287-309. – Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?*, bls. 50-62.
- ⁷ Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?*, bls. 50-62, 67.
- ⁸ *Alþt.* 1927 A, bls. 458.
- ⁹ Sjá t.d. umræður um húsmæðraskóla að Staðarfelli í *Alþt.* 1923 D, d. 529-31 og Kvennaskólann í Reykjavík í *Alþt.* 1925 C, d. 92-206.
- ¹⁰ *19. júní*, júlí-sept. 1923, bls. 81.
- ¹¹ Margrét Guðmundsdóttir, *Aldarspor*, bls. 19-20.
- ¹² Sjá „Áskorun til íslenskra kvenkjósenda“, *19. júní*, apríl 1922, bls. 76-77. – *19. júní* apríl-ágúst 1922. – *Kosningablað kvenna* 1922.
- ¹³ Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?*, bls. 134-5. – Björn Þorsteinsson og Bergsteinn Jónsson, *Íslandssaga til okkar daga*, bls. 385. Árið 1925 var gerður samningur um byggingu Landspítala og sama ár var lagt fram stjórnarfrumvarp um að Kvennaskólinn í Reykjavík yrði gerður að ríkisskóla.
- ¹⁴ *Alþt.* 1924 C, d. 210.
- ¹⁵ Sama heimild, d. 195-6.
- ¹⁶ Sama heimild, d. 199.
- ¹⁷ Sama heimild.
- ¹⁸ Sigríður Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 152-6, 189-96. – *Hlín* 10. árg. (1926), bls. 12-39, 14. árg. (1930), bls. 90-95.
- ¹⁹ Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?*, bls. 145-8.
- ²⁰ Þetta má m.a. sjá með samanburði á Skólaskýrslu Kvennaskólans í Reykjavík 1923-1924, bls. 29 og greininni „Húsmæðrafræðsla – Reglugerð fyrir Húsmæðraskólann á Hallormsstað“, *Hlín* 15. árg. (1931), bls. 71-2.
- ²¹ Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“?*, bls. 145-8.
- ²² Sjá umræður um Kvennaskólann í Reykjavík í *Alþt.* 1925 C, d. 92-206 og *Alþt.* 1926 C, d. 261-336.
- ²³ *Alþt.* 1927 B, d. 1372.

- 24 Sama heimild, d. 1373.
- 25 *Alþt.* 1930 D, d. 354.
- 26 Sama heimild.
- 27 Jónas Jónsson, „Framsóknarstefnan“, bls. 99-115.
- 28 Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íbaldsins“?*, bls. 198.
- 29 *Alþt.* 1928 D, d. 20.
- 30 Sama heimild, d. 22.
- 31 Kristín Ástgeirsdóttir, „Kvennaframboðið 1926“, bls. 329-354.
- 32 *Tíminn*, 29. maí 1926.
- 33 *Alþýðublaðið*, 1. júlí 1926 – Kristín Ástgeirsdóttir, „Kvennaframboðið 1926“, bls. 341-343.
- 34 *Alþýðublaðið*, 3., 8., 14., 17. og 23. júní 1926.
- 35 *Alþt.* 1926 B, d. 1119.
- 36 19. júní, júní-sept. 1923, bls. 81.
- 37 Inga Lára var í öðru sæti kvennalistans 1922 og kenndi í Kvennaskólanum í Reykjavík.
- 38 19. júní, júní-sept. 1923, bls. 81.
- 39 *Kenningaratal á Íslandi I*, bls. 127.
- 40 19. júní, febrúar 1924, bls. 10.
- 41 Sama heimild, okt.-des. 1923 og apríl 1929
- 42 Sjá umræður um fjárlög í *Alþt.* 1928 B, d. 1180.
- 43 Ragnhildur Pétursdóttir, *Þingfulltrúi íslenskra kvenna*.
- 44 Björg Einarisdóttir, *Úr ævi og starfi íslenskra kvenna III*, bls. 389-406. – Auður Styrkársdóttir, *Kvennaframboðin 1908-1926*, bls. 68.
- 45 *Alþt.* 1924, B-deild, d. 770-2, 1111-12.
- 46 Ingibörg H. Bjarnason, „Svar til frú Ragnhildar Pétursdóttur Háteigi“.
- 47 Þess má geta að á sama tíma og landsfundur kvenna var haldinn á Akureyri var lagður hornsteinn að byggingu Landspítalans og þar vildi Ingibjörg vera. Hún var formaður stjórnar Landspítalasjóðsins frá stofnun hans 1916 til dauðadags 1941 og átti því skyldum að gegna.
- 48 Lady Astor tók fyrst kvenna sæti á breska þinginu árið 1919. Hún beitti sér í mál-efnum kvenna og lagði áherslu á menntun og vernd barna auk bindindismála. Lady Astor þótti einkar orðheppin og fyndin. Sjá *Women in World History I – A Biographical Encyclopedia*, bls. 574-8.
- 49 19. júní, maí 1928, bls. 70-1.
- 50 Ragnhildur Pétursdóttir, „Öllu snúið öfugt þó“.
- 51 Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvari kvenna eða „besta sverð íbaldsins“?*, bls. 200-201.
- 52 Bríet Héðinsdóttir, *Strá í breiðrið*.
- 53 *Morgunblaðið*, 17., 18. og 20. júní 1922.

Kynjafræði – Kortlagningar

- ⁵⁴ *Alpt.* 1925 B, d. 967, 1004-8.
- ⁵⁵ Sigríður Thorlacius, *Margar blýjar bendur*, bls. 10.
- ⁵⁶ 19. júní, apríl 1922, bls. 76-7 og maí (átti að vera merkt júní) 1922, bls. 89.
- ⁵⁷ Sigríður Matthíasdóttir, „Mellekrigstidens kvindebevægelse og kampen om kvindens rolle inden for den islandske nationalstat“, bls. 74-78.
- ⁵⁸ Guðrún Lárusdóttir var kjörin á þing 1930 af landskjörslita Sjálfstæðismanna. Hún sat á þingi til 1938 er hún lést í hörmulegu slysi. *Alþingismannatal*, bls. 182.
- ⁵⁹ Aðalsteinn Eiríksson, „Saga skólans“, bls. 186.
- ⁶⁰ Bjarni Guðmundsson, „Það er draumur að vera með dáta“, texti úr revíunni *Hver maður sinn skammt* frá árinu 1941.
- ⁶¹ Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 168.
- ⁶² Hugtakið kynjakerfi er sótt til sænska sagnfræðingsins Yvonne Hirdman (sjá grein hennar „Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning“ og bókina *Genus – om det stablas föränderliga former*). Hún segir okkur búa við kynjakerfi sem byggist annars vegar á aðgreiningu kynjanna, sbr. tvískiptingu vinnumarkaðarins, hins vegar á því að karlmenn og þar með karlamenning er viðmiðið, hið rétta, hið æskilega. Kynjakerfið er félagslega ákvarðað og því breytanlegt.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

Kristín Ástgeirsdóttir, *Málsvári kvenna eða „besta sverð íbaldsins“? – Ingibjörg H. Bjarnason og íslensk kvennabreyfing 1915-1930*. Ritgerð til MA-prófs í sagnfræði frá Háskóla Íslands haustið 2002.

„Það er draumur að vera með dáta“, texti úr revíunni *Hver maður sinn skammt* eftir Bjarna Guðmundsson. Upplýsingar frá tónlistardeild Ríkisútvarpsins, haust 2002.

Prentaðar heimildir:

19. júní 1922-1928.

Aðalsteinn Eiríksson, „Saga skólans“, *Kvennaskólinn í Reykjavík 1874-1974* (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1974).

Alþingismannatal (Reykjavík: Skrifstofa Alþingis, 1996).

Alþingistíðindi 1923-1930.

Alþýðublaðið 1922-1926.

Auður Styrkársdóttir, *Kvennaframbæðin 1908-1926* (Reykjavík: Félagsvísindadeild Háskóla Íslands, Örn og Örlygur 1982).

Björg Einarsdóttir, *Úr ævi og starfi íslenskra kvenna III* (Reykjavík: Bókrún, 1986).

Björn Þorsteinsson og Bergsteinn Jónsson, *Íslandssaga til okkar daga* (Reykjavík: Sögufélag, 1991).

Blom, Ida, „Familiemødre og samfundsmødre“ í *Kvinder fra urtid til nutid, fra 1500 til vore dage* (Kaupmannahöfn: Politikens Forlag, 1992).

- Bríet Héðinsdóttir, *Strá í breiðrið. Bók um Bríeti Bjarnhéðinsdóttur byggð á bréfum hennar* (Reykjavík: Svart á hvítu, 1988).
- Hirdman, Yvonne, „Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning“, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 9. árg. (1988), 3. tlb.
- - *Genus – om det stablas föränderliga former* (Lundur: Liber, 2001).
- Hlín* 1926-1931.
- Ingibjörg H. Bjarnason, „Fimmtardómur hinn forni og konurnar“, *Lögrétta*, 25. júní 1930.
- - „Ávarp“, *19. júní*, maí 1922.
- - „Svar til frú Ragnhildur Pétursdóttur Háteigi“, *Vísir*, 29. apríl 1928.
- Jónas Jónsson, „Framsóknarstefnan“, *Eimreiðin* 32. árg. (1926).
- Kennaratal á Íslandi I* (Reykjavík: Oddi, 1958).
- Kent, Susan Kingsley, *Gender and Power in Britain 1640-1990* (London: Routledge, 1999).
- Kosningablað kvenna* (Reykjavík, 1922.)
- Kristín Ástgeirsdóttir, „Kvennaframboðið 1926“, *Afmælisveðja til Háskóla Íslands*, (Akureyri: Hólar, 2003).
- Margrét Guðmundsdóttir, *Aldarspor* (Reykjavík: Hvíta bandið, 1995).
- Morgunblaðið* 1922.
- Ragnhildur Pétursdóttir, *Þingfulltrúi íslenskra kvenna*, sérprent (Reykjavík, 1928).
- - „Öllu snúið öfugt þó“, *Vísir*, 25. júní 1928.
- Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil. Saga Kvenréttindafélags Íslands 1907-1992* (Reykjavík: Kvenréttindafélag Íslands, 1993).
- Sigríður Matthíasdóttir, „Mellemligstidens kvindebevægelse og kampen om kvindernes rolle inden for den islandske nationalstat“, *Kön Makt Váld, Konferencerapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti, Göteborg* (Gautaborg: Historiska institutionen, 2003).
- Sigríður Thorlacius, *Margar blýjar bendur* (Reykjavík: Kvenfélagasamband Íslands, 1981).
- Skólaskýrsla Kvenmaskólans í Reykjavík 1923-1924*.
- Tíminn* 1922-1930.
- Women in World History 1 – A Biographical Encyclopedia*, ritstjórar Anne Commire og Deborah Klezmer (Detroit: Yorkin Publications, 1999).

Guðmundur Jónsson

Hvers kyns velferðarkerfi? Ísland í spegli hinna kvenvænu velferðarkerfa á Norðurlöndum

Sú skoðun er útbreidd að Norðurlönd hafi haft forystu á 20. öld um að styrkja félagslega stöðu og réttindi kvenna og virkja þær til þátttöku í opinberu lífi. Undir lok aldarinnar færði norska fræðikonan Helga Maria Hernes fyrir því rök að þessar breytingar væru smám saman að breyta norrænum samfélögum í kvenvæn („woman-friendly“) velferðarríki.¹ Í greininni er kenningin um hin „kvenvænu“ velferðarkerfi Norðurlanda tekin til skoðunar og fjallað um hvernig umbætur í velferðarmálum á Norðurlöndum fram á síðustu áratugi 20. aldar horfðu við konum. Enn fremur er lagt mat á það hversu vel kenningin á við um Ísland á 20. öld. Hversu hallkvæmt var íslenska velferðarkerfið konum í samanburði við önnur Norðurlönd? Hafði Ísland sérstöðu og ef svo er hvernig er hægt að skýra hana? Hér er ekki ráðist í nákvæma rannsókn á stöðu og réttindum kvenna, heldur aðeins gerð tilraun til að svara ofangreindum spurningum með því að bera saman nokkra þætti velferðarmála á Norðurlöndum frá kynjafræðilegu sjónarmiði og varpa þannig ljósi á tengsl kvenna við velferðarríkið – og hvar finna megi Íslandi stað á slíku norrænu velferðarkorti.

Gagnrýni femínista á velferðarrannsóknir

Rannsóknir á skiptingu lífsgæða beindust lengst af 20. öldinni að því að greina áhrif stéttaskiptingar á ójöfnuð í samfélaginu og hvernig velferðarríkið viðhélði eða drægi úr þeim mismuni sem af henni leiddi. Sókn nýju kvennahreyfingarinnar og þjóðfélagsumrót um og eftir 1970 ruddu nýjum fræðilegum viðhorfum og viðfangsefnum braut og hófu margir sagnfræðingar og félagsvísindamenn að gagnrýna rannsóknir á ójöfnuði og misskiptingu fyrir að vanrækja áhrif kynferðis, ekki síst hvernig velferðarríkið mótar lífskjör og félagslega stöðu karla og kvenna á ólíkan hátt.²

Femínískir fræðimenn töldu að kynferði væri vanrækt vídd í rannsóknum á velferðarríkinu og bentu á að umfangsmikil löggjöf og þjónusta sem undir það féllu hefðu sögulega séð snert konur á annan hátt en karla og haft viðtæk áhrif á kynhlutverk og samskipti kynjanna. Í rannsóknum á sögulegri mótun velferðarríkisins væri einblínt á afmörkuð félagsleg vandamál, veikindi, slys, örorku, elli og atvinnuleysi, en þáttur fjölskyldu og frjálsra félagasamtaka, einmitt þeirra sviða mannfélagsins þar sem konur létu til sín taka, væri vanræktur í uppbyggingu velferðarþjónustu. Sögurit legðu áherslu á að rekja umskiptin frá einstaklingshyggju 19. aldar til samhyggju 20. aldar sem leiddi til sívaxandi umsvifa hins opinbera í heilsugæslu, menntun, velferðarþjónustu og síðast en ekki síst í tryggingamálum. Þungamiðja sagnfræðilegra velferðarrannsókna væri því velferðarþjónusta á vegum ríkisins sem beindist aðallega að þeim sem voru á vinnumarkaði. Það gefur auga leið að þar sem yfirgnæfandi meirihluti fólks á vinnumarkaði voru karlar snerust rannsóknir um „verkakarla frekar en konur og börn, þá sem höfðu verið helstu þiggjendur fátækraaðstöðar áður fyrir“.³ Sænski sagnfræðingurinn Yvonne Hirdmann komst svo að orði að járníðnaðarmaðurinn hafi leikið aðalhlutverkið í söguritum um sænska velferðarríkið,⁴ og má heimfæra þau orð á sagnaritun margra landa.

Samánburður á réttindakerfum, sem er ein öflugasta hefðin í rannsóknum á velferðarríkinu, hefur einnig sætt mikilli gagnrýni. Félagsvísindamenn hafa búið til líkön af velferðarkerfum eftir gæðum og umfangi þeirra réttinda, einkum tryggingaréttinda, sem þau hafa upp á að bjóða. Einna þekktast er flokkunarkerfi Gösta Esping-Andersens sem sett var fram með hliðsjón af helstu stjórnmálastefnum nútímans.⁵ Íhaldssöm kerfi er aðallega

að finna á meginlandi Evrópu, þar sem reynt er að viðhalda hefðbundinni menningu og lífsmáta og tengja velferðarréttindi atvinnu. Í frjálslyndum kerfum eru markaðsöfl ráðandi við mótun lífskjara og ríkisafskipti eru þar af leiðandi takmörkuð. Í þessum flokki eru lönd á borð við Bandaríkin, Kanada og Ástralíu. Loks eru kerfi jafnaðarmanna, sem Norðurlönd eru dæmigerðir fulltrúar fyrir, með almennar tryggingar og víðtæka félagslega þjónustu sem miða að því að jafna lífskjör og eru fjármögnuð að stærstum hluta með sköttum. Grundvallarhugtak Esping-Andersens er *de-commodification*: frelsi frá lífsbjargarskilyrðum markaðsaflanna.

Femínistar hafa gagnrýnt flokkunarkerfi Gösta Esping-Andersens og önnur hliðstæð kerfi fyrir að líta fram hjá kynjavíddinni við flokkun og greiningu á velferðarkerfum. Nauðsynlegt sé að skoða bæði kynbundinn mun réttinda og ólík áhrif velferðarkerfa á karla og konur.⁶ Með því að einskorða greininguna við aðgerðir ríkisvaldsins á vinnumarkaði og sér í lagi tryggingar til handa launafólki, sé horft fram hjá samspili launavinnu, ólaunaðrar vinnu á heimilum og velferðarkerfisins. Í flokkunarkerfi Esping-Andersens er horft fram hjá þeim sem stunda ólaunaða vinnu á heimilum, þar sem konur eru í yfirgnæfandi meirihluta.⁷ En til að skilja hlutskipti kvenna verður að kanna stöðu heimavinnandi kvenna, þess hóps samfélagsins sem hefur öðlast velferðarréttindi fyrst og fremst sem eiginkonur eða dætur útivinnandi karla.

Kynjavídd við greiningu á réttindakerfum

Velferðarríkið óx fram einmitt á sama tíma og *fyrirvinnukerfið* svokallaða (male breadwinner family model) varð að ríkjandi þjóðfélagsviðmiði. Með útbreiðslu markaðsbúskapar aflaði alþýða manna sér helst lífsviðurværis með launavinnu og varð eiginmaðurinn fyrirvinna heimilisins, hann aflaði fjölskyldunni tekna með þátttöku á vinnumarkaði. Eiginkonan helgaði hins vegar fjölskyldunni krafta sína, ólaunuð og „á framfæri eiginmannsins“ samkvæmt opinberum skilgreiningum á stöðu eiginkvenna. Fyrirvinnukerfið varð aldrei allsráðandi, miklu fremur staðalmynd – þjóðfélagslegt *ídeal* – sem náði sennilega mestri útbreiðslu í nokkrum iðnríkjum á síðustu áratugum 19. aldar og í byrjun þeirrar tuttugustu, þá helst meðal millistéttarkvenna. Verkakonur unnu hins vegar að meira eða minna leyti launavinnu.

Fyrirvinnukerfið naut mikillar hylli meðal máttarstólpa samfélagsins, stjórnámamanna, samfélagsrýna og mannvina af báðum kynjum, sem töldu slíka verkaskiptingu milli karla og kvenna einn af hornsteinum samfélagsins, forsendu fyrir velfarnaði einstaklinga, stöðugleika þjóðskipulags og góðu siðferði. Stefna stjórnvalda var mjög í anda þessara hugmynda um fjölskyldu og kynhlutverk og víða voru settar lagalegar skordur við þátttöku kvenna á vinnumarkaði. Tilgangur slíkra laga var ekki síst sá að veita konum og börnum sérstaka vernd gegn óhóflegri og óhollri vinnu í iðnaði og námugreftri og voru þau mikilvægt skref í þróun vinnuverndarlöggjafar víða um lönd. En lögin voru umdeild og töldu margir að þau gerðu körlum hærra undir höfði en konum á vinnumarkaði.⁸

Félagslegar tryggingar og ýmis velferðarþjónusta sem komu til sögunnar á fyrstu áratugum 20. aldar byggðust á fyrirvinnukerfinu í meira eða minna mæli. Þær gerðu ekki endilega greinarmun á körlum og konum en viðhéldu og styrktu þann mismun sem var á vinnumarkaði. Tryggingalöggjöfin var fyrst og fremst sniðin fyrir fólk í fullu starfi á vinnumarkaði. Í fyrstu lögum um sjúkra- og atvinnuleysistryggingar í Bretlandi 1911 voru konur ekki tryggðar nema þær væru í fullri tryggingaskyldri vinnu. Konum á vinnumarkaði var ekki tryggt fæðingarorlof þar sem litið var svo á að karlinn ætti að útvega lífsviðurværi fjölskyldunnar og útvinna kvenna kæmi niður á velferð barnanna og stöðugleika fjölskyldunnar. Þrátt fyrir róttæka endurskoðun og útvíkkun breska velferðarkerfisins eftir 1945 breyttist hlutur kvenna lítið. William Beveridge, hugmyndasmiði nýja kerfisins, var tíðrætt um mikilvægi eiginkvenna og mæðra í viðkomu bresku þjóðarinnar og gerði hann ráð fyrir að konur yrðu áfram háðar framfærslu eiginmanna sinna. Giftum konum var því boðið að borga lægri iðgjöld og fá þá minni bætur í staðinn.⁹

Í sænsku verkalýðshreyfingunni fengu konur (einnig lærlingar og karlar undir 18 eða 21 árs aldri) gjarnan hálfan rétt, greiddu hálf gjöld, fengu hálfar verkfallsbætur og hálfar bætur vegna atvinnuleysis og sjúkdóma.¹⁰ Þetta breyttist ekki að ráði fyrr en um miðjan áttunda áratuginn þegar sett voru jafnréttislög og réttur kvenna aukinn. Hliðstæðar breytingar urðu á meginlandi Evrópu eftir stríð, en umskiptin úr fyrirvinnukerfi yfir í jafnréttissinnaðra kerfi gengu þó mishratt fyrir sig, einna hægst á Írlandi.

Tafla 1. Fyrirvinnuskipan og einstaklingskipan velferðarréttinda skv. Diane Sainsbury

	Fyrirvinnuskipan	Einstaklingskipan
Fjölskyldu- hugmyndafræði	Hjúskapur hafður í hávegum Skýr verkaskipting kynja Húsbóndi = fyrirvinna Eiginkona = umönnun	Hlutleysi gagnvart fjölskylduformi Sameiginlegt hlutverk í fjölskyldu Faðir = fyrirvinna og umönnun Móðir = fyrirvinna og umönnun
Réttindi	Mismunandi milli kynja	Söm fyrir bæði kyn
Grundvöllur réttinda- öflunar	Fyrirvinnuhlutverk	Hver einstaklingur
Hver fær lífeyris- greiðslur?	Húsbóndi/framfærandi	Hver einstaklingur
Viðmið lífeyris- greiðslna	Heimilið/fjölskyldan	Hver einstaklingur
Hver greiðir iðgjöld?	Heimilið/fjölskyldan	Hver einstaklingur
Skattheimta	Sameiginleg fyrir hjón Frád. vegna framfærslu	Sérsköttun hjóna Einstaklingsfrádráttur
Atvinnu- og launastefna	Karlar hafa forgang	Bæði kynin standa jöfn
Vettvangur umönnunar	Fjölskyldan	Ríkið gegnir stóru hlutverki
Umönnunarstörf	Ólaunuð	Greidd að hluta

Heimildir: Diane Sainsbury, *Gender, Equality, and Welfare State*, bls. 42. – Stefán Ólafsson, *Íslenska leiðin*, bls. 234.

Ýmsar fræðikonur á borð við Jane Lewis og síðar Diane Sainsbury hafa reynt að bæta úr ágöllum flokkunarkerfis Esping-Andersens og annarra viðlíkra með því að skoða velferðarkerfin kerfisbundið frá kynjafræðilegu sjónarhorni. Þær hafa einmitt notað fyrirvinnukerfið sem grundvallarviðmiðun við að greina réttindakerfi velferðarríkisins, en sú aðferð gengur þvert á fyrri flokkanir. Skoðað er hvaða kjörum og réttindum konur sæta í ólíkum velferðarkerfum sem mæður, eiginkonur og launað vinnuafl. Í greiningarlíkani Sainsbury er gerður greinarmunur á tvenns konar velferðarkerfum (tafla 1). Í fyrirvinnukerfi er hefðbundin verkaskipting og skýr aðskilnaður milli einkasviðs og opinbers sviðs. Eiginmaðurinn sér fjölskyldunni farborða en konan vinnur ólaunaða vinnu á heimilinu. Fjöl-

skyldan er sú eining sem lögð er til grundvallar í réttindakerfinu og eru réttindi gjarnan tengd fyrirvinnuhlutverkinu. Því eru réttindi eiginmanns og eiginkonu ólík. Þar sem einstaklingsskipan ríkir er ríkisborgararéttur eða búseta í landinu grundvöllur réttinda fremur en atvinna. Gengið er út frá því að hver fullorðinn einstaklingur sé sjálfstæður og ábyrgur fyrir eigin framfærslu, að eiginmaður og eiginkona hafi sameiginleg verkefni og deili með sér fjáröflun og umönnun barna. Sainsbury telur að slík skipan stuðli frekar en fyrirvinnuskipanin að því að jafna stöðu kynjanna. Með samanburði nokkurra landa kemst hún að þeirri niðurstöðu að borgararéttindakerfi sem í gildi eru í sósíaldemókratískum samfélögum Norðurlanda leiði fremur til jafnstöðu kynjanna en markaðshyggið eða atvinnutengdu réttindakerfin á meginlandi Evrópu.

Eins og sést á ofangreindri umræðu um flokkun og greiningu á velferðarkerfum hafa fræðimenn tilhneigingu til að telja Norðurlönd sér á báti, sérstaka tegund í flóru velferðarkerfa. Þetta kemur heim og saman við rannsóknir á velferðarríkinu sem leggja kynjafræðileg sjónarmið til grundvallar.¹¹ Þar nýtur sú túlkun hylli – þótt ekki sé hún óskoruð – að Norðurlönd með Svíþjóð í fararbroddi hafi komið sér upp „kvenvænni“ velferðarkerfum en flest ef ekki öll önnur lönd. Konur hafi þar öðlast efnahagsleg og félagsleg réttindi fyrr en í öðrum löndum og því hafi staða þeirra á heimilum og vinnumarkaði og gagnvart ríkisvaldinu orðið allsérstæð. Hún birtist m.a. í meiri atvinnuþátttöku kvenna en annars staðar og sjálfstæðari og sterkari stöðu í velferðarkerfinu heldur en í þeim löndum þar sem konum voru mörkuð réttindi fyrst og fremst sem eiginkonur og mæður.

Þegar nánar er að gáð sköpuðust þessar aðstæður tiltölulega seint á 20. öldinni. Það var ekki fyrr en eftir stríð að velferðarríki á Norðurlöndum tóku að hallast eindregið á sveif með konum, og í rauninni ekki af miklum þunga fyrr en líða tók á sjöunda áratuginn. Fram eftir öldinni var skarpur greinarmunur gerður á efnahagslegum og félagslegum réttindum kynjanna og verka- og hlutverkaskipting mjög kynbundin alls staðar á Norðurlöndum. Einstaklingsbundin réttindi voru ekki markmið í opinberri félagsmálastefnu heldur miðaði hún að því að styrkja fjölskylduna og þau hefðbundnu kynhlutverk sem hún hvíldi á, þ. á m. húsmóðurhlutverkið. Að þessu leyti var staða kvenna ekkert sterkari en gerðist víða annars staðar í Evrópu. Yvonne Hirdman hefur haldið því fram að sænska velferðarkerfið hafi byggst á nýrri tegund kynbundins mismunar og aðgreiningar. Hún

skoðar velferðarkerfið í Svíþjóð út frá sáttmálahugmyndum og greinir þrjú tímabil í sögu þess: tímabil húsmæðrasáttmála fram til 1961, tímabil jafnréttissáttmála 1961–1976 og tímabil jafnstöðu síðan 1976.¹²

Hvenær og hvernig komst sú skipan á velferðarríki Norðurlanda að kvenvæn sjónarmið urðu ofaná? Í næstu tveim köflum verður stiklað á stóru í sögu norrænu velferðarkerfanna með það í huga að skoða kynbundinn mun og hugað sérstaklega að félagslegum og efnahagslegum hliðum þeirrar þróunar.

Öld húsmóðurinnar á Norðurlöndum 1880–1950

Alls staðar á Norðurlöndum nutu konur minni réttinda og voru skör lægra settar í efnahagslegu og félagslegu tilliti en karlar í upphafi 20. aldar. Réttarþróun var merkilega lík í þessum löndum. Konur urðu fyrst fullveðja undir lok 19. aldar og voru því háðar valdi karlsins um ákvarðanir sem vörðuðu ráðstöfun tekna og eigna.¹³ Þótt langan tíma tæki að

Tafla 2. Áfangar í þróun kvenréttinda á Norðurlöndum

	Danmörk	Finnland	Ísland	Noregur	Svíþjóð
Jafn erfðaréttur kvenna og karla	1857	1878	1850	1854	1845
Ógiftar konur verða lögráða	1857	1864	1861	1863	1863
Giftar konur verða lögráða	1899	1930	1900	1888	1921
Kosningaréttur til sveitarstjórna	1908	1917	1909	1910	1918
Kosningaréttur til þjóðþinga	1915	1906	1915	1913	1919
Konur fá jafnan rétt á við karla til háskólanáms	1875	1901	1911	1884	1873
Jafn réttur til embætta	1921	1926	1911	1938	1925
Jöfn laun fyrir sömu störf hjá hinu opinbera	1919	1962	1945	1959	1947
Jöfn laun fyrir sömu störf á vinnumarkaði	1973	1962	1961	1961	1960
Jafnréttislög	1978	–	1973	–	1980

Heimildir: Christina Bergqvist o.fl. (ritstj.), *Likestilte demokratier?*, bls. 270. – Ida Blom, „Veien til juridisk likestilling“.

koma á jafnrétti kynjanna voru konur á Norðurlöndum samt fyrri til en víða annars staðar að öðlast ýmis borgararéttindi svo og félagsleg og efnahagsleg réttindi. Tafla 2 veitir yfirlit um hvenær konur á Norðurlöndum öðluðust ýmis mikilvæg félagsleg og efnahagsleg réttindi. Á sviði hjúskapar- og sifjaréttar og í barnaverndarmálum voru Norðurlönd í fararbroddi fyrir breytingum sem stuðluðu að auknum rétti kvenna og barna. Hjúskaparlögin á Norðurlöndum sem sett voru á árunum 1909–1929 má líta á sem mikilvæga forsendu, jafnvel hornstein þess velferðarkerfis sem myndaðist á næstu áratugum.¹⁴ Lögin voru löguð að nútímaaðstæðum og komu að mestu á jafnrétti milli kynja, fyrr en annars staðar.

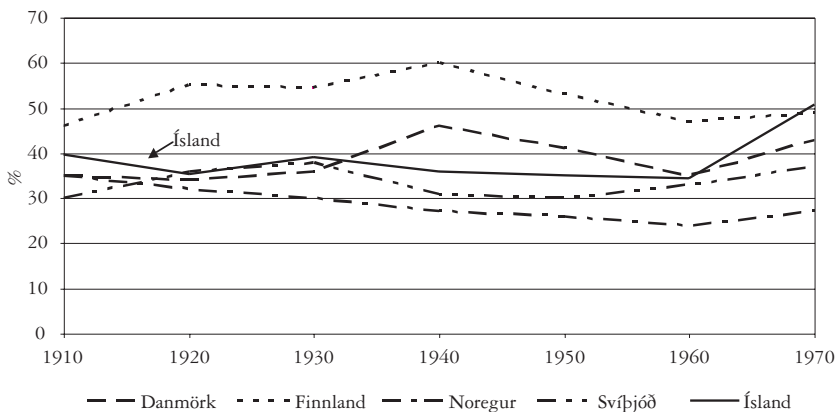
Víkjum næst að efnahagslegri og félagslegri stöðu kynjanna á Norðurlöndum fram yfir síðari heimsstyrjöld og skoðum samspil heimilis og vinnumarkaðar, atvinnuréttindi og skattalöggjöf, og síðast en ekki síst velferðarmál í ljósi kynbundins mismunar. Við hugum einnig að því hvar Ísland stóð í þessum málum.

Húsmæðrabreyfingin og kynskiptur vinnumarkaður

Á bernskuskeiði borgaralegs samfélags í kringum aldamótin 1900 styrktist sú hugmynd í sessi að giftar konur ættu að helga sig heimili og börnum. Eftir því sem slíkum hugmyndum óx fiskur um hrygg hlutu staða og réttindi kvenna að ráðast umfram allt af hlutverkum þeirra sem mæður og eiginkonur: hjónabandið var framfærslustofnun konunnar og heimilið vinnustaður hennar. Borgaralegar kynjahugmyndir þessa tíma hófu móðurina og húsmóðurina til skýjanna og urðu mjög áberandi í umræðu og opinberri stefnu á millistríðsárunum, þrátt fyrir sterkt andóf gegn henni innan kvennahreyfingarinnar.¹⁵

Húsmæðrahugmyndafræðin birtist skýrast í framkvæmd í verkaskiptingu eftir kynjum á heimilum og vinnumarkaði: eiginmaðurinn vann fyrir fjölskyldunni á vinnumarkaði á meðan eiginkonan vann heimavið, sá um heimilisverk og barnauppeldi. Þessi verkaskipting, sem við höfum kallað fyrirvinnukerfi hér að framan, var í hávegum höfð á Norðurlöndum, en hún var stéttbundin. Mest áberandi var hún hjá borgarastéttinni, en breiddist einnig smám saman út meðal verkafólks í bæjum og jafnvel smábænda, þótt í minna mæli væri. Kynjamunur birtist ekki eingöngu á vinnumarkaði heldur var athafnasvið kvenna

Myndrit 1. Atvinnuþátttaka kvenna á Norðurlöndunum 1910–1970

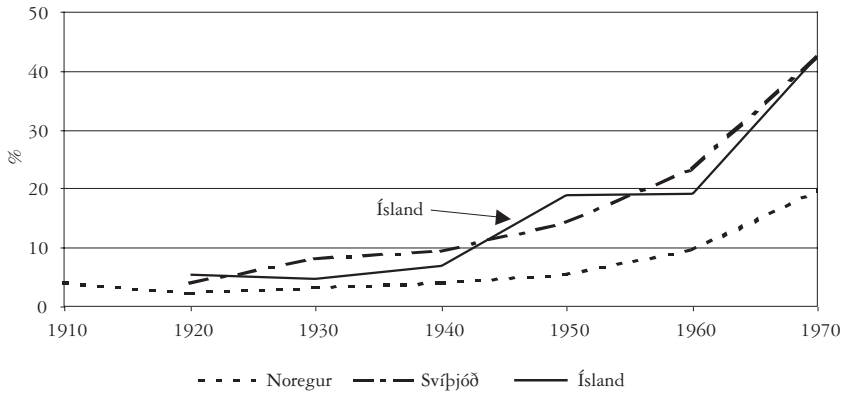

Heimildir: Vattula, K., „Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870-1970)“. – *Hagskinna*, bls. 216.

þrengra en karla; bundið við einkasviðið en karlar voru fulltrúar fjölskyldunnar á opinberum vettvangi.

Kynbundin verkaskipting hafði það í för með sér að þátttaka kvenna á vinnumarkaði var lítil. Myndrit 1 sýnir að atvinnuþátttaka kvenna var jafnan á bilinu 25–50% á Norðurlöndum á tímabilinu 1910–1970, einna lægst í Noregi, en langhæst í Finnlandi. Hér er nauðsynlegt að slá þann varnagla að opinberar tölur um atvinnuþátttöku kvenna eru ófullkomnar og ekki algerlega sambærilegar milli landanna. Samsvarandi hlutfall hjá körlum var um og yfir 90%. Þetta lága hlutfall meðal kvenna stafaði fyrst og fremst af lítilli atvinnuþátttöku giftra kvenna, sem var innan við 10% fram til síðari heimsstyrjaldar í þeim þrem löndum sem höfundur hefur upplýsingar um (sjá myndrit 2). Ekki hefur verið rannsakað að neinu ráði hversu útbreitt fyrirvinnukerfið varð á Íslandi á mótunartíma iðnaðarsamfélagsins, en opinberum tölum um atvinnuþátttöku kvenna er varhugavert að treysta einum og sér.¹⁶

Myndrit 2. Atvinnuþátttaka giftra kvenna á Norðurlöndunum 1910–1970

Heimildir: Sjá myndrit 1.

Myndrit 1 og 2 bera það þó með sér að atvinnuþátttaka kvenna hafi verið í hærra lagi á Íslandi miðað við önnur Norðurlönd. Í Finnlandi var útivinna kvenna að jafnaði mest en Danmörk og Ísland koma þar á eftir með áþekkt hlutfall. Hið fremur háa hlutfall á Íslandi skýrist einkum af því að giftar konur voru hlutfallslega færri en annars staðar á Norðurlöndum og hafði svo verið frá fornu fari.

Tafla 3. Samsetning vinnuafls eftir kynjum í helstu atvinnuvegum 1910 og 1960
Hlutfallsleg skipting, %

	1910		1960	
	karlar	konur	karlar	konur
Landbúnaður	80	20	78	22
Fiskveiðar	100	0	98	2
Fiskvinnsla	18	82	61	39
Vefjariðnaður, fatagerð	25	75	35	65
Annar iðnaður	96	4	81	19
Byggingastarfsemi	96	4	99	1
Verslun	82	18	62	38
Samgöngur	92	8	93	7
Póst- og símaþjónusta	70	30	48	52
Banka- og tryggingastarfsemi	95	5	62	38
Opinber þjónusta	55	45	39	61
Heimilisþjónusta (vinnumennska)	0	100	1	99

Heimild: Hagskinna, bls. 218–221.

Konur voru ekki aðeins miklu færri en karlar á vinnumarkaði heldur var vinna kvenna bundin við ákveðin störf. Tafla 3 sýnir hve kynskiptur íslenski vinnumarkaðurinn var fram eftir 20. öld. Sjómennska, iðnaðar- og byggingarstörf, flutningastarfsemi og störf í peningastofnunum voru eindregin karlastörf, en konur voru yfirgnæfandi í fiskvinnslu og vefjar-iðnaði. Sé rýnt í manntöl um vinnuafli í einstökum störfum kemur í ljós að helstu kvennastörfin eru saumastörf, fiskvinnsla, hraðritunar- og vél-ritunarstörf, afgreiðsla í búðum, veitingaþjónusta, ræstingar og þvottar, fatahreinsun og heimilisþjónusta.

Atvinnu- og skattamál

Í samræmi við húsmæðrahugmyndafræðina veittu lög og venjur körlum forgang að vinnumarkaði. Karlar ætluðust til þess að konur sinntu heimilunum og víða var andstaða hjá körlum gegn því að konur gengju í verkalyðsfélög. Á Íslandi var konum ekki heimilt að ganga í Dagsbrún og önnur verkalyðsfélög og stofnuðu þær þá sín eigin félög. Sums staðar á Norðurlöndum var gengið lengra. Í Noregi samþykktu samtök verkalyðsfélaga (LO) bann við inngöngu kvenna árið 1926 og í kjölfarið neituðu margir atvinnurekendur giftum konum um vinnu. Bannið var í gildi í 12 ár.¹⁷ Í atvinnuleysinu á kreppuárunum gengu karlar víða fyrir um vinnu og sama átti við um atvinnubótavinnu á vegum ríkis eða sveitarfélaga. Þegar farið var að skrá atvinnulaust fólk í Reykjavík 1931 gáfu engar konur sig fram, þótt margar þeirra reiddu sig á launavinnu.¹⁸ Kvenréttindafélag Íslands (KRFÍ) hafði frumkvæði að því um haustið að stofna Vinnumiðstöð kvenna með stuðningi bæjaryfirvalda til að útvega konum vinnu. Mörg störf voru ekki talin hæfa konum og flestar leituðu þær í störf sem tengdust hefðbundnum kvennaverkum eða hlutastörf sem hægt var að samræma heimilisstörfum.

Löggjöf um skattamál hjóna réð miklu um fjárhagslegt sjálfstæði og atvinnuþátttöku kvenna. Alls staðar á Norðurlöndum tíðkaðist *samsköttun hjóna* á fyrstu áratugum 20. aldar. Tekjur hjóna voru lagðar saman og þær skattlagðar sem um einn skattþegn væri að ræða. Það merkti að tekjur hjóna lentu gjarnan í hærri skattþrepi en einstaklinga, eftir því sem stig-hækkun skatta og útsvars var meiri. Með vaxandi atvinnuþátttöku kvenna

eftir síðari heimsstyrjöldina gætti vaxandi óánægju með þessa löggjöf, „hjónavígsluskattinn“ eins og farið var að nefna samsköttunina, vegna þess að hún íþyngdi giftu fólki.¹⁹ Á Norðurlöndum var komið til móts við gagnrýni á skattalöggjöfina m.a. með „hjónaafslætti“ af sköttum eða með því að gera ákveðinn hluta tekna konunnar skattfrjálsan. Árið 1922 var farið að veita hjónaafslátt í Danmörku, en löngu síðar eða 1958 var fyrst breyting gerð á þessum málum á Íslandi þegar ákveðið var að gera helming af tekjum eiginkonu skattfrjálsan og heimila jafnframt sérsköttun hjóna.²⁰ Þessi breyting varð án efa til þess að hvetja konur til að vinna utan heimilisins. Það var ekki fyrr en á áttunda áratugnum sem löggjöf á Norðurlöndum hneigðist til sérsköttunar, í Danmörku árið 1970 (samsköttun eigna 1983), í Svíþjóð 1971 og Íslandi 1978.²¹ Í Noregi var sérsköttun heimil árið 1964.

Velferðarkerfið

Fram yfir síðari heimsstyrjöld var höfuðmarkmið félagslegra trygginga alls staðar á Norðurlöndum að tryggja afkomu og öryggi fólks á vinnumarkaði. Það voru því útivinnandi karlar sem nutu bóta úr tryggingakerfinu, en konur nutu þeirra fyrst og fremst sem eiginkonur útivinnandi karla. Hér ber einkum að nefna þrjár mikilvægar tegundir trygginga: slysbætur, sjúkrabætur og atvinnuleysisbætur. Ellilífeyrir var annars eðlis, bundinn við fólk sem hafði náð tilteknum aldri og var óháður því hvort fólk hefði verið í vinnu. Noregur er þó undantekning fram til ársins 1937, því aðeins þeir fengu lífeyri sem höfðu verið á vinnumarkaði. Ellilífeyrir var því konum mikil réttindabót og enn frekar vegna þess að þær lifðu lengur en karlar og voru góður meirihluti aldraðra.

Verkalýðshreyfingin og flokkar hennar höfðu forystu um að koma á alþýðutryggingum og bæta kjör og aðstæður á vinnustað. Samhæfing heimilisstarfa og launavinnu var almennt talin einkamál fjölskyldunnar og utan verkahringis stjórnmalanna. Margar konur innan og utan verkalýðshreyfingarinnar snerust gegn þessum viðhorfum og höfðu frumkvæði að annars konar félagslegum umbótum, ekki síst þeim sem beindust að fjölskyldum og börnum. Þar bar hæst barátta þeirra fyrir bættum kjörum einstæðra mæðra. Það var þó langt í frá að innan kvennahreyfinganna væri eining um hvert skyldi stefna í velferðarmálum og öðrum mál-

um sem lutu að konum.²² Ida Blom telur að greina megi tvö meginviðhorf hjá konum á árunum milli stríða. Annað má kenna við velferðarfemínisma sem gekk út frá sérstöðu kvenna og þörf fyrir sérstakar ráðstafanir þeim til handa, t.d. með því að bæta kjör mæðra og barna. Hitt viðhorfið kallar hún jafnréttisfemínisma sem stefndi að því að jafna sem mest lagalegan og félagslegan mun kynjanna svo að konur gætu unnið úti og tekið þátt í opinberu lífi til jafns við karla. Á Íslandi og annars staðar féll húsmæðrahreyfingin í stórum dráttum undir fyrra viðhorfið með Sigrúnu Blöndal, Ragnhildi Pétursdóttur og Guðrúnu Lárusdóttur í fararbroddi, en jafnréttissinnarnir Bríet Bjarnhéðinsdóttir, Laufey Valdimarsdóttir, Inga Lára Lárusdóttir og Ingibjörg H. Bjarnason undir hið síðara.²³

Á árunum milli stríða var mikil umræða um fjölskyldumál hvarvetna á Norðurlöndum og var m.a. tekist á um hversu langt ætti að ganga í opinberum stuðningi við fjölskyldur og börn, sem var af skorum skammti. Ríkisvaldið hafði uppi nokkra tilburði til að bæta stöðu mæðra og barna.²⁴ Norðmenn höfðu frumkvæði á alþjóðavísu að því að auka rétt kvenna og barna með setningu barnaverndarlaga árið 1915, sem kennd eru við fyrsta félagsmálaráðherrann Johan Castberg, og veittu óskilgetnum börnum jafnan rétt á við skilgetin til nafns og arfs eftir föður.²⁵ Mágkona hans, Katti Anker Møller, var ötul í baráttu fyrir auknum stuðningi við mæður og börn. Árið 1919 kom Oslóborg upp tryggingum fyrir einstæðar mæður og fylgdu mörg bæjarfélög í kjölfarið.²⁶ Bætt heilsugæsla og aðbúnaður barna í skólum, t.d. skólamáltíðir, voru einnig baráttumál af þessu tagi.

Á fjórða áratugnum beindist félagsmálastefnan meir og meir að því að aðstoða fjölskyldur sem ekki féllu að ríkjandi fjölskyldugerð, ekkjur og einstæðar mæður sem ekki höfðu karl til að vinna fyrir heimilinu.²⁷ Í Danmörku var komið á fót hjálparstofnunum fyrir mæður árið 1939 og fengu þá einstæðar mæður í fyrsta skipti opinberan stuðning.²⁸ Árið 1937 tók hið opinbera í Svíþjóð að greiða einstæðum mæðrum meðlag ef feður stóðu ekki í skilum. Umræða um málefni fjölskyldunnar spratt einnig af áhyggjum af lækkanði fæðingartíðni og þeirri óheillaþróun sem talin var henni samfara. Þetta var mest áberandi í Svíþjóð og vakti bók hjónanna Alva og Gunnar Myrdals, *Krisen i befolkningsspørsmålet*, frá árinu 1934 mikla athygli, en í henni lögðu þau til að almannavaldið létti undir með barnafjölskyldum og auðveldaði útivinnandi konum að stofna fjölskyldur og eignast börn.²⁹

Réttur einstæðra mæðra og barna þeirra var styrktur á Íslandi með lögum árið 1921 sem kváðu á um að hið opinbera greiddi meðlag með óskilgetnu barni, hvort sem faðirinn endurgreiddi það eða ekki. Norsku barnaverndarlögin frá 1915 voru höfð til fyrirmyndar og náðist sú mikilvæga réttarbót fram í þessum lögum að óskilgetin börn fengu erfðarétt eftir föður og föðurfrændur.³⁰ Ekkjur og fráskildar mæður nutu ekki sérstaks stuðnings hins opinbera á Íslandi og urðu að reiða sig á eigin vinnu og aðstoð fjölskyldu og vina ef eitthvað út af bar. Þó var eiginkonum flestra verkamanna á sjó og landi sem fórust af slysförum tryggðar dánarbætur með lögum um slysatryggingar árið 1925. Sambærilegar bætur voru fyrir ekkjumenn og var því um jafnrétti milli kynja að ræða allt frá fyrstu almennu lögunum um slysatryggingar.³¹ Mæðrastyrksnefnd var stofnuð á vegum KRFÍ í kjölfar sjóslyss árið 1928 sem gerði mörg börn föðurlaus. Eitt aðalbaráttumál nefndarinnar var að einstæðar mæður, hvort heldur ógiftar konur og fráskildar eða ekkjur, fengju meðlag með börnum sínum svo og mæðralaun til framfærslu fjölskyldunnar. Eftir ítrekaðar tilraunir náðist fram í framfærslulögunum árið 1935 ákvæði um „óendurkræfan styrk“ handa mæðrum með börnum sínum, en það voru sömu réttindi og ógiftar mæður höfðu haft frá 1921.³² Fyrstu barnalögin voru sett árið 1932 að norskri fyrirmynd. Barnaverndarnefndir voru stofnaðar um allt land til að fylgjast með velferð barna. Frá þeim tíma hafa íslensk lög í öllum aðalatriðum fylgt norrænum rétti varðandi barnavernd.³³

Einn liður í að styrkja stöðu mæðra var að veita þeim orlof eftir barnsfæðingar og á öllum Norðurlöndum var kominn vísir að slíku fyrir 1940.³⁴ Svíþjóð ruddi brautina með lögum árið 1900 sem veittu mæðrum rétt til fjögurra vikna fæðingarleyfis, en fyrst árið 1937 var komið á mæðrastyrk handa öllum konum. Í íslensku alþýðutryggingalögunum frá 1936 var heimilt að greiða styrk vegna barnsfæðinga.³⁵

Á sveif með konum: velferðarríkið á Norðurlöndum eftir 1950

Eftir seinna stríð fóru áherslur á Norðurlöndum að breytast og smám saman þokaðist grundvöllur velferðarkerfisins frá fyrirvinnukerfi í átt til

einstaklingsskipunar. Komið var á réttindum og þjónustu sem auðvelduðu þátttöku kvenna í atvinnulífinu, jöfnuðu stöðu kynjanna og gerðu konur sjálfstæðari í félagslegu og efnahagslegu tilliti. Greina má tvær meginumbótahrinur sem fólu í sér aukin réttindi konum til handa.

Sú fyrri hófst með stórtækri endurskoðun og útvíkkun velferðarkerfisins hvarvetna á Norðurlöndum eftir stríð. Tryggingalöggjöf tók stakka-skiptum með því að leggja ríkisborgararétt til grundvallar réttindum og kveða á um fastar bætur, óháðar efnahag eða kyni. Stuðningur við fjölskyldur, mæður og börn var aukinn með stofnun nýrra bótaflokka s.s. barnalífeyris, ekknalífeyris og mæðrastyrs.³⁶

Ísland varð fyrst Norðurlanda til að koma á samræmdu kerfi trygginga með almannatryggingalögunum árið 1946. Í þeim voru margar nýjungar sem veittu konum aukinn rétt. Ekkjum og elli- og örorkulífeyrisþegum sem höfðu börn innan við 16 ára aldurs á framfæri sínu, var veittur barnalífeyrir. Munaðarlaus börn öðluðust rétt á barnalífeyri. Ekknaþætur voru í fyrsta skipti veittar konum yngri en 67 ára, að hámarki til níu mánaða. Nú fengu giftar konur rétt til sjúkradagpeninga ef eiginmenn þeirra gátu ekki séð þeim farborða og var ákvæðið víkkað út til gíftra heimavinnandi kvenna árið 1949.³⁷ Fjölskyldubætur (barnabætur) voru enn ein nýjungin en þær voru greiddar foreldrum með 4 börn eða fleiri á framfæri sínu, en árið 1960 var farið að miða þær strax við fyrsta barn.³⁸ Árið 1953 náðu fjölskyldubætur einnig til ekkna og einstæðra mæðra og voru slíkar bætur nefndar mæðralaun.³⁹

Þótt almannatryggingalögin hafi verið konum til hagsbóta gekk hugmyndin um fyrirvinnukerfið eins og rauður þráður í gegnum þau, réttur eiginkonu valt enn á stöðu og afkomu eiginmannsins. Þetta gat einnig komið niður á körlum, því ekkjar fengu ekki sambærilegar bætur á við ekkjur, þar sem gert var ráð fyrir að þeir væru aðalframfærendur fjölskyldunnar. Þessum ágöllum mótmælti KRFÍ og fleiri samtök á árunum 1946–1948.⁴⁰ Í fyrirvinnukerfinu var fjölskyldan höfð sem aðalviðmiðun en ekki einstaklingurinn. Þetta kemur glögg fram í greiðslu elli- og örorkubóta, sem tengdar voru tekjum maka allt frá upphafi, enda þótt meginregla laganna hafi verið að allir ættu að hafa sama lífeyri. Jafnrétti karla og kvenna í tryggingalöggjöfinni var ekki náð að fullu fyrir en með breytingum á árunum 1972–1974.⁴¹

Síðari umbótahrinan hófst á sjöunda áratugnum og tengdist örum

breytingum á högum kvenna, m.a. stórauðinni atvinnuþátttöku þeirra sem kallaði á aukna félagslega þjónustu og aðstoð við fjölskyldur.⁴² Jafnframt ýtti útvinna og meiri menntun kvenna undir sjálfstæði þeirra. Fjölskyldulíf tók einnig breytingum, konur gátu nú betur stjórnað barn-eignum með tilkomu nýrra getnaðarvarna sem urðu ásamt öðru til að draga úr fæðingum um og eftir miðjan sjöunda áratuginn. Einstæðum mæðrum fylgði ört vegna tíðari barneigna utan hjónabands og fjölgunar hjónaskilnaða. Þetta voru uppgangstímar hinnar nýju kvennahreyfingar sem mótaði mjög viðhorf í kvennabaráttu næstu áratugina og átti drjúgan þátt í því að gera einkasviðið að pólitísku viðfangsefni. Á Norðurlöndum varð fjölskyldustefna hluti af pólitískri stefnumótun á sjötta og sjöunda áratugnum og miðuðust aðgerðir stjórnvalda einkum við að auðvelda konum þátttöku á vinnumarkaði t.d. með auknum fjölskyldubótum í tryggingakerfinu, stuðningi við einstæðar mæður og eflingu dagvistargæslu. Konur höfðu náð formlegu, lagalegu jafnrétti til jafns við karla, en nú beindist baráttan að því að jafna stöðu kynjanna með virkum aðgerðum.⁴³

Almenn dagvistarþjónusta, sem veitt var og fjármöggnuð af hinu opinbera, myndaði einn af hornsteinum hinnar nýju félagsmálastefnu og varð til þess að auðvelda konum þátttöku á vinnumarkaði. Samtímis skapaði hún og önnur ört vaxandi félagsleg þjónusta á vegum hins opinbera fjölmörg störf sem konur sóttust eftir. Í mörgum tilvikum var enda um að ræða tilfærslu á störfum kvenna frá heimilum út á vinnumarkaðinn eins og umönnun barna og aldraðra og hjúkrun eru ágæt dæmi um.

Upphaflega höfðu börn sem stóðu höllum fæti notið forgangs í dagvistun, en eftir 1960 var stefnt að því að veita öllum börnum aðgang. Danir voru fyrstir Norðurlandabjóða til að setja almenn lög um dagvistun árið 1964, síðan komu Finnar, Íslendingar og Svíar árið 1973, og Noregur árið 1975. Öll löndin komu sér upp dagvistarþjónustu á vegum hins opinbera sem var öllum opin, en meðan skortur var á barnaheimilisplássum nutu ákveðnir hópar barna forgangs (t.d. börn einstæðra foreldra og námsmanna á Íslandi). Í Danmörku og Svíþjóð var uppbygging barnaheimila hröðust og þjónustan víðtækust, en hægar gekk hún á Íslandi, í Noregi og Finnlandi. Þar var ríkari áhersla lögð á dagvistun hluta úr degi, vistun utan stofnana og vistun barna á aldrinum 3–6 ára.

Á Íslandi varð hlutur félagasamtaka mjög stór um áratugaskeið eins

og starf Sumargjafar ber vitni um, en hún rak tugi dagvistarheimila í Reykjavík. Það var ekki fyrr en árið 1978 að Reykjavíkurborg tók yfir þessa starfsemi.⁴⁴ Dagvistunarþjónusta fyrir börn byggðist hægar upp en annars staðar á Norðurlöndum, þrátt fyrir að þörfin væri jafnvel meiri vegna ört vaxandi atvinnuþátttöku kvenna. Árið 1973 voru sett lög um dagvistarþjónustu fyrir börn þar sem stefnt var að því að hýsa öll börn fram að skólaskyldualdri. Á næstu árum varð ör uppbygging og tvöfaldaðist leikskólarými á árunum 1974–1984.⁴⁵ Engu að síður voru leikskólar fjarri því að anna eftirspurn. Árið 1981 var hlutfall barna á aldrinum 3–6 ára í dagvistun 41% á Íslandi, 47% í Danmörku, 37% í Finnlandi, 35% í Noregi og 65% í Svíþjóð. Á síðustu tveim áratugum aldarinnar dró saman með löndunum svo að undir lok aldarinnar var hærra hlutfall barna á aldrinum 3–6 ára á dagvistarheimilum á Íslandi en annars staðar á Norðurlöndum. Þess ber þó að gæta að meiri hluti barnanna á Íslandi var í hlutadagsvistun.⁴⁶

Jafnréttisstefnan og stuðningur við konur með velferðarréttindum voru mikilvægar ástæður fyrir því að konur sóttu út á vinnumarkaðinn eftir stríð, einkum eftir 1960. Atvinnuþátttaka kvenna frá 1960 til 1971 jókst úr 34% í 51% og undir lok aldarinnar var hlutfallið komið í tæp 80%.⁴⁷ Lög um sömu laun fyrir sömu vinnu voru samþykkt alls staðar á Norðurlöndum í byrjun sjöunda áratugarins nema í Danmörku, þar sem þau voru samþykkt árið 1973 (sjá töflu 2). Það var hins vegar þrautin þyngri að hrinda lögunum í framkvæmd því að vinnumarkaðurinn gerði eftir sem áður upp á milli kynjanna.

Í sumum löndum hefur ólaunuð vinna kvenna verið metin með því að veita foreldrum barna- og fjölskyldubætur. Á Norðurlöndum hefur hins vegar verið gengið út frá víðtækri atvinnuþátttöku kvenna og áhersla lögð á að veita konum (og síðar körlum) rétt til launaðs fæðingarorlofs. Er rétturinn á þessu sviði víðtækari en í öðrum löndum.⁴⁸ Með tryggingalöggjöfinni upp úr stríði lögleiddu allar norrænu þjóðirnar fæðingarorlof.⁴⁹ Sænskar konur fengu rétt til greiðslu þriggja mánaða orlofs árið 1954 sem aukið var í sex mánuði árið 1974 og 12 mánuði árið 1989. Í Danmörku var komið á 11 vikna fæðingarorlofi árið 1956 sem aukið var í 14 vikur árið 1972. Í Finnlandi var konum veitt 54 daga orlof árið 1964 sem smám saman hefur verið aukið í $10\frac{1}{2}$ mánuð. Í Noregi var komið á tíu vikna fæðingarorlofi árið 1956, sem aukið var í 12 vikur árið 1977 og

nokkrum sinnum eftir það. Nú er orlofið þar 42 vikur á fullum launum. Körlum hefur verið veitt fæðingarorlof á síðari árum, oftast sem viðbót við orlof kvenna.

Samkvæmt íslensku almannatryggingalögunum 1946 áttu konur rétt á fæðingarstyrk (80 krónur við hverja fæðingu), auk þess sem útivinnandi konur fengu 140 krónur á mánuði í 3 mánuði. Greiðsla til giftra kvenna var háð því að eiginmaður gæti ekki séð fyrir eiginkonu. Þannig var gert ráð fyrir karlinum sem framfæranda. Árið 1951 var þessu breytt þannig að allar konur fengu fæðingarstyrk. Konur í starfi hjá ríki og bæ fengu fæðingarorlof á fullum launum í 90 daga frá árið 1954, en það var fyrst með lögum árið 1975 að þessi réttur náði til allra kvenna á vinnumarkaði (styrkur miðaður við atvinnuleysisbætur). Árið 1980 var öllum konum tryggður réttur til fæðingarorlofs og greiðslna frá Tryggingastofnun ríkisins. Fengu heimavinnandi konur sem nam þriðjungi fullrar greiðslu. Árið 1987 var fæðingarorlofið lengt úr þremur mánuðum í sex mánuði og báðum foreldrum gefinn kostur á að skipta því með sér. Árið 2000 varð sú róttæka breyting gerð að komið var á í áföngum til ársins 2003 9 mánaða fæðingarorlofi, þar af þrír mánuðir í mæðraorlof, þrír í fedraorlof og þrír mánuðir sem foreldrar geta ráðstafað sjálfir.

Rétti til fæðingarorlofs var háttað á ýmsa lund á Norðurlöndum, eins og sést á þessari rakningu. Íslendingar greina sig nokkuð frá öðrum Norðurlandabúum vegna þess hve hægt þeir fóru sér í þessum efnum, en þegar nær dró aldamótum minnkaði munurinn verulega á milli landanna.

Niðurstaða

Á síðustu áratugum hefur mönnum orðið æ ljósara hve ólík tengsl kynjanna við velferðarkerfið eru og hafa verið; það hefur til skamms tíma verið innréttað á allt annan hátt fyrir karla og konur. Margir fræðimenn, einkum af kvenkyni, telja að Norðurlönd hafi fetað sérstaka leið í þessu efni og komið sér upp „kvenvænum“ velferðarkerfum. Í umræðunni hefur þó oft gleymst að þessi skipan velferðarmála er tiltölulega ný af nálinni og tók ekki á sig skýra mynd fyrr en á síðustu áratugum 20. aldar. Fram eftir öldinni var fyrirvinnukerfið ríkjandi viðmið á Norðurlöndum og verkaskipting mjög kynbundin líkt og annars staðar gerðist í Evrópu.

Öll Norðurlönd komu sér þó snemma upp fjölskyldulöggjöf (hjúskaparétti, sifjarétti, barnavernd o.fl.) sem tryggði jafnrétti eða jafnari stöðu fyrir lögum en víðast annars staðar. Norðurlönd voru einnig snemma til að tryggja konum meiri félagsleg og efnahagsleg réttindi að lögum (t.d. jafnan rétt til starfa og jöfn laun) en víða annars staðar. Þessi réttarþróun var mikilvæg undirstaða fyrir sókn kvenna til jafnstöðu á ofanverðri 20. öld. Eftir 1960 hneigðist velferðarkerfið markvisst í þá átt að jafna mun á kynjum bæði með því að afnema það lagalega ójafnrétti sem enn var til staðar (t.d. í réttindakerfinu og með sérsköttun hjóna) og með virkum aðgerðum til að jafna stöðu kvenna og karla (fæðingarorlof, dagvistunarþjónusta). Atvinnuþátttaka kvenna varð meiri á Norðurlöndum en annars staðar í heiminum. Segja má að á sjöunda og áttunda áratugnum hafi fyrirvinnukerfinu verið kastað fyrir róða í félagsmálapolítík og gengið út frá því að bæði hjónin ynnu fyrir fjölskyldunni. Þannig hafa umbætur í tryggingakerfinu og stóraukin félagsleg þjónusta sveigt norrænu velferðarkerfin í áttina að einstaklingsskipan.

Ísland var ekki eftirbátur annarra Norðurlanda í löggjöf um jafnrétti kynjanna. Hér á landi var löggjöf í stórum dráttum samstiga löggjöf annarra Norðurlanda fram yfir stríð. Atvinnuþátttaka var síst minni (jafnvel meiri í upphafi 20. aldar) á Íslandi en almennt gerðist. Með hraðri útbenslu velferðarríkisins eftir seinna stríð virðist munur á velferðarréttindum milli Íslands og annarra Norðurlanda fremur hafa legið í almennt minni réttindum og bótum en því að konur hefðu takmarkaðri rétt en gerðist annars staðar á Norðurlöndum. Með stóraukinni félagsþjónustu á Norðurlöndum eftir 1960, dró enn frekar í sundur með Íslendingum og öðrum Norðurlandabúum í mikilvægum málaflokkum sem snertu hagsmuni kvenna. Hér má nefna bæði fæðingarorlof og dagvistun barna sem komu síðar til sögu á Íslandi og í Noregi. Þegar farið var að viðurkenna þennan málaflokk sem viðfangsefni opinberrar félagsmálastefnu á Íslandi á áttunda áratugnum, tók við tímabil örrar uppbyggingar félagsþjónustu og jafnstöðuhugmyndir nutu vaxandi pólitísks stuðnings. Undir aldarlok hafði aðstöðumunur kvenna á Íslandi minnkað mikið í samanburði við Norðurlönd.

Íslandi svipar mest til Noregs að því leyti að uppbygging ýmissa þátta velferðarþjónustu sem sneri að konum varð hægari en í Svíþjóð, Danmörku og Finnlandi. Í Noregi hélt þó fyrirvinnukerfið lengur velli og

atvinnuþátttaka kvenna var minni en á Íslandi. Fyrirvinnukerfinu var kastað fyrir róða á Íslandi á tiltölulega skömmum tíma. Konur streymdu út á vinnumarkaðinn og fljótlega byggðist afkoma flestra fjölskyldna á tveimur fyrirvinnum í stað einnar. Þessu fylgdi aukið álag fyrir mæður, sem nú urðu að deila tíma sínum milli barnauppeldis, heimilisstarfa og útivinnu, og hélst þjónusta við fjölskyldur engan veginn í hendur við eftirspurnina. Sjálfshjálparstefnan var í hávegum höfð eins og á svo mörgum öðrum sviðum velferðarmála, fjölskyldunum sjálfum var látið eftir að samrýma heimiliss törf, umönnun barna og útivinnu þegar sókn kvenna var sem mest út á vinnumarkaðinn á áratugunum 1960–1980. Þetta var „íslenska leiðin“ til aukinnar einstaklingsskipunar velferðarréttinda.

- ¹ Helga Maria Hernes, *Welfare State and Women Power*.
- ² Helga Maria Hernes, *Welfare State and Women Power*. – Pateman, Carole, *The Sexual Contract*. – Koven, Seth og Sonya Michel, „Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain and the United States, 1880–1920“, bls. 1076–1108. – Arnlaug Leira, *Welfare States and Working Mothers*. – Jane Lewis, „Gender and the Development of Welfare Regimes“, bls. 159–73. – Diane Sainsbury, *Gender, Equality, and Welfare States*.
- ³ Peter Flora og Arnold J. Heidenheimer (ritstj.), *The Development of Welfare States in Europe and America*, bls. 27.
- ⁴ Yvonne Hirdmann, „Genusanalys av välfärdsstaten: utamaning av dikotomierna“, bls. 70–71.
- ⁵ Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. – Sjá einnig Stefán Ólafsson, *Íslenska leiðin*, bls. 180–195.
- ⁶ J. Lewis, „Gender and the Development of Welfare Regimes“. – J. O'Connor, „Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes.“ – J. Lewis, (ritstj.), *Women and Social Policies in Europe*. – Diane Sainsbury, (ritstj.), *Gendering welfare states*.
- ⁷ J. Lewis, (ritstj.), *Women and Social Policies in Europe*, bls. 13–14.
- ⁸ Sjá t.d. Anne Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til*, bls. 115–116. – J. Lewis, „Gender and the Development of Welfare Regimes“, bls. 163.
- ⁹ J. Lewis (ritstj.), *Women and Social Policies*, 16–17.
- ¹⁰ Klas Åmark, „Arbetarrörelsen, socialförsäkringssystemet och genusordningen 1932–1970“, bls. 259–65.
- ¹¹ Hernes, *Welfare State and women Power*. – Arnlaug Leira, „The Womenfriendly Welfare State? The Case of Norway.“ – Birte Siim, „The Gendered Scandinavian Welfare States: The Interplay between Women's Roles as Mothers, Workers and Citizen in Denmark“, bls. 25–26.

- 12 Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta*. – Sama, „Med kluven tunga. LO och genusordningen.“
- 13 Ida Blom, „Veien til juridisk likestilling“, bls. 61.
- 14 Sbr. t.d. ritsafnið *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, einkum grein David Bradleys, „Family Laws and Welfare States“, bls. 37–66.
- 15 Kary Melby, „Husmorens epoke 1900–1950.“ – Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 191–194.
- 16 Sjá helst Sigríður Th. Erlendsdóttir, „Reykvískar konur í atvinnulífinu 1880–1914“, bls. 41–61.
- 17 Elisabet Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk i Norge og Sverige“, bls. 75.
- 18 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 176.
- 19 Þóra Ágústsdóttir, „Heimavinna eða útvinnna?“, bls. 26–31. – Sjá einnig Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 257–70.
- 20 Þóra Ágústsdóttir, „Heimavinna eða útvinnna?“, bls. 31. – Erla Þórðardóttir, „Félagslegar aðstæður kvenna“, bls. 120–126.
- 21 Sjá m.a. Ravn, „Gender, Taxation and The Welfare State“, bls. 114, 125.
- 22 Ida Blom, „Familiemødre og samfundsmødre“, bls. 725.
- 23 Kristín Ástgeirsdóttir, „Málsvari kvenna eða „besta sverð íhaldsins“? Ingibjörg H. Bjarnason og íslensk kvennahreyfing 1915–1930“, skiptir konum í fjóra hópa eftir afstöðu til málefna kvenna: kvenfrelskonur (Bríet, Laufey, Ingibjörg, Inga Lára o.fl.), hóp kvenna sem voru skyldar þeim hugmyndalega en lögðu áherslu á mæðrahlutverkið (Aðalbjörg Sigurðardóttir og Guðrún Lárusdóttir), forsvarskonur húsmæðrastefnunnar (Ragnhildur Pétursdóttir, Halldóra Bjarnadóttir og Guðrún J. Briem) og eindregna húsmæðrasinna til sveita (Sigrún Blöndal og Sigurlaug Knudsen), bls. 42–62. – Sjá einnig Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, bls. 446–55.
- 24 Inger Elisabeth Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk“, bls. 67–84.
- 25 Øyvind Bjørnsson, og Inger Elisabeth Haavet, *Langsomt ble landet et velferdssamfunn*, bls. 111–119.
- 26 Inger Elisabeth Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk“, bls. 70.
- 27 Inger Elisabeth Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk“, bls. 70. – Anette Borchorst og Birte Siim, *Kvinder i velferdsstaten*, bls. 145.
- 28 Inger Elisabeth Haavet, Melk, mødre og moral, bls. 5.
- 29 Inger Elisabeth Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk“, bls. 71–72, 76–78.
- 30 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 181.
- 31 *Stjórnartíðindi* 1925 A, bls. 90–96.
- 32 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 184–85. Hins vegar náðist ekki fram krafan um mæðralaun.
- 33 Guðrún Kristinsdóttir, *Child Welfare and Professionalization*.

- 34 Guðný Björk Eydal, „Nordic child-care policies and the case of Iceland“, bls. 112–114.
- 35 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 263.
- 36 Rit um hina hröðu uppbyggingu velferðarkerfisins á Norðurlöndum eru auðvitað *legio*; hér skal aðeins bent á *Scandinavian Journal of History*, 26:3 2001, þemahefti um sögu norræna velferðarríkisins á 20. öld þar sem birtar eru greinar um hvert Norðurlandanna og vísað í helstu rit á þessu sviði.
- 37 Stefán Ólafsson, *Íslenska leiðin*, bls. 136.
- 38 Sama heimild, bls. 114–115.
- 39 Sama heimild, bls. 136–37.
- 40 Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil*, bls. 264–65.
- 41 Adda Bára Sigfúsdóttir, „Áhrif kvenna á lög um almannatryggingar“, bls. 18–20.
- 42 Um sókn kvenna út á vinnumarkaðinn á Vesturlöndum eftir stríð og þau öfl sem voru þar að baki, sjá t.d. Lilja Mósesdóttir, *The Interplay Between Gender, Markets and the State in Sweden, Germany and the United States*.
- 43 Elisabet Haavet, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk“, bls. 69. – Anette Borchorst og Birte Siim, *Kvinder i velfærdsstaten*, bls. 102–174.
- 44 Ingibjörg Broddadóttir, Guðný Eydal, Steinunn Hrafnadóttir og H. Sigurveig Sigurðardóttir, „The Development of Local Authority Social Services in Iceland“, bls. 56. – Guðný Björk Eydal, „Nordic child-care policies and the case of Iceland“, bls. 110–112.
- 45 Erla Þórðardóttir, „Félagslegar aðstæður kvenna“, bls. 135.
- 46 Guðný Björk Eydal, „Nordic child-care policies“, bls. 107–110. – *Women and Men in the Nordic Countries 1999*, bls. 10.
- 47 *Landsbagir* 2001, bls. 88.
- 48 J. Lewis (ritstj.), *Women and Social Policies*, bls. 21.
- 49 Hér er stuðst mjög við Guðný Björk Eydal, „Nordic child-care policies“, bls. 112–118.

Heimildir:

- Adda Bára Sigfúsdóttir, „Áhrif kvenna á lög um almannatryggingar“, 19. júní 25 (1975).
- Åmark, Klas, „Arbetarrörelsen, socialförsäkringssystemet och genusordningen 1932– 1970“, *Välfärdsstat i brytningstid. Historisk-sambällsetenskapliga studier om genus och klass, ojämlikhet och fattigdom*. Ritstj. Anders Berge o.fl. Sociologisk Forskning: Supplement 1999 (Göteborg, 1999).
- Bergqvist, Christina o.fl. (ristj.), *Likestilte demokratier? Kjønn og politikk i Norden* (Oslo, 1999).
- Björnsson, Øyvind og Haavet, Inger Elisabeth, *Langsomt ble landet et velferdssamfunn. Trygdens historie 1894–1994* (Oslo, 1994).
- Blom, Ida, „Familiemødre og samfundsmødre“, *Kvinder fra urtid til nutid fra 1500 til vore dage* (Kaupmannahöfn, 1992).

- Blom, Ida, „Veien til juridisk likestilling: hovedtrekkene i arbeids-, ekteskaps-, og familielevgivningen i de nordiske land fra midten av 1800-tallet til ca. 1970“, *Historica*:4 (1983).
- Borchorst, Annette og Siim, Birte, *Kvinder i velfærdsstaten. Mellem moderskab og lønarbejde gennem 100 år* (Aalborg 1984).
- Bradley, David, „Family Laws and Welfare States“, *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*. Kari Melby o.fl. (ritstj.). Nord 2000:27 (Århus, 2001).
- Erla Þórðardóttir, „Félagslegar aðstæður kvenna“, *Konur, hvað nú? Staða íslenskra kvenna í kjölfar kvennaárs og kvennaáratugar Sameinuðu þjóðanna 1975–1985* (Reykjavík, 1985).
- Esping-Andersen, Gösta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Princeton, 1990).
- Flora, Peter og Arnold J. Heidenheimer (ritstj.), *The Development of Welfare States in Europe and America* (New Brunswick, 1982).
- Guðný Björk Eydal, „Nordic child-care policies and the case of Iceland“, Astrid Pfenning og Thomas Bahle (ritstj.), *Families and Family Policies in Europe. Comparative Perspectives* (Frankfurt am Main, 2001).
- Guðrún Kristinsdóttir, *Child Welfare and Professionalization*. Umeå Social Work Studies 15 (Umeå, 1991).
- Haavet, Inger Elisabeth, „Framveksten av velferdsstatens familiepolitikk i Norge og Sverige“, *Tidsskrift for Velferdsforskning* 2:2 (1999).
- Haavet, Inger Elisabeth, Melk, mødre og moral. Om fremveksten av den skandinaviske familiepolitikken (handrit).
- Hagskinna. Sögulegar batiðlur um Ísland*. Ritstjórar Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. Hagstofa Íslands (Reykjavík, 1997).
- Hernes, Helga Maria, *Welfare State and Women Power. Essays in State Feminism* (Oslo, 1987).
- Hirdman, Yvonne, „Genusanalys av välfärdsstaten: utamanning av dikotomierna“, *Fra kvinnehistorie til könshistorie? Rapport III. Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13.–18. august 1994* (Oslo, 1994).
- Hirdman, Yvonne, „Med kluven tunga. LO och genusordningen“, *Historisk tidskrift* 1998:4.
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta* (Stockholm, 1989).
- Ingibjörg Broddadóttir, Guðný Eydal, Steinunn Hrafnadóttir og H. Sigurveig Sigurðardóttir, „The Development of Local Authority Social Services in Iceland“, Jorma Sipilä (ritstj.), *Social Care Services: The Key to the Scandinavian Welfare Model*. (Aldershot, 1997),
- Koven, Seth og Sonya Michel, „Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain and the United States, 1880–1920“, *The American Historical Review* 95:4 (1990).
- Kristín Ástgeirsdóttir, „Málsvári kvenna eða „besta sverð íhaldsins“? Ingibjörg H. Bjarnason og íslensk kvannahreyfing 1915–1930“, MA-ritgerð í sagnfræði við H.Í. 2002. *Landshagir* 2001. Hagstofa Íslands.
- Leira, Arnlaug, „The Womenfriendly Welfare State? The Case of Norway“, in Lewis, J. (ed.), *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State* (Aldershot, 1994).
- Leira, Arnlaug, *Welfare States and Working Mothers. The Scandinavian Experience* (Cambridge, 1992).

- Lewis, Jane, (ritstj.), *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State* (Aldershot, 1994).
- Lewis, Jane, „Gender and the Development of Welfare Regimes“, *Journal of European Social Policy* 2 (1992).
- Lilja Mósesdóttir, *The Interplay Between Gender, Markets and the State in Sweden, Germany and the United States* (Aldershot, 2001).
- Melby, Kari, „Husmorens epoke 1900–1950“, Ida Blom og Sølvi Sogner (ritstj.), *Med kjønnspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet* (Oslo, 1999).
- The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*. Kari Melby o.fl. (ritstj.). Nord 2000:27 (Århus, 2001).
- O'Connor, J., „Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes. Theoretical and Methodological Issues“, *British Journal of Sociology* 44 (1993).
- Pateman, Carole, *The Sexual Contract* (Cambridge, 1988).
- Ravn, Anna-Birte, „Gender, taxation, and welfare state in Denmark 1903-63 (83)“, *The Nordic model of marriage and the welfare state* (Kaupmannahöfn, 2000).
- Sainsbury, Diane (ritstj.), *Gendering Welfare States* (London, 1994).
- Sainsbury, Diane, *Gender, Equality, and Welfare States* (Cambridge, 1996).
- Scandinavian Journal of History*, 26:3 (2001). Þemahefti um The Nordic Welfare States 1900–2000.
- Seip, Anne Lise, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920* (Oslo, 2. útg. 1994).
- Sigríður Matthíasdóttir, „Menningardeilur og kvenleiki á árunum milli stríða“, *Kvenna-slóðir. Rit til heiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur* (Reykjavík, 2001).
- Sigríður Th. Erlendsdóttir, „Reykviðskur konur í atvinnulífinu 1880–1914“, *Reykjavík miðstöð hjóðlífs*, Safn til sögu Reykjavíkur. Kristín Ástgeirsdóttir og Helgi Þorláksson sáu um útgáfu (Reykjavík, 1978).
- Sigríður Th. Erlendsdóttir, *Veröld sem ég vil. Saga Kvenréttindafélags Íslands 1907–1992* (Reykjavík, 1992).
- Siim, Birte, „The Gendered Scandinavian Welfare States: The Interplay between Women's Roles as Mothers, Workers and Citizen in Denmark“ in Lewis, J. (ed.), *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State* (Aldershot, 1994).
- Stefán Ólafsson, *Íslenska leiðin. Almannatryggingar og velferð í fjölpjóðlegum samanburði*. Tryggingastofnun ríkisins (Reykjavík, 1999).
- Stjórnartíðindi 1925 A*.
- Vattula, K., „Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870-1970)“, *Historica IV, Föredrag vid det XVIII Nordiska historikermötet*, Jyväskyläns Yliopisto (Jyväskylä, 1983).
- Women and Men in the Nordic Countries 1999. Facts and Figures 1999*.
- Þóra Ágústsdóttir, „Heimavinna eða útvinnna? Sókn kvenna út á vinnumarkaðinn 1950–1970“. Ópr. BA-ritgerð í sagnfræði við H.Í. 2002. Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn.

Samfélagið

Ingólfur Ásgeir Jóhannesson

Að kenna drengjum og stúlkum. Reynsla og viðhorf kennslukvenna¹

Tildrög

Á undanförnum árum hef ég iðulega hitt fólk á förnum vegi, bæði skóla-fólk og almenning, sem lætur í ljós miklar áhyggjur af því hvernig við mótum kynin í skólastarfi. Nefnt er að skólar séu ekki nægilega lagaðir að drengjum, einkum ekki líkamsstarfsemi þeirra. Ennfremur er horft til þess að við temjum stúlkum samviskusemi sem kemur þeim ekki að nægu gagni í stjórnunar- og leiðtogastörfum. Og síðast en ekki síst er haft á orði að við kennum drengjum ekki það sem þeir þurfa á að halda til að geta orðið góðir heimilisfeður.

Þessi áhyggjuefni eiga öll rétt á sér eins og komið hefur fram í rann-sóknum erlendis² og raunar einnig hérlandis³ þótt minna hafi verið fjall-að um sumt af þessu hér á landi. Eitt atriði enn í umræðunni hefur valdið mér sérstökum áhyggjum: Það er *klif um að það vanti karlmenn til að sinna drengjum í skólum*.

Drengjaorðræðan

Ég hef um nokkurra ára skeið fylgst með „drengjaorðræðunni“, ekki síst erlendri umræðu, en einnig hér á landi. Meðal annars var haldin ráðstefnan „Strákar í skóla“ á vegum menntamálaráðuneytisins og karlanefndar Jafnréttisráðs í nóvember 1997.⁴ Með drengjaorðræðu á ég við orðræðu um að drengjum gangi sérstaklega illa í skólum, skólar séu ekki sniðnir fyrir drengi, kvennamening sé ríkjandi og fleira í þeim dúr.⁵ Einnig er hávær umræða um að forskot drengja í skólastarfi sé nú orðið að forskoti stúlkna í námi. Þessi umræða er alþjóðleg og íslensk.⁶

Mér virðist þessi drengjaorðræða talsvert bjöguð af andstöðu (*backlash*) við femínisma⁷ og fátt í þessari umræðu tel ég í rauninni gagnast þeim drengjum sem þarf að sinna betur. Fjölmargir telja að frásagnir af forskoti stúlkna séu stórlega orðum auknar og benda á að breytingar stúlkum í hag séu í raun takmarkaðar og það tiltölulega fáum stúlkum í hag meðan margir drengir haldi hefðbundnum forréttindum.⁸ Orðræðan um slakan árangur drengja er eiginlega orðin að hálfgerðri flökkusögu.⁹

Þetta mál lá orðið svo þungt á mér að haustið 2000 ákvað ég að skipuleggja viðtalsrannsókn til að kynnast viðhorfum kennara. En í stað þess að tala við karla um þetta, og lenda kannski í „karlavæli“, ákvað ég að tala við kennslukonur fremur en -karla um efnið *að kenna drengjum og stúlkum, reynslu þeirra og viðhorf*. Ég tek fram að hugtakið „kennslukona“ er hér notað sem andstæða hugtaksins „kennslukarl“ enda þykja mér orðin kvenkennari og karlkennari með afbrigðum ljót!

Rannsóknin var lögð upp frá prófemínískum viðhorfum. Prófemínismi er nafn sem stefnu og sjónarmiðum karlmanna sem aðhyllast femínisma hefur verið gefið.¹⁰ Prófemínistar hafa rannsakað kynjamun og hvernig best sé að hafa áhrif á karlmenskuvíðhorf drengja þannig að þau séu þeim sjálfum og samfélaginu ekki jafnskaðleg og ella. Í þessu felst einnig yfirlýsing um að rannsakandi hefur kynnst femínisma sem fræðilegri sýn og pólitískri stefnu¹¹ og var viðmælendum kynnt þessi afstaða rannsakandans. Einnig er gengið út frá póststrúktúralískum viðhorfum gagnvart reynslu um að hún sé samtvinnuð við orðræðuna. Reynsla viðmælenda sé þannig ekki náttúruleg eða „hrein“ reynsla heldur síuð í gegnum lífsviðhorf og orðræðu kennarasamfélags.¹² Það er einmitt þessi orðræða um reynslu og viðhorf kennara, í þessu tilviki kennslukvenna,

sem er mikilvægt að færa í prófemínískt samhengi til að ég telji mig geta rætt um menntun drengja og stúlkna á upplýstan hátt.

Viðtalsrannsóknin og valdar niðurstöður

Í rannsókninni ræddi ég við 14 kennslukonur í jafnmörgum grunnskólum sem allar höfðu minnst tíu ára kennslureynslu og upp í um 40 ára reynslu. Þessi viðtöl, sem voru hljóðrituð, skráð orðrétt og lesin yfir af viðmælendum áður en þau voru túlkuð, hófust í október 2000 og þeim lauk í maí 2002. Viðmælendur koma eins jafnt af aldursstigum grunnskólans og kostur er. Af fjárhagsástæðum eru viðmælendur þó aðeins af þremur svæðum á landinu, þ.e. Norðurlandi, Reykjavík og Reykjanesbæ. Við átta af viðmælendum mínum ræddi ég tvívegis auk þess sem ég fylgdist með þessum átta kenna í tvær til fimm kennslustundir hverri. Markmið áhorfsins var að geta rætt atburði sem upp komu í kennslunni.

Helstu markmið rannsóknarinnar eru þessi: Að kynnast reynslu og viðhorfum kennslukvenna í grunnskólum gagnvart vinnubrögðum og hegðun drengja og stúlkna, að kynnast því hvað kennslukonum í grunnskólum finnst um kynjamun í vinnubrögðum og viðhorfum meðal kennara, að kynnast viðhorfum kennslukvenna í grunnskólum til rannsókna á kynjamun og öðrum félagslegum mun og til hinnar svokölluðu „drengja-orðræðu“ (þ.e. staðhæfinga um að drengir eigi örðugt uppdráttar í skólum, m.a. vegna áhrifa femínisma og kvennamenningar) og að setja niðurstöður í samhengi við íslenska og alþjóðlega umræðu um menntun drengja og stúlkna.

Hér á eftir verður greint stuttlega frá fjórum af þeim þeim sem fram komu í rannsókninni.

Þema 1: Kynjamynstur og einstaklingsmunur

Ef dregið er saman það sem viðmælendur segja um vinnubrögð og hegðun nemenda kemur vissulega fram greinilegt kynjamynstur: Þeim finnst stúlkur vandvirkari, þær séu færari í ritun og eigi auðveldara með nákvæmnisvinnubrögð en drengir. Aftur á móti séu þær ekki nógu forvitnar um að fara út fyrir námsefnið eða lengra í því, þær geti týnt sér í nákvæmni og vandvirkni, og þær spyrji minna en drengir almennt séð.

Þannig kunni samviskusemi þeirra að hindra þær í námi. Stúlkur þarf að hvetja meira í námi þegar þær eldast og þá virðast strákar sækja í sig veðrið. Stúlkur þarf að hvetja til sjálfstæðis, frumkvæðis og áráðis og einnig í viss-um námsgreinum. Hvetja þarf og styðja drengi til vandvirkni án þess að draga úr forvitni og áráði til að fara út fyrir efnið. Eins og kemur fram hér á eftir eru mynstrin ekki algild.

Viðmælendur minnst á að það sé algengt að drengjum sé ekki falið nægilegt hlutverk heima fyrir. Fjóla Rafnsdóttir segir:

Þetta um t.d. strákana að bera ábyrgð. Gjarnan á heimilum að þeir hafa ekki sérstakt hlutverk. Fremur að stelpur hafi sérstakt hlutverk. Þær eiga að taka að sér einhverja þætti í heimilisstarfinu. Strákarnir alveg frír og frjálsir, mamma gerir allt fyrir þá eða einhver. Þeir hafa enga ábyrgð, ekkert hlutverk ... þá hefur verið rætt með þunglyndið og þessa ungu drengi sem eru að fyrirfara sér, hvort það blandist inn í það, þessi tilgangur eða tilgangsleysi, það skiptir engu máli hvort þú ert hérna eða ert hérna ekki. Með það að heimilin eða skólinn þurfi að gera þeim grein fyrir að þeir beri einhverja ábyrgð, þeir skipti máli og þeir hafi eitthvert hlutverk.

Ösp Hannesdóttir telur að stúlkurnar virðist koma betur út úr því að mæðurnar séu ekki heima: „Ég held að þessa stráka vanti miklu meiri hlýju. Áður voru mæðurnar heima oft á tíðum og gáfu þeim örugglega bara miklu meiri tíma en gert er núna.“ Þetta eru raunar mjög athyglis-verð sjónarmið – en höfum við samt ekki alltaf vitað að það er börnum hollt að þeim sé falin hæfileg ábyrgð heima fyrir? Ímyndir um hefð-bundna verkaskiptingu kynja mega ekki stuðla að því að drengjum sé síður falin ábyrgð á verkum sem stuðla að því að þeir verði betri heimilis-feður á fullorðinsárum.

Þrátt fyrir að ég spyrdi aðallega um mun kemur líka greinilega fram að það eru fyrst og fremst *sumar* stúlkur og *sumir* drengir sem falla inn í slíkar staðalmyndir. Fjóla Rafnsdóttir bendir á að „skólinn hentar sumum strákum og skólinn hentar sumum stelpum“, kannski fleiri strákum, og um góðan frágang segir Krístrún Davíðsdóttir: „Þótt við séum bæði með

stelpur sem nenna ekki og stráka sem eru meira en tilbúnir í það“. Ösp Hannesdóttir segir að það sé fullt af drengjum sem gangi ágætlega og vilji bara „djöflast áfram í námsbókum. Þetta er bara smáhópur sem á í erfiðleikum og fólk talar mikið um það.“ Hún segir að það séu stúlkurnar sem þyrfti að herða – „en það eru líka alltaf nokkrir strákar sem þarf að herða upp. Sem þarf að hvetja áfram. Mér finnst þetta ekki nema að hluta kynbundið“. Tekið var fram að stúlkum hættir til að gleymast ef þeim gengur ekki sérlega vel því að þær eru „að“, meðan fremur er tekið eftir þeim drengjum sem gengur illa vegna þess að þeir gera eitthvað annað en það sem þeir eiga að gera.

Viðmælendur leggja þannig verulega áherslu á einstaklingsmun. Þetta kom mér ofurlítið á óvart en þegar betur er að gáð þá er áhersla á „þarfir hvers og eins“ nemanda mjög inngróið stef í skólalöggjöf sem orðræðu. Hér má því segja að takist á tvenns konar orðræða: sú um kynjabundinn mun og sú um einstaklingsmun og -þarfir. Þessi einstaklings-orðræða er ennþá skýrari þegar kemur að mun kennara.

Þema 2: Persónubundinn munur kennara

Langflestir viðmælenda álíta mun í vinnubrögðum kennara vera meira persónubundinn en kynjabundinn. Alls konar munur kemur þó fram og líklega má finna mynstur. Um er að ræða ofurlítinn meiningarmun þar sem ein orðræða, þ.e. sú persónubundna og einstaklingslega, virðist háværi en sú sem raunverulega sér mynstur. Svar Lísu Fannarsdóttur er dæmigert: „Ég held að það sé ekki spurning um hvort það er karlmaður eða kvenmaður sem kenni þetta, sé spurning frekar um karakter ...“

Þá spurði ég talsvert um mun kennslukarla og kennslukvenna á viðhorfi til starfsins. Flestir viðmælenda telja sig ekki merkja mikinn kynjamun á því en nefna þó helst þann mun sem birtist í meiri vinnu karla, bæði meiri kennslu en einnig störfum utan skóla. Bent er á að kennslukonur fremur en kennslukarlar vilji samvinnu meðal kennara og að karlar eigi auðveldara með að kúpla sig frá kennslunni í frímínútum meðan margar kennslukonur eyði frímínútum í að ræða vanda nemenda. Talið er erfitt að meta hvort sú staðreynd að fleiri karlmenn séu í annarri vinnu sé til marks um áhugaleysi á starfinu eða viðleitni til að bjarga sér. Þá nefna viðmælendur að uppeldis- og þösnunarpættir starfsins virðist síður höfða til karla.

Þema 3: Launakjör eða kvennamenning?

Það er samdóma álit allra viðmælenda að launakjör hreki kennslukarla úr starfi en ekki kvennamenning í skólum. Vissulega hafa viðmælendur heyrt talað um kvennamenningu og viðurkenna að hún sé til staðar í mörgum tilvikum. Nefnd eru dæmi um aðgreiningu kynja á kennarastofum og fleira, en sú aðgreining er líka eftir aldurstigum.

Glóð Logadóttir tekur fram að konur sætti sig líka við lægri laun, m.a. af því að vinnudagurinn er stuttur (þetta var áður en kjarasamningur ársins 2001 kom til framkvæmda). Gerður Dagsdóttir lýsir þessu sam-eiginlega viðhorfi nokkuð vel:

Ég er alveg sannfærð um að það helst í hendur við það að karlmönnum finnst þetta ekki fýsilegt ef þeir hugsa um að þeir geti fengið betur borgað fyrir einhver önnur störf þegar þeir eru með þessa menntun. Sem betur fer eru alltaf til karlmenn sem langar til að kenna og taka það fram yfir en það að það skuli vera svona, hlutföllin eins og þau eru; ég er viss um að karlmenn vildu miklu frekar vilja kenna ef þeir fengju sömu laun og þeir fá sem deildarstjóri eða einhvers staðar í innflutningsfyrirtæki ...

Þema 4: Þurfa drengir kennslukarla?

Almennt telja viðmælendur að drengir þurfi ekki kennslukarla til að kenna sér en vilja samt gjarnan fleiri karlmenn í kennarastarfið. Einnig telja viðmælendur mikilvægt fyrir vinnustaðinn sem vinnustað að fá fleiri karlmenn. Bent er á að það séu tvö kyn og að stúlkur þurfi karlfyrirmyndir ekki síður en drengir þurfi þær.

Dóra Ragnarsdóttir segir að það fari eftir því hvernig hugmyndir kennari hefur, hvað það er sem hann kemur frá sér og hvernig. Fjóla Rafnsdóttir segir að það skipti meira máli fyrir drengi að feður þeirra sinni þeim, t.d. heimalærdómi þeirra, en hvort það er karl eða kona sem kennir.

Kristrún Davíðsdóttir segir að þótt hvorugt kynið kenni betur en hitt,

þá er það mín skoðun að það sé heillavænlegra fyrir börnin að fá nasasjón af báðum kynjum og þannig inn í skólann líka,

inn í uppeldið hér, hérna erum við jú að ala upp börn. Við erum ekki að búa til einhver tæki. Það skiptir engu máli hvort það eru karlmenn eða konur sem búa til sjónvarpstæki í einhverri verksmiðju. En við erum jú að ala upp börnin sem eiga að vera framtíðin og mér finnst skipta dálitlu að við séum bæði með karlmenn og konur í skólanum. Ekki síður fyrir stelpurnar ... Stelpurnar þurfa líka að hafa karlfyrirmyndir. Bæði kynin þurfa að vera fyrirmyndir fyrir bæði kynin.

Mjög fáir viðmælendur koma aftur á móti fram með það sjónarmið að karlmenn eigi auðveldara með að skilja drengi og konur stúlkur. Lísu Fannarsdóttir telur að vísu að *sumir* drengir eigi auðveldara með að leita til karlmanna – og *sumar* stúlkur til kvenna. Gerður Dagsdóttir bendir á að margir kennslukarlar hleypi nemendum ekki að sér og að þeir hafi tilhneigingu til að vera félagar barna á yfirborðslegu plani.

Þegar á heildina er litið þurfa líklega bæði kennslukarlar og -konur taka sig á í starfsháttum sínum og sinna ekki eingöngu þröngum námslegum þörfum barna heldur alhliða þörfum þeirra. Þetta gera þó margir kennarar og hafa alltaf gert meðan öðrum kennurum – þó ekki í hópi viðmælenda minna – finnst starf þeirra með því móti vera orðið félagsráðgjöf fremur en kennsla.

Hvert skal stefna?

Rannsóknin gefur margvíslegan efnivið til bollalegginga og ályktana. Ekki eingöngu það sem viðmælendur mínir sögðu en líka sú umræða sem ég hef átt um efnið við kennara í framhaldsnámi og kollega mína í röðum háskólakennara. Ennfremur er um verulegan efnivið að ræða í erlendum rannsóknum sem hægt er að nýta sér í íslenskri umræðu. Út frá öllu þessu finnst mér rétt að taka þátt í umræðum um stefnumótun á þessu sviði skólastarfs. Ég valdi fimm atriði til að ræða hér.

Háski fylgir karlmennskunni

Getur verið að ríkjandi hugmyndir samfélagsins um karlmennsku valdi beinlínis agaleysi í skólum, slæmri hegðun sem er útbreiddari meðal

drengja en stúlkna, ritalínnotkun, sjálfsvígum og glæpum? Eða ofbeldi karlmanna gagnvart sjálfum sér eða öðrum?

Já, það getur verið að hugmyndir séu svo kröftugar. Og sú leið sem ég hef líklega oftast heyrt minnst á til að „redda“ þessu, þ.e. að fjölga kennslukörlum í leik- og grunnskólum, er alls ekki fær leið. Kemur þar margt til. Í fyrsta lagi má benda á að engar sérstakar líkur eru til þess að karlmenn séu á leið í kennaranám í stórum hópum. Í öðru lagi er ekkert sem bendir til þess að kennslukarlaskortur sé meginástæða agaleysis eða ofbeldis. Í þriðja lagi bendir fátt í raun til þess að kennslukarlar „haldi betur aga“ en kennslukonur. Raunar hafna sumir viðmælenda minna slíkri hugmynd algerlega og gefa hið gagnstæða í skyn. Eina atriðið sem þeir minnst á kennslukörlum í hag á þessu sviði er raddstyrkur, en hann er líka nefndur sem orsök þess að kennslukarlar þrói síður sérstakar bekkjar- og agastjórnunaraðferðir. Helst er að heyra á sumum viðmælenda minna að einhverjir foreldrar telji að kennslukarlar haldi betur aga.¹³ Þannig getur verið að með tali um að okkur vanti kennslukarla í leik- og grunnskóla í þeim tilgangi að halda aga sé viðhaldið óheppilegri karlmennskuímynd sem verði til þess að kennslukarlar lendi „óvart“ í ögunarhlutverki. Þannig getur talið um að fjölga þurfi körlum meðal leik- og grunnskólakennara snúist upp í hreina andhverfu sína og fælt frá þá ungu menn sem hafa áhuga á að vinna með börnum en lítinn áhuga á því að „aga“ þau.

Útbreitt þrástef, sem oft er klifað á, er að marga drengi skorti karlfyrirmyndir. Lingard og Douglas og Ingólfur Ásgeir Jóhannesson¹⁴ gagnrýna þetta sjónarmið og benda á að það sé byggt á dulrænum (*mythopoetic*) sjónarmiðum innan karlafræða; karlfyrirmyndunum er ætlað að ná óyrtum tengslum við drengina og „leiða“ þá þannig inn í fullorðinsheim karlmanna. Ég spurði viðmælendur mína ekki mikið um þetta og óaðspurðar ræddu þær þetta útbreidda sjónarmið nánast ekkert. Ég tek vissulega undir með viðmælendum mínum um að það væri æskilegt að hafa fleiri kennslukarla, ekki síður í yngstu bekkjum grunnskóla og í leikskólum en í elstu bekkjunum. Kennslukarlar þurfa hins vegar að glíma við ímyndarvanda¹⁵ og margvíslega erfiðleika við að komast inn í þessa faghópa.¹⁶ Alvarlegustu erfiðleikarnir felast í þeim grunsemdum almenninga og jafnvel annars fagfólks að karlmaður sem fer að kenna ungum börnum sé líklega annaðhvort hommi eða kynferðisglæpamað-

ur.¹⁷ Hér er þetta tvennt nefnt í sömu andrá vegna þess að því miður þykir sumum körlum lítið skárra að einhverjum detti í hug að þeir séu hommar en að þeir séu glæpamenn.

Færa má rök fyrir því að krafan um karlfyrirmyndir, sem náí óyrstum tengslum við drengi, stuðli fremur að því en komi í veg fyrir að slíkar óæskilegar ímyndir um karlmenn séu til staðar. Með þessari kröfu er mikið lagt á karlmenn ef ætlast er til af þeim að koma inn í skóla sem kyn-fyrirmyndir, „súper-fyrirmyndir“, fremur en kennarar eða fagmenn sem hafa sams konar metnað og kennslukonur. Félag leikskólakennara fer þó bil beggja í þessu efni í bæklingi sínum, *Verður þú ímynd karlmennskunnar á næstu öld?* og leggur áherslu á leikskólakennslu sem góða vinnu fyrir karla. Tek ég undir það sjónarmið.

Niðurstaða mín er einföld og röksemdafærslan ágeng: Ríkjandi (*hegemonic*) karlmennskuhugmyndir samfélagsins eru stór orsakavaldur í agaleysi og ofbeldi innan og utan skóla. Hugmyndir um að drengir hagi sér oft verr en stúlkur valda því að drengjum finnst ekki óeðlilegt að vera uppi-vöðslusamir, meðan stúlkum sem líður illa hættir til að láta sig hverfa. Við þessar aðstæður gefast foreldrar og kennarar upp og kalla eftir greiningu á ofvirkni og ef hún er „svæsin“ er oft hafin lyfjagjöf. Röksemdafærslan um að ríkjandi hugmyndir um karlmennsku valdi ritalínnotkun er vitaskuld hlaðin því gildismati að lyfjagjöf sé sjaldan skynsamleg. Hún er líka „bjöguð“ sjónarmiðum sem telja að faglegar aðferðir við bekkjar- og agastjórnun og fjölbreytni í kennslu aðferðum séu árangursríkari – og mannlegri. Síðast en ekki síst skal bent á að ríkjandi karlmennskuhugmyndir eru ekki náttúruleg mál um það hvernig karlmenn eigi að vera.

Karlmennska og kvenleiki sem viðfangsefni lífsleikni

Mesta ögrun uppeldisfræða og kynjarannsóknar um þessar mundir er líklega sú að drengir fái stuðning og hvatningu til að þroska nútímaleg og sveigjanleg karlhlutverk.¹⁸ Þetta er m.a. ljóst af rannsóknum Ingólfs V. Gíslasonar um heimilisstörf karla, og af rannsóknum Þorgerðar Einarsdóttur¹⁹ um fæðingarorlof karla, en einnig tel ég að aðferðir Hjallastefnunnar svokölluðu í leikskólafræðum þar sem unnið er gegn klisjukenndri hegðun kynja²⁰ bendi til þess sama.

Auðvitað er það ekki karlmennskan einber sem taka á fyrir heldur þarf og að takast á við hugmyndir samfélagsins um kvenleika. Líklega er

skynsamlegast að gera þessi efni að viðfangsefnum lífsleikni – á öllum skólastigum. Lífsleikni sem fag hefur víst sums staðar lukkast en annars staðar á hún erfitt uppdráttar. Það gæti hjálpað greininni að taka í fóstur akademískt frjó viðfangsefni, og með því að taka fyrir hugmyndir samfélagsins um karlmennsku og kvenleika mætti gera gagn þeim unglingum sem eru að velta fyrir sér hvers konar fólk þau vilja verða. Það skiptir því sem næst engu hvort karl eða kona kennir námsefni af þessu tæi; aðalatriðið er að kennarar hafi þekkingu og getu til að kenna þessi viðfangsefni. Og það þurfum við sem kennum í kennaraskólum að aðstoða við.

Rannsóknir skortir á því hverjar eru „ríkjandi“ karlmennskuhugmyndir hér á landi. Hugmyndir um karlmennsku og ímyndir um karlmenn eru ekki kyrrstæð fyrirbrigði heldur eru þau mótuð í orðræðu og verða þannig að viðteknum hugmyndum eða þrástefjum.²¹ Líkamlegur styrkur er mikilvægt þrástef í karlmennskuhugmyndum, ennfremur hæfileikar til skjótra verka (*instrumental skills*), agi, rökvísi, hlutlægni og samkeppni. Mikilvæg þrástef í kvenleikahugmyndum eru veikir burðir, sérstakir hæfileikar til að tjá sig, sköpunargáfa, tilfinningasemi og samvinna.²² Allt eru þetta hugmyndir okkar en ekki náttúrulögmál. Drengir í skólum þurfa oft og einatt að laga sig að gildakerfum sem m.a. felast í að gera grín að stúlkum og þeim drengjum sem á einhvern hátt skera sig úr fjöldanum, t.d. með því að sýna eitthvað af þeim „kvenlegu“ eiginleikum sem hér eru tilgreindir. Hvað t.d. um dreng sem vill stunda ballett?

Óhætt er að fullyrða að valdahlutföll og valdatengsl kynja séu ójöfn – og karlmennskuhugmyndir eru enn þann dag í dag of mikið mótaðar af orðræðu um að kvenréttindi og femínismi *minnki* völd karla. Prófemínískt, póststrúktúralískt sjónarmið um að hvorki karlar né konur hafi innra eðli leggur áherslu á að bæði karlar og konur, drengir og stúlkur skaðist á ríkjandi hugmyndum um karlmennsku og kvenleika. Einstaklingar skaðast mismikið, en bæði þolendur og gerendur skaðast.

Með því að takast á við viðfangsefni um karlmennsku og kvenleika er líka hægt að vinna mikilvægt forvarnarstarf. Það er vissulega svo að sumir ungir karlar eru áhættuhópi sem er líklegri en aðrir til að beita ofbeldi. Er hugsanlegt að hægt sé að sporna við þeirri karlmennsku sem leyfir ofbeldi? Það er ekki víst að leik-, grunn- og framhaldsskólar séu mikils megnugir í því efni – en við getum ekki annað en reynt og það

er líklegt að þær tilraunir skili margföldum árangri miðað við að gera ekki neitt. Sama gildir um tengsl ríkjandi hugmynda um kvenleika við anorexíu.

Hér þýðir ekki að *boða* hvaða karlmennskuímynd eða kvenímynd er sú rétta, heldur verður að beita rannsóknaraðferðum þannig að ungir karlar og ungar konur skilji að þau eigi einhvers konar val um hvað sé meðtekið, og að ungt fólk megi vera „öðruvísi“ ef því er til að skipta. Skólum ber að sinna þeim unglingum sem skera sig úr, hvort sem það er vegna áhuga á skritinni tónlist eða þess að þeir séu að takast á við kynhneigð sína eða jafnvel fordóma annarra vegna hennar.

Kynjafræði í kennaraskólum

Áberandi er að viðmælendur líta alls ekki endilega á kyn barns sem fyrirbrigði sem skiptir miklu máli. Þessu fylgja bæði kostir og gallar. Eins og erlendir rannsakendur hafa bent á getur verið hættulegt að líta eingöngu á kyn sem orsakavald fyrir slöku gengi.²³ Slakt gengi drengja – eða stúlkna – á sér yfirleitt margvíslegar félagslegar rætur. Tilhneiging dagsins í dag í opinberri stefnu er að líta á sterka og sjálfstæða einstaklinga en horfa lítið á þau félagslegu og menningarlegu atriði sem skapa einstaklingana í orðræðu samtímans.²⁴

Þótt það hafi marga kosti í för með sér að líta ekki á kyn nemenda þegar þarfir hvers og eins eru metnar, svo sem vera ber samkvæmt skóla-löggjöf, þá er jafnslæmt ef kennarar þekkja ekki áhrif kyngersfis. T.d. þurfa kennarar góðan undirbúning fyrir kennslu um kvenleika og karlmennsku. Undanfarin ár hef ég átt því láni að fagna að taka þátt í að kenna kynjafræði í svokallaðri nútímafræði, sem er 30 eininga nám í hug- og félagsvísindum. Þetta nám er ekki formlegur hluti af kennaranámi heldur er það fyrsta framboð Háskólans á Akureyri á námi sem ekki er til starfsréttindagráðu. Meðal viðfangsefna þessa námskeiðs eru kynímyndir og menntun drengja og stúlkna. Samkvæmt nýju skipulagi geta kennaranemar nú gert nútímafræði að kjörsviði eða sótt þangað valgrein-ar. Reynslan af þessari kennslu hefur þó sýnt mér fram á að þetta þarf að skoða með öllum kennaranemum, og þá líkast til að sérsníða námskeið fyrir þá í kjarna námsins.

Sérsniðið kynjafræðinámskeið kemur hins vegar alls ekki í stað hefðbundinnar jafnréttisáherslu í öllum námskeiðum kennaranáms, áherslu

sem sennilega hefur dregið úr með þeirri áherslu á upplýsingatækni sem hefur ríkt undanfarin ár (mér er óhætt að segja tröllriðið húsum). Sérstök námskrárhefti eru um upplýsingatækni en ekki um jafnrétti. Menntamálaráðuneytið gengst fyrir árlegri ráðstefnu um upplýsingatækni en ekki árlegri ráðstefnu um jafnrétti eða kynjafræði. Þannig að þegar við Þorgerður Einarsdóttir, lektor í kynjafræði við Háskóla Íslands, vorum beðin um að tala um reynslu okkar af að kenna kynjafræði, var það um fjarkennslufræðilegar nýjungar námskeiðsins á upplýsingatækniráðstefnu en ekki um kynjafræðina sem slíka eða hvernig mætti samþætta kynjafræði við hefðbundna jafnréttisfræðslu.²⁵

Menntun eða kyn kennara?

Okkur vantar ennþá umtalsverðan fjölda af menntuðum kennurum af báðum kynjum og megum undir engum kringumstæðum leyfa okkur annað en að styrkja verðandi kennslukonur á öllum skólastigum í því að kenna drengjum. Það verður verkefni kvenna næstu áratugina, líklega í vaxandi mæli þar sem ungir karlar í grunnskólakennaranámi eru líklega hlutfallslega mun færri en þau 22–24 af hundraði sem eru í stéttinni. Nema þá kannski í leikskólum þar sem kennslukörlum getur tæpast annað en fjölgað úr einu prósentu.

Ég undirstrika að áróður um að það vanti kennslukarla, barnanna vegna, er næstum því ábyrgðarlaus. Vilji menn fjölga kennslukörlum, sem ég hef síst á móti, er líklega best að höfða til þess að kennsla ungra barna sé gott starf fyrir karla og á þeim grundvelli að það sé fjölskylduvænt, en ekki á þeim grundvelli að auðvelt sé að stunda aðra vinnu eftir að kennsludegi lýkur eða á sumrin, hvort sem það er að þjálfra íþróttalið eða einhver alveg óskyld vinna.

Ég tel að karlar og konur eigi undir flestum kringumstæðum að vera jafnvíg á að kenna hvoru kyni fyrir sig;²⁶ góð fagmennska hljóti að felast í því. Þetta gildir bæði um kennara ungra barna, sem eru flestir konur, og verkfræðikennara, sem eru flestir karlar. Báðir þessir hópar þurfa að geta kennt gagnstæðu kyni. Söguleg íslensk rannsókn bendir á að á síðustu öld hafi karlar lengst af kennt í reykvískum barnaskólum og að námsárangur stúlkna, mældur í einkunnum, hafi verið betri en drengja þegar það var tilfellið.²⁷

Jafnréttismál í skólanámskrám og endurmenntunaráætlanir

Af viðtölunum ræð ég að mjög lítil almenn umræða um jafnrétti og kynjamun eigi sér stað á kennarastofum grunnskóla. Þetta fær mig til að álykta að grunnskólar og raunar leik- og framhaldsskólar líka þurfi að setja jafnréttismál ofar á blað og koma þeim í verk í sínum skólanámskrám. Enda er slík stefnumótun á ábyrgð einstakra skóla. Þeir þurfa að setja jafnrétti í endurmenntunaráætlanir og að minnsta kosti að nota hið ágæta rit *Jafnréttisbandbók fyrir starfsfólk skóla* sem Námsgagnastofnun hefur gefið út²⁸ og fæstir kennarar sem ég spyr þekkja. Þessi bók segir kennurum reyndar flest sem þeir þurfa að vita til að uppfylla lagaskyldur um jafnréttisfræðslu án þess að þeir þurfi að verða sérfræðingar um jafnréttismál eða femínistar.²⁹

- 1 Greinin er byggð á drögum að rannsóknarskýrslu, sjá Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, *Að kenna drengjum og stúlkum*. – Einnig er fjallað um rannsóknina í Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „To teach boys and girls“ og *Karlmennska og jafnréttisuppeldi*. Þar er fjallað ítarlegar um efnið auk þess sem þar er að finna lengri heimildaskrá.
- 2 Martin, „The Radical Future of Gender Enrichment“. – Kryger, „Boys in School“. – Schreuder, „Gender in Deutch General Education“.
- 3 Hafsteinn Karlsson, „Er karlmennska að hverfa úr skólunum?“
- 4 Sjá ritið *Strákar í skóla*.
- 5 Hafsteinn Karlsson, „Er karlmennska að hverfa úr skólunum?“
- 6 Epstein o.fl., *Failing Boys?* – Sjá einnig samantektir Ingólfs Ásgeirs Jóhannessonar, „Karlafræði eða karlafræði?“ og „Drengir og karlmennskuuppeldi“.
- 7 Sjá einnig Kenway, „Masculinities in Schools“. – Kenway og Fitzclarence, „Masculinity, Violence and Schooling“.
- 8 Lingard og Douglas, *Men Engaging Feminisms*. – Gorard, Rees og Sailsbury, „Reappraising the Apparent Underachievement of Boys at School“. – Gorard, Rees og Salisbury, „Investigating the Patterns of Differential Attainment of Boys and Girls at School.“
- 9 Myhill, „Bad Boys and Good Girls?“
- 10 Sjá t.d. Lingard og Douglas, *Men Engaging Feminisms*.
- 11 Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „Karlafræði eða karlafræði?“
- 12 Scott, „Experience“. – Johnston, „Experience is the Best Teacher“. – Guðný Guðbjörnsdóttir, „Orðræður um árangur“.
- 13 Sjá einnig Cammack og Phillips, „Discourses and Subjectivities of the Gendered Teacher“.
- 14 Lingard og Douglas, *Men Engaging Feminisms*. – Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „Drengir og karlmennskuuppeldi“.
- 15 Sjá t.d. ritið *Verður þú ímynd karlmennskunnar á næstu öld?*
- 16 Oyler, Jennings og Lozada, „Silenced Gender“.

- 17 Skelton, „Sex, Male Teachers and Young Children“. – Sumison, „Critical Reflections on the Experiences of a Male Early Childhood Worker“. – Þessi þrástef hafa ekki mér vitanlega verið rannsökuð mikið á hér á landi.
- 18 Kruse, „Uppeldisfræði fyrir stráka og stelpur“.
- 19 Ingólfur V. Gíslason, „*Karlmenn eru bara karlmenn*“. – Þorgerður Einarsdóttir, *Gegnum súrt og sætt*.
- 20 Margrét Pála Ólafsdóttir, „Kynjaskipting á leikskólanum „Hjalla““.
- 21 Kenway, „Masculinities in Schools“, Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „Karlafræði eða karlafræði?“ – Sargent, *Real Men or Real Teachers*.
- 22 Kenway, „Masculinities in Schools“. Sjá einnig Connell, *Masculinities*.
- 23 Gorard, Rees and Sailsbury, „Reappraising the Apparent Underachievement of Boys at School“. – Myhill, „Bad Boys and Good Girls?“.
- 24 Guðný Guðbjörnsdóttir, „Orðræður um árangur“. – Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, Guðrún Geirsdóttir og Gunnar E. Finnbogason, „Modern Educational Sagas“. – Cammack og Phillips, „Discourses and Subjectivities of the Gendered Teacher“.
- 25 Ingólfur Ásgeir Jóhannesson og Þorgerður Einarsdóttir, „Umræðutækni og námsmat“.
- 26 Sjá einnig Mills, „Issues in Implementing Boys' Programmes in Schools“.
- 27 Ólöf Garðarsdóttir, „Skóli og kynferði“.
- 28 Höfundar ritsins eru Hafsteinn Karlsson og Stefanía Traustadóttir.
- 29 Þakkir sr. Örnólfi J. Ólafssyni sóknarpresti á Skútustöðum í Mývatnssveit, mági mínum, fyrir afnot af íbúð í Reykjavík sem gerði kleift að stunda rannsóknina; Rannsóknastofnun Háskólans á Akureyri fyrir öflun leyfis frá Tölvunefnd, bókasafni HA fyrir að útvega bækur og greinar á undirbúningstíma, gagnasmíðju HA fyrir afnot af afspilunartæki og segulbandsspólum og kennaradeild HA fyrir venjulega aðstöðu, svo sem síma, póst og útprintun gagna; Hertzbláleigunni fyrir lágt verð á bílaleigubílum vorið 2001 og Flugfélagi Íslands fyrir gott viðmót; skólastjórum sem hjálpuðu við að finna viðmælendur; síðast en ekki síst viðmælendum sjálfum.

Heimildir:

- Cammack, J. Camille og Donna Kalmbach Phillips, „Discourses and Subjectivities of the Gendered Teacher“, *Gender and Education* 14 (2002), bls. 123–133.
- Connell, Robert W., *Masculinities* (Cambridge, 1995).
- Epstein, Debbie, Jannette Elwood, Valerie Hey og Janet Maw (ritstjórar), *Failing Boys? Issues in Gender and Achievement* (Buckingham og Philadelphia, 1998).
- Gorard, Stephen, Gareth Rees og Jane Sailsbury, „Reappraising the Apparent Underachievement of Boys at School“, *Gender and Education* 11 (1999), bls. 441–454.
- Gorard, Stephen, Gareth Rees og Jane Salisbury, „Investigating the Patterns of Differential Attainment of Boys and Girls at School“, *British Educational Research Journal* 27 (2001), bls. 125–139.
- Guðný Guðbjörnsdóttir, „Orðræður um árangur, skilvirkni og kyngervi við stjórnun menntastofnana“, *Uppeldi og menntun* 10 (2001), bls. 9–43.

- Hafsteinn Karlsson, „Er karlmennska að hverfa úr skólunum?“, *Ný menntamál* 13 (1995), 3. hefti, bls. 20–22.
- Hafsteinn Karlsson og Stefanía Traustadóttir, *Jafnréttisbandbók fyrir starfsfólk skóla* (Reykjavík, 2000).
- Ingólfur V. Gíslason, „Karlmennt eru bara karlmenn“. *Viðborf og væntingar íslenskra karlmanna* (Reykjavík, 1997).
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „Karlafræði eða karlafræði? Vangaveltur um kynjarannsóknir í sagnfræði og menntunarfræði“, *Íslenska söguþingið* 28.–31. maí 1997. *Ráðstefnurit II*. Ritstjórn Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur Björnsson (Reykjavík 1998), bls. 229–239.
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „Drengir og karlmennskuuppeldi í skólum“, *Litast um af Hjallból — vefútgáfa greina og erinda, 1981–1998* (Akureyri, 1998), vefslóð <http://www.ismennt.is/not/ingo/STJOAB.HTM> [12. október 2002]. (Áður birt í *Nýjum menntamálum*, 1. hefti, 1998).
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, *Að kenna drengjum og stúlkum. Reynsla og viðborf kennsluvevna. Drög að rannsóknarskýrslu* (Akureyri, 2002), vefslóð <http://www.ismennt.is/not/ingo/kds.htm> [12. október 2002].
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, „To teach boys and girls: A profeminist perspective on the boys' debate in Iceland“, *Educational Review* 56 (2004) bls. 33–42.
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, *Karlmennska og jafnréttisuppeldi* (Reykjavík, 2004).
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson, Guðrún Geirsdóttir og Gunnar E. Finnbogason, „Modern Educational Sagas: Legitimation of Ideas and Practices in Icelandic Education“, *Scandinavian Journal of Educational Research* 46 (2002), bls. 265–282.
- Ingólfur Ásgeir Jóhannesson og Þorgerður Einarsdóttir, „Umræðutækni og námsmat í fjarnámi við HÍ og HA með notkun fjarfundabúnaðar og WebCT“. Erindi flutt á ráðstefnunni *Dreifmenntun fyrir alla — alls staðar*, ráðstefnu um upplýsingatækni í skólastarfi (UT2002), Menntaskólanum við Hamrahlíð, 1.–2. mars 2002, vefslóð <http://www.ismennt.is/not/ingo/ut02.htm> [12. október 2002].
- Johnston, Sue, „Experience Is the Best Teacher; Or Is It? An Analysis of the Role of Experience in Learning to Teach“, *Journal of Teacher Education* 45 (1994), bls. 199–208.
- Kenway, Jane, „Masculinities in Schools: Under Siege, on the Defensive and Under Reconstruction“, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 16 (1995), bls. 59–79.
- Kenway, Jane og Lindsay Fitzclarence, „Masculinity, Violence and Schooling: challenging 'poisonous pedagogies'“, *Gender and Education* 9 (1997), bls. 117–133.
- Kruse, Anne-Mette, „Uppeldisfræði fyrir stelpur og stráka: Reynsla og framtíðarhorfur“, *Líkt og ólíkt. Kynjavíddin í uppeldisfræðilegri hugsun og skólastarfi*. Aðalritstjóri Anne-Lise Arnesen (Reykjavík, 1998), bls. 41–57.
- Kryger, Niels, „Boys in School—Troublemakers or Breakers“, *Strákar í skóla. Málþing á vegum Karlanefndar Jafnréttisráðs og Menntamálaráðuneytisins* 27. nóvember 1997 (Reykjavík, 1998), bls. 40–44.
- Lingard, Bob og Peter Douglas, *Men Engaging Feminisms. Profeminism, Backlashes and Schooling* (Buckingham og Philadelphia, 1999).

- Margrét Pála Ólafsdóttir, „Kynjaskipting á leikskólanum „Hjalla““, *Líkt og ólíkt. Kynja-víddin í upveldisfræðilegri hugsun og skólastarfi*. Aðalritstjóri Anne-Lise Arnesen (Reykjavík, 1998), bls. 59–72.
- Martin, Jane Roland, „The Radical Future of Gender Enrichment“, *Gender Informs Curriculum. From Enrichment to Transformation*. Ritstjórar Jane Gaskell og John Willinsky (New York, 1995), bls. 157–173.
- Mills, Martin, „Issues in Implementing Boys' Programme in Schools: male teachers and empowerment“, *Gender and Education* 12 (2002), bls. 221–238.
- Myhill, Debra, „Bad Boys and Good Girls? Patterns of Interaction and Response in Whole Class Teaching“, *British Educational Research Journal* 28 (2002), bls. 339–352.
- Oyler, Celia, Gregory T. Jennings og Philip Lozada, „Silenced gender: the construction of a male primary educator“, *Teaching and Teacher Education* 17 (2001), bls. 367–379.
- Ólöf Garðarsdóttir, „Skóli og kynferði. Hugleiðingar um mun á möguleikum drengja og stúlkna til náms við upphaf skólaskyldu á Íslandi“, *Kvennaslóðir. Rit til beiðurs Sigríði Th. Erlendsdóttur sagnfræðingi* (Reykjavík, 2001), bls. 419–429.
- Sargent, Paul, *Real Men or Real Teachers? Contradictions in the Lives of Men Elementary School Teachers* (Harriman, Tennessee, 2001).
- Schreuder, Pauline R., „Gender in Dutch General Education. The Case of “Taking Care”“, *Gender and Education* 11 (1999), bls. 195–206.
- Scott, Joan W., „Experience“, *Feminists Theorize the Political*. Ritstjórar Judith Butler and Joan W. Scott (New York og London, 1992), bls. 22–40. (Áður birt sem „The Evidence of Experience“, *Critical Inquiry* 17 (1991), bls. 773–797).
- Skelton, Christine, „Sex, Male Teachers and Young Children“, *Gender and Education* 6 (1994), bls. 87–93.
- Strákar í skóla. Málþing á vegum Karlanefndar Jafnréttisráðs og menntamálaráðuneytisins* 27. nóvember 1997 (Reykjavík, 1998).
- Sumison, Jennifer, „Critical Reflections on the Experiences of a Male Early Childhood Worker“, *Gender and Education* 11 (1999), bls. 455–468.
- Verður þú ímynd karlmennskunnar á næstu öld? [Áróðursrit fyrir leikskólakennaranámi.]* (Reykjavík, [1998]).
- Þorgerður Einarsdóttir, *Gegnum sírt og sætt. Um íslenska karla í fæðingarorlofi* (Reykjavík, 1998).

Guðbjörg Hildur Kolbeins

Árásarhneigð unglunga og áhorf þeirra á klám og erótík

Kynlíf í sjónvarpi

Í þessari grein er svara leitað við þeirri spurningu hvort samband sé á milli árásarhneigðar íslenskra unglunga og áhorfs þeirra á klám og erótík. Fremur lítið er vitað um áhorf unglunga á grunnskólaaldri á klám og erótík en fjöldi rannsókna hefur hins vegar verið gerður á bandarískum unglingum á aldrinum 18–20 ára en á þeim aldri er 40% þeirra komin í háskóla. Vísindamönnum sem starfa innan háskólanna hefur þótt þægilegt að nota nemendur sína í rannsóknum sínum. Þessi aðferðafræði er umdeilanleg og þótt gagnrýnendur¹ hafi sagt að ekki sé hægt að alhæfa út frá niðurstöðum rannsókna sem gerðar eru á háskólanemendum, oftast nemendum í sálarfræðum, má færa rök fyrir því að niðurstöðurnar gefi a.m.k. vísbendingu um áhrif kláms á ungt fólk í háskóla.

Eins og sýnt verður fram á síðar í þessum kafla horfa íslenskir unglingar tiltölulega lítið á klám og erótík, sérstaklega stúlkur. Ekki er þar með sagt að þeir horfi lítið á kynlíf eða atriði sem snúast um kynlíf. Veturinn 1997-98 var gerð mjög ítarleg innihaldsgreining á bandarísku sjónvarps-

efni en alls voru 942 þættir greindir. Í þeirri rannsókn kom m.a. fram að í rúmlega helmingi þáttanna kom kynlíf við sögu og þar af var lögð mikil áhersla á kynlíf í 40% af þáttunum. Að meðaltali voru 3,2 kynlífstengd atriði í þáttunum á hverjum klukkutíma. Yfirleitt var eingöngu talað um kynlíf, eða í 67% þáttanna, en í 7% af þáttunum voru samfarir sýndar eða gefið sterklega í skyn að samfarir hafi átt sér stað.²

Einnig var rannsakað hversu oft var rætt um kynlíf, eða kynferðislegar athafnir sýndar, í þeim 15 sjónvarpsþáttum sem voru vinsælastir meðal bandarískra unglunga á aldrinum 12 til 17 ára. Niðurstöðurnar voru mjög svipaðar. Rúmlega sex af hverjum tíu þáttum sem greindir voru fjölluðu um kynlíf að einhverju leyti, þar af voru samfarir beinlínis sýndar í 17% af þáttunum, en þær aðeins gefnar í skyn í 83% þáttanna. Í þeim sjónvarpsþáttum þar sem samfarir voru ekki sýndar voru þær gefnar í skyn með líkamlegu daðri, eldheitum kossu og líkamlegri snertingu.³

Þar sem talsverður hluti þess sjónvarpsefnis sem sýndur er á íslensku sjónvarpsstöðvunum kemur frá Bandaríkjunum, og margir bandarískir þættir njóta mikilla vinsælda meðal unglunga hér á landi, má ætla að íslenskir tæningar sjái nær jafnmikla umfjöllun um kynlíf í sjónvarpi og bandarískir jafnaldrar þeirra. Nefna má að árið 1998 kom helmingur af því efni sem sýnt var á Stöð 2 frá Bandaríkjunum og þrír fjórðu hlutar þess efnis sem sýnt var á Bíórásinni var bandarískt.⁴ Einnig byggist dagsskrá Skjás eins að verulegu leyti á innfluttum bandarískum gaman- og spennuþáttum.

Hvaða áhrif hefur það á unglunga að sjá sífellt fjallað um kynlíf í sjónvarpi? Í nýlegri rannsókn kom fram að þeir unglingar, á aldrinum 18 ára til tvítugs, sem horfðu mikið á gaman- og dramaþætti voru líklegri til að hafa íhaldssamari skoðanir á hlutverkum kynjanna og voru líklegri til að hafa meiri reynslu af kynlífi en þeir sem horfðu sjaldan á slíka þætti.⁵ Komið hefur fram í öðrum rannsóknum að þeir unglingar sem horfa mikið á sjónvarpsþætti sem ganga út á kynlíf eru líklegri en jafnaldrar þeirra til að hafa haft samfarir og að samband er á milli áhorfs unglunga á tónlistarmyndbönd, sem oft leggja ofuráherslu á kynlíf, og viðhorfa þeirra til þess að stunda kynlíf fyrir hjónaband.⁶

Áhrif kláms á unglinga

Nokkrar athyglisverðar rannsóknir hafa verið gerðar á notkun unglinga á klámi. Wingood og fleiri gerðu t.d. rannsókn á áhorfi unglingsstúlkna á aldrinum 14 til 18 ára á klámmyndir og kynlífshegðun þeirra. Tekið skal fram að eingöngu þær stúlkur sem stunduðu reglubundið kynlíf voru þátttakendur í rannsókninni. Tóku 522 stúlkur þátt og voru þær spurðar hversu margar klámmyndir þær hefðu horft á síðustu þrjá mánuði fyrir rannsóknina. Nær þriðjungur úrtaksins hafði horft á klámmyndir. Þær stúlkur sem horft höfðu á klámmyndir voru líklegar til að hafa neikvætt viðhorf til getnaðarvarna og voru þar af leiðandi síður líklegar til að nota getnaðarvarnir. Þær voru einnig líklegar til að hafa haft fjölda bólfélaga.⁷

Í suðurhluta Kaliforníu var gerð rannsókn á áhorfi unglinga á klám og viðhorfum þeirra til nauðgunarmítunnar, þ.e.a.s. þeirrar mítu að konur vilji láta nauðga sér og hafi ánægju af því. Voru spurningalistar lagðir fyrir 452 unglinga og var meðalaldur þeirra rúmlega 14 ár.

Niðurstöðurnar leiddu í ljós að 83,3% drengjanna hafði séð klámmynd og þar af sagðist þriðjungur þeirra horfa á a.m.k. eina klámmynd í mánuði. Höfðu þeir verið um 11 ára gamlir er þeir sáu klámmynd í fyrsta skipti. Mun færri stúlkur sögðust hafa séð klámmynd, eða tæplega helmingur þeirra, og ein af hverjum tíu stúlkum sagðist horfa á eina klámmynd í mánuði, að meðaltali.

Eftirtektarvert er að 60% piltanna töldu sig hafa lært mikið af því að horfa á klámmyndir og 47,6% stúlkanna voru sömu skoðunar. Þegar fylgnin á milli áhorfs á klám annars vegar, og viðhorfa til nauðgunarmítunnar hins vegar, var skoðuð kom í ljós að því meira sem stúlkur töldu sig læra af því að horfa á klámmyndir, því líklegri voru þær til að halda að ef konu væri nauðgað þá væri það henni að kenna vegna þess hvernig hún hegðaði sér eða klæddi sig. Niðurstöðurnar sýndu einnig að því meira sem unglingarnir horfðu á klámmyndir, því líklegri voru þeir til að halda að ástæða nauðgunar væri sterk þörf karlmanna fyrir kynlíf og að kona, sem væri nauðgað, bæri sjálf ábyrgð á nauðguninni vegna þess að hún hefði verið í kynsændi klæðnaði.⁸ Rannsókn sem gerð var á svipuðum tíma á viðhorfum unglinga í Norður-Karólínu til nauðgunarmítunnar sýndi að 56,8% pilta töldu að ef kona fylgdi karlmanni heim í fyrsta sinn sem hún færi út með honum væri hún í raun að segja að hún vildi hafa samfarir við

hann. Tæpur þriðjungur stúlkna var sama sinnis.⁹ Sálfræðingurinn Dolf Zillmann (2000) heldur því fram að eftir því sem unglingar horfi meira á kynferðislegt eða erótískt efni, því ónæmari verði þeir fyrir því. Afleiðingin sé sú að þeir fari að horfa á grófara klámefni til að ná sömu kynferðislegu örvun og erótíska efnið hafði áður veitt þeim. Hann segir einnig, og rannsóknir styðja mál hans, að þeir unglingar sem horfi á klámmyndir hafi gríðarlegar ranghugmyndir um kynhegðun almennings.

Svo virðist sem áhugi vísindamanna á áhrifum kláms gangi nokkuð í bylgljum. Í byrjun níunda áratugar 20. aldar var talsvert um að tilraunir á áhrifum kláms væru framkvæmdar. Í stuttu máli má segja að niðurstöðurnar hafi fyrst og fremst sýnt að það er langt í frá að klám hafi bein áhrif á árásarhneigð eða á viðhorf áhorfenda til kvenna og nauðgunarmítunnar. Mjög margir þættir skipta máli í þessu sambandi, t.d. hvort áhorfandinn er talinn líklegur til að nauðga konu, hvort kona er sýnd njóta þess að vera nauðgað, og hvers konar klámefni áhorfandinn horfir á. Donnerstein og Linz (1986) hafa bent á að rannsóknir sýni að það séu fyrst og fremst ofbeldisfullar klámmyndir sem geti haft skaðleg áhrif á áhorfendur. Slíkar myndir auki árásarhneigð áhorfenda og ýti undir nauðgunarmítuna.

Rannsóknarspurningar

Er Stöð 2 var að slíta barnsskónum voru hinar svokölluðu dönsku myndir sýndar á stöðinni með þeim afleiðingum að fyrrum sjónvarpsstjóri hennar, Jón Óttar Ragnarsson, hlaut dóm fyrir. Var Sakadómur Reykjavíkur þeirrar skoðunar að atriði í kvikmyndunum *Í Tvíburamerkinu* og *Í Nautesmerkinu* hefðu engan fagurfræðilegan eða listrænan tilgang, og að í þessum myndum væru kynfæri fólks sýnd á ögrandi hátt.¹⁰ Nú, rúmum áratugi síðar, sýnir sjónvarpsstöðin Sýn reglulega kvikmyndir sem telja má mun grófari en þær myndir sem Jón Óttar fékk á sínum tíma dóm fyrir að sýna. Sama sjónvarpsstöð sýndi einnig frönsku kvikmyndina *Baise moi (Ríddu mér)* á sýningartíma þegar börn og unglingar voru líkleg til að vera enn vakandi og fyrir framan sjónvarpstækin.¹¹ Vegna grófs ofbeldis og kynlífsatriða þar sem allt er sýnt var *Ríddu mér* bönnuð m.a. í Ástralíu og á Nýja-Sjálandi. Kvikmyndaskoðun leyfði myndina til sýningar hér á

landi en varaði jafnframt við að sýning hennar gæti verið brot á 210 gr. Almennu hegningarlögunum frá 1940.¹²

Ef ofangreint er haft í huga, er ljóst að á undanförunum árum hefur siðgæðisvitund samfélagsins breyst á þann hátt að ekki þykir lengur tiltök-umál þó að kynlíf sé sýnt á opinskáan hátt í íslensku sjónvarpi. Er þetta ef til vill í samræmi við þann fjölda nektardansstaða sem spruttu upp eins og gorkúlur á sínum tíma en hefur fækkað nokkuð að undanförunum, hvað sem síðar kann að verða. Hefur orðið „klámvæðing“ verið notað yfir þessa þróun.

Þegar rætt hefur verið um klámvæðinguna og hugsanleg áhrif hennar, hafa gagnrýnendur klámvæðingarinnar iðulega beint sjónum sínum að áhrifum hennar á börn og unglinga. Telja sérfræðingar hér á landi að klámvæðingin hafi haft áhrif á kynlífshegðun unglinga, t.d. séu hópnauð-ganir orðnar tíðari og ungar stúlkur séu undir miklum þrýstingi til að taka þátt í kynlífsathöfnum sem þeim séu á móti skapi og telji jafnvel óeðlilegar.¹³

Að því er höfundur þessarar greinar kemst næst er lítið sem ekkert vitað um áhrif kláms á íslenska unglinga en nokkrar rannsóknir hafa verið gerðar erlendis, eins og áður hefur komið fram. Í gegnum tíðina hefur ekki þótt siðferðislega rétt að sýna unglingum klám til að rannsaka áhrif þess á þá.¹⁴

Tilgangur þeirrar rannsóknar, sem fjallað verður nánar um hér á eftir, var því að reyna að svara eftirfarandi spurningum út frá þeim gögnum sem fyrir hendi voru:

1. Hver eru áhrif fjölskyldunnar á áhorf unglinga á erótískt sjón-varpsefni?
2. Hvert er sambandið á milli árásarhneigðar og:
 - a) áhorfs unglinga á erótískt efni í sjónvarpi?
 - b) áhorfs unglinga á erótískar myndir/klámmyndir sem teknar eru á leigu?
 - c) viðhorfa unglinga til erótíks efnis / klámefnis (hversu skemmti-legt þeim finnst slíkt efni vera)?

Aðferðafræði

Þær niðurstöður, sem nánar verður vikið að síðar, eru aðeins lítill hluti af mun stærra rannsóknarverkefni sem framkvæmt var í byrjun árs 1998. Í stuttu máli var aðaltilgangur þeirrar rannsóknar; a) að kanna áhrif foreldra/forráðamanna á val unglunga á sjónvarpsefni og á áhorf þeirra, og b) að kanna sambandið á milli áhorfs unglunga á ofbeldi í sjónvarpi og andfélagslegrar hegðunar þeirra.

Fór rannsóknin þannig fram að spurningalistar voru lagðir fyrir tæplega 700 unglunga í tíu grunnskólum á höfuðborgarsvæðinu. Voru þátttakendurnir í 7. til 10. bekk.¹⁵ Var m.a. spurt um áhorf þeirra á sjónvarpsefni, þar á meðal um áhorf á ljósbláar (erótískar) myndir og á dökkbláar myndir (klámmyndir). Unglingarnir voru spurðir hversu oft, á kvarðanum frá 1 og upp í 9, þeir horfðu á tiltekið efni og hversu skemmtilegt þeim fyndist efnið vera. Einnig var spurt hversu oft, á kvarðanum frá 1 og upp í 5, þeir tækju tiltekið efni á leigu.

Árásarhneigð unglunganna var mæld með kvarða sem mældi hversu oft á síðustu 12 mánuðum þeir hefðu m.a. kýlt einhvern, slegið einhvern, hrint einhverjum o.s.frv. Sami kvarði hefur verið notaður í rannsóknum Rannsóknastofnunar í uppeldis- og menntamálum og í unglingarannsóknnum Rannsókna og greiningar.

Beitt var aðhvarfsgreiningu til að rannsaka tengsl milli breytna og voru aldur þátttakenda, hlutfall háskólamenntaðs fólks í skólahverfi þeirra og meðaltekjur íbúa í sama hverfi, tíðni ofbeldis á heimilum þeirra og almenn samskipti þeirra við foreldra notuð sem stýribreytur. Var kannað hversu oft unglingarnir væru vitni að líkamlegu ofbeldi heima hjá sér og hversu oft þeir væru beittir líkamlegu ofbeldi af foreldrum sínum eða forráðamönnum.

Þó að það hafi aldrei verið markmið rannsóknarverkefnisins að kanna sérstaklega áhorf unglunga á klámefni, má samt segja að þau gögng sem til staðar eru geti svarað rannsóknarspurningum þessa kafla nokkuð vel.

Áhorf unglunga á klám/erótík

Áður en lengra er haldið er rétt að skoða aðeins hversu mikið unglingar horfa á erótískt efni og klámefni. Eins og kemur glögglega fram í töflu 1 er mjög mikill munur á áhorfi stúlkna og pilta á erótík í sjónvarpi. Munurinn var þó enn meiri þegar spurt var um hversu skemmtilegar þeim fyndist ljósbláar og dökkbláar myndir vera. Á kvarðanum frá 1 og upp í 9 var meðaltal piltanna rúmlega 5 en stúlkanna aðeins tæplega 2. Þar sem klámmyndir eru yfirleitt miðaðar við þarfir karlmanna og kynferðislega drauma þeirra eiga þessar niðurstöður í sjálfu sér ekki að koma mikið á óvart.

Tafla 1. Meðal áhorf unglunga á klám og erótík miðað við kvarða frá 1-5 eða 1-9

	piltar	stúlkur
horfir á erótík í sjónvarpi	3,8 (9)	1,6 (9)
tekur erótískar myndir á leigu	1,8 (5)	1,1 (5)
tekur klámmyndir á leigu	1,7 (5)	1,1 (5)
finnst erótík skemmtileg	5,3 (9)	1,9 (9)
finnst klámmyndir skemmtilegar	5,5 (9)	1,8 (9)

Lítið var um að unglingarnir tækju klámmyndir eða erótískar myndir á leigu og er mun líklegra að þeir nálgist slíkt efni á annan hátt, t.d. með því að kaupa það beint í gegnum Netið, þeir fái það lánað hjá kunningjum eða jafnvel úr einkasafni foreldra sinna.

Þrjár af hverjum fjórum stúlkum horfa aldrei á erótískt efni í sjónvarpi (tafla 2) en innan við fjórðungur af piltunum segist aldrei gera það. Stúlkum finnst einnig lítið til klámefnis eða erótíks efnis koma þar sem 70% af stúlkunum fannst erótískt efni alls ekki skemmtilegt (merktu við töluna 1) og 76% fannst klámefni alls ekki skemmtilegt. Hins vegar er allt annað uppi á teningnum þegar litið er á svör piltanna. Aðeins 9% piltanna fannst erótískt efni alls ekki skemmtilegt og einum af hverjum fimm fannst klámefni alls ekki skemmtilegt.

Tafla 2. Hlutfall unglunga sem hvorki horfir á klám né finnst það skemmtilegt

	piltar	stúlkur
horfir ekki á erótík í sjónvarpi	23%	75%
tekur ekki erótískar myndir á leigu	59%	76%
tekur ekki klámmyndir á leigu	67%	94%
finnst erótík ekki skemmtileg	9%	70%
finnst klámmyndir ekki skemmtilegar	20%	76%

Þessi munur á svörum piltanna við erótísku efni annars vegar, og klámefni, hins vegar, bendir til að þeir geri greinarmun á erótík og klámi, og að það sé hópur af piltum, sem þrátt fyrir að hafa ekkert á móti smá erótík, kæri sig lítt um harðara klám.

Þættir sem hafa áhrif á áhorf unglunga á klám og erótík

Því eldri sem piltar verða, því meira horfa þeir á erótískt efni í sjónvarpi. Aldur pilta skýrði 2,6% af áhorfi þeirra á erótískt efni í sjónvarpi. Þó furðulegt megi teljast gildir það sama ekki um stúlkur. Kann vel að vera að niðurstöðurnar fyrir stúlkur séu að þessu leyti ómarktækar vegna þess hversu lítið stúlkur horfa á erótískt efni.

Athyglisvert er að þeir piltar sem búa við ofbeldi heima við sækja meira í erótískt efni í sjónvarpi en kynbræður þeirra sem búa við betri heimilisaðstæður. Ofbeldi inni á heimilinu skýrði 2% af áhorfi piltanna.

Eina breytan sem hafði áhrif á áhorf stúlkna á erótískt efni í sjónvarpi var hlutfall háskólamenntaðs fólks í skólahverfi þeirra. Hlutfall háskólamenntaðra einstaklinga í skólahverfinu skýrði 1,6% af áhorfi stúlkna (p < 0,10). Því lægra sem þetta hlutfall er, því meira horfa stúlkur á erótískt efni í sjónvarpi.

Í könnuninni sjálfri höfðu unglingarnir verið spurðir um menntun foreldra en svörin við þeim spurningum var svo lítil að á endanum var ákveðið að notast fremur við tölur Félagsvísindastofnunar Háskóla Íslands um hlutfall háskólamenntaðra einstaklinga í hverfum.

Það ber að vara við því að þessi breyta getur verið að mæla ýmislegt annað en bara hlutfall háskólamenntaðra. Líklegt er að hún segi talsvert um

menntun foreldra barnanna en rannsóknir hafa ítrekað sýnt í gegnum tíðina að háskólamenntað fólk og börn þeirra horfa minna á sjónvarp en gert er á heimilum þar sem fólk hefur minni menntun. Ekki er lokað fyrir það skotið að háskólamenntaðir foreldrar hafi einnig meira eftirlit með áhorfi barna sinna þar sem þeir séu betur meðvitaðir um hugsanleg áhrif fjölmiðla á þau.

Jafnframt er möguleiki að hlutfall háskólamenntaðs fólks í skólahverfi lýsi þeim vinahópi sem unglingur umgengst. Yfirleitt er það svo að unglingar eignast vini sem eru í sama bekk eða í sama skóla. Þar af leiðir að ekki er ólíklegt að fjölskylduhagir vina séu svipaðir.

Árásarhneigð og klámnotkun

Rannsóknir, sem gerðar hafa verið á tilraunastofum á undanförunum tuttugu árum, hafa m.a. sýnt fram á að áhorf á gróft klám eykur árásarhneigð, a.m.k. tímabundið.¹⁶ Forvitnilegt er því að skoða hvaða samband er á milli árásarhneigðar íslenskra unglunga og áhorfs þeirra á klám og erótík.

Áður en sambandið á milli árásarhneigðar unglunga og áhorfs þeirra á klám og erótík er rannsakað ber að nefna að heimilisaðstæður og samskipti unglunga við foreldra sína skipta verulega miklu máli. Heimilisaðstæður unglunga skýra um fimmtung af árásarhneigð þeirra, þ.e.a.s. því meira ofbeldi sem barn elst upp við og því verri samskipti sem það á við foreldra sína eða forráðamenn, því meiri er árásarhneigð þess. Á þetta jafnt við um stúlkur sem pilta.

Verður ekki fram hjá því litið að áhorf á erótískt efni í sjónvarpi skýrir 3,1% af árásarhneigð pilta og 2,8% af árásarhneigð stúlkna. Tölurnar eru vissulega lágar en marktækar samt.

Þegar sambandið á milli árásarhneigðar og viðhorfa unglunganna til klámmynda og erótíks efnis er skoðað, kemur fram að hversu skemmtilegt piltum finnst slíkt efni vera skýrir 3,5% af árásarhneigð þeirra. Er hægt að skýra 7,6% af árásarhneigð stúlkna út frá því hversu skemmtilegar þeim finnst erótískar myndir og klámmyndir vera. Nánari athugun leiðir í ljós að áhorf á klámmyndir skýrir árásarhneigð pilta en áhorf á erótískt efni skýrir árásarhneigð stúlkna.

Eins og áður hefur komið fram er mjög lítið um að unglingar taki erótískar myndir eða klámmyndir á leigu. Þrátt fyrir það skýrir leiga á

erótískum myndum um 1,9% af árásarhneigð stúlkna og leiga á klámmyndum skýrir 2,7% af árásarhneigð pilta. Enn fremur sýna niðurstöður rannsóknarinnar að leiga pilta á klámmyndum hefur sérstaklega áhrif á þá sem yngri eru.

Líklegar skýringar á niðurstöðum

Niðurstöður þessarar rannsóknar komu höfundi greinarinnar mjög á óvart. Að vísu hafði það áður komið fram að samband er á milli áhorfs unglinga á ofbeldi og árásar- og afbrotahneigðar þeirra.¹⁷ En af hverju í ósköpunum mælist marktækt samband á milli árásarhneigðar unglinga og áhorfs þeirra á erótík í sjónvarpi?

Farið var ofan í saumana á niðurstöðunum og reynt að leita svara við fyrirnefndri spurningu. Með því að skoða fylgnina á milli áhorfs á erótík í sjónvarpi og áhorfs á annað sjónvarpsefni er hulunni að einhverju leyti svipt af leyndardómnum. Það er nefnilega marktæk jákvæð fylgni á milli áhorfs unglinga á erótík og áhorfs þeirra á hasarþætti, hryllingsmyndir og hnefaleika. Enn fremur er jákvæð fylgni á milli þess hversu skemmtilegar unglingunum finnst erótískar myndir og klámmyndir vera og hversu skemmtilegt þeim finnst að horfa á hryllingsmyndir, svokallaðar splattermyndir (sem kalla mætti blóðslettumyndir) og hnefaleika.

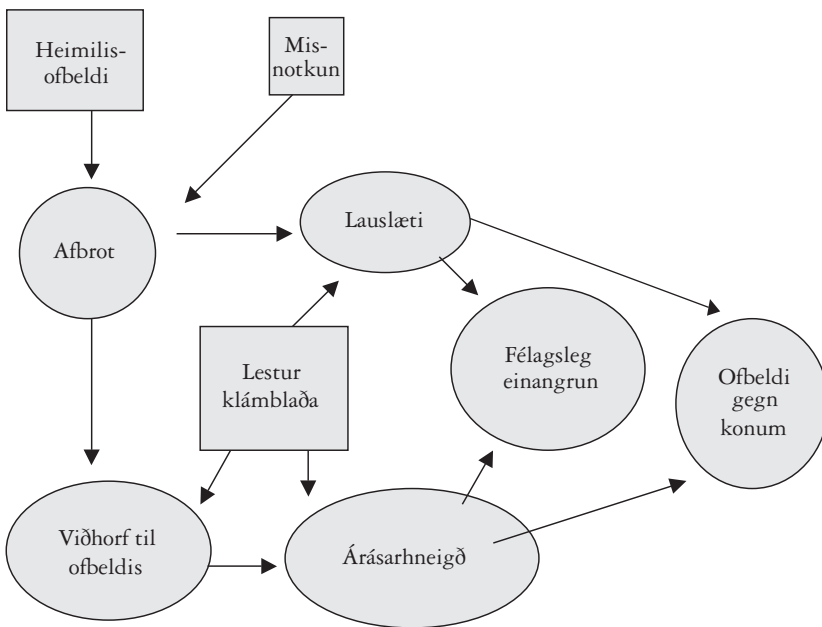
Jafnframt er það svo að unglingar sem taka á leigu klámmyndir eru einnig líklegir til að taka á leigu hasarmyndir, hryllingsmyndir og áðurnefndar blóðslettumyndir.

Draga má þá ályktun út frá þessum niðurstöðum að það sé ákveðinn hópur unglinga sem sækir í mjög gróft og hrátt ofbeldisefni og klámeefni. Líklegt má telja að það sé ofbeldið og niðurlægingin í kláminu sem höfðar svona sterkt til þessa hóps en ekki kynlífð sem slíkt. Leiðir þetta óneitanlega hugann að því að þótt að nauðgun sé kynferðisglæpur snýst nauðgun yfirleitt um ofbeldi og valdbeitingu, vald nauðgarans yfir fórnarlambinu, en ekki um kynlíf.

Fyrir örfáum árum birtist einstaklega góð grein eftir Malamuth, Addison og Koss (2000) í *Annual Review of Sex Research*. Í greininni koma höfundar fram með þá kenningu að notkun ungra karlmannna á klámblöðum sé hluti af mun stærra ferli sem hefjist með því að þeir alist sem börn upp

við ofbeldi á heimilum sínum og verði jafnvel fyrir líkamlegri og kynferðislegri misnotkun. Misnotkunin leiði síðar til afbrotahegðunar, jákvæðra viðhorfa til ofbeldis, almennrar árásarhneigðar, félagslegrar einangrunar, lauslætis og að lokum til ofbeldis gegn konum. Malamuth, Addison og Koss telja að notkun á klámblöðum leiði til jákvæðra viðhorfa til ofbeldis, árásarhneigðar og lauslætis, og að þannig hafi klámblaðanotkunin óbein áhrif á ofbeldi karlmanna í garð kvenna (sjá mynd 1).

Mynd 1

Niðurstöður þeirrar rannsóknar sem hér hefur verið fjallað um falla mjög vel inn í kenningarramma Malamuths og meðhöfunda hans. Niðurstöðurnar sýndu að samband var á milli áhorfs pilta á erótískt efni í sjónvarpi og heimilisáðstæðna þeirra, þ.e.a.s. þeir piltar sem eru beittir ofbeldi af foreldrum sínum eða verða oft vitni að ofbeldi heima fyrir eru líklegir til að horfa á kynferðislegt efni í sjónvarpi. Jafnframt er samband á milli áhorfs unglinga á slíkt efni í sjónvarpi og árásarhneigðar þeirra, en hafa verður í huga að

Þetta samband er marktækt jafnvel eftir að búíð er að taka ofbeldið á heimilinu og samskipti unglínganna við foreldra sína með í reikninginn.

Þó að vissulega sé erfitt að fullyrða mikið út frá þessum niðurstöðum, er ef til vill óhætt að halda því fram að þær bendi eindregið til að viss hætta sé á að unglingspiltar í áhættuhópi, það er að segja piltar sem alast upp við ofbeldi og sækja í klámefni, geti verið líklegir til að beita konur ofbeldi síðar á lífsleiðinni, ef þeir gera það ekki nú þegar.

Malamuth, sem fengist hefur við rannsóknir á áhrifum kláms í áratugi, slær þann varnagla að þótt karlmaður noti klámefni í miklum mæli þýði það alls ekki að hann sé líklegur til að gerast sekur um beitingu kynferðisofbeldis. Hann segir að lítill munur sé á tíðni kynferðisofbeldis meðal þeirra karlmanna sem ekki eru í áhættuhópi þrátt fyrir mikinn mun meðal þeirra á tíðni notkunar á klámefni. Á hinn bóginn sé það svo að sé karlmaður í áhættuhópi geti notkun hans á klámefni verið góð vísbending um kynferðislega valdbeitingu hans, þar sem karlmenn í áhættuhópi sem noti klámefni, séu mun líklegri til að beita kynferðisofbeldi en þeir karlmenn sem eru einnig í áhættuhópi en noti ekki klámefni. Í stuttu máli sagt, klámnotkun virkar eins og olía á eld á þá karlmenn sem eru í áhættuhópi.

Að lokum skal það ítrekað að notkun unglingspilts á klámi þýðir ekki að hann muni nauðga konu eða beita konu ofbeldi. Niðurstöðurnar vekja eigi að síður ugg í brjósti um framtíð þeirra unglínga, sérstaklega pilta, sem þurfa að þola ofbeldi inni á heimilum sínum, ef til vill dags daglega, og hvaða áhrif klámefni getur haft á viðhorf og hegðun þeirra í garð kvenna.

1 Sjá t.d. Fisher og Barak (1991).

2 Kunkel o.fl. (2000).

3 Sama rit.

4 Hagstofa Íslands, 1999.

5 Ward og Rivadeneyra (1999).

6 Wartella o.fl. (2000).

7 Wingood o.fl. (2001).

8 Cowan og Campbell (1995).

9 Boxley o.fl. (1995).

10 *Morgunblaðið* 1. mars 1990 og 5. október 1990.

11 Kvikmyndin var sýnd laugardaginn 26. október, 2002, kl. 22.30.

- 12 Heimasíða Kvikmyndaskoðunar (www.mmedia.is/~kvikmynd).
- 13 *Morgunblaðið* 8. mars 2002.
- 14 Wartella o.fl. (2000).
- 15 Guðbjörg Hildur Kolbeins (2002).
- 16 Donnerstein og Berkowitz (1981).
- 17 Guðbjörg Hildur Kolbeins (2002).

Heimildir:

- Boxley, J., Lawrance, L. og Gruchow, H. (1995), „A preliminary study of eighth grade students' attitudes toward rape myths and women's roles“, *Journal of School Health*, 65(3), bls. 96-100.
- Cowan, G. og Campbell, R. (1995), „Rape causal attitudes among adolescents“, *The Journal of Sex Research*, 32(2), bls. 145-156.
- Donnerstein, E. og Berkowitz, L. (1981), „Victim reactions in aggressive erotic films as a factor in violence against women“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(4), bls. 710-724.
- Donnerstein, E. I. og Linz, D. G. (1986), „The question of pornography“, *Psychology Today*, 20(12), bls. 56-59.
- Fisher, W. A. og Barak, A. (1991), „Pornography, erotica, and behavior: More questions than answers“, *International Journal of Law and Psychiatry*, 14, bls. 65-83.
- Hagstofa Íslands (1999), *Fjölmíðlun og menning* 1999. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Guðbjörg Hildur Kolbeins (2002), „Delinquency and Icelandic adolescents' viewing of television violence“, *Nordicom Review (Special issue)*, 23(1-2), bls. 277-290.
- Kunkel, D., Cope, K. M. og Biely, E. (1999), „Sexual messages on television: Comparing findings from three studies“, *The Journal of Sex Research*, 36(3), bls. 230-236.
- Kunkel, D., Cope, K., Farinola, W., Biely, E. og Donnerstein, E. (2000), „Sexual messages on entertainment TV in the U.S.A.“, í C. von Feilitzen og U. Carlsson (Ritstj.), *Children in the new media landscape: Games, pornography, perceptions* (Gautaborg: Nordicom), bls. 155-157.
- Malamuth, N. M., Addison, T. og Koss, M. (2000), „Pornography and sexual aggression: Are there reliable effects and can we understand them?“, *Annual Review of Sex Research*, 11, bls. 26-91.
- Morgunblaðið* 1. mars, 1990.
- Morgunblaðið* 5. október, 1990.
- Morgunblaðið* 8. mars, 2002.
- Ward, L. M. og Rivadeneyra, R. (1999), „Contributions of entertainment television to adolescents' sexual attitudes and expectations: The role of viewing amount versus viewer involvement“, *The Journal of Sex Research*, 36(3), bls. 237-247.
- Wartella, E., Scantlin, R., Kotler, J., Huston, A. C. og Donnerstein, E. (2000), „Effects of sexual content in the media on children and adolescents“, í C. von Feilitzen og U. Carlsson (Ritstj.), *Children in the new media landscape: Games, pornography, perceptions* (Gautaborg: Nordicom), bls. 141-153.

Kynjafræði – Kortlagningar

- Wingood, G. M., DiClemente, R. J., Harrington, K., Davies, S., Hook, E. W. og Oh, M. K. (2001), „Exposure to X-rated movies and adolescents' sexual and contraceptive-related attitudes and behaviors“, *Pediatrics*, 107(5), bls. 1116-1119.
- Zillmann, D. (2000), „Influence of unrestrained access to erotica on adolescents' and young adults' dispositions toward sexuality“, *Journal of Adolescent Health*, 27, bls. 41-44.

Þorgerður Einarsdóttir og Kristjana Stella Blöndal

Kynbundinn launamunur: Umræðan um skýrðan og óútskýrðan launamun kynja í gagnrýnu ljósi

Launamunur milli karla og kvenna hefur verið samfélagslegt viðfangsefni allt frá því að konur hófu að vinna launaða vinnu utan heimilis. Launa- og atvinnumál hafa verið í forgrunni kvennabaráttunnar frá upphafi. Kvenréttindafélag Íslands hafði þegar á fyrstu starfsárum sínum mikil afskipti af launa- og kjaramálum kvenna. Forystukonur félagsins höfðu hönd í bagga við stofnun verkakvennafélaga, þær héldu fjöldafundi um launa- og atvinnumál og beittu sér fyrir lagasetningu um launajöfnuð. Félagið á drjúgan þátt í þeirri löggjöf sem vaxið hefur fram í áranna rás.¹

Fyrstu íslensku lögin þar sem kveðið er á um launajafnrétti eru lög um laun starfsmanna ríkisins frá árinu 1945 en þar segir: „Við skipun í starfsflokka og flutning milli launaflokka skulu konur að öðru jöfnu hafa sama rétt og karlar.“² Þótt ekki sé kveðið fastara að orði þótti þetta mikill sigur.³ Árið 1961 setti Alþingi lög um launajöfnuð karla og kvenna, í kjölfar fullgildingar Íslands á samþykkt Alþjóðavinnumálastofnunarinnar, ILO, nr. 100/158. Í þeim lögum var gert ráð fyrir að á árunum 1962-1967

skyldu laun kvenna hækka til jafns við laun karla fyrir sömu störf í almenntri verkamannavinnu, verksmiðjuvinnu og verslunar- og skrifstofuvinnu.⁴ Eðlilegt þótti að gefa atvinnulífinu nokkurt svigrúm til að aðlagast lögunum og það er til marks um bjartsýnina að sex ár þóttu nægilegur tími til að ná þessu markmiði. Árið 1973 voru sett lög um Jafnlaunaráð sem var fyrirrennari Jafnréttisráðs.⁵ Öll jafnréttislög sem sett hafa verið á Íslandi síðan hafa haft ákvæði um launajafnrétti.⁶ Þrátt fyrir bjartsýni og baráttuhug þeirra kvenna sem ruddu brautina í þessum efnum hafa lög um launajafnrétti ekki dugað til því nýlegar kannanir sýna að konur eru enn með mun lægri laun en karlar, jafnvel þótt bornir séu saman einstaklingar í sambærilegum störfum, með sambærilegan vinnutíma, aldur og starfsaldur.⁷

Strax á þriðja áratug síðustu aldar, milli 1920 og 1930, gripu félagskonur í Kvenréttindafélaginu til þess ráðs að safna gögnum um kjör kvenna.⁸ Það er því ekkert nýtt að gerðar séu kannanir á launamun kynjanna eins og nú tíðkast. Eins og jafnréttislögin, eiga launakannanir sér einnig langa sögu. Ein fyrsta skipulega launakönnunin á Íslandi er frá árinu 1953 en það er lokaritgerð Maríu Sigurðardóttur í viðskiptafræði frá Háskóla Íslands. María skoðaði röðun nokkurra hópa opinberra starfsmanna í launaflokka og reiknaði launamun út frá þeim. Hún komst að því að laun kvenna voru frá 75% og upp í 83% af launum karla. Í aðeins einu tilviki voru laun kvenna þau sömu og karla en það var í Sambandi íslenskra barnakennara þar sem einungis um fjórðungur félagsmanna var konur. Ekki þarf að fara mörgum orðum um að María var hér að skoða taxtakaup.⁹

Þær kannanir á launamun kynjanna sem birst hafa undanfarið sýna mjög mismunandi niðurstöður þótt í þeim öllum komi fram að konur hafi að jafnaði lægri laun en karlar. Á allra síðustu árum höfum við séð tölur um hinn kynbundna launamun allt frá 7% upp í 27%.¹⁰ Þetta hefur vakið umræður og deilur um aðferðafræði og túlkun niðurstaðna, hvað eigi að skoða, hvernig eigi að mæla, hvað sé skynsamleg túlkun á mælingunum og hvernig eigi að bregðast við. Á Íslandi hafa launakannanir fram að þessu fyrst og fremst verið hagnýtar rannsóknir. Markmið þessarar greinar er að setja launakannanir hér á landi í fræðilegt sambengi og renna þannig styrkari stoðum undir umræðuna um launamun kynjanna. Hér á eftir verður skoðað nánar hvað liggur að baki mismunandi tölum

um launamun, hvernig mismunandi áhrifaþættir hafa verið notaðir í könnunum til að „leiðrétta“ kynbundinn launamun. Sú aðferðafræði sem mest hefur verið notuð við launakannanir, Oaxaca-aðferðin svokallaða, verður skoðuð í gagnrýnu ljósi. Fjallað er um muninn á málefnalegum og ómálefnalegum breytum til að skýra launamun. Sýnt er með nokkrum raunverulegum dæmum úr íslenskum launakönnunum hvernig notkun á skýribreytum getur orkað tvímælis. Í greininni er lögð áhersla á að ígrunda þurfi undirliggjandi hugmyndafræði og nýta til þess kynjafræðilega þekkingu á vinnumarkaðnum og samfélaginu í heild. Í lokin verða reifaðar hugmyndir um hvernig eðlilegt og raunhæft sé að túlka kannanir af þessu tagi til að þær megi færa umræðuna um launajafnrétti fram á við.

Vinnumarkaðurinn – karlar og konur

Atvinnuþátttaka karla og kvenna

Áður en lengra er haldið er rétt að skoða vinnumarkaðinn og ýmis einkenni hans í stærra ljósi. Á Íslandi hefur atvinnuþátttaka kvenna verið að aukast alla öldina og árið 2002 voru 79% kvenna virkar á vinnumarkaði á móti 87% karla.¹¹ Í þessum tölum er miðað við aldursbilið 16-74 ára, en þegar fjallað er um atvinnuþátttöku ber að hafa í huga að tölur geta verið talsvert mismunandi eftir því hvað er skoðað, þ.e. hvaða skilgreining liggur til grundvallar og hvaða aldurshópur. Í tölunum hér að ofan er miðað við atvinnuþátttöku, þ.e.a.s. þá sem eru virkir á vinnumarkaði (e. *activity rate*) og aldursbilið er mjög vítt eins og sjá má. Þeir sem eru virkir á vinnumarkaði eru vinnuafli (e. *labour force*) og skiptast í þá sem eru starfandi (e. *employed*) og þá sem eru atvinnulausir (e. *unemployed*).¹² Stundum er bara miðað við þá sem eru starfandi (þ.e. ekki atvinnulausa), og þá er talan lægri. Aldursbilið skiptir einnig máli. Þegar aldursbilið er þrengra, t.d. 25-64 ára, sem oft er gert í könnunum, er atvinnuþátttaka meiri en meðal fólks á aldrinum 16-74 ára.

Atvinnuþátttaka Íslendinga er með því hæsta sem gerist í heiminum, og á það við um bæði kynin, en einkum og sér í lagi um konur. Atvinnuþátttaka íslenskra kvenna er um 80 % eins og fyrr segir. Ef miðað er við þá sem eru starfandi (þ.e. atvinnulausir undanskildir, sbr. skilgreininguna hér að framan), er hlutfallið 84% fyrir karla og 76% fyrir konur á Íslandi.

Til samanburðar má geta þess að hlutfall starfandi kvenna í ESB-löndunum í heild er 55% og fer niður í 41-42% sums staðar í Suður-Evrópu, í löndum eins og Ítalíu og Spáni.¹³

Menntun karla og kvenna

Því hefur lengi verið haldið fram að aðalástæðan fyrir launamun karla og kvenna væri sú að konur hefðu minni menntun en karlar, að þær byggju yfir minni mannauð (e. *human capital*), en með því er átt við formlega menntun, reynslu og þjálfun. Um þetta hefur mikið verið fjallað á fræðilegum vettvangi og mannauðskenningar mynda nú umfangsmikinn kenn-ingaskóla sem sótt er til í umræðu um kynbundinn launamun, einkum af hagfræðingum.¹⁴ Þessum rökum er einnig oft hent á lofti í almennri umræðu. Þessi munur á svokölluðum mannauð kynjanna (lengd þjálfunar og menntunar) er nú óðum að hverfa þó námsval sé enn afar kynbundið.

Frá því um miðjan áttunda áratuginn hafa konur verið í meirihluta meðal nemenda á framhaldsskólastigi á Íslandi og nú eru konur yfir 60% þeirra sem útskrifast með stúdentspróf. Konur hafa einnig verið fleiri en karlar á háskólastigi síðan snemma á áttunda áratugnum og árið 1999-2000 voru þær um 67% þeirra sem útskrifuðust með fyrstu háskólagráðu og 59% þeirra sem luku framhaldsnámi.¹⁵ Þeim konum sem taka doktorspróf fjölgar einnig óðfluga og eru rúmlega fjórðungur í yngri útskriftar-árgöngunum.¹⁶ Þessi þróun endurspeglast í tölum um menntunarstig þjóðarinnar, þar sem munurinn á milli kynja er sífellt að minnka. Árið 2000 var 17% kvenna á aldrinum 25-64 ára með háskólamenntun á mótí 19% karla og munurinn því mjög lítill.¹⁷ Þau rök að launamun kynja megí rekja til þess að konur skorti menntun eiga því ekki lengur við. Þrátt fyrir að menntunarbílinu hafi nánast verið lokað hefur launabílinu ekki verið lokað. Launakannanir hafa sýnt að meðal fólks með sambærilega menntun eru konur að jafnaði með lægri laun en karlar.¹⁸ Af þessum sökum hafa mannauðskenningarnar sem gera ráð fyrir að launamunur kynja jafnist sjálfkrafa út með aukinni menntun kvenna tapað skýringargildi sínu.¹⁹

Vinnutími karla og kvenna

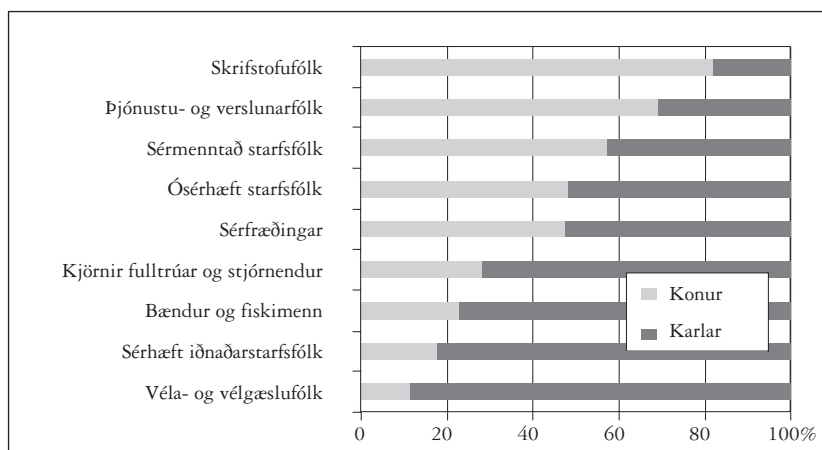
Þrátt fyrir að menntunarbílið sé nú óðum að hverfa, er enn við lýði margbrotið kynjamynstur á vinnumarkaðinum sem vert er að hafa í huga þegar

fjallað er um kynjamun. Þetta mynstur birtist m.a. í ólíkum vinnutíma og mikilli kynjaskiptingu starfa. Vinnutími karla er lengri en kvenna, það er þekkt mynstur um allan heim en þó ýkt á Íslandi.²⁰ Meðal fólks í *fullu starfi* árið 2002 unnu karlar að jafnaði 52 stundir á viku og konur 45 stundir.²¹ Meðalvinnutími *allra kvenna* var það ár 36 stundir á viku, þrátt fyrir að um 42% kvenna sé í hlutastarfi.²² Í launakönnunum er iðulega tekið tillit til mismunandi vinnutíma karla og kvenna, enda þótt aðferðafræðilegir vankantar séu oft á mælingu á vinnutíma (sjá nánari umfjöllun hér á eftir).

Kynjaskipting starfa

Enn eitt einkenni vinnumarkaðarins sem vert er að hafa í huga þegar fjallað er um launakannanir er hin mikla kynjaskipting starfa. Konur og karlar vinna að jafnaði ólík störf, eins og eftirfarandi mynd ber með sér.

Mynd 1. Starfandi fólk eftir starfsstétt árið 1999

Heimild: Vinnumarkaðskannanir Hagstofu Íslands.²³

Kynjaskipting vinnumarkaðarins er afar lífseig, og hún er bæði lárétt (e. *horizontal*) og lóðrétt (e. *vertical*).²⁴ Lárétt verkaskipting tekur til þess að karlar og konur gegna mismunandi störfum. Rannsóknir í Evrópu sýna að konur eru í meirihluta í skrifstofu- og verslunarstörfum, kennslu og þjónustustörfum í heilbrigðisgeiranum, en í minnihluta meðal millistjórnenda

og æðstu stjórnenda. Þær eru einnig fámennari en karlar í framleiðslustörfum.²⁵ Á Íslandi er sama uppi á teningnum eins og myndin hér að framan ber með sér. Staðalmyndir eru mjög ríkur þáttur í náms- og starfsvali unglinga. Strax á grunnskólaaldri hafa börn mjög kynmerktar hugmyndir um vinnumarkaðinn.²⁶ Því ætti ekki að koma á óvart að skipting ungs fólks í karla- og kvennastörf er mjög greinileg á Íslandi og engin merki um að úr þeirri skiptingu dragi, samkvæmt rannsóknnum Gerðar G. Óskarsdóttur. Þær sýna að körlum virðist ekki fjölga í þjónustustörfum og lög um jafnstöðu kynja virðast ekki hafa haft áhrif á kynjaskiptinguna.²⁷

Mismunandi framamöguleikar karla og kvenna

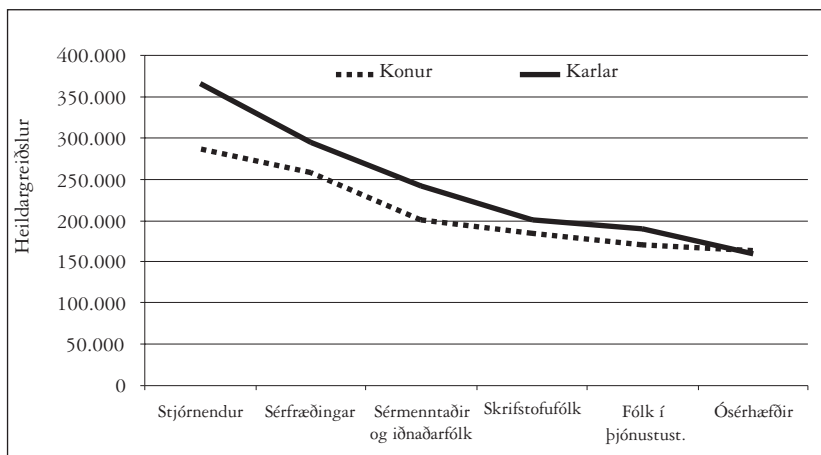
Lóðrétt verkaskipting milli kynjanna er annað einkenni á vinnumarkaðnum, sem lýsir sér í því að karlar eru að jafnaði í hærri stöðum eða starfsheitum en konur, óháð menntun og aldri. Þetta þýðir, með öðrum orðum, að menntun skilar körlum lengra en konum. Þannig voru, samkvæmt Launakönnun Jafnréttisráðs frá árinu 1995, 93% karla með háskóla-menntun í sérfræðings- eða stjórnunarstöðum en 70% kvenna. Jafnframt kom fram í þeirri könnun að meðal háskólamenntaðs fólks sóttust konur eftir ábyrgð í starfi til jafns við karla, t.d. með því að leggja fram eigin hugmyndir, falast eftir sjálfstæðum verkefnum og bjóðast til að leysa yfirmann sinn af. Hins vegar voru yfirmenn í öllum tilvikum líklegri til að hverja karla til að taka að sér fyrrnefnd verkefni.²⁸ Álíka margir karlar og konur sóttust eftir launahækkun en karlar voru hins vegar mun líklegri til að fá þá hækkun sem þeir báðu um.²⁹

Könnun sem gerð var meðal starfsmanna Háskóla Íslands sýndi að menntun virðist skila körlum lengra áleiðis en konum í starfi því þeir voru að jafnaði líklegri til að vera í hærri stöðu en konur sama á hvaða aldri þeir voru og hvaða menntun þeir höfðu. Það voru einkum BA/BS-próf og doktorspróf sem nýttust körlum betur en konum. Af körlum með BA/BS próf voru 42% dósentar eða fræðimenn en einungis 7% kvenna með sömu prófgráðu. Af körlum með doktorspróf voru um 48% prófessorar en einungis um 14% kvenna.³⁰ Í athugun sem gerð var á framgangshraða kvenna í læknaétt reyndust konur hafa hærri einkunn en karlar á lokaprófi úr læknaeild Háskóla Íslands sl. 20 ár, en hlutfall þeirra í yfirmannsstöðum á Landspítala – Háskólasjúkrahúsi var þó að jafnaði lægra en karla með sama starfsaldur.³¹

Ábrif kynjaskiptingarinnar á laun

Dæmi eru um það í launakönnunum á Íslandi að konur séu ekki einungis með lægri laun að jafnaði en karlar heldur að starfssvið og starf hafi mismunandi áhrif á laun kynjanna. Í launakönnun hjá Akureyrarbæ árið 1997 kom fram að bæði dagvinnu- og heildarlaun karla voru langhæst að jafnaði á svokölluðum karlasviðum að teknu tilliti til starfs, aldurs, starfsaldurs og vinnutíma. Til karlasviða voru talin hefðbundin svið þar sem karlar hafa verið í meirihluta, þ.e. stjórnsýslu- og framkvæmdasvið en hefðbundin kvennasvið voru félags- og fræðslusvið. Aftur á móti var lítil munur á launum kvenna eftir því hvort þær störfuðu á hefðbundnum kvenna- eða karlasviðum að teknu tilliti til sömu þátta.³² Hærri laun á karlasviðum skila sér þó ekki endilega til þeirra kvenna sem þar vinna. Eftirfarandi mynd, sem er úr könnun Reykjavíkurborgar, sýnir launamun eftir kyni innan sambærilegra starfa.

Mynd 2. Heildargreiðslur fólks í fullu starfi hjá Reykjavíkurborg greind eftir kyni og starfi að teknu tilliti til aldurs, yfirvinnustunda og hvort unnið er utan hefðbundins vinnutíma eða ekki

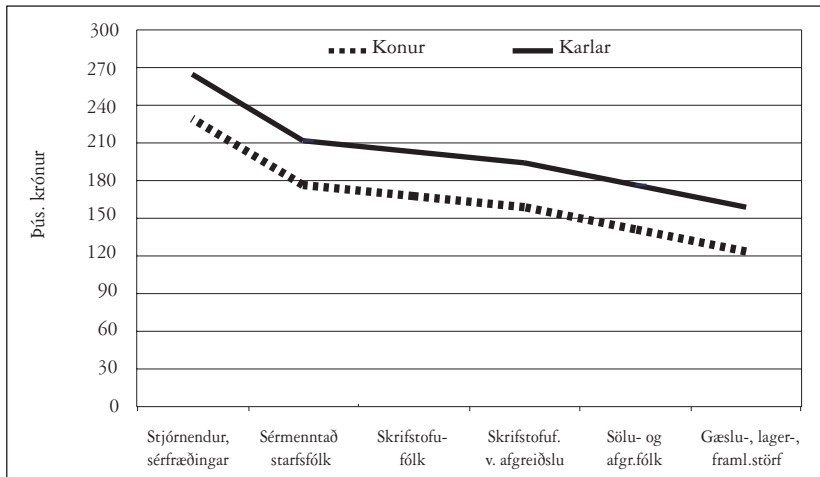

Þessi mynd er úr könnun Reykjavíkurborgar og byggist á launum fyrir október árið 2001. Hún sýnir heildargreiðslur til fólks í fullu starfi, greindar eftir kyni og starfi, að teknu tilliti til aldurs, yfirvinnustunda og hvort unnið er utan hefðbundins vinnutíma eða ekki.³³ Tvennt er athyglisvert við þessa mynd. Í fyrsta lagi eru karlar í öllum starfsstéttum með

hærri heildarlaun að jafnaði en konur, með einni undantekningu, en það er fólk í ósérhæfðum störfum. Hér er um að ræða svokölluð „leiðrétt“ laun sem fjallað verður ítarlegar um hér á eftir, en það þýðir að búið er að leiðrétta fyrir mismunandi vinnutíma fólks og aldur. Í öðru lagi sýnir myndin að munurinn eykst eftir því sem ábyrgð fólks í starfi eykst, sem þýðir að ábyrgð færir körlum meira í launaumslagið en konum. Svipaðar niðurstöður hafa fengist í launakönnunum í Hafnarfirði³⁴ og á Akureyri.³⁵

Af einkamarkaðinum höfum við hins vegar séð tilhneigingu í þá veru að kynbundinn launamunur sé svipaður í öllum starfsstéttum. Það á t.d. við um launakannanir Verzlunarmannafélags Reykjavíkur, eins og mynd 3 ber með sér.

Mynd 3. Heildarlaun karla og kvenna hjá Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur fyrir október 2001, eftir kyni og starfsstéttum óbáð vinnutíma, starfsaldri og aldri³⁶

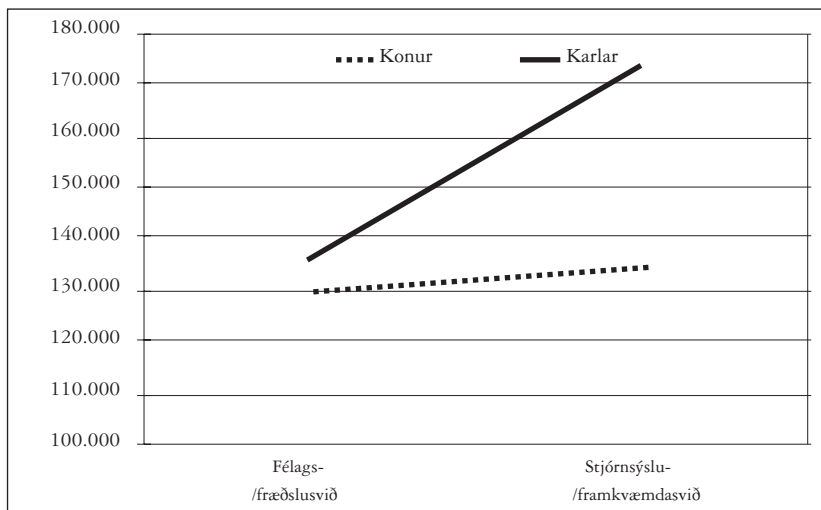

Á þessari mynd eru sýnd „leiðrétt“ heildarlaun þ.e. tekið hefur verið tillit til vinnutíma, rétt eins og á mynd 2 hér að framan frá Reykjavíkurborg. Hér sést hins vegar annað mynstur en hjá Reykjavíkurborg að því leyti að launamunur eykst ekki með ábyrgð heldur er hann sá sami í öllum hópum. Allt bendir til að þetta tengist mismunandi aðferðum við launasetningu, en sýnir jafnframt að ekkert launakerfi er laust við kynjamismun.

Mynd 4 er úr könnun sem gerð var meðal starfsmanna Akureyrarbæjar og nefnd var hér að framan. Hún sýnir mynstur sem einnig er vel þekkt

en það er að laun fyrir hefðbundin karlastörf (eða störf á hefðbundnum karlasviðum) eru gjarnan hærri en laun fyrir hefðbundin kvennastörf (eða störf á hefðbundnum kvennasviðum).

Mynd 4. Heildarlaun fólks í fullu starfi hjá Akureyrarbæ í mars 1997 eftir kyni og starfssviðum³⁷

Hér er um að ræða heildarlaun fullvinnandi fólks eftir starfssviði að teknu tilliti til starfs, vinnutíma, aldurs, starfsaldurs, og hvort unnin er vaktavinna eða ekki. Þessi mynd er nokkuð dæmigerð. Hún sýnir að það borgar sig fyrir karla að vinna á hefðbundnum karlasviðum en fyrir konur skiptir það minna máli (en þessi tilhneiging er hins vegar ekki einhlít). Þetta hefur verið kallað „refsigjald“ (e. *pay penalty*) fyrir að vinna hefðbundin kvennastörf, og myndin sýnir að þetta „refsigjald“ er hærra fyrir konur en karla.³⁸ Hugsanlega skýrir þetta að einhverju marki hve treglega gengur að fá karla í kvennastörf. Myndin sýnir líka að karlar á kvennasviðum hafa hærri laun en konur á sömu sviðum. Fleiri kannanir hafa sýnt sambærilegar niðurstöður.³⁹

Aðferðafræði launakannana

Launamunur kynjanna er pólitískt og umdeilt mál. Lengi vel heyrðist sú gagnrýni í almennri umræðu að ekki væri tekið tillit til allra þátta sem skiptu máli, fyrirvaralaus samanburður á launum kynjanna væri jafn óraunhæfur og að bera saman appelsínur og epli. Af þessum sökum hefur áhersla verið lögð á að tína til þætti sem geta skýrt launamuninn og hafa menn verið afar duglegir í þeim efnum, eins og fjallað verður nánar um hér á eftir. Flestar íslenskar kannanir byggjast á þeirri aðferðafræði að reikna áhrif þekktra skýribreyta á laun, t.d. vinnutíma, starf og starfsaldur. Aðferðin gerir ráð fyrir reiknilíkani þar sem allar mikilvægar breytur eru teknar inn í líkanið samtímis. Því fleiri breytur sem teknar eru inn í líkanið, því meira má skýra í burtu af launamun kynjanna. Í könnunum af þessu tagi er annars vegar talað um „óleiðréttan“ launamun (e. *unadjusted wage gap*) eða „leiðréttan launamun“ (e. *adjusted wage gap*). Á Íslandi hafa hugtökin „skýrður“ og „óútskýrður“ launamunur einnig verið notuð.

Með skýrðum launamun er átt við það sem tekst að „skýra“ með breytum sem lýsa ýmsum sérkennum vinnumarkaðarins og starfsmannanna og reynast hafa áhrif á laun. Dæmi um slíkar breytur eru starf, menntun, vinnutími (eða starfshlutfall), aldur og starfsaldur. Óútskýrði launamunurinn er hins vegar sá munur sem ekki virðist hægt að skýra með öðru en kyn og það er túlkað sem mismunun, það er hinn svokallaði „leiðrétti“ launamunur. Aðferðin er kennd við bandarískan hagfræðing, Ronald Oaxaca, sem var fyrstur til að beita henni árið 1973.⁴⁰

Oaxaca-aðferðin er mikið notuð erlendis, bæði í Bandaríkjunum og Evrópu, sérstaklega í Evrópusambandinu, þar sem hún hefur haft mikla hagnýta þýðingu og legið til grundvallar aðgerðum á vinnumarkaði.⁴¹ Aðferðin var til skamms tíma talin einföld og skýr, en hefur hins vegar nokkra alvarlega annmarka og á síðustu árum hefur hún verið talsvert gagnrýnd. Hún var talin skýr vegna þess að hún bauð upp á reiknilíkan og talnaúrvinnslu sem auðvelt er að vinna með og fá tölfræðilegar niðurstöður. Meginindleg nálgun og beinhardar tölur hafa sem kunnugt er meira vægi í okkar vísindaumhverfi og menningarheimi en eigindlegar rannsóknaraðferðir. Takmarkanirnar snúa hins vegar einmitt að því sem hefur þótt kostur hennar. Það er nefnilega ekki nóg að hafa líkan, breytur og reiknivél, hugsunin að baki og fræðilegar forsendur þurfa einnig að

standast. Aðferðin byggir á forsendum sem reynst hafa hæpnar, eins og fjallað verður um hér á eftir, auk þess sem hún er talin smætta flókna stofnanabundna og kerfislæga þætti í launamyndun niður í talnabreytur sem bjaga niðurstöðurnar. Aðferðin er, með öðrum orðum, talin dylja meira en hún skýrir.⁴²

Einn meginveikleiki aðferðarinnar byggist á vali skýribreyta. Aðferðin byggist á því að mæla þá þætti sem hafa áhrif á framleiðni og taka tillit til þeirra í reiknilíkaninu. Allir þættir sem ekki hafa áhrif á framleiðni en reynast hafa áhrif á laun, teljast mismunun.⁴³ Þarna hafa viðhorf rannsakenda mikil áhrif og þær forsendur sem hann eða hún leggur til grundvallar, meðvitað eða ómeðvitað. Ef hugsunin að baki er ekki ígrunduð og í samræmi við gild fræðileg sjónarmið, er hætta á að val á breytum verði handahófskennt og ómálefnalegar skýribreytur rati inn í líkanið. Þetta var Oaxaca, upphafsmanni aðferðarinnar, alltaf ljóst, en hann sagði þegar árið 1973:

It is clear that the magnitude of the estimated effects of discrimination crucially depends upon the choice of control variables for the wage regressions. A researcher's choice of control variables implicitly reveals his or her attitude towards what constitutes discrimination in the labour market.⁴⁴

Oft ræðst val á breytum í reiknilíkaninu meira af þeim gögnum eða gagnasöfnum sem eru tiltæk fremur en fræðilega grunduðum ástæðum. Ein helsta takmörkun aðferðarinnar er að erfitt er að skilgreina breytur. Sumar eru málefnalegar sem skýring á því hvers vegna laun kvenna eru lægri en laun karla, aðrar eru ekki málefnalegar sem skýringar heldur birtingarform á mismunun og línuna þar á milli er ekki alltaf auðvelt að greina. Þetta þýðir, með öðrum orðum, að margir þættir hafa reynst hafa tengsl við laun án þess að vera endilega málefnalegar skýringar á launmun kynjanna.

Vandinn við að aðgreina þessa tvo þætti hefur verið kallaður „feedback-áhrif.“⁴⁵ Líkanið byggist á að bera saman sambærilegar stærðir, t.d. karla og konur í nákvæmlega eins starfi og hvernig laun þeirra væru ef allt væri eins eða sambærilegt. Því er munurinn á þeim, t.d. á menntun þeirra, þjálfun, starfi, starfsreynslu o.s.frv. „leiðréttur“ í líkaninu þannig að tillit er tekið til þessara þátta. „Feedback-áhrifin“ snúast um að mis-

mununin getur verið samtvinnuð við þær stærðir sem notaðar eru sem leiðrétting. Þannig getur mismunandi menntun/þjálfun karla og kvenna verið afleiðing þess að konur hafa fengið færri tækifæri til þjálfunar á vinnustaðnum en karlar. Á sama hátt getur reynsla og upplifun kvenna af mismunun á vinnumarkaði haft áhrif á vinnumarkaðshæðun þeirra og það sem talið er „frjálst val“, t.d. starfsval, á sama hátt endurspeglar mismunun að einhverju marki. Skýribreyturnar eru, með öðrum orðum „mengaðar“ af fyrri mismunun. Af þessum sökum er aðferðin ónæg á kerfislæga og stofnanabundna kynjamismunun.⁴⁶

Eins og fram kom hér að framan hafa skýribreyturnar starf, menntun, vinnutími (eða starfshlutfall), aldur og starfsaldur verið notaðar í launakönnunum og eru almennt taldar málefnalegar skýribreytur. Hins vegar má færa fyrir því rök að nokkrar þeirra séu einmitt kynjaðar þ.e. „mengaðar“ af fyrri mismunun. Skoðum breyturnar „starf“ og „starfssvið“ til að útskýra þetta. Starf hefur ekki verið véfengt sem skýribreyta í launakönnunum og eðlilegt þykir að leiðrétta launamun kynjanna með hliðsjón af starfi. Með því er tekið tillit til þess að fleiri karlar eru yfirmenn en konur, svo dæmi sé tekið. Þessi breyta getur hins vegar dulið mismunun að því marki að karlar eiga greiðari aðgang að yfirmannsstöðum en konur. Hún getur líka falið í sér að horft er fram hjá því að karlar og konur eiga misgreiðan aðgang að mörgum störfum á vinnumarkaði. Þetta var Oaxaca sjálfum fullljóst og hann var meðvitaður um að þessi leiðrétting gæti falið í sér vanmat á launamuninum: „the controls for occupation ... eliminate some of the effects of occupational barriers as sources of discrimination. As a result, we are likely to underestimate the effects of discrimination.“⁴⁷

Hvað á að taka með í reikninginn þegar launamunur er fundinn?

Eins og fram kemur hér að framan notaði Oaxaca sjálfur aðferð sína af ígrundaðri nákvæmni og varúð. Gegnum árin hefur aðferðin hins vegar verið notuð af öðrum til þess að „telja niður“ eða „tala niður“ launamun kynjanna í stað þess að nýtast sem tæki gegn mismunun.⁴⁸ Vandamálið, eins og vikið var að hér að framan, er að greina á milli málefnalegra og

ómálefnalegra skýribreyta. Hér á eftir verður sýnt með nokkrum raunverulegum dæmum úr íslenskum launakönnunum hvernig notkun á skýribreytum getur orkað tvímælis.

Vitað er að margir þættir hafa áhrif á laun, svo sem hjúskaparstaða, barnafjöldi, starfssvið og fleira. En hvað af þeim eru málefnalegar skýribreytur sem endurspeglar framleiðni og hvað er birtingarform á mismunun? Áhrif hjúskaparstöðu og barnafjölda er vel þekkt. Það hefur neikvæð eða engin áhrif á laun kvenna að eiga börn, en jákvæð áhrif á laun karla.⁴⁹ Þarna er um mismunun að ræða og spurning hvort eðlilegt sé að taka þessa þætti með í reikninginn og „leiðrétta“ fyrir þá í launakönnunum.⁵⁰

Annað dæmi um hugmyndaflug í þessum efnum er íslensk könnun þar sem samband fannst milli hugmynda kvenna um útlit sitt og þeirra launa sem þær fengu. Konur sem gáfu útliti sínu háa einkunn voru að meðaltali með 8% hærri laun en aðrar. Engin tengsl fundust hins vegar milli þeirra hugmynda sem karlar höfðu um útlit sitt og launa þeirra. Í þessu tilviki var útlit ekki notað sem skýribreyta heldur lék aðstandendum könnunarinnar forvitni á að vita hvort það hefði hugsanlega áhrif á launasetningu.⁵¹ Þessar vangaveltur má auðveldlega hártoga í allar áttir. Dæmi um lit á barnaherbergi við 6 ára aldur hefur verið notað – fremur í gríni en alvöru – til að sýna fram á hve óraunhæft val á skýribreytum getur verið. Óhætt er að fullyrða að uppáhaldslitur barna er mjög kynjaskiptur, litlar stelpur eru gjarnan hrifnar af bleiku og strákar bláu. Eflaust væri hægt að finna fylgni á milli uppáhaldslitar í æsku og launamunar á fullorðinsárum.⁵²

Breyturnar hér að framan, hjúskaparstaða, barnafjöldi, útlit og uppáhaldslitur, eru dæmi um þætti sem óraunhæft er að taka í reikninginn þegar meta á óútskýrðan launamun karla og kvenna. Hið raunverulega vandamál snýst fyrst og fremst um þær breytur sem notaðar eru, en geta orkað tvímælis. Starfssvið er dæmi um breytu sem notuð hefur verið sem skýribreyta í nokkrum íslenskum launakönnunum. Oftast er starfssviðum hjá fyrirtækjum eða opinberum stofnunum skipt upp í tvo flokka, t.d. stjórnýsla og framkvæmda/tækisvið, sem eru hefðbundin karlasvið og félags-, menningar- og fræðsluvið, sem eru hefðbundin kvennasvið. Það er mikilvæg vitneskja að kvennastörf í samfélaginu eru verr metin til launa en karlastörf. Það er hins vegar merki um kerfislega mismunun og gildismat á störfum sem er öðru kyninu í hag á kostnað hins. Með því að

taka slíka breytnu sem málefnalega skýribreytnu inn í reiknilíkan er horft fram hjá samfélagslegri kynjun og fyrri mismunun, eins og umfjöllun Oaxaca um störf hér að framan ber með sér.⁵³ Í raun er verið að skýra kynbundinn launamun í burtu með þáttum sem orsaka hann.

Eins og vikið var að hér að faman, ræðst val á breytum í reiknilíkaninu oft af þeim gögnum eða gagnasöfnum sem eru tiltæk fremur en fræðilega grunduðum ástæðum. Þannig er vinnustaður eða tegund vinnustaða oft notað sem breyta þegar ekki er hægt að flokka störf eftir starfssviðum. Sami annmarki er á þessari breytnu og starfssviðum. Vitað er að fyrirtæki geta verið „kynmerkt“ eða kynjaskipt á sama hátt og starfssvið. Ef við „leiðréttum“ fyrir áhrif vinnustaða, reiknast sá áhrifabáttur til frádráttar í reiknilíkaninu. Með því væri búið að draga frá, eða „taka út fyrir sviga“ eða „skýra burt“ þau áhrif sem ætti að skoða og ráðast gegn. Það er í reynd búið að fegra veruleikann, eða búa til tölfræðilegan veruleika sem ekki á sér hliðstæðu í raunveruleikanum.

Launamunur í íslenskum launakönnunum

Leiðréttur launamunur í íslenskum könnunum á undanförunum árum hefur verið mældur á bilinu 7% og upp í 18%. Hér á eftir verður vikið að nokkrum könnunum, aðferðafræði þeirra og niðurstöðum. Nefnd um efnahagsleg völd kvenna og Jafnréttisráð gerðu könnun árið 2002 þar sem kynbundinn launamunur var sagður vera á bilinu 7,5-11% að teknu tilliti til starfs, aldurs, starfsaldurs, vinnustaða og fjölskylduáðstæðna. Tölurnar eru mismunandi eftir hvort kynið er miðað við, en það verður skýrt nánar hér á eftir. Hér eru því notaðar nokkrar af þeim skýribreytnu sem gagnrýndar hafa verið hér að framan, svo sem barneignir og vinnustaðir. Eins og fyrr segir er áhugavert í sjálfu sér að vita hver áhrif hjúskapar og barna eru á launasetningu en það getur ekki talist málefnalegt í launasetningu og þess vegna er hæpið að nota það sem „leiðréttingu“ í reiknilíkaninu. Sama gildir um vinnustaði, sem endurspegla kynjaskiptingu vinnumarkaðarins.⁵⁴ Óútskýrði launamunurinn í þessari könnun var því vanmetinn.

Í könnun Reykjavíkurborgar frá árinu 2002 var launamunur sagður 8% að teknu tilliti til starfs, aldurs, vinnutíma, starfssviðs og hlutfalls karla í stéttarfélagi.⁵⁵ Ef tvær síðastnefndu breyturnar eru undanskildar,

starfssvið og hlutfall kynja í stéttarfélagi, er launamunurinn 13% (hér eru karlar viðmiðið, en það verður nánar skýrt hér á eftir).⁵⁶ Um starfssvið hefur þegar verið fjallað, en hlutfall karla í stéttarfélagi er einnig vafasöm skýribreyta. Ástæðan er sú að þessi breyta er einungis enn eitt birtingarformið á kynjaskiptingu vinnumarkaðarins. Með því að tvítaka slíka breytu er óútskýrði launamunurinn vanmetinn sem því nemur.

Í könnun Verzlunarmannafélags Reykjavíkur árið 2000 mældist kynbundinn launamunur á heildargreiðslum 18%,⁵⁷ 16% árið 2001,⁵⁸ og 14% árið 2003⁵⁹ (hér eru konur viðmiðið, en það verður skýrt nánar hér á eftir). Í könnunum VR er tekið tillit til starfs, aldurs, starfsaldurs og vinnutíma. Í könnunum VR, sem byggja á úrtaki VR-félaga, er spurt um vinnutíma og þær eru meðal fárra kannana þar sem miðað er við „raunverulegan“ vinnutíma, þ.e. þann tíma sem svarendur gefa sjálfir upp. Það sama á við um könnun Jafnréttisráðs frá 1995, sem gerð var fyrir Norræna jafnlaunaverkefnið, þar sem launamunurinn var 16% að teknu tilliti til starfs, vinnutíma, menntunar, aldurs og starfsaldurs (hér eru karlar viðmiðið).⁶⁰ Aðrar kannanir miða við vinnutíma samkvæmt bókhaldi, en það hefur ýmsa annmarka, eins og nánar verður vikið að hér á eftir.

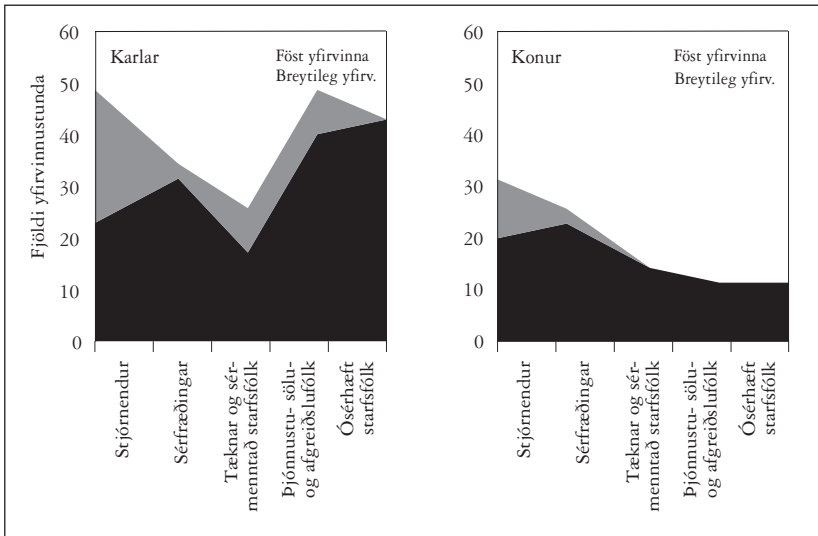
Það liggur í augum uppi að erfitt er að bera saman kannanir sem ekki eru sambærilegar, eins og hér hefur verið sýnt fram á. Það stafar ekki síst af þeim margvíslegu skýribreytum sem notaðar hafa verið í reiknilíkönun og skoðaðar hafa verið í gagnrýnu ljósi hér að framan. Hér hafa verið færð fyrir því rök að sumar þeirra séu málefnalegar þar sem þær hafi áhrif á vinnuframlag og framleiðni fólks en aðrar ómálefnalegar þegar reynt er að skýra og leiðrétta launamun kynja. Allar sýna þær þætti sem hafa áhrif á laun, en þrátt fyrir það eru þær ekki allar jafnlögmætar sem skýribreytur. En þótt við gerum þennan greinarmun og komumst að samkomulagi um þessar tilteknu málefnalegu breytur er ýmislegt við þær að athuga.

Það þykir eðlilegt og sjálfsagt að taka tillit til vinnutíma. Í mörgum þeirra kannana sem gerðar hafa verið á Íslandi, t.d. í launakönnunum sveitarfélaganna sem gerðar hafa verið á síðustu árum, eru upplýsingar um vinnutíma mjög óáreiðanlegar því þær byggja á upplýsingum úr bókhaldi. Könnun Jafnréttisráðs frá árinu 1995 sýndi að karlar fá mun frekar greitt fyrir yfirvinnu en konur og þeir fengu miklu frekar greidda óunna yfirvinnu en konur. Þá fá þeir jafnframt greitt fyrir fasta yfirvinnu miklu oftast en konur. Mynd 5 hér á eftir sýnir hvernig yfirvinna skiptist eftir

starfsstéttum hjá körlum og konum sem unnu hjá Akureyrarbæ árið 1998, en þessar upplýsingar eru úr launabókhaldi bæjarins.⁶¹

Myndin sýnir fjölda greiddra yfirvinnustunda meðal karla og kvenna í fullu starfi eftir starfsstétt. Þetta er kunnuglegt mynstur, konur eru ólíklegri en karlar til að fá greidda yfirvinnu yfirleitt, og þegar þær fá hana er hún frekar í formi breytilegrar yfirvinnu, en karlarnir eru frekar með fasta samninga. Fastir yfirvinnusamningar eru líklegri til að fela í sér yfirborganir en breytilegir, þar sem hinir síðarnefndu eru gjarnan greiddir samkvæmt stimpilklukku.

Mynd 5. Skipting yfirvinnustunda karla og kvenna eftir starfsstéttum. Könnun Akureyrarbæjar frá 1998

Eiga laun karla að lækka eða laun kvenna að hækka?

Eitt til viðbótar þarf að hafa í huga þegar rætt er um leiðréttan launamun kynja sem m.a. skýrir ólíkar niðurstöður kannana. Það snýst um þá grundvallarspurningu hver viðmiðunargrunnurinn er, þ.e. hvort munurinn er reiknaður út frá launum karla eða kvenna. Hjá Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, þar sem launakannanir hafa verið í þróun undan-

farin ár, er talið rökréttara að hafa laun kvenna sem viðmiðun heldur en laun karla. Ef laun karla eru viðmiðunin, sýna niðurstöður hversu mikið laun karla þurfi að lækka til að fá launajöfnuð kynja. Félagsvísindastofnun telur skynsamlegra að sýna hversu mikið laun kvenna þurfi að hækka til að fá launajöfnuð, enda hefur ekki verið til umræðu af neinni alvöru að lækka laun karla til að jafna launamun kynjanna.

Best er að skýra þetta með dæmi. Tveir einstaklingar, karl og kona, vinna sambærileg störf. Þau eru jafngömul og vinna jafn mikið og þar með eru allir áhrifaþættir á laun þeirra sambærilegir. Hann er með kr. 365.000 í heildarlaun en hún með kr. 290.000 og launamunurinn er því kr. 75.000. Ef maðurinn væri viðmiðunarpunkturinn væri hægt að segja að konan hefði 21% lægri laun en hann.⁶² Það þýðir að hann þyrfti að *lækka* um 21% í launum til að þau hefðu sömu laun. Ef laun hennar væru hins vegar viðmiðunarpunkturinn, þýddi það að hann hefði 26% hærri laun en hún.⁶³ Það þýðir að hún þyrfti að *hækka* um 26% í launum til að þau hefðu jafnhá laun. Launamunurinn er meiri ef laun konunnar er viðmiðun heldur laun karlsins.

Umræða og ályktanir

Launakannanir á Íslandi hafa fram að þessu fyrst og fremst verið hagnýtar rannsóknir. Erlendis hefur á síðari árum verið reynt að auka fræðilegt gildi þeirra með því að renna styrkari stöðum undir þær og setja þær í fræðilegt samhengi. Þær ályktanir sem draga má af þessari umfjöllun er sú að skoða þurfi á gagnrýninn hátt hugmyndafræðina að baki könnunum um kynbundinn launamun hér á landi og umfjöllunina um hann. Fyrst þarf að svara grundvallarspurningunni „hvað er kynbundinn launamunur?“ Þegar samstaða hefur náðst um hvernig hann er skilgreindur, er hægt að hefjast handa við að mæla. Hægt er að nálgast efnið á nokkra mismunandi vegu. Hægt er að skoða heildarlaunamun eftir kyni, en það er einfaldlega sú upphæð sem birtist okkur í skattframtölunum á hverju ári.⁶⁴ Annar mælikvarði er „launabil kynjanna“, en það er þýðing á enska hugtakiinu „gender pay gap“, sem er meðaltímakaup eftir kyni (heildarlaun deilt með fjölda vinnustunda). Sú tala gefur til kynna hve mikið vantar á til að konur hafi kaup karla (karlar eru viðmiðunin). Þessi við-

miðun er mikið notuð innan Evrópusambandsins.⁶⁵ Þriðji möguleikinn er svo að skoða launamuninn leiðréttan og finna þannig skýrðan og óut-skýrðan launamun.

Þær ályktanir má draga af þessu að hinn svokallaði „leiðrétti“ launamunur sé lágmarksmunur eftir kyni og í mörgum tilfellum vanmetinn. Allar þær nálganir sem nefndar eru hér að framan gefa okkur mikilvægar upplýsingar um stöðu kynja á vinnumarkaði. Óleiðréttur heildarlaunamunur segir sína sögu um mismunandi aðstöðu kynjanna í samfélaginu til atvinnuþátttöku, um hvernig hin ólaunuðu störf í samfélaginu, umönnun og aðhlynning, skiptast eftir kyni og síðast en ekki síst segir hún til um fjárhagslegt sjálfstæði kynjanna. Launabilið svokallaða eða meðaltímakaup eftir kyni (e. *gender pay gap*) er einfaldur mælikvarði sem gefur okkur tækifæri til að fylgjast með þróuninni yfir tíma og bera okkur saman við önnur lönd. Hér er mælt með því að allir þessir mælikvarðar verði notaðir, en varað við því að bera saman tölur sem fengist hafa með mismunandi aðferðum.

Víkjum að lokum að Oaxaca aðferðinni sem hér hefur verið mest í sviðsljósinu. Hér er ekki verið að leggja til að þessi aðferðafræði verði lögð niður, heldur að hún sé notuð á gagnrýninn hátt og niðurstöðurnar ávallt settar í fræðilegt og samfélagslegt samhengi. Launamunur kynja er aldrei bara einhver ein tiltekin tala, þótt oft mætti ætla það af samfélagsumræðunni. Umræðan um leiðréttan og óleiðréttan launamun er mjög mikilvæg, bæði fræðilega og pólitískt. Það er sérstaklega mikilvægt að skoða áhrif hvers skýriþáttar fyrir sig því það gefur okkur mikilvægar upplýsingar um hvaða þættir hafa áhrif á laun. Það er mikilvægt að vita hve stór þáttur af launamismun karla og kvenna á rætur að rekja til kynjaskiptingar starfa, til yfirborgana, til fjölskylduáðstæðna, barnafjölda og slíkra þátta. Það er líka mikilvægt að finna hvernig samspili þessara áhrifaþátta er háttað. Það er hins vegar ekki þar með sagt að allir þættir sem hægt er að setja undir mælistiku verði að nothæfum breytum í reiknilíkani til að „leiðrétt“ launamun kynjanna. Sumir þessara áhrifaþátta hafa áhrif á framleiðni og teljast eðlilegir í launasetningu en aðrir gera það ekki og eru mismunun.

Hinn óútskýrði launamunur sýnir okkur hvaða munur væri eftir ef konur og karlar hefðu algjörlega sambærileg störf, vinnutíma, aldur og starfsaldur. Þannig er heimurinn hins vegar ekki og því er leiðrétti munurinn

í rauninni eitt svar við spurningu sem hefur að minnsta kosti tvær hliðar. Ástæðurnar fyrir því að aðstæður kynjanna eru ekki eins eða sambærilegar endurspeglar þannig enn víðtækari mismunun, eins og umræðan um „feedback-áhrifin“ hér að framan ber með sér. Sú mismunun tengist því sem hefur verið kallað „kynjun“ samfélagsins (e. *gendering*). Þessi umræða er afrakstur aukinnar þekkingar í kynjafræðum og beinir sjónum að því hvernig stofnanir samfélagsins, svo sem vinnumarkaðurinn og umgjörð hans, eru gegnsýrð af ákveðnum viðmiðunum, gildismati, hefðum og siðavenjum sem eru öðru kyninu í hag en ekki hinu. Þessi kynjun er svo djúpstæð og ómeðvitun að hún verður okkur ekki ljós nema við höfum hugtök og þekkingu til að skilja hana. Hér hefur umræðan um launakannanir og aðferðafræði þeirra verið sett í fræðilegt samhengi og skoðuð í gagnrýnu ljósi og þar með vonandi stigin skref í áttina að auknu jafnrétti karla og kvenna.

- 1 Sigríður Th. Erlendsdóttir, „Til færri fiska metnar“, bls. 280-282.
- 2 Lög um laun starfsmanna ríkisins nr. 60 frá árinu 1945.
- 3 Sigríður Th. Erlendsdóttir, „Til færri fiska metnar“, bls. 285.
- 4 Lög um launajöfnuð karla og kvenna nr. 60 frá 1961.
- 5 Lög um Jafnlaunaráð nr. 37 frá 1973.
- 6 Sjá Lög nr. 78 um jafnrétti karla og kvenna frá 1976. – Lög nr. 65 um jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 1985. – Lög nr. 28 jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 1991. – Lög nr. 96 um jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 2000.
- 7 Sjá t.d. Andrea G. Dofradóttir, Eva Heiða Önnudóttir, Friðrik H. Jónsson, Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2003*, bls. 61. – Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Samanburður á launum karla og kvenna hjá Reykjavíkurborg 2001*, bls. 32-34.
- 8 Sigríður Th. Erlendsdóttir, „Til færri fiska metnar“, bls. 280-282.
- 9 Þetta kemur fram í samantekt sem Jafnréttisráð lét gera um launakannanir, sjá „Launamunur kynjanna á Íslandi“, Jafnréttisráð (ódagsett) URL = [<http://www.jafnretti.is/jafnrettisrad/launakannanir.htm>].
- 10 Lægri talan er fengin úr könnun sem Jafnréttisráð gerði ásamt Nefnd um efnahagsleg völd kvenna árið 2002 en niðurstöður hennar voru kynntar sem 7,5-11% leiðrétur launamunur kynja. Hærri talan er hið svokallaða launabil kynja (e. *gender pay gap*) sem var 27% í einkageiranum á Íslandi árið 2000, samkvæmt könnuninni *Towards a Closing of the Gender Pay Gap*. Um báðar þessar kannanir verður fjallað hér á eftir.
- 11 *Vinnumarkaðurinn 2002*, kafla 1 Mannfjöldi og vinnumarkaður, bls. 14. URL = [http://www.hagstofa.is/template_db_frameset.asp?PageID=888&ifrmsrc=/uploads/files/vinna2001/Kafla1.pdf&Redirect=False].

- 12 Nánari skilgreining á þeim sem eru „starfandi“ eru þeir sem hafa unnið eina klukkustund eða lengur í viðmiðunarviku sem miðað er við í vinnumarkaðskönnunum Hagstofunnar, eða verið fjarverandi frá starfi, svo sem vegna barneignaleyfis. Sjá nánar kafla 10 „Greinargerð um aðferðir og hugtök“ í *Vinnumarkaðurinn 2002*, bls. 204-205.
- 13 *Employment in Europe 2002. Recent Trends and Prospects*, bls. 173, 178 og 181.
- 14 Becker, Gary, S., *Human Capital*. Sjá einnig umfjöllun Lilju Mósesdóttur í „Equal pay – main debates and key factors“.
- 15 *Konur í vísindum*, bls. 17-21.
- 16 Ekki liggja fyrir tæmandi gögn um þá Íslendinga sem lokið hafa doktorsprófi en Nefnd um konur í vísindum safnaði gögnum fyrir árin 1990-2000. Tímabilið 1990-1994 var hlutfall kvenna 21% en fór upp í 29% tímabilið 1995-1999, sjá *Konur í vísindum*, bls. 22.
- 17 *Konur í vísindum*, bls. 48. Hér er átt við flokkana Isced 6 og 7.
- 18 Í nýrri könnun VR kom til dæmis fram að kynbundinn launamunur meðal fólks í sambærilegum störfum, með samsvarandi vinnutíma, aldur og starfsaldur minnkaði ekki þótt einnig væri tekið tillit til menntunar. Andrea G. Dofrádóttir, Eva Heiða Önnudóttir, Friðrik H. Jónsson, Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2003*, bls. 61.
- 19 Richard Anker, *Gender and jobs. Sex segregation of occupations in the world*. Sjá einnig umfjöllun Lilju Mósesdóttur í „Unequal pay – State of the Art“.
- 20 Sjá t.d. Erling Barth, Marianne Røed og Hege Torp *Towards a Closing of the Gender Pay Gap A comparative study of three occupations in six European countries*, bls. 24-25. URL = [http://www.likestilling.no/genderpaygap/EuroDimFinal.pdf].
- 21 *Vinnumarkaður 2002*, tafla 2.7.11.
- 22 Um hlutfall kynja í hlutastörfum, sjá *Vinnumarkaður 2002*, tafla 2.6.10. Um meðalvinnutíma allra kvenna, sjá *Vinnumarkaður 2002*, tafla 2.7.11.
- 23 Úr erindi Sigríðar Vilhjálmisdóttur „Hver er staðan? Tölulegar staðreyndir um hlut kvenna í menntun, vísindum og stjórnun“ á kynningarfundum átaksverkefnis jafnréttisnefndar Háskóla Íslands *Konur 21. aldarinnar. Verður dómufri í þjóðfélagi framtíðarinnar?* þ. 26/10, 2000. URL = [http://www.hi.is/stjorn/jafnrettisn/Ataksverkefni/Kynningarfundur-erindi/SV%20Hagstofu.erindi.ppt].
- 24 Sjá Anne Witz, „Women and Work“, bls. 239-257.
- 25 Sjá *Employment Outlook*. July 2002. Paris OECD, bls 16. URL = [http://www1.oecd.org/publications/e-book/8102081E.PDF]. Sjá einnig Anne Witz, „Women and Work“, bls. 239-257.
- 26 Sjá Guðbjörg Vilhjálmisdóttir og Guðmundur Arnkelsson, „The Interplay between Habitus, Social Variables and Occupational Preferences“, bls. 137-150. – Guðbjörg Vilhjálmisdóttir, „Hvað velja piltar og stúlkur? Um kynbundið námsval kynjanna.“ Erindi flutt á málþinginu *Konur 21. aldarinnar. Verður dómufri í þjóðfélagi framtíðarinnar*, í Háskóla Íslands, 26/10, 2000, URL = [http://www.hi.is/stjorn/jafnrettisn/Ataksverkefni/Kynningarfundur-erindi/Gudb.Vilhjalmsd.erindi.doc].
- 27 Gerður G. Óskarsdóttir, „Störf og aðstæður ungra kvenna í atvinnulífinu“, bls. 147.

- 28 *Launamyndun og kynbundinn launamunur* (1995), bls. 95.
- 29 Sama heimild, bls. 95.
- 30 *Könnun á starfsaðstæðum og kjörum starfsmanna Háskóla Íslands* (1996), bls. 17-19.
- 31 Þetta var kynnt á fundi Félags kvenna í læknaátt þ. 20/11 2002 og birt í fréttum Sjónvarps þ. 21/11 2002.
- 32 Kristjana Stella Blöndal, *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Akureyrarbæ*, bls. 18-22 og 28-30.
- 33 Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Samanburður á launum karla og kvenna hjá Reykjavíkurborg 2001*, bls. 33.
- 34 Gunnar Þór Jóhannsson, Kristjana Stella Blöndal og Ægir Már Þórisson, *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Hafnarfjarðarbæ*, bls. 48.
- 35 Kristjana Stella Blöndal, *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Akureyrarbæ*, bls. 23.
- 36 Kristjana Stella Blöndal, „Kynbundinn launamunur félagsmanna VR“. Erindi flutt á kjaráþingi Verzlunarmannafélags Reykjavíkur, febrúar 2002.
- 37 Kristjana Stella Blöndal, *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Akureyrarbæ*, bls. 22.
- 38 Rannsóknir sýna að refsigjaldið fyrir að vinna á kvennasviðum er mismunandi eftir löndum. Sjá Jill Rubery, Damian Grimshaw og Hugo Figueiredo, *The Gender Pay Gap and Gender Mainstreaming Pay Policy in EU Member States*. EWERC Manchester School of Management
UMIST, Manchester, UK, bls. 8. URL = [<http://www2.umist.ac.uk/management/ewerc/>].
- 39 Sjá t.d. könnun Jafnréttisráðs og Nefndar um efnahagsleg völd kvenna árið sem kynnt var 4/9 2002. Sjá heimasíðu Jafnréttisráðs, URL = http://www.jafnretti.is/jafnrettisrad/konnun_a_launamun_kynja.pdf.
- 40 Oaxaca, Ronald, „Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets“, 693-709. Stundum er líka talað um Oaxaca-Blindner aðferðina, eftir hagfræðingi að nafni Blindner. Hugmyndalega byggir aðferðin á kenningu Becker (1963) um mannauð. Sjá Damian Grimshaw og Jill Rubery, *The adjusted gender pay gap: a critical appraisal of standard decomposition techniques*. EWERC Manchester School of Management UMIST, Manchester, UK. Mars 2002. URL = [<http://www2.umist.ac.uk/management/ewerc/>].
- 41 Jill Rubery, Damian Grimshaw og Hugo Figueiredo, *The Gender Pay Gap and Gender Mainstreaming Pay Policy in EU Member States*. EWERC Manchester School of Management
UMIST, Manchester, UK. URL = [<http://www2.umist.ac.uk/management/ewerc/>].
- 42 Jill Rubery, Damian Grimshaw og Hugo Figueiredo, *The Gender Pay Gap and Gender Mainstreaming Pay Policy in EU Member States*, bls. 3.
- 43 Sama heimild, bls. 25.
- 44 Oaxaca, Ronald, „Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets“, bls. 699, ítvitnað í Rubery, Grimshaw og Figueiredo (2002).

- 45 Jill Rubery, Damian Grimshaw og Hugo Figueiredo, *The Gender Pay Gap and Gender Mainstreaming Pay Policy in EU Member States*, bls. 26.
- 46 Sama heimild, bls. 26-27.
- 47 Oaxaca, Ronald, „Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets“, bls. 699. Ítvitnað í Rubery, Grimshaw og Figueiredo (2002).
- 48 Dæmi um erlenda könnun þar sem þetta er gert er launakönnun dönsku atvinnurekendasamtakanna, Dansk arbejdsgiverforening, sjá Dansk arbejdsgiverforening (2001), *Arbejdsmarkedsrapport*, 5. kafli: Kvinder og mænd på arbejdsmarkedet, bls. 125-170. URL = [http://www.da.dk].
- 49 Sjá t.d. Åsa Löfström, „Att lillan kom till jorden.... Barnafödande och konjunktur under det sena 1900-talet“, bls. 50-53. URL = [http://www.econ.umu.se/ues/ues603.pdf]. Sjá ennfremur *Launamyndun og kynbundinn launamunur* (1995), bls. 96.
- 50 Það var t.d. gert í könnun sem Jafnréttisráð gerði ásamt Nefnd um efnahagsleg völd kvenna og kynnt var 4/9 2002. Sjá heimasíðu Jafnréttisráðs, URL = [http://www.jafnretti.is/jafnrattisrad/konnun_a_launamun_kynja.pdf]
- 51 Þetta kom fram í könnun Verzlunarmannafélags Reykjavíkur árið 2001, sjá *Morgunblaðið* 7/2, 2002, „Fegurð færir konum hærri laun.“
- 52 Kristjana Stella Blöndal og Þorgerður Einarsdóttir, „Hvað segja launakannanir um kynbundinn launamun? Umræðan um skýrðan og óútskýrðan launamun í gagnrýnu ljósi.“ Erindi flutt hjá Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum 30/1 2003. Sjá ennfremur *Morgunblaðið* 31/1, 2003 „Hans, Gréta og launamunurinn.“
- 53 Oaxaca, Ronald, „Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets“, bls. 699. Ítvitnað í Rubery, Grimshaw og Figueiredo (2002).
- 54 Í könnuninni eru notaðar 61 breyta yfir vinnustaði, en eins og áður er vikið að er hægt að „skýra“ því meira því fleiri skýribreytur sem eru notaðar.
- 55 Hjá Reykjavíkurborg voru þessar breytur notaðar til samræmis við launakönnun þeirra frá 1996.
- 56 Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Samanburður á launum karla og kvenna hjá Reykjavíkurborg* 2001, bls. 32-34.
- 57 Hrefna Guðmundsdóttir og Kristjana Stella Blöndal, *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2000*, bls. 61.
- 58 Ragna Benedikta Garðarsdóttir, *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur og Verzlunarmannafélagi Akraness árið 2001*, bls. 62.
- 59 Andrea G. Dofradóttir, Eva Heiða Önnudóttir, Friðrik H. Jónsson, Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson, *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2003*, bls. 61.
- 60 *Launamyndun og kynbundinn launamunur* (1995), bls. 93.
- 61 Kristjana Stella Blöndal, *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Akureyrarbæ*, bls. 22.
- 62 $75/365 \cdot 100 = 21\%$.
- 63 $75/290 \cdot 100 = 26\%$.

- 64 Atvinnutekjur kvenna voru 57,2% af tekjum karla árið 2001, samkvæmt könnun sem Jafnréttisráð gerði upp úr gögnum frá Þjóðhagsstofnun. Sjá *Morgunblaðið* 5/1 2003, „Jafnréttisráð kannar launamun kynjanna. Tekjumunur minnstur í hverfi 105“.
- 65 Í ESB-könnuninni „Towards a closing of the gender pay gap“ sem Ísland tók þátt í ásamt fimm öðrum Evrópulöndum árið 2001-2002, var þessi viðmiðun notuð. Þessum tölum er safnað reglulega í mörgum Evrópulöndum en það er hins vegar ekki gert á Íslandi. Þær voru teknar saman fyrir þessa könnun sérstaklega og niðurstöðurnar sýndu að launabilið árið 2000 var 24% í opinbera geiranum og 27% í einkageiranum. Sjá Erling Barth, Marianne Røed and Hege Torp, *Towards a Closing of the Gender Pay Gap. A comparative study of three occupations in six European countries*, bls. 26. URL = [<http://www.likestilling.no/genderpaygap/EuroDimFinal.pdf>].

Heimildir:

- Andrea G. Dofradóttir, Eva Heiða Önnudóttir, Friðrik H. Jónsson, Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson (2003), *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2003*. Reykjavík, Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Anker, Richard (1998), *Gender and jobs. Sex segregation of occupations in the world*. Geneva: International Labour Organisation.
- Arbejdsmarkedsrapport 2001*, 5. kafli: Kvinder og mænd på arbejdsmarkedet, bls. 125-170. Dansk arbejdsgiverforening (2001), URL = [<http://www.da.dk>].
- Barth, Erling, Marianne Røed and Hege Torp (2002), *Towards a Closing of the Gender Pay Gap. A comparative study of three occupations in six European countries*. URL = [<http://www.likestilling.no/genderpaygap/EuroDimFinal.pdf>].
- Becker, Gary, S. (1964), *Human Capital*. New York: Columbia University Press.
- Employment in Europe 2002. Recent Trends and Prospects* (2002), Employment and Social Affairs. European Commission, Brussel.
- Employment Outlook* (2002). Paris OECD. URL = [<http://www1.oecd.org/publications/e-book/8102081E.PDF>].
- Gerður G. Óskarsdóttir (1997), „Störf og aðstæður ungra kvenna í atvinnulífinu“, *Íslenskar kvennarannsóknir. Erindi flutt á ráðstefnu í október 1995* (ritstj. Helga Kress og Rannveig Traustadóttir). Reykjavík: Rannsóknastofa í kvennafræðum, bls. 136-150.
- Grimshaw, Damian og Jill Rubery (2002), *The adjusted gender pay gap: a critical appraisal of standard decomposition techniques*. EWERC Manchester School of Management UMIST etc. (sjá neðanmálsgrein nr. 40).
- Guðbjörg Vilhjámsdóttir (2000), „Hvað velja piltar og stúlkur? Um kynbundið námsval kynjanna.“ Erindi flutt á málþinginu *Konur 21. aldarinnar. Verður dómufri í þjóðfélagi framtíðar*, í Háskóla Íslands, 26/10, 2000, URL = [<http://www.hi.is/stjorn/jafnrettisn/Ataksverkefni/Kynningarfundur-erindi/Gudb.Vilhjalmsd.erindi.doc>].
- Guðbjörg Vilhjámsdóttir og Guðmundur Arnkelsson (2003), „The Interplay between Habitus, Social Variables and Occupational Preferences“, *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 3: 137-150.

- Gunnar Þór Jóhannsson, Kristjana Stella Blöndal og Ægir Már Þórisson (2001), *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Hafnarfjarðarbæ*. Reykjavík, Félagsvísindastofnun.
- Hrefna Guðmundsdóttir og Kristjana Stella Blöndal (2001), *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur árið 2000*, Reykjavík, Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Könnun á starfsaðstæðum og kjörum starfsmanna Háskóla Íslands (1996), Reykjavík, Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Konur í vísindum (2002), Reykjavík, Menntamálaráðuneytið.
- Kristjana Stella Blöndal (1998), *Samanburður á launum karla og kvenna sem starfa hjá Akureyrarbæ*, Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Kristjana Stella Blöndal og Ævar Þórólfsson (2002), *Samanburður á launum karla og kvenna hjá Reykjavíkurborg 2001*. Reykjavík, Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Kristjana Stella Blöndal og Þorgerður Einarsdóttir (2003), „Hvað segja launakannanir um kynbundinn launamun? Umræðan um skýrðan og óútskýrðan launamun í gagnrýnu ljósi.“ Erindi flutt hjá Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum 30/1 2003.
- Kristjana Stella Blöndal (2002), „Kynbundinn launamunur félagsmanna VR“. Erindi flutt á kjarþingi Verzlunarmannafélags Reykjavíkur, febrúar 2002.
- Launakannanir: Samantekt Jafnréttisráðs og Nefndar um efnahagsleg völd kvenna árið 2002 „Launamunur kynjanna á Íslandi“, Jafnréttisráð (ódagsett) URL = [http://www.jafnretti.is/jafnrettisrad/launakannanir.htm].
- Launakönnun Jafnréttisráðs og Nefndar um efnahagsleg völd kvenna 2002. Sjá heimasíðu Jafnréttisráðs, URL = [http://www.jafnretti.is/jafnrettisrad/konnun-a_launamun_kynja.pdf]
- Launamyndun og kynbundinn launamunur (1995). Reykjavík, Skrifstofa jafnréttismála, febrúar 1995.
- Lilja Mósesdóttir í „Unequal pay – State of the Art“ í A. Leitner, L. Mósesdóttir og A. Serrano – Pascual (ritstj.). *Equal pay and gender mainstreaming*. Brussel, The European Trade Union Institute (í birtingu).
- Löfström, Åsa (2003), „Att lillan kom till jorden.... Barnafödande och konjunktur under det sena 1900-talet“. Institutionen för nationalekonomi, Umeå Universitet Umeå Economic Studies (mars 2003). URL = [http://www.econ.umu.se/ues/ues603.pdf].
- Lög um laun starfsmanna ríkisins nr. 60 frá árinu 1945.
- Lög um launajöfnuð karla og kvenna nr. 60 frá 1961.
- Lög um Jafnlaunaráð nr. 37 frá 1973.
- Lög nr. 78 um jafnrétti karla og kvenna frá 1976.
- Lög nr. 65 um jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 1985.
- Lög nr. 28 jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 1991.
- Lög nr. 96 um jafna stöðu og jafnan rétt kvenna og karla frá 2000.
- Morgunblaðið 31/1, 2003 „Hans, Gréta og launamunurinn.“
- Morgunblaðið 5/1 2003, „Jafnréttisráð kannar launamun kynjanna. Tekjumunur minnstur í hverfi 105“.
- Morgunblaðið 7/2, 2002, „Fegurð færir konum hærri laun.“
- Oaxaca, Ronald (1973), „Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets“, *International Economic Review*, 14 (3): 693-709.

- Ragna Benedikta Garðarsdóttir (2002), *Launakjör félagsmanna í Verzlunarmannafélagi Reykjavíkur og Verslunarmannafélagi Akraness árið 2001*, Reykjavík, Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Rubery, Jill, Damian Grimshaw og Hugo Figueiredo (2002), *The Gender Pay Gap and Gender Mainstreaming Pay Policy in EU Member States*. EWERC Manchester School of Management.
- UMIST, Manchester, UK. Mars 2002. URL = [<http://www2.umist.ac.uk/management/ewerc/>]
- Sigríður Th. Erlendsdóttir (1997), „Til færri fiska metnar“. Hlutur Kvenréttindafélags Íslands í kjarabaráttu kvenna 1920–1960“, *Íslenskar kvennarannsóknir. Erindi flutt á ráðstefnu í október 1995*. (ritstj. Helga Kress og Rannveig Traustadóttir). Reykjavík, Háskóli Íslands: Rannsóknastofa í kvennafræðum), bls. 279–289.
- Sigríður Vilhjálmsdóttir „Hver er staðan? Tölulegar staðreyndir um hlut kvenna í menntun, vísindum og stjórnun“ á kynningarfundum átaksverkefnis jafnréttisnefndar Háskóla Íslands *Konur 21. aldarinnar. Verður dómufri í þjóðfélagi framtíðarinnar?* þ. 26/10, 2000. [<http://www.hi.is/stjorn/jafnrettisn/Ataksverkefni/Kynningarfundur-erindi/SV%20Hagstofu.erindi.ppt>].
- Vinnumarkaðurinn 2002. Reykjavík, Hagstofa Íslands. URL = [http://www.hagstofa.is/template_db_frameset.asp?PageID=888&ifrmsrc=/uploads/files/vinna2001/Kafl1.pdf&Redirect=False].
- Witz, Anne (1997), „Women and Work“, *Introducing Women's Studies* (ritstj. Victoria Robinson og Diane Richardson), bls. 239–257. London, MacMillan (2. útgáfa).

Sigríður Þorgeirsdóttir og Kristín Björnsdóttir

**Velferðarþjónusta á tímamótum.
Siðfræðilegar hugleiðingar um mörkin
á milli ábyrgðar einstaklinga og hins
opinbera í umönnun sjúkra á heimilum**

Eitt helsta baráttumál femínista er að efla og tryggja frelsi kvenna til að móta líf sitt og nýta þau tækifæri sem í boði eru hverju sinni. Því hefur femínísk greining beinst að stöðu kvenna í samfélaginu, meðal annars þeim væntingum sem til þeirra eru gerðar og þeim skyldum sem þeim eru lagðar á herðar. Leitast er við að greina hvers eðlis þessar skyldur eru og hvaða afleiðingar þær hafa fyrir konur og möguleika þeirra til að móta líf sitt að eigin óskum. Rannsóknir á stöðu kvenna varpa einnig ljósi á stöðu karla að því leyti sem staða beggja kynja er mótuð af nokkurs konar „kynjasáttmála“ sem felur í sér ýmiskonar menningarbundnar hugmyndir um hlutverk og stöðu kynjanna.

Sýnt hefur verið fram á misjafna stöðu karla og kvenna á ýmsum sviðum samfélagsins, meðal annars innan fjölskyldunnar. Til dæmis bera konur í mörgum tilvikum meiri ábyrgð á daglegri umönnun fjölskyldumeðlima sem takmarkar möguleika þeirra til að starfa utan heimilisins, til starfsframa og til þátttöku í opinberu lífi. Af þessu leiðir að möguleikar kvenna

til að tryggja efnahagslega stöðu sína og réttindi, svo sem til lífeyris, eru oft síðri en karla. Því hefur það verið eitt helsta baráttumál femínista að samfélagslegt mikilvægi viðfangsefna sem tengjast hefðbundnum hlutverkum og skyldum kvenna sé viðurkennt og að tekið sé mið af þeim í öllum pólitískum ákvarðanatökum. Það gerist í fyrsta lagi með því að gera framlag kvenna, sem lengst af hefur ekki verið viðurkennt, sýnilegt og meta það að verðleikum. Gildishækkun þarf að eiga sér stað á þeim störfum sem hefðbundið hafa tengst lífi kvenna. Í öðru lagi er brýnt að hvetja karla til ábyrgðar á þeim störfum, sem konur hafa sinnt, m.a. við umönnun. Þessi síðari liður krefst breytinga á viðhorfum til djúpstæðra menningarbundinna hugmynda um karlmennsku og kvenmennsku.

Margir femínistar hafa bent á að öflug en jafnframt skilvirk velferðarþjónusta sé lykilatriði þess að bæta stöðu kvenna og leiðrétta hina misjöfnu stöðu kynjanna í samfélaginu.¹ Í þessari grein er sjónum beint að því hvernig hið opinbera, fyrir tilstuðlan velferðarþjónustu, styður fjölskyldur við umönnun fjölskyldumeðlima sem búa heima og þarfnast aðstoðar vegna veikinda eða í kjölfar slysa. Slík kærleiksverk voru lengst af hluti af hefðbundnum störfum kvenna á heimilinu. Það var hægt að ganga að hinu „ósýnilega hjarta“ vísu sem sinnti umönnun.² Eftir að konur sóttu inn á vinnumarkaðinn var ekki lengur sjálfgefið að þær öxluðu slíka ábyrgð í sama mæli og áður. Lagaleg trygging jafnréttis kynjanna hefur leitt til þess að konur hafa sama rétt og karlar til að velja úr þeim störfum og tækifærum sem standa til boða. Jafnframt því geta þær ekki í sama mæli og áður axlað ábyrgð á hefðbundnum störfum á heimilunum, svo sem umfangsmiklum umönnunarstörfum. Það er á þessu sviði sem velferðarkerfið gegnir lykilhlutverki við að rétta stöðu kvenna og gera þeim kleift að finna lífi sínu framrás í leik og starfi jafnt utan og innan heimilisins. Á síðustu áratugum tuttugustu aldar átti sér stað umfangsmikil uppbygging á félags- og heilbrigðisþjónustu víða á Vesturlöndum sem tók til margra þeirra viðfangsefna sem töldust hluti af ólaunuðum störfum kvenna á heimilinu. Nú starfrækir hið opinbera hér á Íslandi, bæði ríki og sveitarfélög, fjölbreytta þjónustu sem meðal annars miðar að því að styðja einstaklinga og fjölskyldur við að efla vellíðan og takast á við verkefni daglegs lífs.³

Undanfarin áratug hafa þær raddir orðið æ háværari sem halda því fram að velferðarríkið sé orðið of umfangsmikið og að nauðsynlegt sé að

skera niður og takmarka þjónustu þess.⁴ Þessi umræða vekur upp ýmsar spurningar um það hvar sé eðlilegt að mörkin liggi milli ábyrgðar hins opinbera og fjölskyldunnar. Að hve miklu leyti er umönnun einstaklinga sem búa á eigin heimilum eða heimilum aðstandenda sinna, hluti af samfélagslegri samábyrgð eða einkamál fjölskyldunnar? Innan femínískrar siðfræði hefur verið fjallað um velferðarríkið og stöðu kvenna innan þess. Tilgangur slíkrar umfjöllunar er að greina og skýra siðfræðilega þætti opinberrar samfélagsþjónustu, þ.e.a.s. hinn siðferðilega grundvöll sem heilbrigðiskerfi vesturlanda byggir á hvað varðar umönnun þeirra sem hafa takmarkaða starfsgetu í kjölfar veikinda eða slysa, en búa á eigin heimilum. Hvaða gildi og sjónarmið móta hugmyndir um velferðarþjónustuna á mörkum fjölskyldunnar og hins opinbera, einkum og sér í lagi eins og hún birtist í heimahjúkrun?⁵ Það er von okkar að þessi grein geti orðið framlag til að aðstoða hjúkrunarfræðinga og annað starfsfólk heilbrigðisþjónustunnar við að skýra stöðu sína og ábyrgð gagnvart sjúklingum og aðstandendum þeirra og einnig að hún geti orðið til að skýra og ræða þátt aðstandenda í umönnun.

Velferðarþjónusta á tímamótum

Í grein í tímaritinu *New England Journal of Medicine* lýsir Carol Levine⁶ reynslu sinni af að annast um eiginmann sinn í kjölfar alvarlegs höfuðáverka sem hann hlaut í umferðarslysi. Levine býr í Bandaríkjunum og því er augljóslega ekki hægt að heimfæra reynslu hennar beint á íslenskar aðstæður. Spurningar hennar eiga engu að síður jafn vel við hér á landi. Eiginmaður Levine er að mestu lamaður, getur aðeins hreyft vinstri hendi lítilllega og þarfnast umönnunar allan sólahringinn. Hann stjórnar ekki útskilnaði, en erfiðustu afleiðingar slyssins eru miklar persónuleikabreytingar sem lýsa sér í reiði og einangrun. Levine lýsir hinni flóknu umönnun sem maður hennar þarfnast og hún skipuleggur. Síðustu níu ár hefur hún barist fyrir því að fá lágmarksaðstoð greidda af tryggingafélagunum, sem yfirleitt virðast laus allra mála er kemur að fólki með verulegar fatlanir. Í greininni lýsir hún því hvernig hún kom oft að lokuðum dyrum og mætti algjöru skilningsleysi. Af lýsingunni má ljóst vera að þessum aðstæðum fylgir yfirþyrmandi álag. Levine er að reyna að vekja lesendur til umhugsunar um

aðstæður þeirra sem annast um mikið veika aðstandendur heima. Undir lok greinarinnar varpar hún fram spurningunni: „Hvar eru mörkin milli ábyrgðar hins opinbera og fjölskyldunnar er kemur að umönnun?“ Margt bendir til að skilningur á þessum mörkum hafi og sé að breytast og að aðstæður svipaðar þeim sem Levine lýsir geti skapast víða á Vesturlöndum.

Því er spáð að vegna breytinga á aldurssamsetningu vestrænna þjóða muni þörf fyrir velferðarþjónustu aukast. Talið er að öldruðum og einstaklingum með langvinna sjúkdóma eða skerta starfsgetu í kjölfar veikinda eða slysa, muni fjölga hlutfallslega. Þetta er sá hópur sem þarfnast einna mestrar aðstoðar og umönnunar. Í samfélögum, eins og okkar hér á Íslandi, með sterk velferðarkerfi, er ljóst að slík breyting á aldurssamsetningu þjóðarinnar mun kalla á aukna þjónustu af hálfu hins opinbera, bæði heilbrigðis- og félagsþjónustu. Hér, líkt og í öðrum vestrænum ríkjum, leita stjórnvöld leiða til að bregðast við þessum spám. Gjarnan er vísað til þess að velferðarþjónustan megi ekki sliga komandi kynslóðir. Reynt er að hagræða og gera opinberan rekstur skilvirkari. Leitað er leiða til að takmarka þjónustu og koma þannig í veg fyrir útbenslu heilbrigðisþjónustunnar. Dæmi um slíkar aðgerðir er að dvöl fólks á heilbrigðisstofnunum er stytta (þ.e. meðal-legutími) og reynt er að koma í veg fyrir innlagnir á sjúkrahús. Aðrar aðferðir til að draga úr notkun heilbrigðisþjónustunnar eru þær að hækka þjónustugjöld, leggja aukna áherslu á sjálfsömönnun sjúklinga og auka væntingar um þátttöku fjölskyldunnar í umönnun.⁷ Hér virðast mörkin milli sérfræðipækkingar fagmanna og almennings oft verða mjög óljós.

Áhrifa þessarar stefnu hefur þegar gætt hér á landi að nokkru marki. Skurðaðgerðir eru í auknum mæli framkvæmdar án innlagnar á heilbrigðisstofnun og reynt er að efla göngudeildarþjónustu. Á Landspítala-háskólasjúkrahúsi hefur meðallegutími sjúklinga styst og jafnframt er það yfirlýst stefna sjúkrahússins að auka göngudeildarþjónustu.⁸ Af því leiðir að sjúklingar eru útskrifaðir fyrr og veikari, en þarfnast jafnframt meiri aðstoðar heima. Rannsóknir hafa sýnt að fólk frestar því í auknum mæli að fara til læknis og setur kostnað fyrir sig í því sambandi.⁹ Loks má benda á að í opinberri stefnumörkun virðist nú lögð meiri áhersla á ábyrgð einstaklingsis á eigin heilbrigði en áður var.¹⁰ Greina má umræðu um mikilvægi þess að auka þátt fjölskyldunnar í umönnun¹¹ á sama tíma og leitast er við að draga úr hlutdeild hins opinbera.

Sú stefna sem hér hefur verið lýst varðandi samdrátt á umfangi opinberrar heilbrigðisþjónustu hefur verið útfærð að mismiklu marki alls staðar á Vesturlöndum. Jafnframt liggja fyrir ítarlegar rannsóknir á afleiðingum hennar fyrir almenning og starfsfólk heilbrigðisþjónustunnar. Þannig hafa rannsóknir á aðstæðum aðstandenda sem annast um sína nánustu heima til dæmis sýnt að í mörgum tilvikum búa þessir einstaklingar við langvarandi álag og þurfa jafnvel að takast á við heilsufarslegar og félagslegar afleiðingar þess.¹² Í könnun landlæknisembættisins sem framkvæmd var árið 2002 um áhrif sameiningar Landspítala og Sjúkrahúss Reykjavíkur kemur fram að meira en helmingur starfsfólks Landspítala – háskólasjúkrahúss taldi að sjúklingar væru útskrifaðir of snemma.¹³ Í rannsóknnum á afstöðu heilbrigðisstarfsfólks til vinnu sinnar hefur komið fram að samskipti við aðstandendur sjúklinga eru sá þáttur sem veldur einna mestri streitu og vanlíðan. Hjúkrunarfræðingur sem starfaði á almennri skurðlækningadeild hátæknisjúkrahúss í Reykjavík árið 1995 lýsti reynslu sinni af slíkum samskiptum:¹⁴

Fólkið er heima svona við lágmarks aðstæður og svo dettur það heima og kemur inn til okkar og oft á tíðum ruglast það í leiðinni, náttúrlega líka flutningurinn og að fara að heiman og átökin sem fylgja þessu. Þannig að þá lendir maður í þessu að aðstandendur, þeir eru í raun og veru að koma að tala við mann og eru bara alveg á síðasta snúningi. Þeir eru svo þreyttir, búnir að reyna þetta svo lengi og telja sig alltaf vera að gera sjálfum sér og sínum aðstandendum og þjóðfélaginu mjög mikið gagn með þessu. Það er heilmikill sparnaður í þessu og auðvitað vill fólk hafa sína nánustu, en margir eru alveg uppgefnir og telja að nú verði heilbrigðiskerfið að taka við. Þannig er það hins vegar ekki í því kerfi sem við vinnum í.

Í þessu viðtali endurspeglast hinar siðfræðilegu spurningar sem starfsfólk heilbrigðisþjónustunnar tekst á við í starfi. Almenningsur hefur skýrar væntingar til heilbrigðiskerfisins um þátttöku í umönnun. Raunin verður hins vegar stundum sú að sú aðstoð sem stendur til boða er ekki í samræmi við væntingar. Starfsfólk heilbrigðisþjónustunnar stendur hér andspænis flóknum siðfræðilegum vandamálum sem kalla á umræðu. Þau

álitamál snúast um grundvallarafstöðu okkar til þeirra krafna sem við gerum til ábyrgðar okkar sjálfra gagnvart þeim sem kalla á stuðning okkar og til þess stuðnings sem samfélagið veitir okkur í því að sinna því kalli. Nokkurs konar samningaviðræður milli hlutaðeigandi aðila verða að eiga sér stað í samfélaginu til þess að skýra hvar mörk milli ábyrgðar einstaklinga og samfélags liggja.

Heilbrigðisþjónusta í víðasta skilningi er fjárfrekasti málaflokkurinn á opinberum fjárlögum hér á landi, en um hana hefur jafnframt verið viðtæk samstaða meðal þjóðarinnar.¹⁵ Að því leyti hefur heilbrigðisþjónustan, sem byggir á jöfnum aðgangi allra borgara samfélagsins, verið samstöðuvirkjandi afl í íslensku samfélagi. Hún er ein megin uppistaðan í samstöðuvitund þjóðar sem hefur almennt verið samtaka um þennan samhjálparþátt. Töluverðar umræður um þróun í átt til meiri einkavæðingar innan þessa kerfis hafa verið áberandi undanfarin ár og má búast við að breytingar í þá átt geti reynt á samstöðuvitundina sem býr að baki hinu íslenska heilbrigðiskerfi. Hér verður ekki fjallað um hina pólitísku umræðu um þessar breytingar á heilbrigðiskerfnum. Ætlunin er að huga að þeim siðferðilegu grunnþáttum sem liggja á vogarskálum þessara mála að því leyti sem þau snúa að aukinni ábyrgð fjölskyldu á velferð og heilsu umönnunarþurfi vandamanna og þeim stuðningi sem fjölskyldur fá frá heilbrigðiskerfinu. Í ljósi sögunnar og þeirra hefða sem við þekkjum, nefnilega að það sé ábyrgð og hlutverk kvenna að sjá um umönnun fjölskyldumeðlima, er full ástæða til að hafa áhyggjur af þessari þróun. Hið nýja jafnvægi sem þarf að skapa milli fjölskylduábyrgðar og opinberrar ábyrgðar má þess vegna ekki leiða til þess að það kyndi undir kynjamisrétti eða að það komi niður á tilteknum hópum. Full ástæða virðist vera til að óttast að aukin einkavæðing heilbrigðiskerfisins geti leitt til þess að „hin ósýnilega hönd markaðarins“ muni á nýjan leik leiða til þess að gengið verði að hinu „ósýnilega hjarta“ kvenna sem vísu.

Að vera frjáls og um leið hvort öðru háð

Þær breytingar á samfélagsgerð og pólitískri stefnumótun sem áður var getið um og kalla einstaklinga og fjölskyldur til meiri ábyrgðar krefjast þess að við endurmetum spennu tveggja siðferðilegra sjónarmiða sem

takast á í þessu máli. Velferðarkerfið á í senn að styðja þá sem þarfnast aðstoðar vegna veikinda eða skerðingar á starfsgetu og að styðja aðstandendur þeirra á óbeinan hátt með því að létta undir með þeim við að annast þá heima. Á þann hátt hefur þetta kerfi þjónað því markmiði að tryggja eftir föngum jafnan rétt allra aðila til frelsis og sjálfræðis. Velferðarkerfið byggir á þeirri grunnhugmynd að hverju okkar sé hætt við ýmsum áföllum og að hver og einn geti þarfnast aðstoðar til lengri eða skemmri tíma. Hin siðferðilegu grunnlögmál sem búa að baki eru því annars vegar samstaða með þeim sem þurfa á aðstoð að halda vegna veikinda eða fötlunar og hins vegar frelsi og sjálfræði þeirra sem sinna umönnun og þurfa umönnunar við. Að baki samstöðulögmálinu býr sú hugmynd að við séum hvert öðru háð. Ekki einungis koma tímabil í lífi allra þegar þeir þurfa á aðstoð eða umönnun að halda, heldur þarfnast sumir alltaf slíkrar hjálpar og samstöðu. Við erum því ávallt eða getum orðið öðrum háð eða aðrir eru upp á hjálp okkar komnir. Síðara lögmálið um frelsi byggir á hugmyndum um að einstaklingar eigi að geta verið sjálfráðir um eigið líf. Þess vegna er reynt að stuðla að því að þeir sem þurfa hjálp geti engu að síður lifað sem sjálfstæðustu lífi. Sama gildir um aðstandendur þeirra sem þurfa að sinna þeim. Velferðarkerfið gerir þeim kleift að „lifa eigin lífi“ með því að létta undir með þeim í umönnunarstörfum. Bæði þessi lögmál, frelsi og að vera öðrum háður tvinnast því saman í aðhlynningu heima við bæði hvað varðar skjólstæðinga og umönnunaraðila. Það er að okkar mati ekki unnt að gera sér mynd af sjálfræði og einstaklingsfrelsi án þess að taka tillit til þess að við erum hvort öðru tengd með órjúfanlegum hætti.

Slík afstaða er í andstöðu við nýlegar hugmyndir um hagræðingu innan heilsugæslunnar sem byggja á ýktri einstaklingshyggju í anda nýfrjálshyggju. Samkvæmt öfgakenndustu mynd hennar er litið á sjúklinga og þiggjendur heilbrigðisþjónustu sem neytendur sem séu alfarið ábyrgir fyrir eigin heilsu og velferð. Það sé einungis komið undir efnum og aðstæðum hvers og eins hversu mikla og góða heilbrigðisþjónustu viðkomandi getur keypt sér. Samkvæmt þessum skilningi er maðurinn ábyrgur áhættutaki sem rekur líf sitt eins og einkafyrirtæki.¹⁶ Hagræðing og einkavæðing innan heilsugæslunnar þarf ekki að vera reist á slíkri ofureinstaklingshyggju. Ef aukin einkavæðing á sér stað teljum við einmitt nauðsynlegt að hún taki mið af fyrrgreindum hugmyndum um sam-

band samábyrgðar og einstaklingsfrelsis. Ella er ekki einungis hætt á að hún komi verst niður á þeim hópum sem helst standa höllum fæti í samfélaginu. Hún getur einnig leitt til þess að grafið verði undan frelsi og sjálfræði einstaklinga á mun viðtækari hátt.

Heima og opinberlega

Eitt af lykilatriðunum í femínískri nálgun er að beina sjónum að aðgreiningunni milli einkavettvangs og opinbers lífs og sýna áhrif hennar á aðstæður og kjör kvenna.¹⁷ Á nítjándu öld mynduðust skýr mörk milli þessara tveggja heima í allri pólitískri stefnumótun og lagasetningum er vörðudu stöðu kynjanna og fjölskyldunnar. Fjölskyldan og það sem fram fór innan hennar tilheyrðu vettvangi einkalífs, en stofnanir samfélagsins voru skilgreindar sem hluti af opinberu lífi. Þar sem líf kvenna tengdist að stærstum hluta vettvangi einkalífs hafði þessi aðgreining mikil áhrif á stöðu þeirra. Það sem átti sér stað inn á heimilunum var talið málefni fjölskyldunnar, einkamál hennar, en var um leið ósýnilegt í samfélagsheildinni. Jafnframt hefur sú skoðun verið útbreidd að svið einkalífs og opinbera sviðið lúti ólíkum lögmálum. Samskiptin á opinberum vettvangi hafa verið talin lúta formlegum lögum og reglum á meðan litið hefur verið svo á að á sviði einkalífs ráðist tengsl fólks af samlyndi, trausti, velvild og ást. Af þessu leiðir að í opinberu lífi er vísað til réttinda einstaklinga þegar fjallað er um siðfræðileg álitamál, en innan fjölskyldunnar gilda önnur lögmál sem tengjast dyggðum eins og umburðarlyndi, samkennd og trygð.¹⁸

Eitt helsta baráttumál femínista á síðari hluta 20. aldar hefur verið að rífa niður þá skilveggi sem lög, stjórnmalaspeki og siðferði hafa sett upp milli beggja heima. Í því skyni varð slagorðið „Vettvangur einkalífs er pólitískur“ fleygt, og þess krafist að þau atriði innan veggja heimilanna sem ælu á kynjamisrétti væru tekin til skoðunar. Dæmi um árangur í þeirri baráttu er að nú er heimilisofbeldi álitid samfélagslegt vandamál og á ábyrgð samfélagsins að vinna gegn því, en ekki einkamál þeirrar fjölskyldu sem í hlut á. Til grundvallar þessari breyttu afstöðu til heimilisvettvangs er sú skoðun femínista að konur standi ekki einungis höllum fæti í opinberu lífi, heldur búa þær við margvíslegt misrétti innan þess ramma sem fjölskyldu og heimilum er búinn. Því hafna þær þeim skiln-

ingi að fjölskyldulíf sé einungis einkamál fjölskyldumeðlima og að þessir tveir heimar byggji á ólíkum siðferðishugmyndum. Femínistar hafa einmitt bent á að konur standi enn höllum fæti vegna þeirra væntinga sem til þeirra eru gerðar um óformlega umönnun í fjölskyldum og önnur ólaunuð heimilisstörf.¹⁹

Bandaríski heimspekingurinn Nancy Fraser hefur sett fram hugmynd að samfélagslegu fyrirkomulagi launavinnu og umönnunar í fjölskyldum sem miðar að því að má út markalínur milli heimila og hins opinbera.²⁰ Hafa þessar hugmyndir verið nýttar í rannsóknnum á velferðarkerfum, m.a. á Norðurlöndunum.²¹ Fraser bendir á tvo meginstrauma innan jafnréttisbárattu. Annars vegar hefur hin hefðbundna jafnréttisbáratta sem beinist að því að efla frelsi kvenna í samfélaginu byggt á þeirri sýn að líf kvenna og karla sé sambærilegt. Mestu máli skipti að konur og karlar hafi sömu tækifæri sem felur m.a. í sér að auka hlut kvenna í valdastöðum. Hins vegar hefur kvenfrelsisbáratta gengið út frá ólíkri stöðu eða hlutverkum kynjanna. Þessi tegund jafnréttisbárattu hefur m.a. það markmið uppræta ójafna stöðu kvenna og karla með því að hefja hefðbundin störf kvenna til vegs og virðingar á við störf karla. Hið almenna umönnunarlíkan sem Fraser vill koma á gengur einmitt út á að afmá gildismun svokallaðra kvenna- og karlastarfa. Það beinist að því að hvetja karlmenn til að sameina í mun meira mæli umönnunarstörf og atvinnu. Þetta líkan útheimtir jafnfram breytingar á fyrirkomulagi launavinnu á þann hátt að meira tillit er tekið til þess að starfsmenn hafa umönnunarskyldum að gegna utan vinnutíma.

Konur og velferðarkerfið

Í mörgum löndum okkar heimshluta eru fjölskyldur þar sem konur eru einar í forsvari í meirihluta meðal þeirra sem njóta aðstoðar frá hinu opinbera og almennt er talið að velferðarríkið sé jákvætt fyrir konur. Því er það sjónarmið almennt viðtekið meðal femínista að leita beri leiða til að varðveita og styrkja velferðarkerfið.²² Í málflutningi nýfrjálsbyggjusinna og íhaldssamra samfélagssinna (*communitarians*) innan stjórnmálaheimspeki hafa hins vegar komið fram skoðanir andstæðar þessum og er áhersla lögð á að það sé ekki hlutverk ríkisins, heldur “fjölskyldunnar” að

sjá um sína þegar eitthvað ber upp á.²³ Í sama anda hafa verið uppi raddir um að velferðarstuðningur við konur eigi þátt í að grafa undan hinni hefðbundnu fjölskyldugerð. Rökin fyrir þeirri skoðun eru þau að velferðarkerfið geri konum betur kleift en ella að sjá einar um börn sín eða aðra aðstandendur sem þurfa umönnunar með og þær þurfi því ekki á körlum sem fjölskyldufyrirvinnu að halda. Talsmenn þessa viðhorfs styðjast þess vegna við gildi sem kveða á um samheldni og samstöðu fjölskyldunnar. Þeir setja gildi fjölskyldusamábyrgðar ofar þeim gildum sem kveða á um réttindi til að tryggja sjálfræði einstaklinganna.²⁴ Vandinn við þessa skoðun er þó sá að hún byggir leynt eða ljóst á hugmynd um hina hefðbundnu fjölskyldu sem hefur ráðandi fyrirvinnu sem maki og börn eru fjárhagslega háð. Þar á „mamman“ að hafa nægan tíma aflögu til að sinna umönnunarþurfi foreldrum og tengdforeldrum og öðrum sem þurfa aðhlynningar við. Breytt fjölskyldumynstur – og sú staðreynd að hefðbundnar fjölskyldur heyra að stórum hluta fortíðinni til – sýna fram á að þetta viðhorf er í flesta staði óraunsað. Hugmyndin um karlinn sem fyrirvinnu á sér ekki lengur stoð í raunveruleikanum. Núorðið er sjaldgæft að karlar séu eina fyrirvinna fjölskyldu, en hér á landi eru hins vegar ellefu þúsund einstæðar mæður sem sjá einar samtals um fimmtán þúsund börnum farborða. Skráðir einstæðir fedur með börn á framfæri eru aftur á móti ekki nema um 800 talsins (með um 1100 börn).²⁵ Því er nær lagi að styðja fjölskyldur til að takast á við álag sem hlýst af umönnun og sjá til þess að það verði ekki til þess að sami aðilinn (konan) beri allan fórnarkostnaðinn. Í flestum tilfellum hafa konur lægri laun en karlar og því dæmast umönnunarskyldur oftast en ekki á þær vegna þess að minna fjárhagslegt tap hlýst af skertu tekjuframlagi þeirra. Kynin hafa því við aðstæður viðvarandi kunbundins launamisréttis sjaldnast frjálst val um hvort þeirra sinnir umönnunarstarfi. Eigi jafnrétti að vera tryggt, eins og lög gera ráð fyrir, þarf að vinna gegn því misrétti og skertum valkostum sem launamunur kynjanna skapar konum.

Sú kenning að velferðarkerfið ali á upplausn fjölskyldunnar er allt of einföld skýring á flóknum samfélagsbreytingum á vesturlöndum á liðnum áratugum. Hér eru margir samverkandi þættir sem eiga hlut að máli og ekki er ráðrúm til að rekja hér að neinu marki. Þó má benda á að þessi kenning byggir á hugmynd um gildi hinnar hefðbundnu fjölskyldu sem skýrt afmarkaðri þar sem verkaskipting er kynbundin. Hún er varasöm á

þann hátt að hún nærir jafnframt þá hugmynd að það að vera öðrum háður sé hlutskipti þeirra sem minna mega sín. Að vera öðrum háður um að sinna daglegum þörfum er ekki einasta hlutskipti okkar allra einhvern tíma á lífsleiðinni. Að vera öðrum háður, t.d. á þann hátt sem börn eru innan fjölskyldunnar, er ekki undirmálsstaða. Það ber ekki að líta á það sem byrði ef styðja þarf fjölskyldu barns, heldur sem fjárfestingu til framtíðar, að því gefnu að við leggjum hagfræðilega mælikvarða á slíkt. Því má snúa dæminu við og segja að framþróun samfélags sé háð því að vel sé búið að þeim sem þurfa umönnunar við.

Af framansögðu má sjá að femínísk umfjöllun hefur gengið út á að sýna hve hin ólaunuðu uppeldis- og umönnunarstörf sem konur hafa sinnt innan fjölskyldunnar hafi verið ósýnileg og vanmetin. Yfirleitt hafa þau verið skilgreind sem hluti af einkalífi fjölskyldunnar sem komi samfélaginu ekki við. Eins og hér hefur verið rakið gætir tilhneigingar til gagnrýni á stuðning velferðarkerfis við fjölskyldur og áréttar sú gagnrýni staðalhugmyndir um fjölskyldur og gerir umönnunarstörf að einkamáli þeirra. Femínistar benda hins vegar á að þessi störf eru forsenda þess að samfélagið sé starfhæft. Uppeldi og umönnun barna er forsenda þess að nýjar kynslóðir taki við á vinnumarkaði. Umönnun aldraðra, langveikra og fatlaðra er forsenda siðvæðingar. Það er samband milli þess hversu vel er búið að þessum hópum og almenns siðferðisstigs, án þess að það verði nánar rökstutt hér. Því verður ekki hjá því komist að samfélagið sem heild taki ábyrgð á þeim.

Er fréttir berast af lokun deilda fyrir sjúklinga með heilabilun og í ljósi þeirrar almennu stefnu stjórnvalda á Vesturlöndum að draga úr umfangi heilbrigðisþjónustunnar er nauðsynlegt að staldra við og spyrja hvað taki nú við. Hvaða áhrif mun þessi samdráttur í þjónustu hafa á stöðu kvenna? Hér gætu verið stigin mjög alvarleg skref aftur á bak fyrir konur. Í ljósi þess að tekjur kvenna eru enn töluvert lægri en karla er hætt við að þær muni frekar draga úr störfum utan heimilis. Í því sambandi má benda á að í rannóknum á aðstæðum foreldra langveikra barna hér á Íslandi hefur komið fram að það eru mæðurnar sem annað hvort hætta að vinna utan heimilisins, eða minnka verulega við sig vinnu.²⁶ Feðurnir minnka hins vegar ekki við sig vinnu. Þessar niðurstöður hljóta að teljast vísbending um að sú hefð sé enn til staðar í íslensku samfélagi að konum beri að axla ábyrgð á umönnun.

Samfélagsleg samábyrgð

Margir femínistar leitast við að útfæra hugmyndir um samfélag sem byggir á samábyrgð og gagnkvæmni þegnanna.²⁷ Í bókinni *Love's Labor* leitast bandaríski siðfræðingurinn Eva Feder Kittay²⁸ við að færa rök fyrir því að umönnun þeirra sem vegna veikinda eða fötlunar geta ekki séð um sig sjálfir sé samfélagsleg ábyrgð. Bendir hún á að við erum öll á einhverjum tímabilum í lífi okkar háð öðrum um aðstoð. Við erum öll börn mæðra okkar og njótum umönnunar þeirra eða annarra einstaklinga, sem koma í hennar stað njóti hennar ekki við. Á sama hátt þurfum við flest einhvern tímann á ævinni að njóta aðstoðar annarra vegna tímabundinna eða langvarandi veikinda eða öldrunar. Kittay ræðir hvernig útbreiddar kenningar um réttlæti, eins og kenning Johns Rawls gangi útfrá samfélagi frjálsra og óháðra einstaklinga. Hún skrifar að stjórnspekileg orðræða af þessum toga sé mótuð af hugmyndinni um samfélag sem byggir á samningi borgaranna sín á milli um gagnkvæman ávinning. Hugmyndir um aðila samningsins eiga rætur að rekja til kenninga John Lockes um einstaklinga sem eru frjálsir, jafnir og óháðir.²⁹ Gengið er út frá fullorðnum og hæfum einstaklingum sem geti samið þannig að það geti komið öllum samningsaðilum til góða. Þrátt fyrir að gert sé ráð fyrir að samningsaðilar í kenningu Rawls eigi ekki að vera vitandi um stöðu sína í samfélaginu við samningaborðið er samt ekki gert ráð fyrir að fólk sem hefur óvenju miklar sérþarfir taki þátt í samningsgerðinni. Borgarar hins vel skipaða samfélags, sem Rawls hefur í huga í kenningu sinni, eru fullvirkir þátttakendur í samfélaginu allt sitt líf og að því leyti hafa þeir svipaðar þarfir.³⁰ Rawls tekur þess vegna, að mati Kittay, ekki inn í mynd sína af grundvallarákvarðanatöku um skipan samfélagsins, menn sem hafa miklar sérþarfir eða eru öðrum háðir. Með kenningu sinni leitast hún við að útvíkka slíka hugsjón um réttláta samfélagsgerð þar sem tekið er tillit til þess að hluti þegnanna þarfnast aðstoðar sem veita þarf. Þess vegna krefst hún þess að sú staðreynd að við erum öðrum háð eða aðrir háðir okkur verði gert að miðpunkti frjálslyndra kenninga um réttlæti. Með slíkri kenningu vill hún leggja grunn að hugmynd um sterkt velferðarkerfi þar sem velferð allra sé tryggð. Þó að samábyrgðin sem slík hugmynd felur í sér vegi þyngra í huga Kittay en frelsi og sjálfræði einstaklinga gerir hún sér grein fyrir að þau sem aðstoða þá sem þess þarfnast eru

að fórna tíma sem þeir gætu annars notað til að afla sér tekna eða fullnægja persónulegum löngunum og óskum. Að því leyti viðurkennir hún rétt einstaklinga til frelsis og sjálfræðis. Þess vegna standa slíkir einstaklingar höllum fæti gagnvart þeim sem sinna ekki slíkri umönnun. Líkt og fjölmargir aðrir femínistar bendir hún á að það eru að stórum hluta konur sem axla þessa ábyrgð. Sé gengið útfrá þeim skilningi sem kynntur var hér að ofan, þ.e. að umönnun sé samábyrgð okkar allra hlýtur samfélagið að verða að koma til móts við þá sem veita umönnun og styðja þá. Hún leggur til að við skiljum þennan stuðning í merkingunni “doulia” sem er ættað úr spænsku og vísar til þeirrar aðstoðar sem nýorðin móðir nýtur til að hún geti sinnt barni sínu. Leggur Kittay til að skilgreindur verði samfélagslegur réttur þeirra sem sinna umönnunarstörfum til þess að njóta slíks stuðnings og aðstoðar frá samfélaginu. Að hennar mati er sá réttur mikilvæg forsenda kvenfrelsis. Ályktunin sem má draga af þessum greiningum hennar er sú að við verðum í senn að ganga út frá því að við séum hvort öðru háð um leið og við viðurkennum rétt sérhvers manns til þess að ráða sér sjálfur.

Stuðningur við fjölskyldur

Hér hefur verið leitast við að samræma hugmyndir um frelsi einstaklinga og samábyrgð sem hlýst af því að við erum hvert öðru háð. Forsenda kvenfrelsis er að ábyrgð á umönnun sé ekki skilgreind sem einkamál fjölskyldunnar. Það ber ekki að skilja þessa staðhæfingu sem svo að umönnun sé byrði sem konur vilji helst losna við til þess að geta nýtt sér tækifæri sín á vinnumarkaði og í opinberu lífi. Hugmyndin um að setja einstaklingsfrelsi og samábyrgð í samhengi byggir á jákvæðu viðhorfi til beggja þátta og þeirrar skoðunar að hvorugur sé eftirsóknaverður, né í raun mögulegur, án hins. Því er óþarfi að líta neikvæðum augum hin óformlegu umönnunarstörf. Þegar vel er á málum haldið eru þau uppspretta gleði, samheldni og lífsfyllingar.

Umönnun er velferðarmál sem varðar alla samfélagsþegna. Samfara breyttum viðhorfum kýs fólk að búa á sínu eigin heimili, fremur en að flytjast á stofnun, en til að svo geti orðið þarf að koma til samstarf opinberrar heilbrigðisþjónustu og aðstandenda. Ef við lítum á umönnun á

heimilum sem samstarfsverkefni hins opinbera og fjölskyldunnar gerir það miklar kröfur um færni heilbrigðisstarfsmanna í samskiptum og við að skapa gagnkvæman skilning. Hann verður að setja sig inn í aðstæður hvers og eins og mæta sjúklingum þar sem þeir eru staddir. Fyrir utan þá aðhlynningu sem hann veitir kemur það í hlut hjúkrunarfræðingsins að vera nokkurs konar upplýsingaveita í krafti sérþekkingar sinnar á úrræðum. Hann getur bent sjúklingum og aðstandendum þeirra á mismunandi möguleika hvað stuðning í aðstæðum og við meðferð snertir. Það er mikilvægt að hann gæti þess að þeir sem eiga síður auðvelt með að tjá þarfir sínar fái þeim engu að síður sinnt. Það vill nefnilega bregða við að sumir eigi auðveldar en aðrir með að tryggja sér þá þjónustu sem stendur til boða, eða eins og breski stjórnmálamaðurinn Roy Hattersley orðaði það í viðtali um hagræðingu í breska heilbrigðiskerfinu: “Kröfuharðir millistéttarmenn kjafta sig inn. Fátækt fólk, sem á erfitt með að tjá sig, skortir sjálfstraust, verður að setta sig við lélegri ... [þjónustu]. ... Í gamla kjördæminu mínu voru um 60% kjósenda innflytjendur ... þegar valkostir voru fyrir hendi [tryggðu] hvítir, vel menntaðir millistéttarmenn [sér] stærsta skerfinn. Hinir fengu leifarnar.”³¹

Það er að mörgu að huga því rannsóknir hafa einnig sýnt að algengt er að ábyrgð á umönnun leggist á einn fjölskyldumeðlim og þá oft konu. Starfsfólk heilsugæslunnar, meðal annars heimahjúkrunar, leitar þá til hennar og hún verður með tímanum sá sem sér um allt. Mikilvægt er að brjóta slíkt munstur upp, til dæmis með því að huga að því hverjir sinna umönnun með hliðsjón af kyni og ekki síður eftir aldri, því oft fellur ábyrgðin að stórum hluta á eldri konur.

Breytt viðhorf til umönnunar

Hér á landi eru til afar takmarkaðar upplýsingar um umfang óformlegrar umönnunar eða kyn- eða aldursskiptingu meðal þeirra sem veita slíka umönnun. Í flestum erlendum rannsóknum eru konur í miklum meirihluta þeirra sem veita umönnun, mæður, eiginkonur, dætur og tengdætur. Líkt og leitast hefur verið við að gera feður að virkum þátttakendum í umönnun barna (t.d. með lögum um fæðingarorlof) er mikilvægt að karlmenn taki virkan þátt í umönnun þeirra sem eru veikir. Því þarf

starfsfólk heilbrigðisþjónustunnar að temja sér að beina samskiptum til karlmanna og hjálpa þeim að vera þátttakendur. Hvatning ein og sér dugir samt ekki til heldur þurfa viðhorfsbreytingar til umönnunnar og þeirra sem umönnunarþurfi eru að eiga sér stað. Ef okkur á að takast að sjá gildi þess að sinna umönnun verðum við fyrst og fremst koma auga á reisn þeirra sem á umönnun þurfa að halda. Ef við sjáum litla reisn í þeim sem þurfa aðstoð við að sinna ýmsum frumbörfum er hætt við því að við metum lítils það starf sem felst í að sinna þeim. Hin stutta reynsla af nýjum lögum um fæðingarorlof, sem jafna rétt mæðra og fedra til að taka orlof eftir fæðingu barns, bendir til þess að hefðbundin viðhorf til barnauppeldis haldi enn í nokkrum mæli aftur af körlum að nýta sér þennan nýfengna rétt sinn til jafns við konur. Það má því búast við að viðhorfsbreytingar til umönnunar sjúkra og fatlaðra verði hægfara. Forsendan fyrir þeim er ekki aðeins að við gerum okkur grein fyrir að við getum aldrei útilokað að við sjálf lendum í aðstæðum þar sem við þörfnumst aðstoðar vegna fötlunar eða veikinda. Það er ekki síður mikilvægt að við opnum augu okkar fyrir margbreytileika þess að vera maður og temjum okkur í ríkara mæli umburðarlyndi, já væntumþykju gagnvart ýmsum ófullkomleika mannlegs lífs og “göllum“ þess. Slík viðhorf eru ekki aðeins forsenda þess að við getum tekið á okkur ýmis umönnunarstörf vitandi vits að þau verða oft ekki endurgoldin í sama mæli. Þau siðferðilegu viðhorf sem hér hafa verið reifuð eru grundvallarforsenda þess að samfélaginu takist að finna leiðir til að skapa jafnvægi milli samábyrgðar og frelsis einstaklinga. Við glötum ekki aðeins öðru hvoru þeirra ef ójafnvægi skapast, heldur hvoru tveggja - en það væri efni í aðra grein að leiða rök að því.

Niðurstaða

Í þessari grein var leitast við að greina og skýra siðfræðilega þætti opinberrar samfélagsþjónustu með sérstaka áherslu á umönnun þeirra sem búa heima, en þarfnast aðstoðar í kjölfar veikinda eða slysa. Á grundvelli þeirrar greiningar var rætt um starfsaðferðir sem hægt er að beita til að tryggja að þjónustan sé í samræmi við þá siðfræðilegu afstöðu sem hvatt var til að hafa að leiðarljósi.

- 1 Sjá bók norsku fræðikonunnar Helgu Maríu Hernes, *Welfare state and women power: Essays in state feminism*, en hún hafði mikil áhrif á femínista varðandi jákvætt mat á velferðarkerfinu (Oslo, 1987). Annað tölublað tímaritsins *Nora*, sem er norrænt tímarit á sviði kynjafræða, frá árinu 2002 var helgað umfjöllun um stöðu jafnréttismála í hinum norrænu velferðarríkjum.
- 2 Nancy Folbre, *The Invisible Heart: Economics and Family Values*.
- 3 Stefán Ólafsson, Íslenska leiðin og Guðmundur Jónsson „The Icelandic welfare state in the twentieth century“ og „Agents and institutions in the creation of the Icelandic welfare state, 1880-1946“, bls. 61-89 lýsa uppbyggingu velferðarríkisins á Íslandi á tuttugustu öld.
- 4 Stefán Ólafsson gerir í bók sinni *Íslensku leiðinni* ágæta grein fyrir stefnum í uppbyggingu velferðarríkja á vesturlöndum á tuttugustu öldinni, m.a. þeim sjónarmiðum sem tekist var á um aldamótin 2000, bls. 303-319.
- 5 John Carter (ritstj.), *Postmodernity and the fragmentation of welfare*.
- 6 Levine „The loneliness of the long term care giver“, *The New England Journal of Medicine*, 1999, 340, 1587-1590.
- 7 Finna má umfangsmikla fræðilega umfjöllun um útfærslu á ofangreindum leiðum í ólíkum löndum og má í því sambandi benda á umfjöllun þeirra Pat og Hugh Armstrong um Kanada í *Waisting away: The undermining of Canadian health care*, Pat Armstrong í „Unraveling the safety net: Transformations in health care and their impact on women“, bls. 129-149.
- 8 Stefna Landspítala-háskólasjúkrahúss er á heimasíðu spítalans undir heitinu „Tillögur að framtíðaruppbyggingu“, en þar er sett fram tillaga að stórauðinni göngudeildarþjónustu.
- 9 Rúnar Vilhjálmsson, Edda Jörundsdóttir, Hrönn Sigurðardóttir og Þórunn Björg Jóhannesdóttir, „Þættir tengdir aðgengi að lækniþjónustu“, bls. 70-94.
- 10 Kristín Björnsdóttir, „Hjúkrað á heimilum: Breyttar áherslur við skipulagningu heilbrigðisþjónustunnar“, bls. 139-149, og „From the state to the family: reconfiguring the responsibility for long-term nursing care at home“, bls. 3-11.
Í rannsóknnum Kristínar kemur fram að hið opinbera leggur í auknum mæli áherslu á ábyrgð einstaklingsins á eigin heilbrigði. Hér má benda á pistil landlæknis á heimasíðu embættisins, íslensku heilbrigðisáætlunina til ársins 2010 og lög um réttindi sjúklinga.
- 11 Pétur Blöndal alþingismaður lýsti t.d. þessari afstöðu í útvarpsþætti um Alþjóðaheilbrigðismálastofnunina.
- 12 Fast, Janet E. og Keating, Norah C. „Family caregiving and consequences for careers: Toward a policy research agenda“.
- 13 „Skýrsla Landlæknisembættisins á stöðu Landspítala-háskólasjúkrahúss“, 2002, http://www.landlaeknir.is/Uploads/FileGallery/Utgafa/LSH_skýrsla_jan03_laest.pdf
- 14 Kristín Björnsdóttir, „Einstaklingshæfð hjúkrun“.
- 15 Stefán Ólafsson, Ingibjörg Kaldalóns og Karl Sigurðsson, *Viðborf til velferðarríkisins á Ísland*.

- 16 Sigríður Þorgeirsdóttir, „Draumsýn eða nauðsyn? Hugmyndir Jürgens Habermas um framtíð Evrópu“, bls. 122.
- 17 Nancy Fraser, *Justice Interruptus*, Susan Moller Okin, *Justice, Gender and the Family* og Carol Pateman, *Democratization and citizenship in the 1990s: The legacy of T.H. Marshall*.
- 18 Stefán Erlendsson, *Um skiptingu milli opinbers lífs og einkalífs. Fjölskyldan, staða kvenna og duldar kynferðisskilgreiningar í þjóðfélagskenningu Jürgen Habermas*, bls. 99-129.
- 19 Janet Finch, *Family obligations and social change*.
- 20 Nancy Fraser, *Unruly Practices*.
- 21 Anette Borchorst og Birte Siim, „The women friendly welfare states revisited“, *Nora* 10:2 (2002), bls. 90-98.
- 22 Nancy Fraser, *Unruly practices*.
- 23 Sigríður Þorgeirsdóttir, „Frelsi, samfélag, fjölskylda“, bls. 65-76.
- 24 Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*.
- 25 Sjá *Landsbagir*, Hagstofa Íslands, 2002. Sá hugsunarháttur að karlar þurfi laun vegna þess að þeir séu einu fyrirvinnur fjölskyldna er enn landlægur (sbr. að 2002 höfðu konur hér á landi ekki nema 57% af atvinnutekjum karla) þrátt fyrir þessar tölur sem benda á hið gagnstæða.
- 26 Þetta kom bæði fram í rannsókn Erlu Kolbrúnar Svavarsdóttur og Önnu Ólafíu Sigurðardóttur „Education and family support in new environment: Nursing interventions for Icelandic families of children and adolescents with cancer“, sem tengjast umönnun barna með krabbamein og í rannsókn þeirra Auðar Ragnarsdóttur, Elísabetar Konráðsdóttur og Hildar Sveinbjörnsdóttu um reynslu mæðra sem annast um börn sín með sykursýki.
- 27 Nancy Fraser, *Unruly Practices*; Jennifer Dale og Peggy Foster, *Feminists and state welfare*.
- 28 Eva Feder Kittay, *Love's Labor: Essays on Women, Equality and Dependency*.
- 29 John Locke, *Ritgerð um ríkisvald*.
- 30 John Rawls, *Political Liberalism*, bls. 183.
- 31 „Aukið val grefur undan jafnrétti“. Viðtal við Roy Hattersley, *Morgunblaðið*, 16. október, 2003, bls. 29.

Heimildir:

- Armstrong, Pat og Armstrong, Hugh, *Wasting away: The undermining of Canadian health care* (New York: Oxford University Press, 1996).
- Armstrong, Pat, „Unraveling the safety net: Transformations in health care and their impact on women“, í Jane Brodie (ritstj.), *Women and Canadian Public Policy*, bls. 129-149. (Toronto: Garamond, 1995).
- Auður Ragnarsdóttir, Elísabet Konráðsdóttir og Hildur Sveinbjörnsdóttir, „Skin og skúrir: Að vera móðir barns með sykursýki“. Lokaverkefni til B.S. prófs í hjúkrunarfræði. (Reykjavík: Háskóli Íslands, 2000).

- Borchorst, Anette og Siim, Birte, „The women friendly welfare state revisited“, *Nora* 10:2 (2002).
- Carter, John, (ritstj.), *Postmodernity and the fragmentation of welfare* (London: Routledge, 1998).
- Dale, Jennifer og Foster, Peggy, *Feminists and state welfare* (London: Routledge, 1986).
- Guðmundur Jónsson, „Agents and institutions in the creation of the Icelandic welfare state, 1880-1946“, H.R. Christensen, U. Lundberg og K. Petersen. *Frið, lígeð og trygð: Rapporð til det 24.Nordiske Historiske møde. Århus 9-13 august 2001*, bindi 2 (Ársum: Jusk Selskab for Historie, 2001).
- Guðmundur Jónsson, „The Icelandic welfare state in the twentieth century“, *Scandinavian Journal of History*, 26 (2001).
- Erla Kolbrún Svavarsdóttir og Anna Ólafía Sigurðardóttir, „Educational and family support in new environment: Nursing intervention for Icelandic families of children and adolescents with cancer“. Erindi kynnt á ráðstefnu samtaka hjúkrunarfræðinga um rannsóknir í Evrópu (WERN) í Genf, Sviss í september 2002.
- Fast, Janet E. og Norah C. Keating, „Family caregiving and consequences for careers: toward a policy research agenda“, Canadian Policy Research Networks, Discussion Paper No. F/10. (Ottawa, Kanada, 2000).
- Finch, Janet, *Family obligations and social change* (Cambridge: Polity Press, 1989).
- Folbre, Nancy, *The Invisible Heart: Economics and Family Values* (New York: New Press, 2001).
- Fraser, Nancy, *Justice interruptus: Critical reflections on the „postsocialist“ condition* (New York: Routledge, 1997).
- Fraser, Nancy, *Unruly practices: Power, discourse and gender in contemporary social theory* (Cambridge, UK: Polity Press, 1989).
- Hernes, Helga Maria, *Welfare state and women power. Essays in state feminism* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987).
- Íslensk heilbrigðisáætlun til ársins 2010. *Langtíamarkmið í heilbrigðismálum* (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingaráðuneytið, 2000).
- Kittay, Eva Feder, *Love's labor: Essays on women, equality, and dependency* (New York: Routledge, 1999).
- Kristín Björnsdóttir, „Hjúkrað á heimilum: breyttar áherslur í skipulagningu heilbrigðisþjónustunnar“, í Herdís Sveinsdóttir og Ari Nyysti (ritstj.), *Framtíðarsýn innan heilsugæsluhjúkrunar* (Reykjavík: Háskólaútgáfan og Rannsóknarstofnun í hjúkrunarfræði, 2001).
- Kristín Björnsdóttir „From the state to the family: reconfiguring the responsibility for long-term nursing care at home“, *Nursing Inquiry* 9:1 (2002).
- Kristín Björnsdóttir, „Einstaklingshæð hjúkrun“, [óútg. handrit], í vinnslu.
- Landlæknisembættið, „Skýrsla á stöðu Landspítala-háskólasjúkrahúss“, 2002, http://www.landlaeknir.is/Uploads/FileGallery/Utgafa/LSH_skýrsla_jan03_laest.pdf.
- Landshagir* (Hagstofan, 2002).
- Levine Carol, „The loneliness of the long-term care giver“, *The New England Journal of Medicine*, 340 (1999).
- Locke, John, *Ritgerð um ríkisvald*, í þýðingu Atla Harðarsonar (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1993).

- Okin, Susan, *Justice, gender and the family* (New York: Basic Books, 1989).
- Pateman, Carol, *The disorder of women: Democracy, feminism and political theory* (Cambridge, UK: Polity Press, 1980).
- Pateman, Carol, *Democratization and citizenship in the 1990s: The legacy of T.H. Marshall* (Oslo: Rannsóknarmiðstöð í félagsvísindum, 1996).
- Rawls, John, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1996).
- Rúnar Vilhjálmsson, Edda Jörundsdóttir, Hrönn Sigurðardóttir og Þórunn Björg Jóhann-
esdóttir, „Þættir tengdir aðgengi að lækniþjónustu“, í Herdís Sveinsdóttir og Ari
Nyysti (ritstj.), *Framtíðarsýn innan heilsugæsluhjúkrunar* (Reykjavík: Háskólaútgáfan
og Rannsóknarstofnun í hjúkrunarfræði, 2001).
- Sandel, Michael, *Liberalism and the Limits of Justice* (Cambridge: Cambridge University
Press, 1982).
- Sigríður Þorgeirsdóttir, *Kvenna megin* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2001).
- Sigríður Þorgeirsdóttir, „Draumsýn eða nauðsyn? Hugmyndir Jürgens Habermas um
fram tíð Evrópu“, *Skírnir*, 1 (2002).
- Sigurður Guðmundsson, „Ábyrgð á eigin heilsu“ (Reykjavík: Landlæknisembættið, www.
landlaeknir.is, 2000).
- Stefán Erlendsson, „Um skiptingu milli opinbers lífs og einkalífs. Fjölskyldan, staða
kvenna og duldar kynferðisskilgreiningar í þjóðfélagskenningu Jürgen Habermas“, í
Jón Kalmansson, Magnús D. Baldursson og Sigríður Þorgeirsdóttir (ritstj.), *Fjölskyldan
og réttlætið* (Reykjavík: Siðfræðistofnun – Háskólaútgáfan, 1997).
- Stefán Ólafsson, *Íslenska leiðin: Almannatryggingar og velferð í fjölþjóðlegum samanburði*
(Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1999).
- Stefán Ólafsson, Ingibjörg Kaldalóns og Karl Sigurðsson, *Viðhorf til velferðarríkisins á
Íslandi* (Reykjavík: Félagsvísindastofnun, 1998).

Hulda Proppé

„Hér er ég, bara kyngdu því“ – rými, vald og andóf í íslenskum sjávarbyggðum

Hvernig við sjáum okkur og möguleika okkar, ásamt því hvernig aðrir sjá okkur, er hluti af stóru og flóknu ferli athafna, aðgerða og hugmynda. Það rými sem við höfum til að skilgreina okkur mótast m.a. af kyni okkar og kyngervi,¹ umhverfi, heimilisaðstæðum, samfélagsgerð og atvinnu. Stefnur og ákvarðanir hins opinbera skapa okkur ennfremur ramma, þar sem þær skilgreina að mörgu leyti möguleika okkar til athafna.

Í þeirri greiningu sem hér er sett fram eru nálganir um rými og vald notaðar til að varpa ljósi á stöðu og hlutverk kvenna í íslenskum sjávarbyggðum og tengsl kvenna við kvótakerfið í sjávarútvegi.² Fjögur form kynbundins rýmis eru til skoðunar: heimili, vinnustaðir, samfélög og hið opinbera. Út frá þeirri umræðu er fjallað um tengsl kyns, rýmis og valds og eftirfarandi spurningar hafðar í huga: Er samsemd og andóf mótað, virkjað og þaggað í tengslum við rými og vald? Á hvaða hátt er rými til endurskilgreininga skapað við átök, andóf og daglegar athafnir?

Greining mín byggir að hluta á efni úr MA-ritgerð minni³ um konur og auðlindastjórnun í sjávarútvegi á Íslandi. Rannsóknin fólst m.a. í vettvangsrannsókn í tveimur sjávarbyggðum, sem ég nefni Sandhöfn og Marvík, á vordögum 1998.⁴ Ég dvaldi í mánuð í hvoru þorpi og tók þar 18 formleg viðtöl, sem voru hljóðrituð, afrituð, greind og túlkuð. Sextán viðtalanna voru við konur en tvö við karla.⁵ Að auki byggir umfjöllun mín á gögnum frá því ég var aðstoðarmaður dr. Unnar Dísar Skaptadóttur við rannsóknir hennar á kyni, margbreytileika og menningu.⁶ Við bjuggum í tveimur þorpum á Vestfjörðum, Vík og Eyri, í rúma þrjá mánuði alls sumrin 1996 og 1997. Þar voru tekin 25 formleg viðtöl, tuttugu við konur og fimm við karla.

Auk formlegra viðtala tókum við fjölda fólks tali, bæði karla og konur. Það var vel tekið á móti okkur í sjávarútvegsfyrirtækjum og öðrum stofnunum sem við leituðum til en flestir yfirmenn þessara fyrirtækja og stofnana voru karlar. Með því að búa í þeim byggðum sem rannsóknin náði til var okkur unnt að taka þátt í daglegu lífi þorpsbúa, að einhverju leyti. Fólk var orðið vant því að sjá okkur í kjörbúðinni, úti að ganga eða í sundi. Í pottunum var spjallað um hvað við værum að gera í byggðunum og spunnust oft á tíðum út frá því umræður. Okkur var boðið í mat og partý og á þann hátt kynntumst við viðmælendum okkar á persónuleg nótum. Samtöl eru mikilvæg fyrir þessa tegund rannsóknaraðferðar. Það er í samtölum sem við skiptumst á hugmyndum, veltum fyrir okkur málum og reynum að skilja hvernig við vinnum úr hlutum, hvernig við tengjumst þeim og hvernig við uppfum þá.

Rými

Í bók sinni *Space, Place and Gender* gerir Massey⁷ tilraun til að skilgreina hugtökin rými og stað út frá félagslegum tengslum. Ég fylgi skilgreiningu hennar þar sem hún gerir mér kleift að skoða bæði rými fólks og hvernig fólk skilgreinir sig og upplifir sitt rými. Þau félagslegu tengsl sem ég legg áherslu á að skoða eru kyn og kyngervi. Kyn og kyngervi eru mikilvæg viðmið og móta eflaust rými okkar ekki síður en þættir eins og aldur, trú og litarháttur.

Átök eru til staðar í öllum samfélögum og snúast m.a. um vald, hugmyndir, kyngervi og rými.⁸ Þegar þessi átök eiga sér stað fer í gang ferli sem breytir skilgreiningum á þessum þáttum samfélagsins. Átökin hafa því áhrif á samfélagið, gerð þess og rými fólks. Átök og skilgreiningar eru pólitísk fyrirbæri og er kvennahreyfingin dæmi um pólitíska hreyfingu sem varð til vegna átaka um skilgreiningar á kynhlutverkum.

Fólk tekur þátt í að viðhalda og skapa það félagslega rými sem það býr í með daglegum athöfnum sínum.⁹ Í þeim felast aðgerðir (strategies) sem tengja daglegt líf og vitund einstaklinga og hópa við félagslegt umhverfi sitt.¹⁰ Aðgerðir fólks fela svo í sér áhrifavald (agency) sem vísar til möguleika fólks til að breyta, mótmæla, og ögra umhverfi sínu eða þá samþykka það.

Aldur, okkar eigin skilningur á stöðu okkar, umhverfi og reynsla, sem og það hvernig við högum daglegu lífi okkar eru mikilvægir þættir til að hafa í huga þegar hversdagsleg reynsla okkar er til umræðu. Staða okkar og rými breytist í takt við fjölskyldustærð og -gerð, t.a.m. fjölda og aldur barna á heimili. Heimili er ólíkt rými fyrir unga sjómannskonu með þrjú börn, sem vinnur jafnvel fullan vinnudag utan heimilis, eða fyrir konu á miðjum aldri með uppkomin börn og jafnvel í hlutastarfi. Persónuleg upplifun fólks af rými er síbreytileg. Fólk lifir lífi sínu bæði í tíma og rúmi og með því að hafa lífssögu viðmælenda í huga verður margbreytileg staða þeirra og reynsla sýnileg.¹¹

Heimili

Enn í dag er heimilið fremur skilgreint sem staður kvenna en karla. Karlar eru hefðbundnar fyrirvinnur en konur heimavinnandi þrátt fyrir þá staðreynd að í tímans rás hafa konur unnið, aflað fæðu og skjóls og tekið þátt í hagkerfinu. Hugmyndir um heimilið sem kvennarými eru (endur)staðfestar í menningu með daglegum athöfnum fólks. Þátttaka kvenna á vinnumarkaði virðist ekki að neinu marki hafa breytt hugmyndum um heimilið sem kvennarými, en á Íslandi eru nú um 79% kvenna á atvinnualdri þátttakendur í atvinnulífi. Giftar konur og konur í sambúð tóku meiri þátt í atvinnulífi en einhleypar konur árin 2000-2002, eða 82-83%.¹²

Í sjávarbyggðum mótast tengsl karla við heimilið að miklu leyti af vinnu þeirra utan heimilis en tengsl kvenna við heimilið mótast frekar af fjölskyldugerð og vinnu karla heldur en þeirra eigin vinnu utan heimilis.¹³ Margir karlar eru að heiman á sjó og vinnudagar þeirra karla sem eru í landi eru gjarnan langir. Fjarvera karla staðfestir enn frekar heimilið sem rými kvenna. Í fyrrnefndum samtölum við fólk í íslenskum sjávarbyggðum kom fram í máli sumra kvennanna að eiginmenn þeirra væru stundum svo lengi að heiman að hvorki þeir né þær upplifðu heimilið sem „hans“. Daglegt líf barna og kvenna á sér stað innan heimilisins en hið sama á ekki við um daglegt líf karlanna. Sumar konur sögðu að tengslaleysi karla við heimilið hefði í för sér aukna vinnu fyrir þær.

Þessi mikla fjarvera karla hefur m.a. mótað heimili sem rými kvenna innan menningarinnar, sem hefur orðið til þess að jafnvel inni á heimilum þar sem karlar eru heimavið svo langtímum skiptir er heimilið skilgreint sem kvennarými. Á þeim heimilum virtist sem skiptingin hefði verið ákveðin fyrir margt löngu og hún ekki breyst þótt aðstæður gerðu það.

Bæði karlar og konur töluðu um átök milli hjóna þegar eiginmaðurinn kemur inn á heimilið eftir langa fjarveru. Hvorki karlinn né konan væru þá lengur von því að vera hluti af daglegu lífi hvors annars. Konurnar kvörtuðu yfir því að karlarnir vildu stjórna heimilinu út frá reglum sem svipaði jafnvel til reglna um borð í frystitogurum en henta kannski illa á heimilum. Þetta skapaði togstreitu sem bæði karlar og konur fundu fyrir. Niðurstaðan var jafnvel sú að eiginmaðurinn hóf aftur sjómennsku. Ein konan líkti ástandinu á heimilinu eftir að eiginmaðurinn var kominn í land við það að hafa tvo skipstjóra um borð. Það gekk ekki upp og afreðu þau að eiginmaðurinn færi aftur til sjós. Konan sagði að ástandið á heimilinu hafi lagast við það.

Til að útskýra þessi átök vísuðu sumir viðmælendur í hugmyndir um að konur tilheyrðu landinu og karlar hafinu. Í hugum margra eru kynjaskipt rými þægileg og náttúruleg og vísa í líffræðilegt kyn til staðfestingar og réttlætningar á kynjaskiptingu í samfélaginu. Með þessu staðfestir fólk hugmyndir um afgerandi skiptingu kynjads rýmis. Á vissan hátt er þetta leið til að skilja þá félagslegu skiptingu sem er til staðar á rýmum karla og kvenna og eins til að finnst maður eiga heima í því rými sem maður er í mestan hluta dagsins.

Á Eyri, þar sem ég aðstoðaði Unni Dís Skaptadóttur við rannsóknir, er algengt að konur hafi húsmæðraskólamenntun og er þetta oft eina formlega menntun þeirra eftir gagnfræðanám. Allar konurnar sem við heimsóttum á Eyri voru stoltar af heimilum sínum. Þær sýndu okkur gjarnan hvert herbergi hússins og sögðu okkur hvenær þær máluðu síðast, settu veggfóður eða saumuðu gardínur fyrir gluggana. Þessar konur lögðu mikla vinnu og rækt við að skapa sinn persónulega stíl inni á heimilinu. Oft eru breytingar gerðar meðan eiginmaðurinn er úti á sjó. Konurnar nota þannig heimili sín til að sýna og skilgreina sjálfsmynd sína og heimilið sem sitt kvenlega rými.

Eldamennska inni á heimilum er enn meira og minna kvennastarf í þeim byggðum þar sem rannsóknirnar fóru fram. Í viðtölum báru sumar konur mönnum sínum ekki gott vitni og sögðust vantrúaðar á frásagnir af eiginmönnum sem væru duglegir við heimilisstörf. Margar konur sögðu eiginmenn sína taka til hendinni við eldamennsku þegar eitthvað sérstakt lægi við. Margar konur í þessum byggðum telja það afar mikilvægt að kenna sonum sínum að sinna heimilisstörfum; eldamennsku, þvottum og þrifum.

Konur kjósa jafnvel frekar að skilgreina sig út frá félagslegri stöðu sinni og heimili en atvinnu sinni. Í Sandhöfn ræddi ég við Drífu Karlsdóttur. Hún hefur rekið útgerð með eiginmanni sínum í rúma þrjá áratugi. Þau hafa gert út allt frá trillum upp í frystitogara. Starf hennar innan fyrirtækisins væri að öllum líkindum skilgreint sem framkvæmdastjórarstarf ef það væri utan heimilisins. Drífa kys að kynna sig fyrst og fremst sem húsmóð-ur. Hún vill hafa vinnuna inni á heimilinu til að hún geti „gripíð“ í hana hvenær sem er sólarhringsins. Það hefur komið til tals að færa skrifstofuna af heimilinu, en hún vill það ekki. Staðsetning vinnurýmis hennar inni á heimilinu og það hvernig hún kys að skilgreina sig gefur okkur vísbendingar um menningarbundnar hugmyndir í samfélaginu, um hvað og hvar konur eigi að vera og gera.

Vinnustaðurinn

Kynjatengsl eru enn frekar staðfest á vinnumarkaði og innan vinnustaða. Í sjávarbyggðum tengjast flest störf sjávarútvegi á einhvern hátt. Fáar

konur fara til sjós og innan veggja frystihúsa er algengt að kynin vinni í aðskildum rýmum.¹⁴ Vinna karla innan frystihúsa er jafnan ekki undir eins ströngu eftirliti og meiri samskipti eru möguleg milli karla og yfirmanna þeirra en milli kvenna og yfirmanna þeirra. Karlar hafa meiri tök en konur á óformlegum samtölum við yfirmenn sína og geta þannig aukið möguleika sína á að hafa áhrif á stefnumótun og launa- og stöðu-hækkanir.¹⁵ Innan frystihúsa vinna flestar konur við flæðilínu, eða við vélar sem krefjast stöðugrar viðveru (afhausunar- og flökunarvélar) þar sem vinnuafköst þeirra eru oft og tíðum mæld vegna bónusgreiðslna til starfsmanna frystihússins. Í tæknivæddustu frystihúsunum er flæðilínan ekki stoppuð yfir daginn og konur fara í kaffi í hópum, jafnvel tvær og tvær í einu. Þetta fyrirkomulag hefur áhrif á tengslamyndun kvenna við yfirmenn og möguleika þeirra innan fyrirtækisins. Störf karla eru flest innan lágtæknideilda frystihúsa þar sem oft er meiri sveigjanleiki fyrir starfsmenn og þeir geta frekar sest niður ef þeir eru þreyttir eða talað við samstarfsmenn sína milli tarna. Almennt er vinna karla ekki mæld með tölvum og hún krefst ekki stöðugrar viðveru eins og störf kvenna.

Tæknivæðing frystihúsa hefur áhrif á mótun kyngervís.¹⁶ Í tæknivæddustu frystihúsum landsins eru rými í auknum mæli stúkuð af. Ástæða þessa er að mestu rakin til hreinlætiskrafna. Að fara á milli svæða þar sem ólík hráefni eru unnin krefst nú jafnvel um 15 mínútna sótthreinsunarferlis. Í einu tæknivæddu frystihúsi sem ég heimsótti ásamt Unni Dís Skaptadóttur geta þeir sem vinna við rækjuvinnslu farið saman í kaffi. Í bolfiskvinnslunni var færibandid aldrei stoppað og einungis tvær konur fóru í kaffi í einu. Þær höfðu eigin kaffistofu vegna sótthreinsunarmála. Vegna breytinga á vinnslu og rými var vinnustaðurinn að miklu leyti hættur að vera það félagslega rými sem hann var áður fyrir konur.

Með aukinni tæknivæðingu í sjávarútvegi hefur eftirlit með vinnu kvenna aukist og takmarkar það rými þeirra enn meira. Tæknivæðing í bolfiskvinnslu þessa frystihúss hafði leitt til þess að hver kona var „vopnuð“ segulpillu sem hún notaði til að skrá sig inn og út af sínu plássi á færibandinu. Tilgangur skráningarinnar var að mæla hversu mikinn fisk hver kona verkaði og hver nýtni hennar væri. Konur töluðu um að þær upplifðu meira álag vegna þessa og margar höfðu beðið um að láta færa sig til innan fyrirtækisins eða íhugað að segja upp störfum sínum.

Hvaða störf teljast karla- eða kvennastörf er breytilegt. Bæði í rannsókn minni og rannsóknnum Unnar Dísar Skaptadóttur var ljóst að störf sem áður voru karlastörf innan frystihúsa voru í mörgum tilfellum orðin kvennastörf. Má þá helst nefna vinnu við flökunar- og afhausunarvélar. Þegar við spurðum um ástæðuna var okkur m.a. sagt að „líftími“ vélanna hefði aukist vegna „þrif-eðlis“ kvenna. Tæki sem áður þurfti ákveðna þekkingu og „tæknilegt-eðli“ til að stýra, nokkuð sem karlar voru taldir búa yfir, þurftu þessa ekki lengur með. Eins var okkur sagt af verkstjóra að með tilkomu færibandsins hefði þessi vinna breyst. Nú væri hún einsleit og ekki hægt að vinna hana í skorpum og í hugum margra karla væri þetta leiðinlegt. Samtímis því sem störfin hafa orðið einhæfari og leiðinlegri hafa þau verið endurskilgreind menningarlega sem kvennastörf sem krefjast kvenlegra eiginleika. Menningin, sem bæði karlar og konur eru þátttakendur í og móta, endurskilgreinir á þennan hátt upp á nýtt það rými sem passar kynjunum. Algengara er að konur fari inn á verksvið karla en öfugt. Á Íslandi fyllast konur gjarnan stolti yfir því að vinna „karlastarf“ en karlmönnum finnst það niðurlægjandi að vinna „kvennastarf“ og segjast jafnvel frekar vilja vera atvinnulausir en að þurfa að vinna þau störf.¹⁷ Massey fann fyrir samskonar hugmyndum hjá vinnuveitanda í Bretlandi. Áhugi karla virðist því vera mikilvægur í mótun kynjaðra rýma á vinnustað og innan samfélaga.

Flest störf sem ekki tengjast sjávarútvegi í þeim samfélögum sem rannsökuð voru eru þjónustu- eða umönnunarstörf. Þessi störf eru fá en eftirsótt, sérstaklega af konum. Þetta eru upp til hópa láglaunastörf og hlutastörf. Örlítill munur er á starfsmöguleikum milli þorpa. Í Marvík spurði ég þær konur sem ég talaði við hvort þær hefðu hugleitt þann möguleika að sækja vinnu út fyrir sitt þorp en það höfðu þær ekki gert. Tíu mínútna akstur er til næsta þorps og fannst konunum það vera of mikil fjarlægð frá heimili og börnum. Á þessum tíma voru engar almenningsamgöngur á milli þorpanna. Megínástæðu þess að þær vildu ekki sækja störf utan þorpsins sögðu konurnar vera að þá hefðu börnin ekki aðgang að þeim á daginn. Þetta staðfestir enn frekar ábyrgð kvenna á heimili og börnum.

Á sama hátt og kynbundið rými heimila er endurskapað á vinnustöðum er kynbundið rými mótað, skilgreint og sett í samhengi í samfélaginu.

Samfélagið

Í flestum íslenskum sjávarbyggðum er miðbær þorpanna nálægt sjónum, höfninni og frystihúsunum, þar sem hin hagrænu svið samfélagsins eru staðsett. Í nánast hverju einasta þorpi er einhverskonar almenningsskými sem notað er þegar þorpsbúar safnast saman, t.d. Sumardaginn fyrsta, Sjómannadaginn og 17. júní. Á sumrin eru þessi almenningsskými gjarnan notuð af strákum í fótbolta. Einkarými fólks er svo skilgreint innan veggja heimilis og heimilisgarða.

Hinn 17. júní 1996 tók ég þátt í hátíðarhöldum í einu af þeim þorpum sem þær rannsóknir sem hér eru til grundvallar eru gerðar í. Hátíðarhöldin fóru fram í almenningsskými bæjarins. Kvennakór þorpsins söng í þjóðbúningum og sérstök áhersla var lögð á að bjóða velkomið erlent verkafólk, sem flest var ráðið til fiskvinnslu til eins árs í senn. Ræðumaður dagsins lagði áherslu á að bæjarstjórnin hefði notað peninga úr sjóðum, sem ætlaðir voru til annarra æskulýðsmála, til að laga það almenningsskými sem við vorum stödd í og til að kaupa ný fótboltanet. Hann taldi þetta framtak afar mikilvægt til að koma í veg fyrir fólksfækkun í bænum. Hann sagði að ef ungir drengir væru ánægðir í þorpinu þá væru fjölskyldur þeirra einnig ánægðar og fjölskyldur sem hefðu jafnvel íhugað brottflutning myndu hugsanlega sjá sig um hönd. Ekki var minnst á lífsánægju stúlkna og hugsanleg tengsl við fólksflutninga. Í lok ræðu sinnar þakkaði hann konunum sem höfðu staðið að undirbúningi og skipulagi hátíðarhaldanna kærlega fyrir og talaði um að þetta var einn af fáum dögum þar sem ekki var bein útsending frá Evrópumeistaramóti í fótbolta. Hann sagði að fáir hefði mætt á samkomuna ef útsending hefði verið í gangi. Menningar- og landfræðilegt rými fyrir fótbolta virðist vera afar mikilvægt. Þetta sjáum við bæði í ræðu téðs bæjarstjórnarfulltrúa en einnig t.d. í öðru íslensku sjávarþorpi, þar sem eru átta löglegir fótboltavellir í um 4.500 íbúa samfélagi. Þessum völlum er viðhaldið bæði af bænum og íþróttafélögum bæjarins. Fótbolti vekur almennt meiri áhuga meðal karla og gefur þetta mikla rými sem fótbolti fær í þessum samfélögum okkur hugmynd um hvernig litið er á menningar- og landfræðilegt almenningsskými sem almennt meðan það er að mörgu leyti karllægt.

Sköpun kyns, kynjatengsla og kynbundins rýmis er mótunarferli sem byrjar snemma á lífsleið einstaklinga. Athyglisvert er að sjá hvaða rými

fólk hefur innan samfélagsins og hvernig ungir krakkar tengjast rými á ólíkan hátt eftir kyni. Eins og fyrr segir mótast rými kvenna gjarnan af fjölskyldugerð þeirra og ábyrgð á heimilum. Möguleikar til dagvistunar barna eru misjafnir eftir byggðum. Í öllum þeim byggðum sem ég dvaldi í er búið að koma á heilsdagsvistun 2-5 ára barna mestan hluta árs. Þetta er þó nýtt fyrirkomulag. Þegar rannsóknin var gerð var ekki farið að bjóða upp á hádegismat í mörgum leikskólum og kom þá jafnan í hlut mæðra að fara úr vinnu sinni í hádeginu, sækja börnin, fara með þau heim og gefa þeim að borða og koma þeim svo aftur í leikskólann og sjálfum sér aftur til vinnu. Apthecker segir að daglegt líf kvenna sé oft sundurlaust og brotakennt.¹⁸ Konur þjóti gjarnan úr einu í annað og þurfi að koma saman skipulagi sem allir geti sæst á – vinnuveitendur, heimili og samfélagið. Þetta á vel við þegar daglegt líf þeirra kvenna sem rætt var við er skoðað.

Þegar við Unnur Dís dvöldum í Vík var einungis boðið upp á hálf-dagsvistun frá maí og fram í september. Var þá gjarnan gripið til þess ráðs að „fá sér stelpu“. Ungar stelpur allt niður í 11-12 ára sóttust eftir því að komast í vist. Stelpurnar hittust með vagna sína og kerrur í almenningsrýmum, enda oft einhverskonar leiktæki þar fyrir börnin sem þær voru að passa. Oftar en ekki notuðu strákar þetta sama almenningsrými til að spila fótbolta. Ungir strákar og ungar stelpur notuðu þarna almenningsrými strax á þessum aldri á ólíkan hátt. Hér voru kynjatengsl og tengsl foreldra og barna staðfest í samfélaginu.

Körlum og konum lærir frá unga aldri hvar þeirra staður er. Innan menningar þar sem stelpur eru hvattar til að sinna umönnun barna er rými þeirra skilgreint nær heimilinu en rými stráka. Þarna er kynbundið rými ekki einungis skilgreint heldur einnig kyngerður tími. Strákar og stelpur fá ólík skilaboð um hvernig þau eigi að eyða „frítíma“ sínum utan skóla. Frítími stráka er hér upp til hópa til leikja en stúlkna til umönnunarstarfa.

Upplifun fólks á ákveðnu rými sem það telur „sitt“ er bæði einstaklingsbundin og samfélagsleg. Hún er mótuð af reynslu okkar, því fólk sem við hittum og umgöngumst og því rými sem við búum í á lífsleiðinni. Þrátt fyrir að hvert okkar hafi sitt eigið rými getum við talað um almennt rými sem er jafnframt okkar eigið. Í hugum flestra íbúa sjávarbyggða er þorpið þetta rými. Flestir íbúa sjávarbyggða hafa tekið með-

vitaða ákvörðun um að búa þar. Sumir, ef ekki flestir, hafa einhvern tíma á lífsleiðinni búið annarsstaðar. Margir þeirra sem flytja frá þorpunum skilgreina þau samt sem áður sem sinn heimabæ. Sú tilfinning að þorpið sé „heima“, jafnvel í hugum brottfluttra, er gríðarlega mikilvæg fyrir menningarlega og efnislega tilvist þorpsins. Til þess að fólk sé tilbúið að leggja í félags- og efnahagslega uppbyggingu staðarins, nú þegar mörg þorp hafa misst aðgang sinn að auðlindum sjávar er mikilvægt að þorpsbúar sjálfir upplifi að þorpið sé þeirra staður, þeirra rými. Ef brottfluttir líta á þorpin sem sitt rými, sinn heimabæ, er líklegra að tilfinning skapist fyrir tilvistarrétt samfélagsins á meðal íbúanna sjálfra, meðal þjóðarinnar og þá ekki síst stjórnmalamanna.

Konur taka þátt í að skapa tilfinningu fyrir því að þorpið sé „heima“ bæði í sínum eigin huga sem og annarra. Kvenkyns íbúar þessara samfélaga hafa að mörgu leyti samþykkt ríkjandi kynhlutverk og þau kynjuðu rými sem m.a. eru mótuð af fjarveru karla. Konur eru þó ekki einungis að samþykkja þessi kynhlutverk og kynbundin rými, þær eru að endurskilgreina samfélagið. Með því t.d. að byggja upp handverkshús í miðju þorpanna og með því að eigna sér rými inni á heimilunum fyrir sig og handverk sitt taka konur ábyrgð á endurskilgreina bæði almenningsrýmið og einkarýmið. Þá kenna sumar konur sonum sínum að vinna húsverk og stuðla þar með að breytingum á kynhlutverkum og kynbundnu rými. Segja má að þær geri einnig tilraun til að breyta kynbundnu rými á vinnustöðum með því að mótmæla eftirliti sem þar er með vinnu kvenna og með því að taka upp áður skilgreind karlastörf innan frystihússins. Þeir karlar sem við töluðum við tóku ekki þátt í þessari endurskilgreiningu að sama skapi og konurnar. Þeir sáu kynjaskiptingu og kynjuð rými frekar sem ásköpuð vegna líffræðilegs munar karla og kvenna.

Þær konur sem rætt var við voru flestar sammála því að kynin ættu að hafa sömu möguleika og réttindi og að ábyrgð á heimilum ætti að vera jöfn milli karla og kvenna. Þessar hugmyndir eru á margan hátt á skjön við daglegt líf fólks í sjávarbyggðum þar sem konur bera meiri ábyrgð á heimilum og hafa að öllu jöfnu takmarkaðra rými og athafnamöguleika en karlar. Ég tel þetta ósamræmi mikilvægt fyrir konur svo að þær þoli við í samfélaginu. Ef fólk upplifir sífellt misræmi á milli eigin hugmynda og veruleikans er það líklegra en ella til að yfirgefa það samfélag eða þá stöðu sem það upplifir að takmarki rými sitt. Samtímis er ósamræmið

forsenda þess að samfélagið og hugmyndir um kynbundin störf, rými og athafnir geti breyst. Ef óánægja er með stöðu mála, eða ef daglegt líf fólks er á skjön við það rými sem því er ætlað, eru breytingar óhjákvæmilegar. Hér tengist hugmyndafræðilegt rými samfélags og áhrifavald (agency) einstaklingsins mögulegum breytingum. Konurnar og aðrir þorpsbúar þurfa á því að halda að upplifa þorpið sem „sitt rými“ samtímis því að sjá möguleika á breytingum á hlutverkum sínum og þeim stöðum og rýmum sem þau eru í dags daglega.

Hið opinbera

Kynbundið rými er ekki síður mótað af stjórnvöldum en inni á heimilum, vinnustöðum og í samfélögum. Með stefnumótun og lögum skapa stjórnvöld svigrúm einstaklinga til athafna, aðgerða og valda. Stefna í sjávarútvegsmálum mótar líf karla og möguleika þeirra í sjávarbyggðum. Áhrif stefnu stjórnvalda á daglegt líf kvenna í sjávarbyggðum, sem starfa sumar hverjar jafnvel ekki við sjávarútveg, hefur lítið verið til umfjöllunar.

Rými og vald kvenna tengist ekki síst aðgengi þeirra að auðlindum. Þegar tengsl þeirra við kvótakerfið í sjávarútvegi, sem er ein tegund auðlindastjórnunar, eru skoðuð má sjá að konur hafa almennt ekki beinan aðgang að kvótakerfinu. Heimilið er gjarnan sá vettvangur þar sem réttur kvenna til auðlindarinnar verður til: í gegnum hjúskap, sifjar og vinnu við heimilisstörf og útgerð. Heimilið er því ákveðin miðja hagrænna ferla og ákvarðana. Tengsl heimila við markað, samfélag og hið opinbera þar sem stjórnsýslulegar ákvarðanir varðandi sjávarútveg eru teknar eru því mikilvæg fyrir aðgang kvenna að auðlindinni.

Stjórnvöld byggja ákvarðanir sínar oft á rannsóknnum sem staðfesta viðteknar hugmyndir um hlutverk og stöðu kynjanna. Þessar hugmyndir og þær niðurstöður sem byggt er á eru hins vegar ekki greindar út frá kynjafræðilegu sjónarhorni. Því taka ákvarðanir sjaldnast mið af raunverulegum þörfum, möguleikum, væntingum og réttindum kvenna.¹⁹ Það er því mikilvægt að skoða þær kynhugmyndir sem eru til staðar í þeim fræðilegu nálgunum sem liggja til grundvallar stjórnsýslulegri ákvarðanatöku. Fyrirframgefna hugmyndir í rannsóknum og kenning-

um um þarfir og hlutverk kvenna koma í veg fyrir eða tefja fyrir því að réttur kvenna til þessara þátta sé viðurkenndur. Konur eru ekki taldar líklegar til að hafa sömu áhrif og karlar á stjórnmál og samfélagsskipan þar sem þær hafi minna svigrúm til þátttöku á þessum sviðum vegna ábyrgðar á heimilum og börnum. Þessi takmörkun getur orðið til þess að á stjórnunarsviðinu verði vægi menningarbundinna kynhugmynda það sterkt að þær séu lagðar til grundvallar lögum sem ákvarða og takmarka aðgang kvenna að eignum og auðlindum. Í samfélagi þar sem fyrir eru sterkar hugmyndir um hegðun og starfssvið kvenna og karla er erfiðara fyrir fólk að fara út fyrir ramma þessara hugmynda en ella. Fanney Garðarsdóttir frá Marvík segir þær hugmyndir sem fólk hafi um konur, hlutverk þeirra og hegðun, skipta verulega miklu máli fyrir þátttöku kvenna á ýmsum sviðum í samfélaginu. Að hennar mati eru konur sem ekki gangast undir viðurkennd hlutverk og hegðun litnar hornauga í samfélaginu. Fanney tekur dæmi úr nærliggjandi sjávarbyggð um konu sem hefur verið í ábyrgðarstörfum og tekið þátt í bæjarmálum. Fanney segir að það trufla fólk ef kona hugsar fyrst og fremst um frama sinn og eigi engin börn. Fólk tali um það sín á milli og „það finnst öllum það voða hallærislegt.“

Völd

Kyngert rými er meðal annars skilgreint út frá valdatengslum og menningu samtímis því að viðhalda og móta völd og valdatengsl. Vald felur í sér rétt til skilgreininga. Grunnatriði nútímavalds byggist á því að hið pólitíska er sett fram sem almenn skynsemi og þannig skilgreint sem hlutlaust.²⁰ Ákveðin orðræða eða tilvísun í orðræðu sem fólk kemst ekki hjá því að nota, þar sem hún skilgreinir hvernig hlutirnir eigi að vera, er gjarnan notuð til réttlætningar og staðfestingar á ákveðinni stefnu. Þannig er vald þeirra sem að stefnunni standa tryggt og andstaða nánast útilokuð. Þetta ferli á sér stað í tengslum við íslenskan sjávarútveg. Þar er ríkjandi orðræða afar sterk og útilokar að miklu leyti gagnrýni á auðlindastýringu og stefnu í sjávarútvegsmálum.

Þegar skipan kvótakerfisins er skoðuð út frá femínísku sjónarhorni, þar sem kyngervi er haft að leiðarljósi, kemur í ljós að ólík tengsl kynjanna við sjávarútveg eru ekki lögð til grundvallar ákvarðanatöku. Vinna

kvenna í fiskvinnslu veitir þeim ekki aðgang að auðlindinni og með því að láta kvóta fylgja bátum eru konur útilokaðar sem handhafar kvóta þar sem fæstar þeirra eru skráðir eigendur báta. Áhrif kvótakerfisins hafa í mörgum tilfellum leitt til aukins eignar- og velferðarmunar milli kynjanna, jafnvel milli hjóna. Karlar eru almennt skráðir fyrir þessum eignum fjölskyldunnar og konur hafa margar hverjar ekki aðgang að fjármagni eða rétt til þátttöku í mikilvægum ákvörðunum í tengslum við ráðstöfun kvóta. Margar eiginkonur einyrkja í sjávarútvegi hafa unnið kauplaust við útgerðina svo árum og jafnvel áratugum skiptir. Þær hafa margar hverjar ekki greitt í lífeyrissjóði eða annað og eru ekki skráðar fyrir hluta sínum í útgerðinni. Þetta takmarkar möguleika þeirra til ákvarðanatöku bæði í tengslum við útgerðina og eigið líf. Það að litið sé á sjávarútveg og sjávarútvegsfélur sem svið karla dregur úr valdi og möguleikum kvenna til umræðu og athafna í tengslum við þessi mál. Hvernig konur lýsa viðhorfum sínum og upplifun af kerfinu og hvernig þær tjá hugsun sína um kerfið gefur til kynna að þær upplifi sig valdalitlar og utan kerfisins. Sú orðræða sem er við lýði í opinberri umræðu lítur framhjá hagsmunum kvenna, áhrifum kerfisins á þær, viðhorfum þeirra til þess og upplifun þeirra af því. Hin sterka orðræða takmarkar leiðir kvenna til að fjalla um kerfið og kemur þannig í veg fyrir mótmæli þeirra og kröfur um réttindi. Fæstar konur sem ég hef rætt við í íslenskum sjávarbyggðum vísuðu til þeirrar orðræðu sem er ríkjandi um kvótakerfið þrátt fyrir að þær skildu hana. Margar þeirra upplifðu að þær ólíku en oftast kvenlegu líkingar sem þær studdust við til útskýringa á virkni og áhrifum kerfisins hefðu ekki vægi í opinberri umræðu. Raddir kvenna sem líkja kvótakerfinu við ókláraða lopapeysu eða viðskiptum með kvóta við það að „býtta á servéttum“ hafa ekki vægi í þeirri orðræðu sem er ríkjandi um kvótakerfið. Í rannsókn minni árið 1998 kom það skýrt fram að konur hafa ekki einsleita sýn á kvótakerfið og að samtakamáttur kvenna varðandi aðgang að auðlindinni er ekki til staðar. Þvert á móti virðast konur almennt benda á einstaklingsbundna hegðun sína en ekki kyn til að útskýra aðgangssleysi sitt.

Sjálfsmynd kvenna í tengslum við sjávarútveg skiptir máli þegar kemur að því að öðlast aðgang að auðlindinni. Til að konur krefjist réttar síns þurfa þær að upplifa þennan rétt sem hluta af eigin sjálfsmynd. Án þess að sjá sjálfa sig sem fullgilda þátttakendur í kerfinu verða þær það

ekki. Með því móti „samþykkja“ konur stöðu sína (stöðuleysi) og viðhalda óbreyttu ástandi.

Mótmæli og samsemd

Kynbundið ójafnrétti er að hluta til ósýnilegt og því er viðhaldið með óljósum valdaleik þar sem þátttakendur eru bæði hinir valdamiklu, hinir valdaminni og hinir valdalaus.²¹ Félagslegur veruleiki samanstendur af mismunandi skilgreiningum og það er í átökum um þessar skilgreiningar sem sjálfsmyndir einstaklinga verða til. Athafnir og aðgerðir geta verið meðvitaðar, að sumu leyti meðvitaðar eða ómeðvitaðar. Sumar aðgerðir eru tegund af andófi, aðra fela í sér samþykki eða samsemd og í mörgum tilfellum einkennast þær af öllum þessum þáttum.

Í sérhverju samfélagi á sér stað ferli sem miðar að samfélagslegum stöðugleika eða áframhaldi (*continuity*) og felst m.a. í því að dylja eða kæfa andóf: Það er endurskilgreint og innlimað í menninguna og hættir þannig að vera andóf. Hugmyndir um áframhald, t.d. byggða, koma fram í daglegum athöfnum kvenna í þeim samfélögum þar sem rannsóknirnar voru gerðar. Hugmyndir um áframhald skapa tvíræð tengsl kvenna við mótmæli og samsemd. Konur lifa og hrærast í samfélagi sem takmarkar þátttöku þeirra og möguleika á grundvelli kyns. Á sama tíma er framlag þeirra til samfélagsins nauðsynlegt til að tryggja viðhald þess. Til þess að ríkjandi fyrirkomulagi sé ekki ógnað verður samfélagslega mikilvægt að takmarka andóf kvenna og fá þær til að gangast við ríkjandi hugmyndum um kyn og kynhegðun.

Fólk sem býr í sjávarbyggðum sættir sig (meðvitað/ómeðvitað) við stöðu mála í sjávarútvegi. Það tekur óumflýjanlega þátt í kvótakerfinu þótt það geti verið á móti því. Það má segja að ákveðin mótmæli felist í því að velja að halda áfram að búa í sjávarbyggð þrátt fyrir að ótal rök hnígi að því að það sé óskynsamlegt og óhagstætt. Mótmæli íbúa felast í því að halda áfram að búa í sjávarbyggðum þrátt fyrir að kvótakerfið sé þeim fæstum hliðhollt persónulega og söfnun veiðiréttinda á fáar hendur og fá byggðarlög skilji önnur eftir sem efnahagslega óhagstæðar einingar. Hegðun íbúa er skynsöm í því samhengi sem þeir lifa við. Frá sjónarhóli þeirra er það „að vera“ ákveðin andstaða: Með því að lifa samkvæmt

ákveðnum lífsstíl, sama hversu erfitt það er, er staðinn vörður um hann. „[E]ini möguleiki þeirra til andspyrnu eða uppreisnar [felst] í því að neita að flytja.“²² Hegðunin er „passív-aggresív“²³ og tengist staðbundinni og kynbundinni sjálfsmynd.

Konur sem starfa sem „framkvæmdastjórar“ útgerða falla ekki að viðteknum hugmyndum um kynhlutverk. Flestar þessara kvenna skilgreina sig fyrst og fremst sem eiginkonur og mæður og andóf þeirra er ekki meðvitað. Þannig staðfesta þær tengsl sín við karla og þá um leið við auðlindina og samsama sig kynhugmyndum samfélagsins. Fanney Garðarsdóttir talaði um að konur væru virkir gerendur í útgerðum í heimabyggð hennar, jafnframt sagði hún að ef þessi virkni væri sýnileg fengju þær konur á sig neikvæða kvenímynd. Í samtölum mínum við konur í sjávarbyggðum fannst þeim öllum konur hæfar til að takast á við ábyrgð í störfum og í samfélaginu. Í orðum Fanneyjar kemur skýrt fram að þrátt fyrir þessa sýn kvennanna sem einstaklinga er annað uppi á teningnum þegar einhver brýtur gegn hefðinni. Kynhugmyndir samfélagsins afmarka hreyfi – og athafnarými einstakra kvenna og kvenna almennt.

Að fara að lögum og reglum er mörgum ofarlega í huga þegar talið berst að kvótakerfinu. Í samtali við Kristínu Hansdóttur í Sandhöfn segir hún mér ítrekað sögu af vini þeirra hjóna sem var á móti kvótakerfinu. Hún segir að andóf hans hafi „kollkeyrt“ hann og þau eigi varla „ofaní sig“ og því hafi eiginmaður hennar sem átti bát „þurft“ að taka þátt í kerfinu. Af viðtölum má sjá að það er mun algengara að fólk samsami sig og sætti sig við stöðu mála en að það hafi í frammi opinber eða meðvituð mótmæli í tengslum við kvótakerfið. Þau mótmæli sem eiga sér stað eru í flestum tilfellum tveggja þar sem það er að mörgu leyti gerandinn sjálfur sem verður fyrir tjóni, skerðingu á réttindum eða öðru vegna þeirra, en ekki þeir sem mótmælin beinast að.

Niðurlag

Rými, vald og andóf eru grunnþættir umfjöllunarinnar hér að framan. Skipting rýmis upp í fjögur svið – heimili, vinnustað, samfélag og ríki – skapar möguleika á að skilgreina ólík form kyngerðs rýmis, mótun þess og viðhalds. Það vald sem ákvarðar og skilgreinir möguleika kvenna í

sjávarbyggðum býr og er viðhaldið í orðræðu og ríkjandi hugmyndum. Rými er fljótandi fyrirbæri sem er í sífelldri endurskoðun. Breyttar áherslur í stefnumótun, daglegar athafnir fólks og átök endurskilgreina bæði rými kvenna almennt sem og rými einstakra kvenna. Greinileg tengsl eru á milli rýmis, valds og andófs. Í rannsókn minni frá 1998 mátti glögggt greina að athafnarými fólks mótaði möguleika þess til andófs þess og til valda. Konur áttu erfitt uppdráttar í opinberri umfjöllun um kvótakerfið þar sem þær notuðust ekki við ríkjandi orðræðu um sjávarútveg og höfðu þar með takmarkaðan aðgang að valdi og áhrifum í auðlindastjórnun.²⁴ Athafnarými bæði karla og kvenna var mótað af kyngerðu samfélagslegu rými og auðlindastefnu sem byggir á hefðbundnum hugmyndum um kyn. Þannig eru áhrif þessara hugmynda, og þar með kyns, gífurlega mikil.

Í sjávarbyggðum, eins og víðar, ríkja fastmótaðar hugmyndir um kyn. Tilvistarrými kvenna og rými þeirra til mótmæla, aðgerða og athafna er takmarkað af þeim kynhugmyndum sem eru ríkjandi í samfélaginu sem þær búa í ekki síður en í þeim lögum og reglum sem það byggir á. Þegar ég spyr konur af hverju svo fáar konur séu sýnilegar sem virkir gerendur við stýringu og nýtingu auðlinda sjávar nefna þær flestar persónulegar athafnir kvenna en ekki kynhugmyndir samfélags eða stjórnvalda sem ástæðu. Við megum ekki gleyma því að hugmyndir og stefnur staðsetja bæði konur og karla. Hugmyndir öðlast vald í daglegu lífi okkar. Með því að haga okkur í samræmi við þær, hver sem ástæða hegðunarinnar er – hvort sem við erum sammála þeim eða að andóf gegn þeim sé okkur dýrkeypt – þá eru hugmyndirnar staðfestar í daglegum athöfnum okkar og þannig réttlættar í huga okkar sjálfra og innan samfélagsins.

Það getur verið erfitt fyrir konur að breyta skilgreiningum á stöðu sinni og rými. Hrafnhildur Guðmundsdóttir frá Sandhöfn heldur því fram að í mörgum tilfellum sýni konur ekki næga staðfestu og það geti verið ein af ástæðum þess að konur séu lítt sýnilegar í tengslum við útgerð:

Ég held að margar konur séu ekki nógu ákveðnar í að standa á sínu. Eða þori bara hreinlega ekki ... við konur erum ... kúgaðar af karlmönnum . . . við erum svo veikar að, við erum svo hræddar við að standa upp og segja „hér er ég, bara kyngdu því“.

Ég tel að svo lengi sem konur sjálfar líti ekki á auðlindir sem vettvang fyrir konur verði erfitt fyrir þær að öðlast aðgang og rétt til þátttöku í auðlindstjórnun og eignast hlut í auðlindum á Íslandi. Hins vegar, getur dagleg þátttaka kvenna í kvótakerfinu breytt stöðu þeirra, rými, valdi og möguleikum til andófs til lengri tíma litið.

Það er á ábyrgð kvenna að taka þátt í sjávarútvegi en það er ekki síður hlutverk stjórnvalda að opna sjávarútveginn fyrir konum. Stjórnvöld þurfa að huga að þeim þáttum sem móta þátttökumöguleika kvenna og skapa þeim þátttökurými. Meðal annars með því að endurskilgreina og víkka út þann skilning sem er á hugtökunum sjávarútvegur og auðlinda-stjórnun. Eða eins og Bente Aasjord orðar það: „... sjávarútvegur er meira en tonn, bátar og útflutningstekjur. Fiskur er samfélag, fiskur er fjölskylda, fiskur er matur. Fiskur er saga og framtíð, viðskipti og menning. Fiskur er vald og velferð, átök og friður, tregi og hamingja, réttindi og skyldur.“²⁵

- 1 Í umfjöllun minni um kyn og kyngervi byggi ég m.a. á nálgun Judith Butler (1990) um að kyn sem fyrirbæri sé félagslega mótað sem kyngervi; jafnvel að kyn sé nú þegar kyngervi, með þeim afleiðingum að munurinn á milli kyns og kyngervis sé í raun enginn. Ég tek með fyrirvara þeirri umræðu að kyngervi einstaklings mótist að mestu af persónulegum athöfnum hans og tel, líkt og Moore (1999), að menningarbundnar kynhugmyndir séu sterkar og að fólk finni almennt ekki fyrir þessu flæði kynbundinna skilgreininga í sínu daglega lífi.
- 2 Sjá nánari umfjöllun um tengsl kyns og kvótakerfis í Hulda Proppé (2002).
- 3 Hulda Proppé (2002).
- 4 Öll nöfn á einstaklingum og þorpum eru dulnefni.
- 5 Sjá nánari umfjöllun í Hulda Proppé (2000).
- 6 Sjá t.d. Unnur Dís Skaptadóttir (2000). - Unnur Dís Skaptadóttir og Hulda Proppé (í prentun).
- 7 Massey (1994), bls. 2.
- 8 Sama heimild, bls. 139.
- 9 Certau (1984).
- 10 Bourdieu (1990).
- 11 Pratt og Hanson (1993), bls. 30.
- 12 Sjá: www.hagstofa.is/template_db_frameset.asp?PageID=888&ifrmsrc=/uploads/files/vinna2001/T1_1_02.xls&Redirect=False
- 13 Þær konur sem talað var við í tengslum við rannsóknirnar unnu flestar utan heimilis.
- 14 Unnur Dís Skaptadóttir (1996b, 1997).

- 15 Husmo (án ártals).
- 16 Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (2000).
- 17 Unnur Dís Skaptadóttir (1996a), bls. 99. - Massey (1994) bls. 203.
- 18 Aptheker (1989), bls. 44.
- 19 Sjá umræðu í Hulda Proppé (2002).
- 20 Shore og Wright (1997), bls. 10.
- 21 Bourdieu (1992).
- 22 Davis (2000), bls. 351.
- 23 Sama heimild, bls. 351, 353.
- 24 Sjá nánar Hulda Proppé (2002 og 2003).
- 25 Aasjord (2002), bls. 43.

Heimildir:

- Aasjord, Bente (2002), „Where have all the Fishes Gone? Men Shaping the Marine Arctic Future“, *Taking Wing: Conference Report – Conference on Gender, Equality and Women in the Arctic* (Helsinki: Félags- og heilbrigðisráðuneyti Finnlands), bls. 36-44.
- Aptheker, Bettina (1989), *Tapestries of Life: Women's Work, Women's Consciousness, and their Meaning of Daily Experience* (Amherst: The University of Massachusetts Press).
- Bourdieu, Pierre (1990), *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge, USA: Cambridge University Press).
- Bourdieu, Pierre (1992), *The Logic of Practice* (Cambridge, USA: Polity Press).
- Butler, Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. (London: Routledge).
- Certau, Michel de. (1984), *The Practices of Everyday Life* (Berkley, CA: University of California Press).
- Davis, Donna (2000), „Cultures of Discontent“, *Women's Studies International Forum*, 2000, 23(3), bls. 343-353.
- Gudeman, Stephen og Alberto Rivera (1995), „From Car to House (Del coche a la casa)“, *American Anthropologist*, 1995, 97(2), bls. 242-250.
- Hulda Proppé (2000), „Feminísk nálgun í rannsókn á kvótakerfi í sjávarútvegi á Íslandi“, Friðrik H. Jónsson og Ingjaldur Hanniblasson (ritstj.), *Rannsóknir í félagsvísindum III* (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands – Háskólaútgáfan), bls. 539-545.
- - (2002), *Konurnar og kvótinn: Kynhugmyndir og upplifun kvenna af orðræðu og auðlindastefnu í sjávarútvegi*. M.A.-ritgerð í mannfræði, félagsvísindadeild, febrúar 2002, Háskóli Íslands.
- - (2003), „Ég sé kvótakerfið fyrir mér sem lopapeysu“ – Kynhugmyndir og upplifun kvenna af orðræðu og auðlindastefnu í sjávarútvegi, Friðrik H. Jónsson (ritstj.), *Rannsóknir í félagsvísindum IV* (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands – Háskólaútgáfan), bls. 425-433.
- Husmo, M. [ártal óþekkt], *Psychosocial Characteristics of Work Force in On-Shore Fish Procession*. Ljósrít í vörslu höfundar.

- Massey, Dorreen (1994), *Space, Place and Gender* (University of Minnesota: Minneapolis).
- Moore, Henrietta L. (1999), *Anthropological Theory Today* (Cambridge, UK: Polity Press).
- Pratt, Geraldine og Susan Hanson (1993), „Women and Work Across the Life Courses: Moving Beyond Essentialism“, Cindi Katz og Janice Monk (ritsj.), *Full Circles: Geographies of Women Over the Life Course* (London: Routledge).
- Shore, Cris og Susan Wright (1997), „Policy: A New Field of Anthropology“, Cris Shore og Susan Wright (ritstj.), *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power* (London: Routledge), bls. 3-39.
- Unnur Dís Skaptadóttir (1996a), „Gender Construction and Diversity in an Icelandic Fishing Community“, *Antropologica*, 1996, 38(2), bls. 271-187.
- - (1996b), „Housework and Wage Work: Gender in Icelandic Fishing Communities“, Gísli Pálsson og E. P. Dürenberger (ritstj.), *Images of Contemporary Iceland: Everyday lives and Global Contexts* (Iowa: Iowa University Press), bls. 87-105.
- - (1997), „Breytingar í sjávarbyggðum: Sýn kvenna“, Gísli Pálsson, Sigríður Dúna Kristmundsdóttir og Haraldur Ólafsson (ritstj.), *Við og binir: Rannsóknir í mannfræði* (Reykjavík: Mannfræðistofnun Háskóla Íslands), bls. 173-187.
- - (2000), „Women Coping with Change in an Icelandic Fishing Community: A Case Study“, *Women's Studies International Forum*, 2000, 23(3), bls. 311-321.
- - og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (2000), „Gender Construction at Work in Icelandic Fishing Plants“, *NORA*, 2000, 1(8). 5-6.
- - og Hulda Proppé (í prentun), „Global Processes, Localities and Gender Identities: A Feminist Perspectivte on Change in Icelandic Fisheries“, í Barbara Neis, Marian Binkley, Siri Gerrard og Cristina Maneschy (ritsj.), *Globally Fisby Business: Gender, Globalization and Fisheries in the New Millennium* (Halifax: Fernwood Books.).

Kristín Loftsdóttir

„Staðið á sama“. Vald og andóf WoDaaBe kvenna

Inngangur

Á síðastliðnum áratugum hefur andóf hlotið aukið vægi sem mikilvægt viðfangsefni í rannsóknum félagsvísinda. Ástæðan er sú að fræðimenn hafa lagt æ meiri áherslu á þátt gerandans og tengist það nýjum áhuga manna á hugtakinu vald, m.a. undir áhrifum frá Michel Foucault og útfærslu seinni tíma fræðimanna á hugmyndum Karls Marx. Umfjöllun um vald og andóf hefur þó að mörgu leyti verið vandkvæðum bundin þegar fjallað er um konur í minnihlutahópum vegna óttans við að styðja við yfirráð og ráðandi staðalmyndir á þessum hópum, sem fyrir eiga undir högg að sækja sökum efnahagslegrar og pólitískrar stöðu. Í þessu ljósi er nauðsynlegt að hafa í huga að margir fræðimenn hafa undirstrikað að sýn Vesturlandabúa á önnur samfélög einkennist oft af staðalmyndum og for-dómum,¹ sem hafa verið notaðir til að réttlæta margskonar íhlutanir í málefni annarra ríkja.² Femínistar hafa í slíku samhengi bent á hvernig umfjöllun á Vesturlöndum um konur í Afríku dregur upp mynd af þeim sem óvirkum fórnarlömbum hefða og aðstæðna.³ Neikvæðar ímyndir

kvenna eru gerðar að táknmyndum þeirra eins og Maria Lazreg hefur fjallað um í tengslum við konur frá Alsír.⁴ Bent er á þetta vandamál í umfjöllun heimspekingsins Uma Nayaran. Nayaran fjallar um togstreituna sem hún finnur fyrir sem indverskur femínisti í Bandaríkjunum vegna þarfarinnar fyrir að tjá sig um þá kúgun sem hún telur að indversk menning feli í sér og óttans um að gagnrýni hennar á eigin menningu styðji við vestrænar hugmyndir um yfirburði sinnar menningar.⁵ Einnig má benda á að slíkar staðalmyndir og óttinn við að undirbyggja þær eru ekki einskorðaðar við jaðarhópa utan Vesturlanda heldur á þetta einnig við um einstaklinga sem á einhvern hátt eru skilgreindir utan við viðurkennd viðmið samfélagsins, eins og umfjöllun Rannveigar Traustadóttur um fatlaðar konur ber vott um.⁶

Í þessari grein er staða kvenna⁷ í WoDaaBe samfélagi skoðuð út frá hugmyndum um andóf í tengslum við minnihlutahópa.⁸ WoDaaBe eru lítill þjóðernishópur í Níger í Vestur-Afríku sem hefur lent í aukinni efnahagslegri jaðarstöðu innan ríkisins á síðustu áratugum.⁹ Í þessari umfjöllun mun ég sýna dæmi um fjölbreytileika andófs og þannig leitast við að skrifa gegn ímynd hinnar óvirku „þriðja heims konu,“ en einnig mun ég nota þetta dæmi til að ræða um möguleika og vandamál í rannsóknnum á andófi kvenna í minnihlutahópum almennt. Í umfjöllun minni styðst ég m.a. við útfærslu Arlene E. McLeod á hugmyndum Antonio Gramsci, til að sýna hvernig konur geta notað ráðandi gildi í samfélaginu til að skapa sér rými þar sem andspyrna verður ekki eingöngu möguleg heldur í samræmi við hugmyndir samfélagsins um ákjósanlega hegðun.¹⁰ Ég styðst einnig við gagnrýni Sherry Ortner¹¹ og Lila Abu-Lughod¹² á rannsóknnum á andófi og undirstrika mikilvægi þess að skoða andóf og vald ekki sem andstæður heldur samofin ferli, sem verði að skilgreina út frá reynslu þeirra sem um ræðir.

Andóf og vald

Undir áhrifum frá Antonio Gramsci og túlkendum hans, eins og Raymond Williams og Stuart Hall, hafa fræðimenn lagt áherslu á menningu sem vettvang átaka og þannig í auknum mæli undirstrikað að yfirráð eru hluti af sögulegu ferli sem aldrei er lokið.¹³ Hugtak Gramscis forræði

(*hegemony*) hefur í þessu samhengi reynst mikilvægt tæki til að skoða á hvern hátt hugmyndir verða ráðandi í samfélaginu á ákveðnum tíma um leið og þær eru í stöðugri mótun og endurvinnslu.¹⁴ Kenningar Michel Foucault urðu þýðingarmikilar í því að leggja áherslu á vald sem hluta af daglegu lífi fólks, samofið líkömum og stofnunum samfélagsins svo dæmi séu tekin. Foucault lagði einnig áherslu á að vald sé skapandi afl og ögraði þannig þeim útbreidda skilningi að vald þurfi eingöngu að vera þrúgandi og undirokandi. Rannsókn Paul Willis á breskum piltum úr verkamannastétt leiddi í ljós hvernig andóf getur endurgert þau valdaform sem stuðla að kúgun einstaklinga.¹⁵ Bók James Scotts um andóf smábænda, *Everyday Forms of Resistance* (1985), var mikilvæg í því að draga fram andóf minnihlutahópa í hvunndeginum og það sjónarhorn hefur nýst í rannsóknum sem fjalla um konur og andóf þeirra.¹⁶ Femínistar hafa einnig lagt áherslu á baráttu og sigra í dagsins önn með áherslu á að hið persónulega sé pólitískt.¹⁷

Sherry Ortner hefur gagnrýnt rannsóknir á andófi fyrir að vera „etnógrafískt rýrar,“ og hún leggur áherslu á að andófið sé skoðað út frá samhengi þeirra sem andæfa, svo að ólíkar upplifanir og skilningur manna á andófi komi fram.¹⁸ Ortner undirstrikar mikilvægi þess að draga fram mótsagnir og þversagnir í andófi, sem lifandi og lifuðu ferli. Gagnrýni Lila Abu-Lughod á rannsóknir sem fjalla um andóf er af svipuðum toga. Hún bendir á að það sé mikilvægt að þróa kenningar sem leggi áherslu á þær margvíslegu og skapandi leiðir sem konur í minnihlutahópum hafi til að spyrna við ráðandi valdakerfi. Það geti þær gert án þess að þurfa jafnframt að þröngva upplifun sinni inn í fastmótaða pólitík sem ekki sé hluti af reynslu þeirra eða geri lítið úr andófi þeirra og skoði það sem léttvægt og frumstætt. Lila Abu-Lughod vekur athygli á að konur styðja og andæfa samtímis ráðandi valdi samfélagsins samtímis og spyr hvernig hægt sé að útskýra það án þess að vísa í vanþekkingu þeirra á kerfinu eða falska hugmyndafræði.¹⁹ Abu-Lughod tekur eina af lykilsetningum Foucault úr *The History of Sexuality*, „þar sem valdið er er andófið líka að finna,“ (*where there is power, there is resistance*) og snýr henni við þannig að hún hljómar svo: „þar sem er andóf er að finna þar er valdið líka.“ Abu-Lughod bendir, vel að merkja, einnig á að Foucault sjálfur lagði áherslu á slíka nálgun, m.a. með því að benda á nauðsyn þess að nota andóf til að varpa ljósi á valdatengsl, til að skýra hvernig þau eru notuð og virkjuð.²⁰

Það sem ég tel mikilvægt hér er í fyrsta lagi hvernig túlkun Abu-Lughod á Foucault undirstrikar hættuna á því að líta á andóf og vald eða yfirráð sem andstæður, og hann undirstrikar að þessi tvö hugtök vísa í tvær hliðar á sama máli. Túlkunin sýnir jafnframt hvernig við getum notað andóf sem tæki til þess að greina vald í samfélaginu. Í ólíkum formum andófs getum við þannig betur skilið þau valdaform sem eru hluti af ákveðnu samfélagi.

Í framhaldi af aukinni áherslu á andóf hafa aðrir þó lýst áhyggjum af mikilli notkun hugtaksins, þá sérstaklega hvað varðar óskýra afmörkun þess og hættuna á að þynna það út með nýrri virknishyggju þar sem allt sé andóf og/eða vald.²¹ Ég tek undir að mikilvægt sé að skoða gagnrýnið hvernig við notum lykilhugtök í rannsóknum okkar og fræðum. Ég tel engu að síður að áhersla á andóf í meðförum þeirra fræðimanna sem ég hef vísað til, feli í sér jákvæða útvíkkun á hugtakinu, sem stuðlar frekar að gagnrýnni notkun og auknum skilningi á því heldur en þynningu þess. Þrátt fyrir að „vopn þeirra valdlausu“ (*weapons of the weak*) breyti oft litlu um kerfið í heild sinni og geti jafnvel stutt við þá kúgun sem barist er gegn, er hætta á að okkur sjáist yfir mikilvæga virkni ef við útilokum þetta andóf. Henrietta Moore hefur til dæmis bent á þetta í gagnrýni á hugmyndir James Scott sem áður voru nefndar.²² Efasemdir um hugtakið andóf hafa, eins og Ortner bendir á, að einhverju leyti snúist um hvort andóf þurfi að vera meðvitund aðgerð til þess að geta flokkast sem andóf. Ég fer ekki nánar út í þá gagnrýni hér en tek undir ábendingu Ortner þess efnis að meðvitund og ætlun (*intentionality*) hljóta að einhverju leyti að þróast samhliða aðgerðum.²³

Ég hef minnst á ötta fræðimanna við að þeir styðji ráðandi staðalmyndir í vestrænum samfélögum með því að gagnrýna misrétti og vald innan minnihlutahópa. Á sama tíma og slíkur ótti er raunhæfur, má ekki gleyma að staðalmyndir minnihlutahópa hafa einnig byggt á því að lýsa „öðrum“ hópum sem einsleitum hjörðum, án einstaklingseinkenna og gerandamáts. Staðalmyndir hópa eins og WoDaaBe hafa vissulega ekki verið eins neikvæðar og margra annarra hópa af því að WoDaaBe hafa verið sýndir sem frumstæðir, spennandi og saklausir en ekki sem spilltir og hættulegir. Ég hef hinsvegar rætt um það annarsstaðar að staðalmyndir þar sem ákveðnir hópar eru sýndir sem litlir og saklausir eru hin hliðin á staðalmyndinni um hinn hættulega spillaða þriðja heim.²⁴ Mann-

fræðingar eins og Terence Turner hafa til dæmis fjallað um mikilvægi þess að skoða misrétti og vald til að vinna gegn stöðluðum hugmyndum um frumbyggjasamfélög²⁵ og að sama skapi hefur Lila Abu-Lughod bent á nauðsyn þess að brjóta upp hið staðlaða menningarhugtak sem leit alltof lengi á þessi samfélög sem lokuð og utan við söguleg ferli.²⁶ Áhersla á andóf getur þannig brotið upp staðlaðar hugmyndir um ákveðinna hópa um leið og hún sýnir fólk sem virka gerendur í lífi sínu.

Í umfjöllun minni hér leitast ég ekki við að lýsa nákvæmlega innviðum eða kynjahugmyndum WoDaaBe samfélags heldur afmarka mig við að skoða hvernig nota má þessar kenningar og hugmyndir í samhengi við kyn í WoDaaBe samfélagi. Ég byrja á því að skoða misrétti og andóf sem samofna þætti með því að benda á mótsagnir og flókið eðli margskonar samfélagslegra fyrirbæra í WoDaaBe samfélagi, eins og heimilisins, vinnu og rými karla og kvenna. Ég fjalla svo stuttlega um það að konur eru útilokaðar frá þátttöku í hinu opinbera rými, sem þrengir að möguleikum þeirra að tjá vilja sinn. Að lokum skoða ég andóf í tengslum við þjóðernislega sjálfsímynd, þ.e. hvernig það „að standa á sama“ er notað af konum til að efla völd sín gagnvart karlmönnum, vegna tengingar þess við ráðandi gildi í sjálfsmynd WoDaaBe, sem aftur dregur athygli að því að vald og andóf verða ekki sundur skilin.

Andóf og mótsagnir

WoDaaBe hirðingjar lifa á sléttum Sahel svæðisins í norðurhluta Níger. Hugtakið Sahel kemur úr arabísku og vísar til jaðars Sahara eyðimerkurinnar, þar sem loftslag er þurrt og úrkoma strjál og óstöðug frá ári til árs.²⁷ Hjarðmennska WoDaaBe felur því í sér vistfræðilega aðlögun þar sem hreyfanleiki manna og dýra gerir nýtingu auðlinda (vatn og beiti-land) mögulega en þær eru óreglulega dreifðar yfir stórt og breytilegt svæði. Efnisleg menning er vel löguð að þeim mikla hreyfanleika sem hjarðmennska WoDaaBe krefst. Heimili (*wuro*) WoDaaBe lætur lítið yfir sér á gróðursnaudum hæðum hirðingjasvæðisins, enda samanstendur það af nokkrum hlutum sem ráðað er upp eftir ákveðnu mynstri. Trjágreinum er ráðað upp í hálfhring í kringum borð og rúm og heimilið þannig afmarkað frá umhverfinu.²⁸

Kýr eru í félagslegum og hagrænum skilningi mikilvægustu dýr WoDaaBe. Margar goðsögur leggja áherslu á sameiginlegan uppruna WoDaaBe fólksins og kúakyns þeirra (*Bororo Zebu*). Kýrin gefur WoDaaBe mjólkina, sem þeir telja ákjósanlegustu næringu fyrir manneskjunnar. Hún fæðir af sér naut sem má selja fyrir korn, meginuppistöðu kolvetna fyrir WoDaaBe og hún er mikilvæg í því að koma á fót tengslaneti sem hefur bæði félagslegt og hagrænt gildi.²⁹ Í dag neyðast flestir til að halda einnig kindur og geitur, vegna þess að margar WoDaaBe fjölskyldur eiga of fáar kýr til þess að geta selt úr kúahjörðinni fyrir nauðsynjum án þess að ganga á endurframleiðslugetu stofnsins. Þetta ástand er afleiðing þess að margar WoDaaBe fjölskyldur misstu meirihluta hjarða sinna í þurrrum á árunum 1968-1974 og svo aftur um 1985. Kindur og geitur eru verðminni dýr, fjölga sér hratt og eru því seldar reglulega fyrir nauðsynjum. Hjarðir margra fjölskyldna eru þó of litlar til þess að hægt sé að framfleyta stórfjölskyldu. Af þeim sökum sækir mikið af ungu fólki til borganna í leit að vinnu bæði til að fækka munnum sem þarf að metta á heimilinu og í von um að geta unnið sér inn fyrir fleiri dýrum.³⁰

Aðskilnaður í tvö ólík kyn er mikilvægur í WoDaaBe samfélagi, en segja má að kyn og aldur séu tveir megin þættir félagslegrar flokkunar. Aðskilnað kynjanna má sjá sem leið fyrir konur til að skapa sér rými andófs og sjálfstæðis, en eins og Abu-Lughod bendir á hjá Bedúína konum í Egyptalandi, þá nota konur leyndarmál og samkennd innan skilgreinds rýmis kvenna til að styrkja stöðu sína og til að geta því átt hægara með að fela ákveðna þekkingu fyrir karlmönnum.³¹ Sumir femínistar hafa haldið því fram í tengslum við Afríku að slík tvískipting rýmis, svokallað tvíþætt kynjakerfi (*Dual-sex system*), feli í sér jafna stöðu kynjanna innan hvers sviðs,³² sem kallar fram gamlar spurningar innan kynjafræða um völd kvenna og þvermenningarlegt valdleysi.³³ Ég tel mikilvægt að hafa í huga að meðal WoDaaBe hindrar aðskilnaður kynjanna konur í að gegna mikilvægum embættum og heldur þeim því frá ákvarðanatöku í samfélaginu. Á mótsagnarkenndan hátt má þó einnig segja að aðskilnaður kynjanna gefi konum rými til að andæfa stöðu sinni almennt í samfélaginu, sem og að skapa konum sjálfstæði frá karlmönnum. Aðgreining kynjanna gerir karlmenn einnig að mörgu leyti mjög háða konum eins og ég mun útskýra hér á eftir, t.d. sjá þær um heimilishald og tengsl karla við konur ræður hvort litið er á þá sem fullþroska karlmenn í samfélaginu.

Heimili WoDaaBe er rými konunnar og verksvið hennar að því leyti að flest öll verk miðast við heimilið að einhverju leyti þrátt fyrir að vera ekki nauðsynlega unnin innan þess (safna eldivið, sækja vatn, sjá um matseld o.s.frv.). Heimilið samanstendur af afmörkuðu rými undir berum himni. Því tilheyra ákveðnir hlutir eins og rúm og borð, sem raðað er upp á nokkuð formfastan máta: Heimilið er þó ekki eingöngu svið konunnar heldur einnig yfirráðasvæði því karlmenn aðrir en eiginmaður hennar, og karlar yngri en hún, stíga ekki inn í þetta afmarkaða rými. Þessi afmörkun felur í raun í sér að konan getur fundið skjól innan ákveðins rýmis þar sem hún er ekki trufluð eða ónáðuð af karlmönnum sem hún hefur ekki áhuga á að hafa samskipti við, þó að þeir séu að vissu leyti valdameiri en hún sökum kyns og aldurs. Heimilið er einnig rými konunnar að því leyti að allt sem tilheyrir því tilheyrir henni. Innanstokksmuni eins og rúm og borð ásamt skálum hefur hún í flestum tilfellum fengið gefins frá fjölskyldu sinni eða keypt sér sjálf. Án konu er því einfaldlega ekkert heimili. Karlmaður sem er einstæður eða ógiftur, verður að búa með bróður, frænda eða föður, sem á eiginkonu og þannig fá aðgang að heimili.

Skipting þjóðfélagsins í tvö aðskilin kyn endurspeglar í því að verk kvenna og karla eru ólík. Konur eru ábyrgar fyrir heimilinu, umönnun barna, eldamennsku, söfnun eldiviðar sem og að sækja vatn fyrir heimilið. Karlar sjá um umönnun hjarðarinnar, þeir leita að beitilandi og brynna dýrunum.³⁴ Þótt verkaskipting karla og kvenna sé skýr að þessu leyti, ganga konur í karlaverk og öfugt ef nauðsynlegt þykir. Einnig má benda á að um leið og áhersla er lögð á ólík verksvið kynjanna, leggja WoDaaBe af báðum kynjum mikla áherslu á að þessi verkefni kynjanna mynda saman eina heild. Eins og fyrr var sagt á konulaus karlmaður ekki heimili þar sem allar eigur sem tengjast heimilisrekstri tilheyra konum. Kona þarfnast aftur á móti eiginmanns til að hafa aðgang að dýrum og til að tengjast stærri heimiliseiningu, þó til séu dæmi um að einstæðar konur geri sér heimili með eiginkonum bróður síns. Einstaklingar af báðum kynjum án maka eru þannig háðir öðrum ættingjum.

Staða konunnar innan ættflokksins er einnig nokkuð ólík stöðu karlmanna vegna þess að ættakning er í karllegg og börn fylgja því ætt föður síns. Þrátt fyrir að lögð sé áhersla á hjónabönd innan ættflokksins þurfa konur sem skilja við eiginmann sinn að leita sér að næsta maka utan hans. Það þýðir að þær þurfa að skilja börn sín eftir og hverfa úr því mikilvæga

tengslaneti sem stórfjölskyldan er með því að bindast annarri ætt.³⁵ Konunni er auðvitað heimilt að heimsækja fjölskyldu sína eins og hún vill en mikilvægasta tenging hennar við ættflokkin verða bræður hennar. Bræður telja sig að einhverju leyti skuldbundna til þess að aðstoða systur sínar ef þær þurfa á því að halda, með gjöfum, peningum og jafnvel með því að leyfa þeim að búa innan heimilisins ef konan er án maka.

Heimilissuppygging WoDaaBe, aðskilnaður í tvö ólík kyn, tenging konunnar við heimilið og svið heimilisins sem og staða hennar innan ættflokkskipulagsins fela því í sér margvísilega atriði sem varða stöðu konunnar í WoDaaBe samfélagi. Þessir þættir fela í sér aðskilnað kvenna frá mikilvægum stofnunum valds en karlar eru samt mjög háðir eiginkonum til að geta orðið sjálfstæðir og fullgildir meðlimir samfélagsins. Einnig má telja að heimilið sem rými og yfirráðasvæði konunnar feli í sér vettvang margskonar andófs eins og rannsóknir hafa sýnt annars staðar. Þessi fyrirbæri heimilið og aðskilnaður kynjanna hafa því margskonar merkingu sem þarf að skoða í félagslegu samhengi. Að auki má benda á að það felst ákveðin mótsögn í kynjahugmyndum WoDaaBe að því leyti að þó að kyn sé svo mikilvæg félagsleg breyta, þá gerir tungumál þeirra, fullfule, ekki ráð fyrir aðgreiningu í karlkyn eða kvenkyn. Vísad er til bæði kvenna og karla í þriðju persónu, með hugtakinu „o“ eða „Be“ í fleirtölu.

Raddir kvenna á opinberum vettvangi

Andóf má greina í söngvum WoDaaBe kvenna sem fluttir eru á opinberum vettvangi, oftast vegna sérstakra viðburða sem kalla á að margar fjölskyldur eða einstaklingar safnist saman. Við slík tækifæri er aðskilnaður kynjanna mikilvægur rétt eins og í öðru samhengi. Konur og karlar sitja þá sitt á hvorum staðnum en skiptast einnig í ólíka aldurshópa. Konur syngja oft saman og undir söngnum má heyra taktfastan slátt þegar skeiðum er slegið í skál sem stendur hálf á hvolfi í vatni. Það eru sérstaklega yngri konur sem stjórna og taka þátt í slíkum söngvum og leika sjálfar undir. Textar þessara söngva fjalla um fólk og málefni og hafa í sumum tilfellum verið samdir af ólíkum konum í fjölmörg ár. Í þýðingu minni á nokkrum slíkum textum komu í ljós persónulegir (jafnvel niðrandi) hlutir um ákveðna karlmenn sem voru ekki nefndir beint á nafn

heldur gengu undir viðurnefnum, sem vísuðu oft til útlitseinkenna þeirra. Allir virtust vita við hvern var átt, einnig sá einstaklingur sem textinn fjallaði um. Í þessum textum var oft fjallað á tvíráðan hátt um þætti í lífi þessara manna, hluti sem konur hefðu aldrei sagt á opinberum vettvangi undir öðrum kringumstæðum. Það er forvitnilegt að þessir textar eru höfundalausir (að vissu leyti almenningseign) og eru sungnir á opinberum vettvangi.

Eins og fyrr var gefið til kynna gegna konur í WoDaaBe samfélagi engum opinberum stöðum innan samfélagsins: þær verða ekki höfðingjar ættflokka (*bakkimidjo*) eða svæðishöfðingjar (*lamido*) þar sem slík skipan er sterklega bundin ættflokaskipulagi. Þetta er að vissu leyti rökrétt þar sem konur tengjast ekki skipan ættflokka á sama hátt og karlar. Kona sem giftist manni út fyrir ættflokkinn verður að yfirgefa ætt sína, og börn hennar tilheyra ætt föður síns. Konur hafa heldur ekki atkvæðisrétt innan *kinna*, þ.e. ráðs fullvaxta karlmanna innan afmarkaðs hóps þar sem fjallað er um búsetumynstur næsta árs. Þótt ekki megi líta framhjá því að konur geti haft áhrif á eiginmenn sína og þannig á ákvarðanir um ættflokkinn, þá þaggar skipan þessara embætta niður í konum. Það má því segja að söngvar á opinberum vettvangi dragi athygli að því að raddir kvenna vantar á opinberum vettvangi í WoDaaBe samfélagi, þá sérstaklega yngri kvenna og sýna jafnframt skapandi leiðir þeirra til að láta raddir sínar heyrast.

Andóf og þjóðernisleg sjálfsmynd

Í áhrifamiklum inngangi bókarinnar *Ethnic Groups and Boundaries* (1969) vakti Frederik Barth athygli á að sjálfsmynd þjóðarbrota væri sköpuð út frá tengslum við aðra þjóðflokka, ekki óháð þeim eins og eldri nálganir höfðu oft gert ráð fyrir. Í kjölfar þessa hafa margir fræðimenn lagt áherslu á hvernig þjóðernishópar bera sig saman við aðra til þess að skilja og skapa eigin sjálfsmynd.³⁶ Þegar konur og karlar útskýra sjálfsmynd sína sem WoDaaBe móta þau langoftast andstæður á milli sín og akuryrkju-þjóðfélaga, sérstaklega Hausa þjóðflokksins. Þessar andstæður taka oft eftirfarandi form í frásögum fólks: WoDaaBe lifa í óbyggðum, Hausa í þorpum eða borgum; WoDaaBe halda dýr, Hausa rækta korn; WoDaaBe

ferðast með dýrum sínum, Hausa búa á einum stað. Slík aðgreining er ekki kynjatengd að því leyti að það er engin lykiláhersla lögð á að draga upp ólík hlutverk kynjanna innan þessara tveggja þjóðernishópa.

Þrátt fyrir að hjarðmennska og tákn tengd henni sé eitt það mikilvægasta sem WoDaaBe nefna til að skilgreina sérkenni sín, er hjarðmennskan þó ekki eina ráðandi táknið sem WoDaaBe nota til að aðgreina sig frá öðrum hópum. Það að vera WoDaaBe þýðir einnig að fylgja ákveðnum siðferðisreglum, sem kallaðar eru *mbodagansi*, sem þeir telja einstök fyrir sinn hóp. Gildi samofin *mbodagansi* fela meðal annars í sér kurteisi gagnvart öðrum, hæversku, gestrisni og þolinmæði. Aðrir þjóðernishópar eru taldir hafa þessi siðferðisgildi í einhverjum mæli, svo sem þolinmæði og kurteisi, en leggja þó, að mati WoDaaBe, ekki jafn mikla áherslu á þau gildi eins og þeir sjálfir.³⁷ Segja má að gildi sem endurspeglast í hugtakinu *mbodagansi* snúist að miklu leyti um sjálfstjórn og mikilvægi þess að hafa stjórn á grunnþörfum. Slíkar þarfir eru líkamlegar, eins og þörf fyrir mat og vatn, sem og þörf fyrir losun úrgangsefna líkamans, en einnig andlegar því samkvæmt hugmyndum *mbodagansi* á hvorki að sýna né tala um tilfinningar. Manneskja sem hefur sjálfstjórn og þolinmæði nýtur virðingar annarra því hún fylgir réttri hegðun WoDaaBe. Hún er siðferðislega sterkari en aðrir í kringum hana. Mikilvægi sjálfstjórnar er ekki einungis stutt með tilvísan í *mbodagansi* heldur einnig með tilvísun í vilja Allah, Guðs, sem samkvæmt WoDaaBe boðar þolinmæði og nauðsyn þess að sýna jafnaðarged. Sjálfstjórn er því ekki einungis lofsömuð vegna þess að hún gerir manneskjuna að fullgildum WoDaaBe, heldur bætir einnig gildi manneskju sem er hæf til að hegða sér á þann hátt sem er Guði þóknanlegt.

Mig langar að vísa í útfærslu Arlene E. McLeod á hugmyndum Antonio Gramsci til að útskýra mikilvægi þjóðernislegrar sjálfsmýndar í því að varpa ljósi á andóf. Kenningar Gramsci ganga m.a. út á að auka skilning á því hvernig undirstéttir gangast undir yfirráð efri stétta, og stuðla þannig oft að sinni eigin kúgun.³⁸ Gramsci hafði sérstakan áhuga á að skoða vald án valdbeitingar, það er að segja hvernig undirmálshópar taka upp orðræðu ráðandi stétta og samþykkja óaðri stöðu sína sem sjálfgefna að einhverju leyti. Aðrir kenningasmiðir hafa unnið út frá þessum hugmyndum Gramsci og lagt áherslu á hvernig konur notfæra sér ráðandi gildi í samfélaginu til þess að finna leiðir til að auka völd sín.³⁹ Konur

geta því samþykkt ráðandi orðræður um stöðu sína, en á sama tíma notað ákveðin tákni til að skapa sér rými þar sem mótspyrna verður möguleg án þess að hún sé í andstöðu við samfélagið.

WoDaaBe konur hafa þann orðstír að óttast ekkert. Í rannsókn franska mannfræðingsins Marguerite Dupire meðal WoDaaBe fólksins í kringum 1960, kemur fram að aðrir þjóðernishópar segja að WoDaaBe konur séu þekktar fyrir að vera „ekki eins og aðrar konur, þær vilja fara um, þær fara og yfirgefa eiginmann sinn”.⁴⁰ Í viðtölum við mig lögðu WoDaaBe karlar sérstaka áherslu á að konur óttist ekkert, þ.e. að konum „standi á sama“, sem virðist hvort tveggja vísa í að konur séu óttalausar og að þær myndi ekki jafn sterk tengsl við aðra og karlmenn gera. Máli sínu til stuðnings bentu karlmenn oft á að konur geti meira að segja farið frá börnum sínum, sem þær neyðast til að gera í flestum tilfellum ef til skilnaðar kemur. Í nánari viðtölum kom einnig fram að sumir karlmenn höfðu sjálfir upplifað að mæður þeirra yfirgáfu þá, annað hvort vegna þess að þær skildu við feður þeirra eða ferðuðust annað og dvöldust þar í einhvern tíma. Ein vinkona mín, fráskilin ung kona, fór í sjö mánaða ferðalag með unnusta sínum og skildi börnin sín, þriggja og sex ára, eftir hjá foreldrum sínum á meðan. „Sjáðu“ sögðu nokkrir karlmenn við mig í viðtölum og samræðum sem tengdust þessu efni, og vísuðu til hennar sem dæmi um eðli kvenna: „Svona eru konur, þær fara og skilja börnin sín eftir.“ Hér er mikilvægt að hafa í huga að WoDaaBe stunda fjölkvæni og að margar eiginkonur stuðla að einhverju marki að aukinni virðingu og áhrifum karlmanna í samfélaginu. Fleiri eiginkonur þýða fleiri afkomendur fyrir stórfjölskylduna og ættina, en eru einnig tákni um vinsældir ákveðins manns. Það gerist vissulega að karlmaður skilji við eiginkonu sína en samkvæmt viðmælendum mínum er það mun óalgengara og oftast nær afleiðing þess að „eitthvað sé að“ t.d. að konan brjóti alvarlega af sér eða að þær eiginkonur sem karlmaðurinn á fyrir leggi fæð á hana þannig að honum þyki farsælla að skilja við hana.

Margir karlanna undirstrikuðu jafnframt það sem þeir skynjuðu sem ólík tengsl karla og kvenna og héldu því fram að konur elskuðu á annan hátt en karlmenn og töldu að þeim stæði í raun á sama um karlmenn. Í þessu samhengi var oft lögð áhersla á að ef konur væru ósáttar í hjónabandinu gætu þær yfirgefið eiginmann sinn og barn. Karlmenn óttast almennt að konur fari frá þeim, sem gerist oft án þeirra vitundar eða sam-

ráðs.⁴¹ Þeir líta því á slíka hegðun að einhverju leyti sem ófyrirsjáanlega, en margir karlmenn gáfu í skyn að konur sem yfirgefi eiginmenn sína geri það án nokkurrar sýnilegrar ástæðu. Þeir útskýrðu fyrir mér að vegna þessarar hegðunar þeirra sé körlum fyrir bestu að hafa konur sínar góðar, því annars sé engin leið að vita hvað þær taki til bragðs. Maður á miðjum aldri sagði mér: „Það sem er ólíkt í fari karla og kvenna er það að karlmaður hefur hníf og sverð, staf, byssu, og boga en konan óttast ekkert af þessu. Allt sem hún vill gera, gerir hún ... ef þú vilt berja hana þá stendur henni á sama.“ Því má bæta við að nokkrum vikum eftir viðtalið heyrði ég að eiginkona hans hefði nýlega yfirgefið hann, sem útskýrði kannski að einhverju leyti biturt viðhorf hans til kvenna.

Eins og fyrr er sagt er sjálfstjórn og þá sérstaklega stjórn á tilfinningum hluti af þjóðernislegri sjálfsmynd WoDaaBe (*mbodagansi*). Bæði karlar og konur leggja mikið upp úr mikilvægi sjálfstjórnar í daglegu lífi og fyrir utanaðkomandi aðila sem stoppar í stutta stund á stóru heimili WoDaaBe er oft erfitt að sjá hvaða einstaklingar eru makar hvors annars. Konur sem hafa mikla sjálfstjórn og tekst vel upp að sýna eiginmanni sínum tómlæti – sýna að þeim „standi á sama“ – undirstrika siðferðislegan styrkleika sinn. Slík hegðun er auðvitað einnig erfið karlmönnum vegna þess að þeir óttast frekar að slík eiginkona yfirgefi þá. Konu sem tekst að dylja tilfinningar sínar og er tilfinningalega köld í fasi vekur því ótta í brjósti eiginmanns síns og virðingu vegna þess að hún sýnir þá hegðun sem einungis sannir WoDaaBe hafa. Hún sýnir rétta og æskilega hegðun WoDaaBe, eins og hún er skilgreind sem mótvægi við aðra þjóðernishópa. Segja má að konur noti óvirka mótspyrnu til að öðlast völd gagnvart eiginmönnum sínum.

Þegar leið á vettvangsrannsókn mína fór ég smátt og smátt að velta fyrir mér hvort ótti karlmanna við það að konum standi á sama sé ekki eitt sterkasta vopn kvenna gangvart eiginmönnum sínum. Sérstaklega þegar ég fór að skynja að samhliða þessum ótta við hegðun kvenna var djúp virðing borin fyrir eiginkonu sem tekst að leyna tilfinningum sínum. Hér má benda á að hugtakið „*bula*“ á fulfulde vísar bæði í virðingu gagnvart persónu og ótta við hana. Konur og karlar tjá til dæmis tengdaforeldrum virðingu með hugtakinu „*bula*.“ „*E mi bula mo*,“ útleggst sem „ég óttast hann/hana,“ eða „ég ber virðingu fyrir honum/henni.“ Sumir karlmenn tjáðu mér opinskátt að konur þeirra væru

sterkar því þær hefðu aldrei kvartað eða gert athugasemd yfir neinu og því væru þeir hræddir við að gera eitthvað á þeirra hlut. Þeir viðurkenndu að þeir óttuðust konur sínar vegna þess að þær hefðu aldrei „sagt neitt“ við þá, sem vísaði til þess að þær hefðu aldrei látið í ljós óánægju, þ.e. létu sem þeim stæði á sama.

Lokaorð

Rannsóknir síðustu áratuga hafa undirstrikað margræða merkingu hugtaksins andófs. Útfærsla McLeod á hugmyndum Gramsci sýnir hvernig einstaklingar geta samþykkt ráðandi orðræðu, en á sama tíma nýtt hana til að bæta stöðu sína. Staða kvenna hvað varðar mótspyrnu er, eins og McLeod bendir á, nokkuð ólík stöðu bænda eða annarra undirmálshópa. Fyrir konur eru valdatengslin við þá sem andóf þeirra snýr að samofin félagslegum og tilfinningalegum böndum. Einnig eru konur í minnihlutahópum í sérlega erfiðri aðstöðu hvað varðar andóf vegna þess að minnihlutahópar viðhalda sjálfsmynd sinni meðal annars með því að aðskilja gildi sín frá „öðrum.“⁴² Kröfum um aukin réttindi kvenna í ákveðnu samfélagi má því einfaldlega ýta til hliðar á þeim forsendum að þær séu hluti af gildum sem koma utan frá. Ráðandi hópar geta notað gagnrýni jaðarhópa innan jaðarhópa til að finna höggstað á hópnum. Í umfjöllun minni hér hef ég gert grein fyrir því hvernig WoDaaBe konur nota gildi sem eru tengd við rétta hegðun þess að vera WoDaaBe, til þess að vekja bæði ótta og virðingu í hugum eiginmanna sinna. Þær eru ekki að breyta formgerðum samfélagsins eða að snúast gegn ráðandi viðhorfum heldur skapa sér rými þar sem þær styrkja stöðu sína gagnvart eiginmönnum sínum með því að nýta sér ráðandi gildi samfélagsins. Rannsóknir á ólíkum formum mótspyrnu innan minnihlutahópa eru mikilvægar til að brjótast út úr þeirri eintóna umræðu sem alltof oft einkennir nálgun á konum þriðja heimsins. Það er einnig mikilvægt að staðsetja andóf út frá reynslu einstaklinga, skoða hvort tveggja andóf og vald í samhengi við þeirra líf, draga upp mótsagnir og þversagnir til að fá tilfinningu fyrir andófi sem virku ferli lifandi einstaklinga. Andóf, eins og Akhil Gupta og James Ferguson hafa bent á, er hluti af reynslu einstaklinga og því einnig hluti af sjálfsmynd þeirra.⁴³

Mig langar til að enda þessa umfjöllun á stuttri frásögn um samræður mínar við konu sem ég kalla hér Kordu, sem ég tel að endurspegli vel styrk og ákveðni WoDaaBe kvenna.⁴⁴ Við Korda sitjum hlið við hlið og tölum saman en ekki er um formlegt viðtal að ræða. Korda er eldri en ég, fráskilin og á eitt barn með nýja manninum sínum. Hún segir mér ákveðið og hreint út að kona skyldi aldrei gera þau mistök að sýna eiginmanni sínum að hún elski hann. Hann muni einungis fá miklar hugmyndir um sjálfan sig, fara og leita eftir öðrum eiginkonum eða unnustum. Með því að láta sem henni standi á sama, þá óttast maðurinn hana vegna þess að hann þekkir ekki tilfinningar hennar. Ef kona gerir hjarta sitt sterkt, áréttar hún, og einbeitir sér að sínum eigin verkefnum þá mun henni í raun standa á sama þótt eiginmaður hennar yfirgefi sig. Korda leggur hendur um herðar mér og segir að hún sé viss um að allir karlmenn séu eins, sama hvaða ættflokki og þjóðflokki þeir tilheyri, sama hvernig þeir séu á litinn. Með þessu er Korda ekki eingöngu að undirstrika samkennd okkar tveggja heldur einnig að gefa mér ráðleggingar sem reyndari og eldri kona, til að hjálpa mér að styrkja stöðu mína gagnvart væntanlegum maka. Ég tek undir með henni og finn fyrir þeim styrk og samkennd sem fylgir því að vera kona meðal kvenna.

- ¹ Said, Edward W (1978), *Orientalism*. – Einnig: Mudimbe, V. Y. (1988), *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*.
- ² Sjá t.d. Kahf, Mohja (1999), *Western Representations of the Muslim Woman: From Tarmagant to Odelisque*, bls. 2.
- ³ Sjá t.d.: Mohanty, Chandra T. (1991), „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“. Einnig: Johnson-Odim, Cheryl (1991), „Common Themes, Different Contexts: Third World Women and Feminism“.
- ⁴ Lazreg, Maria (1994), *The Eloquence of Silence: Algerian Women in Question*, bls. 18.
- ⁵ Narayan, Uma (1989), „The Project of Feminist Epistemology: Perspectives from a NonWestern Feminist“, bls. 259.
- ⁶ Rannveig Traustadóttir (1997), „Kvenleiki og fötlun“.
- ⁷ Hugtakið kyn vísar hér til þess sem hefur verið kallað *gender* á ensku. Benda má á að síðastliðinn áratug hefur hugtakið verið í mikilli endurskoðun (eins og fjallað er um í Moore 2000).
- ⁸ Greinin byggir á doktorsrannsókn minni sem átti sér stað í Níger á tímabilinu ágúst 1996 til júní 1998. Rannsóknin var styrkt af Norrænu Afríkustofnuninni og Alþjóðlegu Rótarý samtökunum. Ég gerði einnig vettvangsrannsókn í Níger í júní–ágúst 1995 og í september 1999.

- 9 Kristín Loftsdóttir (2001b), „A Difficult Time: Migrant work and the WoDaaBe in Niger“.
- 10 Sjá: MacLeod, Arlene Elowe (1992), „Hegemonic Relations and Gender Resistance: The New Veiling as Accommodating Protest in Cairo“.
- 11 Sjá: Ortner, S. B. (1995), „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal“.
- 12 Sjá: Abu-Lughod, Lila (1990), „The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women“.
- 13 Gupta, Akhil og James Fergusson (1997), „Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era“, bls. 5.
- 14 Sjá t.d.: Williams, Raymond (1977), *Marxism and Literature*.
Eins og Sherry Ortner hefur bent á þróar Williams hugtakið forræði (*hegemony*) á þann hátt að merking þess verður svipuð og merking hugtaksins menning, nema með mun pólitískari og sögulegri áherslu en þá tíðkaðist (sjá: Ortner, S. B. (1995), „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal“, bls. 182).
- 15 Willis, Paul (1977), *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*.
- 16 Moore, Henrietta L. (1988), *Feminism and Anthropology*.
- 17 Brown, Michael (1996), „On Resisting Resistance“, bls. 729.
- 18 Ortner, S. B. (1995), „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal“.
- 19 Abu-Lughod, Lila (1990), „The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women“, bls. 47.
- 20 Sama heimild, bls. 42.
- 21 Brown, Michael (1996), „On Resisting Resistance“.
- 22 Moore, Henrietta L. (1988), *Feminism and Anthropology*, bls. 182.
- 23 Ortner, S. B. (1995), „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal“, bls. 175.
– Einnig: Kaplan, Martha og John D. Kelly (1994), „Rethinking Resistance: Dialogics of “Disaffection” in Colonial Fiji“, bls. 126-7.
- 24 Sjá: Kristín Loftsdóttir (2000), *The Bush is Sweet: Identity and Desire among the WoDaaBe in Niger*.
- 25 Turner, Terence (1979), „Anthropology and the Politics of Indigenous People Struggles“.
- 26 Abu-Lughod, Lila (1990), „The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women“.
- 27 Beaumont, Peter (1989), *Drylands: Environmental Management and Development*, bls. 202. – Einnig: Nicholson, Sharon (1984), „Appendix: The Climatology of Sub-Saharan Africa“, bls. 73.
- 28 Sjá einnig: Dupire, Marguerite (1963 [1960]), „The Position of Women in a Pastoral Society“.
- 29 Kristín Loftsdóttir (2001a) „Fæða og félagsleg tengsl meðal WoDaaBe í Níger“.
- 30 Kristín Loftsdóttir (2002), „Knowing what to do in the City? WoDaaBe Pastoral Nomads and Migrant Workers in Niger“.

- 31 Abu-Lughod, Lila (1990), „The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women“, bls. 43.
- 32 Mikell, Gwendolyn (1997), „Introduction“.
- 33 Moore, Henrietta L. (1988), *Feminism and Anthropology*.
- 34 Konur sækja vatn fyrir heimilið á hverjum degi eða annan hvern dag, og nota þá asna til þess að bera vatnssekkinn. Karlmenn brynna dýrunum að sama skapi á hverjum degi eða annan hvern dag, en þeirra hlutverk er einnig að sjá um viðhald vatnsbrunnanna. Þessi verkefni taka mestan tíma karla og kvenna, vegna þess að mest allt árið getur verið mjög langt að fara í næsta vatnsból, stundum fimm klukkutíma ferðalag aðra leið.
- 35 WoDaaBe eru múslimar og stunda fjölkvæni, en margir siðir þeirra eru frábrugðnir siðum annarra múslima. WoDaaBe greina til dæmis á milli tvenns konar hjónabanda – annars vegar hjónaband skipulagt af foreldrum (kallast *kobgal*) og hins vegar hjónaband ákveðið af tveimur fullorðnum einstaklingum (*tegal*). *Kobgal* er hjónaband einstaklinga innan sama ættflokks og er í flestum tilfellum ákveðið þegar væntanlegir makar eru aðeins nokkurra ára gamlir. Þegar *kobgal* hjónaband hefur verið ákveðið hefjast margvísleg gjafaskipti milli viðkomandi fjölskyldna sem lýkur þegar stúlkan er fullvaxta, en þá er gengið formlega frá hjónabandinu með því að slátra hálfvöxnum kálfi á árlegri samkomu ættflokksins (um líf og stöðu WoDaaBe kvenna sjá einnig: Kristín Loftsdóttir (2001c), „Women in Pastoral Societies: Using WID, Eco-feminist, and Postmodernist Perspectives“). *Tegal* hjónaband er hins vegar ákveðið af tveimur fullorðnum einstaklingum og er ávallt annað hjónaband konunnar (þar sem hún verður að skilja við *kobgal* eiginmann). Konan verður þá í mörgum tilfellum önnur eða þriðja eiginkona nýja eiginmanns síns. Hún þarf að leita sér nýs maka utan við ættflokk sinn sem þýðir, eins og fyrr var minnst á, að í nýja hjónabandinu eru tengsl hennar við fjölskylduna rofin. Oft búa ættflokkar á mismunandi svæðum sem þýðir að það getur verið langt að fara til að heimsækja fjölskylduna.
- 36 WoDaaBe hafa trúlega alltaf haldið sterkum tengslum við aðra þjóðflokka sem byggja á akuryrkju, þá bæði til þess að öðlast aðgang að landsvæðum og til þess að skiptast á mjólk og kornmat (sjá: Stenning, Derrick J. (1959), *Savannah Nomads: A Study of the WoDaaBe Pastoral Fulani of Western Bornu Province, Northern Region, Nigeria*).
- 37 Sjá til dæmis: Stenning, Derrick J. (1959), *Savannah Nomads: A Study of the WoDaaBe Pastoral Fulani of Western Bornu Province, Northern Region, Nigeria*, bls. 55. – Einnig: Riesman, Paul (1977), *Freedom in Fulani Social Life*.
- 38 Gramsci, Antonio (1971), *Selections from the Prisoners Notebooks*.
- 39 MacLeod, Arlene Elowe (1992), „Hegemonic Relations and Gender Resistance: The New Veiling as Accommodating Protest in Cairo“. Sjá einnig: Schirmer, Jennifer (1993), „The Seeking of Truth and the Gendering of Consciousness: The CoMadres of El Salvador and the CONVIGUA widows of Guatemala“.
- 40 Dupire, Marguerite (1963 [1960]), „The Position of Women in a Pastoral Society“, bls. 48.
- 41 Kona sem fer frá eiginmanni sínum tekur eigur sínar saman þegar enginn sér til. Hún mun líklega yfirgefa heimilið að nóttu til og síst af öllu láta eiginmann sinn vita, eða

fara eitthvert í heimsókn og snúa ekki aftur. Hún mun ef til vill fara til annars manns í fjarlægum ættflokki eða til foreldra sinna.

- 42 MacLeod, Arlene Elowe (1992), „Hegemonic Relations and Gender Resistance: The New Veiling as Accommodating Protest in Cairo“, bls. 554.
- 43 Gupta, Akhil og James Fergusson (1997), „Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era“.
- 44 Í upphafi rannsóknarinnar átti ég erfitt með að tengjast konum á mínum aldri. Eftir því sem á leið breyttist þetta samhlíða því að ég varð almennt kvengerfðari en í upphafi þegar staða mín virtist einkennast meira af kynlausum rannsakanda. Nánar um upplifun mína af vettvangi og tengsl við konur og karla má lesa í: Kristín Loftsdóttir (2003), „Never Forgetting? Gender and racial – ethnic identity during fieldwork“.

Heimildir:

- Abu-Lughod, Lila (1990), „The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women“, *American Ethnologist* 17(1):41-55.
- (1991), „Writing Against Culture“, *Recapturing Anthropology: Work in the Present* (ritstj.) Richard G. Fox. New Mexico: School of American Research Press.
- Barth, Fredrik (1969), „Introduction“, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and Company.
- Beaumont, Peter (1989), *Drylands: Environmental Management and Development*. London and New York: Routledge.
- Brown, Michael (1996), „On Resisting Resistance“, *American Anthropologists* 98(4): 729-749.
- Dupire, Marguerite (1963 [1960]), „The Position of Women in a Pastoral Society“, *Women of Tropical Africa* (ritstj.) Denise Paulme. (Þýðing H. M. Wright). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- (1962), *Peuls Nomades: Etude descriptive des WoDaaBe du Sabel Nigérien*. Paris: Institut d'Ethnologie.
- Gramsci, Antonio (1971), *Selections from the Prisoners Notebooks* (ritstj.) Quinton Hoare og Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers.
- Gupta, Akhil og James Fergusson (1997), „Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era“, *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* (ritstj.) A. G. a. J. Ferguson. Durham and London: Duke University Press.
- Johnson-Odim, Cheryl (1991), „Common Themes, Different Contexts: Third World Women and Feminism“, *Third World Women and Feminis* (ritstj.) C. Mohanty, A. Russo and L. Torres. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Kahf, Mohja (1999), *Western Representations of the Muslim Woman: From Tarmagant to Odelisque*. Austin: University of Texas Press.
- Kaplan, Martha og John D. Kelly (1994), „Rethinking Resistance: Dialogics of “Disaffection” in Colonial Fiji“, *American Ethnologist* 21(1):123-151.
- Kristín Loftsdóttir (2003), „Never Forgetting? Gender and racial – ethnic identity during fieldwork“, *Social Anthropology*, 10(3):303-317.

- 2002, „Knowing what to do in the City? WoDaaBe Pastoral Nomads and Migrant Workers in Niger“, *Anthropology Today* 18(1):9-13.
- 2001, (a) „Fæða og félagsleg tengsl meðal WoDaaBe í Níger“, *Manneldi á nýrri öld* (ritstj.) Inga Þórsdóttir og Björn Sigurður Gunnarsson. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- 2001, (b) „A Difficult Time: Migrant work and the WoDaaBe in Niger“, *Cultural Survival Quarterly* (Fall): 40-43.
- 2001, (c) „Women in Pastoral Societies: Using WID, Eco-feminist, and Postmodernist Perspectives“, *Arizona Anthropologist*, 14:81-98.
- 2000, *The Bush is Sweet: Identity and Desire among the WoDaaBe in Niger*. Doktorsritgerð. Tucson: University of Arizona (UMI útgáfa).
- Lazreg, Maria (1994), *The Eloquence of Silence: Algerian Women in Question*. London, New York: Routledge.
- MacLeod, Arlene Elowe (1992), „Hegemonic Relations and Gender Resistance: The New Veiling as Accommodating Protest in Cairo“, *Signs* 17(3):533-557.
- Mikell, Gwendolyn (1997), „Introduction“, *African Feminism: The Politics of Survival in Sub-Saharan Africa*. University of Philadelphia.
- Mohanty, Chandra T. (1991), „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“, *Third World Women and the Politics of Feminism* (ritstj.) Chandra T. Mohanty, Ann Russo og Lourdes Torres. Bloomington: Indiana University Press.
- Moore, Henrietta L. (1988), *Feminism and Anthropology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2000. „Whatever happened to Women and Men? Gender and other crisis in Anthropology“, *Anthropological Theory Today* (ritstj.) H. L. Moore. Cambridge: Polity Press.
- Mudimbe, V. Y. (1988), *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Narayan, Uma (1989), „The Project of Feminist Epistemology: Perspectives from a Non-Western Feminist“, *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstruction of Being and Knowing* (ritstj.) Alison M. Jagger og Susan R. Bordo. New Brunswick and London: Rutgers University Press.
- Nicholson, Sharon (1984), „Appendix: The Climatology of Sub-Saharan Africa“, *Environmental Change in the West African Sahel*. Resource Management for Arid and Semiarid Regions. Advisory Committee on the Sahel Board on Science and Technology for International Affairs, National Research Council. Washington, D.C.: National Academic Press.
- Ortner, S. B. (1995), „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal“, *Society for Comparative Studies in Society and History*: 173-193.
- Rannveig Traustadóttir (1997), „Kvenleiki og fötlun“, *Íslenskar Kvinnarannsóknir – Erindi flutt á ráðstefnu í október 1995* (ritstj.) Helga Kress og Rannveig Traustadóttir. Reykjavík: Rannsóknastofa í kvennafræðum.
- Riesman, Paul (1977), *Freedom in Fulani Social Life*. (Þýðing Martha Fuller). London: University of Chicago Press.
- Said, Edward W (1978), *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Schirmer, Jennifer (1993), „The Seeking of Truth and the Gendering of Consciousness: The CoMadres of El Salvador and the CONVIGUA widows of Guatemala“, *Viva! Women and Popular Protest in Latin America* (ritstj.) Sarah A. Radcliffe og Sallie Westwood. London, New York: Routledge.

- Scott, James (1985), *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven and London: Yale University Press.
- Stenning, Derrick J. (1959), *Savannah Nomads: A Study of the WoDaaBe Pastoral Fulani of Western Bornu Province, Northern Region, Nigeria*. London: Oxford University Press.
- Turner, Terence (1979), „Anthropology and the Politics of Indigenous People Struggles“, *Cambridge, Anthropology*. 5(1):1-43.
- Williams, Raymond (1977), *Marxism and Literature*. London: Oxford University Press.
- Willis, Paul (1977), *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York: Columbia University Press.

Líkami og heilsa

Sæunn Kjartansdóttir

**Á mörkum hans og hennar:
Um dulvitaða þýðingu kynlífs og ólíka
upplifun karla og kvenna**

Tilgangur kynlífs, hjá manningum eins og öðrum lífverum, er viðhald tegundarinnar. Ólíkt öðrum dýrategundum er löngun mannsins til kynlífsiðkunar ekki háð frjósemistímabili konunnar heldur stundar hann kynlíf alls óháð því hvort úr verði afkvæmi eða ekki. Í gegnum tíðina hafa menn gert sér margskonar hugmyndir um kynlíf og þýðingu þess fyrir manninn. Í múhamedstrú segir t.d. að guð hafi búið kynhvötina til í tíu hlutum og úthlutað konunni níu þeirra en karlinum aðeins einum.¹ Ótti múhamedstrúarmanna við losta konunnar birtist m.a. með umskurði ungra stúlkna sem ætlað er að fæla þær frá kynlífi með því að gera það eins sársaukafullt og hugsast getur og laust við allan kynferðislegan unað. Trúarlegar hugmyndir um hættulega girnd kvenna leiða hugann að Evu sem freistaði Adams með afdrifaríkum afleiðingum fyrir allt mannkyn. Á hinna hliði peningsins eru goðsagnir um að kynlíf skipti karla meginmáli en konur taki þátt í því af illri nauðsyn. Þessu trúði til dæmis Viktoría Englandsdrottning en hún á að hafa ráðlagt dóttur sinni að lifa brúð-

kaupsnóttina af með því að loka augunum og hugsa um fósturjörðina. Í hennar stjórnartíð er sagt að menn hafi „klætt“ borðfætur af ótta við að „nekt“ þeirra gæti sært velsæmiskennð fólks eða komið inn hjá því ósiðlegum hugmyndum. Aðeins hundrað árum síðar eru myndir af fáklæddu fólki jafn hversdagslegar og veðurfréttir, hálf- eða allsnaktar konur auglýsa allt frá tannkremsi til vörubíla, fjölbreytni í kynlífsiðkun er beinlínis talin heilsusamleg og börn frá unga aldri geta fylgst með umræðum um g-blettinn og raðfullnægingar í morgunsjónvarpi á meðan þau búa sig í leikskólann.

Þessi breytta afstaða til nektar og kynlífs á tuttugustu öldinni helst í hendur við þróun á öðrum sviðum mannlífs, s.s. aukna þekkingu og menntun fólks, tilkomu sýklalyfja og öruggari getnaðarvarna, róttækar hugmyndir á sjöunda áratugnum um frjálsar ástir og aukið frelsi kvenna. Sérstaklega ber að nefna rannsóknir kynfræðinga á fyrri hluta aldarinnar (s.s. Havelock Ellis, Alfred Kinsey, William Masters og Virginia Johnson) en í stuttu máli má segja að þeir hafi kannað hver gerir hvað með hverjum, hvenær og hvernig og í ljós kom hversu geysilega fjölbreytt kynlífshegðun fólks var. Það sem kom helst á óvart var hversu útbreitt það var að fólk stundaði kynlíf með sama kyni og hversu almenn sjálfsfróun var, bæði meðal karla og kvenna. Þessar niðurstöður unnu gegn ýmsum bábiljum, eins og þeim að sjálfsfróun gæti leitt til vitskerðingar og að samkynhneigð væri geðsjúkdómur.

Með þessum rannsóknum, og fjölmörgum öðrum í kjölfarið, var hulunni svipt af kynlífshegðun og kynlífsörum karla og kvenna með þeim afleiðingum að menn þurftu að endurskoða viðteknar hugmyndir um hvað væri eðlileg kynlífshegðun og hvað ekki. Í dag kemur fátt á óvart varðandi kynlífshegðun fólks en við erum litlu nær um hvatann að baki hegðuninni, þ.e. hvað vekur kynferðislegan losta eða ræður kynhegðun hvers og eins. Vitað er um áhrif hormóna á kynhvöt og kyngetu en minna um ástæður þess að sumir örvast við tilhugsun um nakin brjóst en aðrir við tiltekið augnatillit eða raddblæ, sumir vilja vera bundnir en aðrir klæddir í leður, sumum þykir kynæsandi það sem öðrum þykir hlægilegt eða ógeðfellt. Afstaða fólks til kynlífs og iðkunar þess er bæði flókin og margslungin og helgast m.a. af menningu, tíðaranda og þekkingu, að ónefndum áhrifum hins dulvitaða. Þangað beinir sálgreiningin sjónum sínu.

Freud og Klein

Sigmund Freud velktist aldrei í vafa um mikilvægi kynhvatarinnar fyrir þroska og heilbrigði karla jafnt sem kvenna. Hann dró hins vegar þá ályktun að báðum kynjunum þætti eftirsóknarverðara að vera karlmaður, að konan væri ófullkomin útgáfa af karlinum og sjálfsmynd hennar lituð vonbrigðum yfir eigin líkama. Ófullkomleiki konunnar birtist skýrast í því að hana skorti kynfæri karlmannsins og taldi Freud stúlkubörn jafnvel efast um að þær hefðu kynfæri. Kynhvöt karlmannsins var að mati Freuds birtingarmynd lífskraftsins, en kynhvöt konunnar var knúin af löngun hennar í getnaðarlim karlmannsins eða í besta falli barn sem upp-bót fyrir hann.

Fljótlega urðu nokkrir til að véfengja þessar hugmyndir Freuds, m.a. vinur hans og samstarfsmaður Ernest Jones, auk Karen Horney. Á svipuðum tíma (á þriðja áratug tuttugustu aldar) var Melanie Klein að hefja sálgreiningarferil sinn. Rannsóknir hennar, fyrst á börnum og síðar full-orðnum, leiddu hana að þeirri niðurstöðu að mikilvægasta manneskjan í lífi barnsins væri ekki faðirinn heldur sú sem myndar fyrstu og nánustu tengsl við barnið á meðan það er algjörlega ósjálfbjarga. Sú manneskja er langoftast móðirin. Viðfangstengslakenningin byggir á kenningum Klein og hefur það að leiðarljósi að leita skilnings á tengslum mannsins við aðra, en frummyndina er að finna í tengslum móður og barns.

Fyrsta vitund hvers barns um sjálft sig er samofin vitund þess um móðurina. Án umönnunar móður (eða staðgengils hennar) er ekkert barn.² Vellíðan er órjúfanlega tengd nálægð við móðurina (hún umvefur barnið, nærir það og yljar því), vanlíðan er tengd því að hún er ekki til staðar (hungur, kuldi, einsemd). Barnið kynnist unaði þess að vera á valdi annarrar manneskju og láta hana annast sig. Með auknum þroska og breytttri skynjun vaknar löngun til að taka málin í sínar hendur. Samruni er sælukenndur á meðan hugsanir og langanir fara saman, en hann er á kostnað vitundar um mann sjálfan sem aðgreinda manneskju með sjálfstæða hugsun og vilja. Sjálfsmynd hvers einstaklings er undir því komin að honum lánist að aðgreina sig frá móðurinni og upplifa sjálfan sig, og hana, sem tvær sjálfstæðar manneskjur. Þau eru ekki framlenging hvort af öðru heldur aðgreindir einstaklingar sem viðurkenna sérkenni hvors annars.

Ungbarnið í kynverunni

Þessi fyrstu hughrif úr frumbersku hafa mótandi áhrif á upplifanir á fullorðinsaldri, ekki síst þegar kemur að kynlífi, þar sem stöðugt er tekist á um samruna og aðgreiningu. Kynlíf býður upp á mestu mögulega nánd tveggja einstaklinga þegar þeir gefa af sjálfum sér og þiggja af hinum, gleyma sér, renna saman við hinn og verða eitt með honum og finna loks sjálfa sig að nýju. Yfirþyrmandi ástríður geta framkallað hugarástand sem minnir á óráð eða vímu og veldur því að fólk gerir og segir hluti sem það myndi ekki láta sig dreyma um undir öðrum kringumstæðum. Sumir óttast að vald elskhugans til að örva þá kynferðislega verði notað til að komast inn fyrir mörk þeirra og ná þannig á þeim undirtökunum. Varnarleysið sem fólk upplifir þarf ekki að vera í rökrænu samhengi við nútíðina heldur kalla aðstæðurnar á líðan úr fortíðinni, frá því tímaskeiði sem einstaklingurinn var í raun háður öðrum í einu og öllu. Á þeim tíma voru orð ekki komin til sögunnar og því er ekki hægt að grípa til þeirra, hvorki til að móta meðvitada hugsun né tjá þær tilfinningar sem valda uppnámi. Dulvituð vörn gegn líðan af þessu tagi getur birst sem kyndeyfð eða getuleysi.

Kynlífs verður best notið þegar fólki tekst að losa um hömlur og stjórn og þola spennuna sem fylgir. Geta manneskjunnar til að treysta hinum aðilanum og gefast honum veltur að verulegu leyti á reynslu hennar af því að treysta á annað fólk fyrir í lífinu. Brotalamir í tengslum við foreldrana liggja ekki endilega í augum uppi og því getur fólk átt erfitt með að setja líðan sína í samhengi við fyrri reynslu. Ein slík brotalöm er þegar aðgreining frá móður hefur ekki lánast sem skyldi og barnið hefur verið eins og framlenging hennar. Þegar þannig háttar til finnur barnið ekki að það hafi sjálfstæðan tilverurétt því það þarf að laga sjálft sig að þörfum móðurinnar og gera hennar óskir að sínum. Stundum má rekja erfiðleika kvenna við að fá kynferðislega fullnægingu til dulvitaðs ótta þeirra við að gefa sig elskhuga sínum á vald, því við það óttast þær að renna saman við hann og tapa sjálfsvitundinni. Því öruggari sem hún er þeim mun tryggari eru mörkin á milli sjálfs og annarra og því færari verður einstaklingurinn um nánd. Hann getur leyft mörkunum að leysast upp tímabundið í fullvissu um að hann muni endurheimta sjálfan sig. Dulvitað óttast bæði kynin að missa stjórn og tapa sjálfsvitundinni í kynlífi en þau bregð-

ast við á ólíkan hátt. Að mati Warren Colmans sálgreinis hafa konur tilhneigingu til að halda aftur af sér í kynlífi á kostnað kynferðislegu nautnarinnar.³ Aftur á móti halda karlar aftur af sér tilfinningalega af ótta við að glata karlmennskunni, dragist þeir inn í tilfinningavef konunnar. Þungamiðja upplifunar þeirra verður kynferðislega nautnin enda er getnaðarlimurinn áminning um karlmennsku og aðgreiningu frá konunni.

Kynímynd karla og kvenna

Freud hefur verið gagnrýndur, m.a. af femínistum, fyrir „fallósentrisma“ (e. *phallocentrism*), þá skoðun hans að getnaðarlimurinn sé kynfærið sem bæði karlar og konur meti mest og því sé það hlutskipti kvenna og partur af kvenleikanum að upplifa vöntun og vanmáttarkennd. En vandamálið við kenningu Freuds, að mati Colmans,⁴ er ekki sú áhersla sem hann lagði á mikilvægi getnaðarlimsins heldur að hann skyldi yfirfæra það sem gildir um karla yfir á konur og ætla að hið sama gildi um þær. Að hans mati er það engin spurning um að karlar eru fallósentrískir, flestar ef ekki allar tilfinningar og hugmyndir þeirra um sitt eigið kynferði snúast um reistan liminn enda er fallosinn miklu meira en líffæri. Í tákniheimi dulvitundarinnar stendur hann fyrir frjósemi og skilyrðislaus völd. Getnaðarlimurinn er eitt af táknum fallosar jafnframt því að vera óræk sönnun þess að sá sem hefur einn slíkan er ekki kona.

En þrátt fyrir að karlar hafi líffærið eftirsóttá telja margir sálgreinar þá vera óöruggari en konur um kynímynd sína (e. *core gender identity*)⁵, sem er innri fullvissa um hvors kyns maður sé. Þeir tengja þessa óvissu því að sjálfsvitund karla hefst með samsömun við konu.⁶ Fyrstu mánuði ævinnar greinir barnið ekki á milli sjálfs sín og móðurinnar. Smám saman rennur upp fyrir barninu að móðirin er ekki hluti þess sjálfs og það þarf að átta sig á hvert það sjálft er. Veigamikill hluti sjálfsmyndar barnsins er kynímynd þess, en til þess að drengurinn geti treyst kynímynd sína þarf hann að afsamsama sig móðurinni (e. *dis-identify*) og samsama sig föður/karlmanni. Án fyrirmyndar og stuðnings karlmanns af holdi og blóði er hætt við að drengurinn byggi kynímynd sína annars vegar á því að að hafna hinu kvenlega og hins vegar á **hugmyndum** um karl-

mennsku. Hann hefur ekki innri fullvissu um hvað það er að vera karlmaður, hann veit bara að hann er ekki kona. Afsamsömun stúlkunnar frá móðurinni er ekki síður vandasöm, einmitt vegna þess að þær eru sama kyns. Mörkin á milli þeirra verða oft óljós og báðum getur reynst erfitt að greina hvor sé hvor. En þó svo að afsamsömun stúlku frá móður sé ófullkomin er kynímynd hennar ekki í hættu, þ.e.a.s. þó að sjálfsmynd hennar sé örugg er ekki líklegt að hún efist um að hún sé kona.

Á bak við kvenfyrirlitningu karla leynist oft ótti lítilla drengja við stórar konur. Með ýktri karlmennsku og lítilsvirðingu á konum er sem karlar með örugga kynímynd leitist við að sanna fyrir sjálfum sér og öðrum að þeir séu ekki konur. Slíkur karl á erfitt með að gefast konu því tilfinningaleg nánd við hana minnir hann á hvernig það var að vera lítill og vanmáttugur. Um leið á hann sér ósk um að gangast henni á vald og láta hana annast sig. Kynlíf verður oft vettvangur þessara ólíku þarfa. Með harðan liminn finnur karlinn áþreifanlega fyrir karlmennsku sinni samtímis því að hann er í náinni snertingu við konu.

Ethel Spector Person sálgreinir hefur skrifað um samspil kynlífs og kynímyndar karla⁷ og hún lítur svo á að kynhvöt karla sé oft á tíðum knúin (e. *driven*) og áráttukennd og hlaðin margvíslegum þörfum sem konur fá gjarnan fullnægt á annan hátt en í kynlífi. Hún telur áráttukennda kynlífshegðun karla ekki stafa af sterkri kynhvöt heldur sé um að ræða ómeðvitaða aðferð þeirra til að styrkja og staðfesta kynímynd sína. Það þarf kraft og áræðni til að voga sér inn fyrir mörk annarrar manneskju og aldrei fer karlmaður á jafn bókstaflegan hátt inn fyrir mörk konunnar og í samförum. Kynlíf fær aukið vægi ef karlinn á erfitt með að koma löngunum sínum í orð eða upplifir þrá sína eftir umönnun sem minnkun. Klæddar í kynferðislegan búning verða slíkar þarfir „fullorðinslegar“ (en ekki barnalegar) og umfram allt karlmennskulegar. Þá segir Person að ekki megi vanmeta dulvitaðan ótta karla við geldingu (verða gleypfir, hverfa), en í kynlífi fái þeir staðfestingu þess að getnaðarlimur þeirra sé heill og starfhæfur. Dulvitaður ótti við geldingu getur valdið getuleysi eða bráðu sáðfalli, karlinn drífur sig út áður en leggöng konunnar gleypa liminn eða tenntur kjaftur þeirra bítur hann af (lat. *vagina dentata*).

Person telur það hafa meiri áhrif á kynímynd karla en kvenna að vera án kynlífs, hvort sem ástæða þess er höfnun konunnar eða getuleysi þeirra

sjálfra. Þar með er ekki sagt að konum finnist skírlífi auðvelt en það virðist ekki hafa jafn mikil áhrif á kynímynd þeirra. Þvert á móti má segja að konur eigi almennt erfiðara með að samlaga kynhvötina kynímyndinni og finna hjá sér sjálfsprottna löngun til kynlífs. Þrátt fyrir meðvituð viðhorf um frelsi í kynlífi upplifa margar konur dulvitað að kynhvötin geri þær óhreinar, ósjálfstæðar og ókvenlegar. Í nýlegu tölublaði Veru kemur fram að enn þann dag í dag líta unglingar svo á að „strákar eru taldir svalari ef þeir sofa hjá mörgum stelpum en stelpur eru bara kallaðar hórur fyrir að sofa hjá mörgum strákum, í tómu tjóni.“⁸

Kynferðislegur losti

Robert Stoller sálgreinir er þekktur fyrir rannsóknir sínar á kynferði og kynlífshegðun.⁹ Upphaflega beindist athygli hans að kynferðislegri afbökun (e. *sexual perversion*) sem er verknaður þar sem einstaklingur þröngvar löngunum sínum eða ástandi upp á einhvern sem vill ekki taka þátt í kynlífsathöfnum hans (s.s. við nauðgun, gægjuhneigð (e. *voyeurism*) og sýnihneigð (e. *exhibitionism*) eða þegar hann tælir ófullveðja einstakling (s.s. barn eða andlega fatlaðan fullorðinn).¹⁰ Stoller segir að því meira sem hann hafi rannsakað það sem kallast eðlileg kynlífshegðun því óljósara hafi orðið í hans huga hvar mörkin liggi á milli þess sem kalla megi eðlilegt kynlíf og afbakað. Hann segir sömu þætti vera til staðar í afbökuðu kynlífi og því sem almennt sé álitid eðlilegt en þeir séu misjafnlega ráðandi. Þannig sé það með fjandskap í því sem kalla megi eðlilegt kynlíf, vægi hans sé hverfandi, hann sé dulvitaður og ógreinilegur og engan veginn sé hægt að leggja hann að jöfnu við fjandskap sem knýr menn til fjandsamlegrar hegðunar, s.s. nauðgunar eða annars kynferðislegs ofbeldis. En auk stigsmunar er einnig um að ræða eðlismun. Í kynlífi sem kalla má eðlilegt eða heilbrigt hefur fólk til að bera hlýhug til hinnar manneskjunnar og getu til að mynda við hana tengsl. Þungamiðja kynferðislegrar afbökuunar er hins vegar hatur. Þess vegna er ekki hægt að ákvarða að tiltekna kynlífsathafnir séu afbakaðar út frá því hversu undarlegar eða afbrigðilegar þær kunna að virðast. Það sem skiptir meginmáli er afstaða einstaklingsins til viðfangs síns. Í kynferðislegri afbökun er drifkrafturinn löngun til að meiða og skaða aðra manneskju og einstaklingurinn er

sigri hrósandi yfir að niðurlægja hana og ná fram hefndum. Í heilbrigðari kanti kynlífs, sam- og gagnkynhneigðra, hefur fólk löngun til að gefa af sér og hæfileika til að finna til nándar við viðfang sitt sem það virðir sem manneskju.

Stoller hefur gert ítarlega greiningu á kynferðislegum losta¹¹ og segir slíkar rannsóknir vera jafn fátíðar og raun ber vitni vegna þess hversu erfitt sé að safna gögnum. Rannsóknarefnið sé kynórar (e. *sexual fantasies*) sem séu meðal leyndustu og persónulegustu hugsana fólks, ekki síst vegna þess að þeir séu öðrum þræði knúnir af kenndum sem veki blygðun fremur en sælu, s.s. sekt, skömm og hatri. En jafnvel þó að fólk sé tilbúið til að deila kynórum sínum með rannsakanda þá liggur vandinn í að órar þess eru virkastir á laun. Það er mest líf í kynórum þegar þeir eru dulbúnir og bældir því þegar dulvituð merking þeirra verður einstaklingnum ljós dregur úr mætti þeirra til að örva hann kynferðislega.

Stoller leitaðist við að greina kynóra niður í frumhluta sína og fann við það heift, fjandskap, launung, hefnd, ótta, kvíða, blekkingu, óbeit, áhættu og sigurgleði. Þetta eru ólíkir þræðir sem mynda þann vef sem við köllum losta. Það sem kemur hvað mest á óvart er hve mjög árásargirni kemur við sögu lostans, enda er niðurstaða Stollers sú að maðurinn sé ekki mjög ástrík dýrategund, allra síst þegar hann nýtur ásta.¹² Hann telur fjandskap leika lykilhlutverk í að knýja fram og auka losta, en hann gerir greinarmun á árásargirni (e. *aggression*) og fjandskap (e. *hostility*). Hugtakið „árásargirni“ er mjög gildishlaðið í íslensku en þýðir í raun kraftur eða hreyfing sem ekki hefur endilega skaðlegan tilgang. „Fjandskapur“ felur aftur á móti í sér að árásargirninni er beint að tiltekinni manneskju með þeim ásetningi að meiða hana. Fjandskapur í kynlífi er að mati Stollers sífendurtekin tilraun til að sigrast á áfalli úr bernsku sem ögraði eða ógnaði kynímynd einstaklingsins. Hann segir fjandskap kynda undir losta en gegn áhrifum hans vegur umhyggja fyrir hinum aðilanum og löngun til að gefa af sér.

Andstæður í kynlífi

Í kynlífi kallast á samruni og aðgreining, fullnægja og tómleiki, nærvera og einsemd. Líf kviknar við samræði og sjaldan finnur fólk jafn mikið

lífsmark í líkamanum og þegar það er kynferðislega örvað. Fullnæging minnir að mörgu leyti á dauðateygjur, fólk missir stjórn á viðbrögðum líkamans og upplifir í kjölfarið algleymi eða slökun sem getur líkst dái. Hjúpað leynd tengir kynlíf móður og föður saman en stíar barninu frá þeim og skapar þannig gjá á milli þeirra. Kynferðislegt samband foreldra vekur afbrýðisemi hjá barninu og tilfinningu um höfnun, svik og einsemd. Á sama tíma tekst það á við eitt erfiðasta viðfangsefni barnæskunnar, samkeppni við annað foreldrið um ást hins, sem sálgreining kallar ödipusarduldina. Þroski barnsins er að verulegu leyti undir því kominn að það sigri **ekki** í þeirri keppni og sætti sig við að foreldrarnir eigi sérstakt samband sín á milli sem það getur aldrei deilt með þeim.

Í þessu ferli upplifir barnið útskúfun, vonbrigði, einsemd, vanmátt og depurð. Bannhelgi kynlífs á milli barna og foreldra má ekki rjúfa vegna þess að hún er hlaðin merkingu um hvar mörk liggja, – hvað sé leyfilegt og hvað bannað, hver megí hvað og hver ekki, hver sé inni og hver úti, hvað sé rétt og hvað rangt. Sé þessi helgi brotin, eins og gerist við sífjaspell, er raunveruleikaskyn, sjálfsvirðing og geðheilbrigði barnsins lagt að veði. Hömlur á samskiptum við foreldrana er jafnframt liður í að barnið sætti sig við takmarkanir sínar og sjálfan raunveruleikann. Þær eru mikilvægur hvati þess að barnið leiti út fyrir fjölskylduna og beini ástríðum sínum að öðru fólki. Þegar þar að kemur blása nýjar persónur og leikendur fersku lífi í gamlar glæður.

Lokaorð

Fátt skynjar fólk á jafn líkamlegan hátt og kynferðislegan losta en hver líkamleg skynjun er undir áhrifum óteljandi dulvitaðra hugmynda. Margar þeirra eiga rætur að rekja til þeirra tímaskeiða ævinnar þegar einstaklingurinn var algjörlega ósjálfbjarga og naut umönnunar annarra. Af því leiðir að líkamlegur unaður er nátengdur vanmáttartilfinningu og ótta við hjálparleysi. Þrá eftir nálægð er samofin ótta við samruna og þurfa bæði kynin að glíma við þessar andstæðu og flóknu tilfinningar. Það gera þau hvort með sínum hætti, annars vegar vegna þess að líkamar þeirra búa dulvituðum hugmyndum mismunandi form og hins vegar vegna þess að konan er sama kyns og móðirin en karlinn ekki.

Kynjafræði – Kortlagningar

- 1 Brooks, Geraldine [án blaðsíðutals fremst í bók].
- 2 Winnicott, D. W., bls. 43.
- 3 Colman, Warren, bls. 130.
- 4 Sama rit, bls. 124.
- 5 Stoller, Robert, bls. 29–30.
- 6 Sama rit, bls. 263.
- 7 Person, Ethel, bls. 31.
- 8 *Vera*, 2. tbl. 2002, bls. 22.
- 9 Sjá t.d. Stoller, Robert.
- 10 McDougall, Joyce, bls. 177.
- 11 Stoller, Robert.
- 12 Sama rit, bls. 35.

Heimildir:

- Brooks, Geraldine, *Nine Parts of Desire. The Hidden World of Islamic Women* (Penguin Books, 1995).
- Colman, Warren, *Celebrating the Phallus*, í Celia Harding, *Sexuality. Psychoanalytic Perspectives* (Brunner-Routledge, 2001).
- Freud, Sigmund, *On Sexuality. Three Essays on the Theory of Sexuality and Other Works*. Þýðandi James Strachey. The Pelican Freud Library, Volume 7 (Penguin Books, 1977).
- Harding, Celia (ritstjóri), *Sexuality. Psychoanalytic Perspectives* (Brunner-Routledge, 2001).
- McDougall, Joyce, *The Many Faces of Eros. A Psychoanalytic Exploration of Human Sexuality* (Free Association Books Ltd., 1995).
- Person, Ethel Spector, *The Sexual Century* (Yale University, 1999).
- Segal, Hanna, *Introduction to the Work of Melanie Klein* (The Hogarth Press, 1986).
- Stoller, Robert, *Sex and Gender. The Development of Masculinity and Femininity. Vol. 1* (Karnac Books, 1968).
- Stoller, Robert, *Sexual Excitement. Dynamics of Erotic Life* (Karnac Books, 1986).
- Vera*, 2. tölublað (Reykjavík, 2002).
- Winnicott, D. W., *The Maturation Processes and the Facilitating Environment* (Karnac Books, 1990).

Kristín Erla Harðardóttir

Kvennaríkið: Lífsýni kvenna

Þessi grein byggist á viðtölum sem annars vegar voru tekin í tengslum við söfnun efnis fyrir MA rannsókn mína um blóð sem lífsýni¹ og hins vegar í tengslum við rannsóknarverkefnið *Líkamlegur varningur*² sem ég var þátttakandi í. Megináherslan í þessum rannsóknum var á þá orðræðu sem átti sér stað innan rannsóknastofnana um upplýsingar, lífsýni og meðferð þeirra. Þar sem lífsýni koma ýmist frá konum eða körlum er kyn breyta sem kemur aftur og aftur upp í viðtölum mínum við rannsóknarfólkið. Áður en lengra er haldið er ekki úr vegi að útskýra hvað átt er við með lífsýni. Í lögum um lífsýnasöfn eru lífsýni skilgreind á eftirfarandi hátt: „Lífrænt efni úr mönnum, lifandi eða látnum, sem veitt getur um þá líffræðilegar upplýsingar.“³ Út frá þessu þótti mér athyglisvert að leita aftur í gögnin mín og skoða þau út frá kyni, að hve miklu leyti söfnun á lífsýnum hér á landi⁴ hefur verið kynbundin og beinst að eftirliti með kvenlíkamanum.

Líkaminn er í auknum mæli orðinn viðfangsefni fræðilegrar umræðu. Femínistar hafa tekið virkan þátt í þeirri umræðu með því að berjast fyrir rétti kvenna til að ráða yfir eigin líkama, svo sem varðandi fóstureyðingar, getnaðarvarnir og ákvarðanatöku um hvaða aðferð er notuð við fæðingu. Auk þessa hafa femínistar barist fyrir aukinni þekkingu kvenna á eigin líkama, rétti kvenna til heilbrigðis og gert ítrekaðar kröfur um sjálfsstjórn kvenna á nautnum sínum.⁵ Til að ná fram eða tryggja þennan rétt hafa konur oft þurft að ganga gegn vilja ríkis eða kirkju. Slík sjálfstjórn eða ráðstöfunarréttur er hluti af mannréttindum kvenna, þó að oft sé tímgunarréttur kvenna (allt frá fóstureyðingum til glasafrjýgunar) ekki viðurkenndur, svo dæmi sé nefnt.⁶

Í dag stöndum við frammi fyrir annarskonar líf-pólítík vegna nýrra uppgötvana á sviði gena og líftækni. Tæknilegar framfarir á þessum sviðum hafa gert vísindunum kleift að brjóta líkamann niður í smærri og smærri einingar. Gott dæmi um slíkar líkamlegar einingar eru lífsýni sem til margra ára hefur verið safnað innan ýmissa stofnana hér á landi og er enn verið að safna. Varðveisla sýna gefur möguleika á að taka upp þráðinn þar sem frá var horfið í fyrri rannsóknum auk notagildis þeirra í samamburðarrannsóknum. Á Íslandi finnum við sýni úr stúlkum allt frá tólf ára gömlum. Í mörgum tilfellum eru sýnagjafir heilbrigðar konur og eru þessi sýni ýmist blóð, vessar eða vefjasýni. Öllum þessum sýnum hefur verið safnað í þágu viðkomandi kvenna, en þó í mismunandi rannsóknartilgangi. Spyrja má hvort konur séu almennt meðvitaðar um hvar finna megi sýni úr þeim eða í hvaða tilgangi þessi sýni eru geymd.

Meðvitund almennings um að þessi sýni séu uppspretta upplýsinga um okkur sem einstaklinga hefur aukist. Með auknum upplýsingum um manninn eru hverskonar líkamseindir eins og blóð, vessar og líffæri orðnar að verðmætum, ekki aðeins í rannsóknarskyni heldur einnig sem markaðsvara.⁷ Með lífsýnum úr einstaklingum og nútíma líftækniupplýsingum er hægt að kortleggja og bera saman erfðasamsetningu milli einstaklinga. Saga þess hvernig lækisfræðin notar líftæknina gæti verið skrifuð sem saga þess hvernig við brjótum upp líkamann í rannsóknarstofu⁸. Stærð eða magn sýnis er ekki lengur meginatriði því með líftækni er hægt að vinna erfðafni og upplýsingar úr smærri og smærri einingum af blóði, hári, vessum og fleiru. Sýnið getur jafnvel sagt okkur meira um einstaklinginn en klínisk lækisfræðileg rannsókn. Femínistinn Marina Calloni

telur að þessi líf-pólitík hafi breytt sýn okkar á líkamann og muni verða áskorun fyrir konur í framtíðinni og ekki síst fyrir femínista.⁹

Rannsóknin

Rannsóknin sem þessi grein byggist á var unnin á nokkrum rannsóknastofnunum¹⁰ í Reykjavík sem eiga það sameiginlegt að vinna með lífsýni. Samhliða vettvangsrannsóknum innan þessara rannsóknastofnana var greind sú samfélagslega umræða sem átti sér stað í fjölmiðlum, á fundum og í fyrirlestrum sem haldnir voru í tengslum við efnið á rannsóknatímabilinu.

Rannsóknin stóð yfir í þrjú ár eða frá árslokum 1998 til ársloka 2001. Á þessu tímabili urðu miklar sviptingar í rannsóknarumhverfi hér á landi og gekk það í gegnum töluverðar breytingar. Áhrifin má rekja til nýrra fyrirtækja á þessu sviði og lagasetninga um ráðstöfunarrétt yfir upplýsingum og lífsýnum sem ollu miklum deilum.¹¹ Hér er aðallega byggt á viðtölum við starfsmenn þessara stofnana, bæði formleg viðtöl og viðtöl framkvæmd í þátttökuathugun. Með þátttökuathugun er átt við að rannsakandi fer á viðkomandi stofnun og verður vitni að þeim vinnuferlum sem eiga sér stað. Rannsakandi ræðir við starfsfólk á óformlegri hátt en í viðtali, um leið og starfsmenn útskýra í hverju störf þeirra eru fólgin og viðra skoðanir sínar á málefnum líðandi stundar.

Segja má að í þessum viðtölum hafi átt sér stað einskonar samvinnuferli milli mín sem rannsakanda og þeirra sem rætt var við. Þó ber að taka fram að viðmælendur mínir hér eru nafnlausir.¹² Heimspekingurinn Michel Foucault¹³ hefur í skrifum sínum lagt áherslu á að vísindi og vald séu samtvinnuð þannig að við neyðumst til að segja hluti á ákveðinn hátt ef við eigum að teljast marktæk. Foucault telur að vísindin hafi verið gerð að stofnanabundnu valdi í gegnum háskólakerfi, rannsóknastofur og tilraunir. Foucault leggur áherslu á vald orða og hluti af þessu valdi er falið í ákveðinni orðræðu og þeim ramma sem hún er sett í. „Tungumál í notkun er alltaf og allsstaðar pólitískt“ eins og Gee bendir á.¹⁴ Í vali mínu á því hvað fer inn í skrif mín og hvað verður eftir í gögnunum hlýt ég að vera bundin af þeirri „akademísku“ hefð sem ég er alin upp í og mínum eigin skoðunum. Eins og mannfræðingarnir Gudeman og Rivera¹⁵ hafa bent á

býr mannfræðingurinn til etnógrafíu um fólk. Á sama hátt og fólkið er hluti af etnógrafíunni þá er mannfræðingurinn það einnig.

Mannfræðingurinn G. C. Marcus¹⁶ leggur áherslu á að í dag sé meiri sveigjanleiki en áður í rannsóknum í mannfræði. Hluta af þessum sveigjanleika er að finna í þeirri aðferðafræði sem Marcus kallar fjöhlíða (*multi-sited*) etnógrafíu. Fyrir honum er fjöhlíða vettvangur meðvitund um að vera innan ákveðins landslags þar sem útsýnið breytist frá einum stað til annars. Sjálfsmynd rannsakandans er endurskoðuð í samræmi við landslagið hverju sinni.¹⁷ Í nútímamannfræðirannsóknum eru skilin milli rannsakanda og þess sem rannsakað er ekki alltaf skýr, þar sem rannsakandi getur gegnt mörgum hlutverkum í senn. Í mínu tilfelli var ég rannsakandi að kanna ákveðin ferli, nemandi við Háskóla Íslands og bundin af ákveðinni „akademískri“ hefð. Um leið var ég þátttakandi þar sem hluti af mér leynist í þessum söfnum. Sem kona og móðir hef ég hagsmuna að gæta í rannsóknunum á arfgengum sjúkdómum eins og t.d. krabbameini. Donna Haraway hefur sagt: „maður getur ekki verið annaðhvort fruma eða sameind – eða kona, nýlendupersóna, vinnuafli, o.s.frv. – ef maður ætlar að líta þessar stöður gagnrýnum augum.“¹⁸ Þar af leiðandi verður rannsakandi að taka tillit til allra ofangreindra þátta í túlkun sinni.

Líkaminn sem varningur

Á undanförnum árum hefur verið lífleg umræða um allan heim um vörslu og meðferð líkamseinda og upplýsinga um einstaklinga. Með tilkomu nýrra fyrirtækja inn á þennan markað hér á landi hefur átt sér stað mikil aukning á vísindarannsóknum tengdum fólki og sjúkdómum. Með einkafyrirtækjum á þessu sviði hefur myndast ákveðin spenna í vísindasamfélaginu sem að einhverju leyti má rekja til þess að íslenskt rannsóknarumhverfi er að verða hluti af alþjóðlegum markaði upplýsinga og rannsókna tengdum sjúkdómum. Vegna þessara breytinga er fólk farið að spyrja sig hvert við stefnum. Þróunin hefur opnað nýjar víddir í mannfræðirannsóknum sem hefur gefið fræðimönnum¹⁹ einstakt tækifæri til að fylgjast með hvaða áhrif slíkar breytingar hafa á samfélagið í heild og hvernig við þeim er brugðist. Með þessum breytingum er verið að kynna til sögunnar ný viðmið á breyttum siðferðilegum grunni.

Hægt er að færa rök fyrir því að upplýsingar og upplýsingastreymi séu í auknum mæli að verða að markaðsafurð nútímans. Sumir fræðimenn hafa viljað ganga það langt að segja að gen muni í framtíðinni verða gjaldmiðill.²⁰

Mannfræðingurinn A. Appadurai segir í bókinni *The social life of things*²¹ að vörur séu félagslegt fyrirbæri. Kopytoff²² er fyllilega sammála Appadurai og segir að ætíð sé um einhverskonar siðferðilegt landslag að ræða sem kveður á um hvað sé réttlætanlegt að versla með og hvað ekki og hvernig viðskipti skulu fara fram.²³ Kopytoff segir að í samfélagi okkar sjái menningin til þess að við setjum ákveðna hluti til hliðar og segjum að þeir séu ósnertanlegir eða heilagir. Í samfélagi okkar eru margar af þessum viðskiptahömlum afrakstur ríkisins,²⁴ en ríkið notar hömlur sem tæki til að þjóna samfélaginu í heild. Kopytoff nefnir sem dæmi að við setjum hömlur og höft á hluti eins og höfundarétt þegar tónlist, ritverk og listir eiga í hlut,²⁵ en allt eru þetta hlutir sem við þekkjum og viðurkennum. Kopytoff leggur áherslu á að í vestrænum samfélögum hafi ríkt ákveðin siðferðileg hugsun um hvað sé leyfilegt að telja til varnings og hvað ekki. Flestar af þeim hömlum sem við þekkjum eru tengdir mönnum eða afurðum þeirra. Í dag tölum við um hluti sem orkað geta tvímælis siðferðilega eins og sala á líffærum úr mönnum, frjóvganir kvenna, staðgengilsmaður og sala á eggjum kvenna.²⁶ Öll þessi fyrirbæri eru þó menningarbundin og okkur er ekki alltaf ljóst hvað veldur því að landslagið getur verið breytilegt frá einu samfélagi til annars, eða frá einni rannsóknarstofu til annarrar. Kopytoff leggur áherslu á að þótt við afmörkum ákveðin svið og segjum að þau teljist ekki til varnings, þá eigi sér stað færsla í tíma og rúmi. Það sem var óhugsandi sem varningur í gær gæti orðið varningur í dag. Gott dæmi um slíka tilfærslu í tíma og rúmi eru heilbrigðisupplýsingar okkar, sala á eggjum og staðgengilsmaður.

Vandana Shiva²⁷ endurómar með skrifum sínum þá umræðu sem átt hefur sér stað innan mannfræðinnar²⁸ og annarra fræðigreina að allt þetta megi rekja til hnattvæðingarinnar, þar sem markmiðið sé ekki aðeins að rífa niður landamæri fjármagns heldur einnig siðferðileg og vistfræðileg mörk í verslun. Í þessu nýja umhverfi verður allt skiptanlegt og til sölu – svo sem gen, frumur, plöntur, sæði, þekking, vatn og jafnvel mengun. Þróunin er sú að lífið og þar af leiðandi líkaminn hafi tapað friðhelgi sinni, því að í nútímasamfélagi sjáum við lifandi ferli sem nýtt hráefni,

sem nýtt svið til fjárfestingar og framleiðslu.²⁹ Litið er á líkamann og líftæknina sem framtíðarauðlind í íslensku samfélagi þar sem upplýsingar um einstaklinga eru notaðir. Ýmsir gagnagrunnar eins og Íslendingabók, Krabbameinsskráin, Gagnagrunnur á heilbrigðissviði o.s.frv., verða því nýjar auðlindir eða nýjar afurðir.

Lífsýni kvenna í rannsóknum

Svo virðist sem meira sé af sýnum úr konum en körlum í eldri söfnum eða innan veggja eldri stofnanna sem reknar eru af ríki, háskóla eða á vegum líknarfélaga. Hluta af skýringunni er að finna í því að konur ganga með börn og á því tímabili er meira eftirlit með þeim. Önnur skýring er að tæknilega séð er lækisfræðin betur í stakk búin að greina ákveðna sjúkdóma sem hrjá konur, eins og t.d. brjóst- og leghálskrabbamein. Vegna þessa eftirlits kemur til aðgerða eða inngripa sem leiða til nýrra vefjasýna. Segja má að konur í íslensku samfélagi séu undir meira heilsufarslegu eftirliti en karlmenn. Hér á eftir verður stuttlega rakið hvers vísari ég varð þegar ég skoðaði gögnin mín, þ.e. viðtölin við rannsóknarfólkið.

Sýni vegna „rauðra hunda“:

Skoðum dæmi um það hvernig konur hafa verið undir eftirliti sem væntanlegar eða verðandi mæður. Einn viðmælenda minna hefur undir höndum lífsýnasafn sem samanstendur af lífsýnum á formi blóðvökva.³⁰ Hér er um að ræða sýni vegna „rauðra hunda“ og upplýsingar tengdum þeim. Þessum sýnum hefur verið safnað kerfisbundið síðan 1979. Próf vegna „rauðra hunda“ voru gerð á öllum tólf ára stúlkum, frá árinu 1979 til 2000 eða í 21 ár. Söfnun upplýsinga fór fram á eftirfarandi hátt: Teknar voru eyrnastungur hjá öllum stúlkum á Stór-Reykjavíkursvæðinu, til að mótefnamæla þær fyrir „rauðum hundum“. Hjá stúlkum á landsbyggðinni voru teknar blóðprufur. Þetta eftirlit var framkvæmt til að athuga hvort nauðsynlegt væri að bólusetja þessar stúlkur fyrir „rauðum hundum“. Hér var um fyrirbyggjandi aðgerð að ræða fyrir viðkomandi stúlkur. Þegar eða ef þessar stúlkur yrðu barnshafandi í framtíðinni væri búið að koma í veg fyrir að þær gætu smitast af „rauðu hunda“ veiru. Kona sem smitast af veirunni á meðgöngu, á það á hættu að fóstur hennar verði fyrir varanlegum skaða.

Ef stúlka reynist ekki hafa nægjanlegt mótefni gegn „rauðum hundum“ eru henni gefin mótefni og hún svo mótefnamæld aftur. Í þessum tilfellum var alltaf tekið blóðsýni til frekari rannsókna. Blóðsýnin voru send til rannsóknar þar sem þau voru unnin og hluti af þeim notaður til mótefnamælingar en það sem gekk af fór í geymslu.

Frá sama tíma eða síðan 1979, hafa blóðsýni verið tekin úr barnshafandi konum til mótefnamælingar og er það gert enn í dag. Þegar þessi blóðsýni eru tekin á meðgöngu eru einnig tekin blóðsýni fyrir AIDS próf ef upplýst samþykki konunnar liggur fyrir. Einnig er tekið blóðpróf vegna sýfilis en ekki þarf samþykki kvennanna fyrir þá skönnun. Meginástæðan fyrir eftirliti með „rauðum hundum“ hjá barnshafandi konum er að tryggja að þær hafi nægileg mótefni. Þessi mótefni geta minnkað með tíð og tíma – þó sérstaklega hjá þeim konum sem voru sprautaðar fyrir „rauðum hundum“.

Til að glöggva okkur betur á því hvað um er að ræða skulum við skoða mögulegt dæmi: Kona sem fædd er árið 1968 á 3 börn. Konan fór í 12 ára skoðun og mældist ekki með mótefni. Úr þessari konu eru þá til fjögur misgömul sýni í safninu, auk þess sem annarsstaðar er geymdur afgangur af blóði fyrir AIDS próf og sýfilis próf.

Í þessu safni er til blóðvökvi úr öllum konum sem hafa átt börn síðan 1979, öllum stúlkum af landsbyggðinni auk þeirra stúlkna sem hafa ekki haft mótefni fyrir „rauðum hundum“ á tímabilinu 1979-2000. Hve margar okkar hafa velt því fyrir sér að til séu sýni sem hefur verið safnað í ákveðnum tilgangi og geymd um óákveðinn tíma eða jafnvel til frambúðar? Í breyttu rannsóknarlandslagi nútímans þar sem allt hefur hlotið peningalegt gildi, lá mér forvitni á að vita af hverju verið væri að geyma þessi sýni. Einn viðmælandi minn tjáir mér: „við leitum oft til baka í gömul sýni bæði „rauðu hunda“ og önnur sýni sem hafa komið hér inn. Við vinnum bara þannig að við hendum ekki sýnum.“ Þegar ég spyr viðkomandi hvað haft sé í hyggju að gera við viðkomandi safn í framtíðinni er svarið: „það er vandinn, hér höfum við safn sem ég hef safnað hluta af starfsævi minni. Hvað á svo að gera við það, réttast væri að farga því öllu, en ég hef ekki hjartað í það.“ Í safni sem þessu eru gífurleg verðmæti í faraldsfræðilegum skilningi þar sem um er að ræða sýni úr ákveðnum aldurshópum kvenna. Þegar ég spurði viðmælanda minn hvort komið hefði inn beiðni um að eyða sýnum, var svarið einfalt: „ætli almenningur viti nokkuð að við geymum sýni úr þeim hér?“.

Rhesus varnir:

Hjá Blóðbankanum er annars konar eftirlit með barnshafandi konum sem kallast Rhesus varnir. Í þessu eftirliti er fylgst með því að ekki sé mismæmi milli blóðflokka móður og barns. Tekin eru blóðsýni úr móður á meðgöngu til að athuga hvaða blóðflokk og undirflokk hún tilheyrir. Þessum sýnum er síðan eytt eftir ákveðinn tíma og aðeins upplýsingar tengdar viðkomandi konu eru geymdar. Með öðrum orðum eru lífsýni ekki geymd innan Blóðbankans nema í takmarkaðan tíma. Blóðbankinn er þó að ákveðnu leyti upplýsingabanki, þar sem upplýsingar um blóðgjafa, blóðþega og upplýsingar úr Rhesuseftirlitinu eru geymdar.

Þetta eftirlit er mikilvægt þar sem kona af Rhesus negatífum blóðflokki sem gengur með barn manns af Rhesus pósítífum telst í áhættuhópi. Myndast getur ósamræmi milli blóðflokka fósturs og móður. Ef fóstrið erfir blóðflokk föður, getur líkami móðurinnar myndað mótefni gegn rauðum blóðkornum fóstursins og brotið þau niður. Þetta er hluti af reglubundnu eftirliti með öllum nýburum og mæðrum þeirra.

Þegar konur eða karlmenn gefa blóð til líknunnar hjá Blóðbankanum er gjöf þeirra dreift áfram út í samfélagið en ekki geymd þar sem lífsýni. Þær upplýsingar sem fást úr blóðgjöfinni³¹ verða hluti af því upplýsingastreymi sem við finnum í heilbrigðiskerfinu og eru hluti af þeirri þekkingu sem til er um okkur sem einstaklinga.

Krabbameinssýni:

Flestar ef ekki allar konur þekkja krabbameinsskoðun, en sú skimun er stór þáttur í hlutverki Krabbameinsfélagsins og annarra rannsóknarstofnana. Greining á frumubreytingum á frumstigi í leghálsi var upphafið að reglubundnu eftirliti með heilsu kvenna. Þetta er gert með sérstakri tækni þar sem stroksýni eru tekin úr leghálsi kvenna og sýnin lituð. Litun á frumum gerir kleift að greina breytingaferli í frumum áður en væntanlegt mein verður illkynja. Ef eitthvað greinist er hægt að grípa inn í og gera eitthvað í málunum áður en „krabbamein“ myndast.

Hjá Krabbameinsfélaginu fer fram skipulögð og afar nákvæm leit að brjóst- og leghálskrabbameini þar sem gler með leghálsstrokesýnum eru geymd á frumurannsóknarstofu. Auk þess eru gler með leghálsstrokum greind og geymd hjá greiningarstöðinni í Glæsibæ, en þangað eru oft send sýni sem eru tekin á einkastofum.

Konur eru kallaðar inn í krabbameinsskoðun reglulega þar sem leitað er að brjóstakrabbameini í aldurshópnum 40 til 69 ára, og leghálskrabbameini í aldurshópnum 20 til 69 ára. Ég spyr viðmælanda minn hvort ekki hafi verið hugað að slíkri skimun fyrir krabbameini hjá körlum? Mér er svarað:

Það hefur marg oft verið talað um það og verið reynt í gegnum tíðina. En vandinn við það að gera marktæka, árangursríka hópleit hjá körlum að einhverju krabbameini er að það hefur ekki verið til tækni eða leiðir sem eru boðlegar. Ef við ætlum að fara að leita að til dæmis blöðruhálskirtilskrabbameini í öllum körlum á ákveðnum aldri þá myndum við eflaust finna mikið af blöðruhálskirtilskrabbameini. En á móti höfum við engin úrræði sem eru nægjanlega ásættanleg fyrir viðkomandi einstakling til að bjóða uppá slíka leit.

Inngrip vegna blöðruhálskirtilkrabbameins getur þannig leitt til meiri vandamála hjá jákvætt greindum karlmönnum. En viðmælandi minn leggur áherslu á að verið sé að þróa tækni til að greina breytingar í ristilfrumum sem geti leitt til reglubundins eftirlits með bæði konum og körlum í framtíðinni.³² Mér var tjáð:

Í dag erum við farin að greina fleiri tilfelli af brjóstakrabbameini. Þannig að það eru fleiri og fleiri konur sem greinast með brjóstakrabbamein, en við höfum verið svo farsæl að hjá okkur hefur dánartíðnin staðið í stað. Kannski vegna þess að þarna er verið að uppgötva minni æxli. Það er öðruvísi með brjóstakrabbameins-leitina – þar er ekki verið að koma í veg fyrir sjúkdóm, það er verið að greina hann á byrjunarstigi. Í leghálsleitinni er verið að koma í veg fyrir myndun krabbameins.

Vefjasýni:

Snúum okkur nú að sýnum sem hafa verið tekin við aðgerðir. Í svokölluðu Dungalssafni³³ er að finna sýni úr stórum hluta þjóðarinnar, en þar eru geymd vefjasýni en ekki blóð eða vessasýni. Þessi sýni fást við inngrip þar sem eitthvað er fjarlægð úr okkur og það sent í rannsókn í okkar þágu.

Um er að ræða einhverskonar meinsemdir eins og brjóstakrabbamein eða ristilkrabbamein eða fæðingarblettir sem eru fjarlægðir á læknaströngu. Þegar ég spurði viðmælendur um þær rannsóknir sem þeir gera var mér tjáð að það væru „almennar vefjarannsóknir á öllu sem kæmi inn til þeirra.“ Þeir fá sendan stóran hluta af því sem fjarlægt er við skurðaðgerðir hér á landi bæði innan og utan sjúkrahúsa.

Einn viðmælandi skýrði þetta svo: „til rannsókna kemur allt milli himins og jarðar sem tekið er úr fólki. Gríðarlega mikið af ristilbólgu, botnlangabólgu og magabólgu.“ Þessi sýni koma að jöfnu úr konum og körlum. Auk þess var mér tjáð að 25% af þeim sýnum sem kæmu inn til þeirra væru úr „svokölluðu kvennaríki“ þ.e. úr legi, leghálsi, eggjakkerfinu og brjóstum. Konur eiga því að meðaltali rétt undir helmingi almennra sýna en til viðbótar við þau bætast þau sýni sem tengjast anatómískum kveneiginleikum þeirra. Taka verður tillit til þess að karlmenn eiga eitthvað af sýnum teknum úr blöðruhálskirtlum og eistum – en ekki var talað um hve hátt hlutfall af öllum sýnum það er. Mér var einnig sagt að þeir fengju inn sýni úr konum sem hafa óreglulegar blæðingar eða gætu ekki orðið barnshafandi vegna líffræðilegra ástæðna. Þegar slík sýni kæmu inn gætu þeir með rannsóknum lesið: „egglostíma viðkomandi konu eins og bók“, þ.e. hvar viðkomandi kona væri staðsett í tíðahringnum og hvað væri óeðlilegt. Út frá þessari greiningu á sýni eða sýnum væri svo hægt að beita viðeigandi meðferð fyrir konuna.

Þegar ég velti upp spurningum um tilgang þess að geyma þessi sýni, var mér svarað að í gegnum tíðina hafi það verið hefð að geyma sýni hjá vefjameinafræðingum eða líffærameinafræðingum eins og þeir eru kallaðir í dag. Þessi sýni eru ýmist steipt í paraffinkubba sem lituð vefjasýni á glerjum eða geymd sem upplýsingar um viðkomandi sýni og gefanda þess. Þetta er gert til að eiga möguleika á að fara aftur í eldra sýni í þágu sjúklingsins en það er gagnlegt ef eitthvað hendir sjúklinginn að nýju. Tekið var dæmi til að skýra þetta nánar fyrir mér:

Segjum að sjúklingur greinist með æxli, kannski brjóstakrabbamein sem er fjarlægt, brjóstið er fjarlægt og sjúklingurinn lifir góðu lífi í ákveðinn tíma. Síðan greinist viðkomandi kona aftur, hún fær æxlisnút einhversstaðar annarsstaðar á líkamanum og hann er fjarlægður. Þá er mjög

mikilvægt að hafa tök á að bera saman æxlin til að ganga úr skugga um hvort um sama æxli sé að ræða – en það getur gjörbreytt horfum og þeirri meðferð sem sjúklingur þarf á að halda.

Þegar ég spyr út í eignarrétt á viðkomandi sýnum var mér sagt að það væri mjög flókið, að það væru margs konar rök í því sambandi. Sem dæmi mætti nefna að sterk rök væru fyrir því að sá sem sýnið væri tekið úr væri eigandi þess – en svo einfalt væri það ekki. Taka yrði tillit til margra þátta, eins og til dæmis þess að heilbrigðisyfirvöld hefðu greitt fyrir þjónustuna sem sjúklingur hefði fengið. Þannig að ef við teldum greiðanda vera eiganda, þá væru það heilbrigðisyfirvöld sem ættu að eiga sýnin. Sjúkrahúsið hefur líka tilkall, sem umboðsaðili heilbrigðisyfirvalda við varðveislu sýnisins og launagreiðslu þeirra starfsmanna sem taka, vinna og greina sýnin, auk þjónustu við sjúklinga. Auk framtaldra þátta mætti ekki horfa framhjá þætti líffærameinafræðinganna sem gætu einnig átt tilkall til viðkomandi sýna, því að þótt þeir séu á launum við sýnagreiningu hjá spítalanum, hafa þeir lagt sitt af mörkum með greiningu á vefnum. Hér er búið að leggja ákveðið hugvit í greiningu sýnisins, þannig að ekki er auðvelt fyrir sjúkling að koma inn og biðja um að láta eyða sýnum úr sér – og reyndar er það yfirleitt ekki gert.

Til viðbótar þeim rannsóknastofum sem fjallað hefur verið um hér að framan eru komin einkafyrirtæki á sviði líftækni sem standa fyrir kerfisbundinni söfnun á upplýsingum og lífsýnum tengdum ákveðnum sjúkdómum. Slík söfnun er ekki kynbundin heldur er sýnum safnað úr heilu fjölskyldunum og þeim komið fyrir í geymslu ef leyfi fást fyrir vistun sýnis hjá viðkomandi gefanda.

Umræða

Nauðsynlegt er að mínu mati, að opna umræðu um lífsýni kvenna. Konur þurfa að gera sér grein fyrir því að upplýsingar og oft lífsýni úr þeim eru til innan veggja ýmissa rannsóknarstofnana. Því þurfa konur að vera vakandi yfir þeim samningum sem gerðir eru á milli opinberra fyrirtækja og einkafyrirtækja, um notkun og aðgang að þessum sýnum. Með þessu er

ég ekki endilega að segja að slíkt samstarf sé neikvætt eða það sé af hinu illa að þessi sýni séu notuð. Mín skoðun er sú að fæstar konur geri sér grein fyrir því að hluti af þeim sé geymdur innan veggja lífsýnasafna og slíkt hið sama eigi við um stóran hluta af þjóðinni. Mannfræðingurinn Finkler segir að nútíma genanauðhyggja³⁴ sé ekki takmörkuð við annað kynið fremur en hitt.³⁵ Hugmyndir okkar um arfgengi nái oftast jafnt yfir alla þegna samfélagsins – þ.e. öll erfum við æskilega og óæskilega erfðabætti frá foreldrum og forfedrum. Þar af leiðandi, segir Finkler, er hægt að færa rök fyrir því að slíkar rannsóknir séu kynlausar.³⁶ Við sjáum þetta vel á rannsóknnum sem unnið er að um arfgerð sjúkdóma, þar sem heilu fjölskyldurnar eru kallaðar til. En þar með er ekki hægt að útiloka að söfn sem til eru um konur hafi sérstakt verðgildi, því þau söfn eru verðmæt bæði í erfðafræðilegum og faraldsfræðilegum skilningi eins og ég hef rakið hér að framan. Það sem við getum gert við þessi sýni í dag endurspeglar ekki endilega hvað hægt verður að gera við þau í framtíðinni.

Jonas Salk bendir á að almennt skapi vísindi of miklar vonir og of mikla hræðslu.³⁷ Þetta endurspeglast í líftækninni þar sem hræðsla okkar kemur ekki endilega fram vegna getu okkar til stjórna heldur að skapa, eins og að „klóna“ lífverur. Á sama tíma lifum við í voninni um lækningu á þeim sjúkdómum sem hrjá okkur. Einstaklingar í vestrænum ríkjum eru orðnir meðvitaðri um þessi efni í dag en áður sem má að miklu leyti rekja til aukins upplýsingaflæðis í gegnum netið og aðra miðla. Vegna aukinnar kröfu um upplýsingar á hvaða formi sem er hljóta mörk milli fræðigreina að minnka, þar sem lögð er áhersla á að skoða hluti eins og vísindi eða líftækni út frá öðrum sjónarhornum en þeirra sem starfa að raunvísindum. Þegar hafa þó nokkrir mannfræðingar tekið þessari áskorun.³⁸ Með breiðari þekkingu má auka skilning almennings. Með aukinni fræðslu minnkar spenna milli vísindamanna og einstaklinga í samfélaginu og hræðsla minnkar.

Hér að framan var rætt um hugmyndir mannfræðingsins Kopytoff um þá tilhneigingu markaðarins að gera allar vörur að markaðsvörum eins lengi og tæknin leyfir.³⁹ Spyrja má hvort lífsýni okkar séu þar undanskilin. Í dag spyrjum við okkur ekki hvort lífsýni okkar úr eldri söfnum verði seld á markaði, þar sem við lítum enn á þau sem siðferðilega afmörkuð, þ.e. að við höfum siðanefndir sem eiga að vernda rétt einstaklingsins og hindra misnotkun. Spurningin er kannski frekar sú hvort gerðir séu samn-

ingar á milli einkafyrirtækja og stofnana um samnýtingu gagna. Tengingin við markaðinn er fólgin í því að þessar rannsóknir hafa oftast skýr markmið og þessi markmið eru einn þáttur í langri leið að uppfinningu á sviði lyfja og læknisfræði. Í þeim skilningi hafa þessar uppfinningar markaðslegt gildi og þar af leiðandi sýni okkar og upplýsingar.

Fræðimenn hafa lagt áherslu á að í nútímasamfélagi sé vald fólgið í stjórnun upplýsinga. Valdhafar hafa ráðstöfunarrétt yfir þeim upplýsingum sem þeir hafa safnað, með öðrum orðum hafa þeir valdið til að gera úr þeim verðmæti. Ríkisvaldið hefur hingað til verið sá aðili sem safnar mestum upplýsingum um einstaklinga fyrst og fremst í gegnum heilbrigðiskerfið. Kannski má rekja það traust sem fólk ber til rannsækenda hér á landi til heilbrigðiskerfisins. Við höfum hingað til getað fengið alla heilbrigðisþjónustu í gegnum ríkiskerfið. Vegna tengsla stofnana og ríkisspítala við heilbrigðiskerfið ber fólk kannski meira traust til vísindamanna hér á landi⁴⁰ en til dæmis í Bandaríkjunum þar sem stór hluti heilbrigðisþjónustunnar er einkarekinn. Í nútímasamfélagi stöndum við frammi fyrir því að upplýsingasöfnun er í auknum mæli að færast út fyrir ramma ríkis í hendur einkafyrirtækja.

Segja má að einn af kostunum við tilkomu einkafyrirtækja inn á rannsóknamarkaðinn, sé að nú þurfi að fá leyfi hjá siðanefndum til að nota lífsýni úr einstaklingum kerfisbundið í rannsóknum. Með þessu móti er búið að setja ramma utan um allt rannsóknarstarf á persónugreinanlegum upplýsingum. Kannski er það vegna þessa ramma og eftirlits með því sem gert er við gögnin okkar, að við berum flest traust til rannsókna þrátt fyrir breytingar. Enda kemur það skýrt fram, þar sem fólk virðist ekki smeykt við að gefa sýni til rannsókna, auk þess virðist það ekki hrætt við tengslin milli rannsókna og markaðar. Um 90.000 Íslendingar hafa gefið blóðsýni til rannsókna Íslenskrar erfðagreiningar. Það truflar okkur heldur ekki að lífsýni séu geymd til afnota við rannsóknir svo lengi sem haft er samband við okkur og við veitum upplýst samþykki fyrir afnotum af sýnum.⁴¹ Notkun á lífsýnum okkar er gott dæmi um afurð í nútíma hagkerfi þar sem samfélagsgildi og viðskiptagildi eru samtvinnuð.⁴² Með öðrum orðum er um að ræða afurð (lífsýni) sem hefur verðgildi í rannsóknum en er þó siðferðilega afmörkuð. Þegar við hugum að afurðum sem eru í umferð í hagkerfum og eru hluti af siðferðilegu landslagi þess, erum við á ákveðinn hátt að túlka samfélag okkar og þann hreyfanleika sem í

því býr. Þær breytingar sem íslenskt rannsóknarumhverfi hefur gengið í gegnum, undirstrika hreyfanleika þeirra siðferðilegu marka sem mótuð eru af samfélaginu. Samfélag okkar er ekki lengur lokuð eining heldur erum við með nýrri tækni og nýjum fyrirtækjum hluti af stærri þróun á heimsmarkaði.

Þakkarorð

Ég vil þakka því fólki sem gaf sér tíma til að taka þátt í rannsókn minni og gerði hana mögulega með því að fræða mig um þann „heim“ sem það starfar í auk þess að ræða við mig um skoðanir sínar og þekkingu. Einnig vil ég þakka leiðbeinanda mínum Gísli Pálssyni fyrir að gefa mér kost á að taka þátt í framantöldum rannsóknarverkefnum og fyrir ómetanlegan stuðning við gerð rannsókna og úrvinnslu. Rannsóknin var styrkt af *Vísindasjóði, Rannsóknarráði Íslands og Nordic Committee for Social Science Research (NOS-S)*.

- ¹ Rannsókn sú sem ég vann fyrir M.A.-verkefni mitt var að mestu unnin innan fjögurra rannsóknastofnana hér á landi: þær voru Blóðbankinn, Krabbameinsfélagið, Hjartavernd og Þjónusturannsóknir. Sjá Kristín E. Harðardóttir, „Þeim rennur blóðið til skyldunnar“
- ² Rannsóknarverkefnið var tengt viðamiklu alþjóðlegu samanburðarverkefni sem stýrt var af Gísli Pálssyni. Verkefnið fékk nafnið *Líkamlegur varningur: Meðferð erfðaupplýsinga og líkamsbluta á íslensku en á ensku Bodily Commodities: Concerns about Biotechnology and Market Exchange*. Skoðaðar voru fleiri rannsóknastofnanir, sem vinna með vefja-, vessa- og blóðsýni: Íslensk Erfðagreining, Rannsóknarstofa Háskóla Íslands, Rannsóknarstofa í veirufræði, Blóðbankinn, Krabbameinsfélagið, Hjartavernd og Þjónusturannsóknir. Rannsóknin var styrkt af Vísindasjóði og Rannsóknarráði Íslands en var auk þess styrkt af Nordic Committee for Social Science Research (NOS-S).
- ³ Lög um lífsýnasöfn 2000, nr. 110.
- ⁴ Innan nokkurra rannsóknastofnana í Reykjavík: Rannsóknarstofa í veirufærði, Blóðbankinn, Krabbameinsfélagið og Rannsóknarstofa Háskóla Íslands.
- ⁵ Gatens, M., „Towards a Feminist Philosophy of the Body“, bls. 169.
- ⁶ Í lögum innan Evrópusambandsins.
- ⁷ Weir, R. T., *Stored Tissue Samples*. Lock, M., „Alienation of Body Tissue and the Biopolitics of Immortalized Cell Lines“, bls. 1-28. Sharp, L. A., „Bodies, Boundaries, and Territorial Disputes“, bls. 369-379. Sharp, L. A., „The Commodification of the Body and Its Parts“, bls. 287-328.
- ⁸ Creager, A. N. H., „Biotechnology and Blood“, bls. 41.
- ⁹ Calloni, M., „Women's Human Rights, Equal Opportunities and Biopolitics in Europe“, bls. 78.

- 10 Margar af þessum stofnunum eru reknar í tengslum við ríkið, háskóla og/eða einka-fyrirtæki.
- 11 Þessar breytingar sem áttu sér stað á rannsóknarumhverfinu mátti að einhverju leyti rekja til lagasetninga, annars vegar um *Lífsýni* og hins vegar um *Gagnagrunn á beilbrigðissviði*, auk nýrra fyrirtækja í einkarekstri.
- 12 Þetta er gert til að fela kynferði viðkomandi viðmælanda – þar sem rannsóknarumhverfið er lítið og allir þekkja alla. Lýsingin verður gegnsæ ef greint er frá stofnun og kyni.
- 13 Hér er um að ræða lauslega þýðingu mína á orðum Foucault úr bók Kritzman, L. D., (ritstj.), *Michel Foucault*, bls. 107.
- 14 Gee, J. P., *An Introduction to Discourse Analysis*, bls. 1.
- 15 Gudeman, S. og A. Rivera, *Conversations in Colombia*, bls. 3.
- 16 Marcus, G. C., *Ethnography Through Thick & Thin*.
- 17 Sama heimild, bls. 97.
- 18 Haraway, D., „Situated Knowledges“, bls. 192. _ Sjá einnig Marcus, G. C., *Ethnography Through Thick & Thin*, bls. 85.
- 19 Sjá t.d. G. Pálsson og P. Rabinow, „Iceland: The Case of a National Human Genome Project“, bls. 14-18. G. Pálsson og P. Rabinow, „The Icelandic Genome Debate“, bls. 166-171. Kaye, J. og P. Martin, „Safeguards for Research Using Large-scale DNA Collections“, bls. 1146-49. G. Pálsson og K.E. Harðardóttir, „For Whom The Cells Tolls“, bls. 271-301. G. Pálsson „The Life of Family Trees and the Book of Icelanders“, bls. 337-367.
- 20 Nelkin, D. og L. Andrews, „Homo Economicus: Commercialization of Body Tissue in the Age of Biotechnology“, bls. 30-39.
- 21 Appadurai, A., „Introduction: Commodities and the Politics of Value“.
- 22 Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process“.
- 23 Appadurai, A., „Introduction: Commodities and the Politics of Value“. Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process“. Sjá einnig Hirsch E. og M. O'Hanlon, *The Anthropology of Landscape*. Agnar Helgason og G. Pálsson, „Contested Commodities“, bls. 451-71. Gísli Pálsson og K. Harðardóttir, „For Whom the Cell Tolls“, bls. 271-301.
- 24 Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process“, bls. 73.
- 25 Sama heimild, bls. 79.
- 26 Hluta af hugmyndum um siðferðilegt gildi þessa hluta má rekja til þrælahalds og læknisfræðilegra framfara.
- 27 Shiva, V., „The World in the Edge“, bls. 128.
- 28 Sjá, Appadurai, A., „Introduction: Commodities and the Politics of Value“, Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process“. A. Helgason og G. Pálsson, „Contested Commodities: The Moral Landscape of Modernist Regimes“.
- 29 Shiva, V., „The World in the Edge“, bls. 128.
- 30 Sermi - einn þáttur blóðs þegar búið er að aðskilja blóðið í skilvindu.

- 31 Samanber skönnun fyrir smitþáttum, blóðflokki og undirflokkum viðkomandi konu.
- 32 Skimun fyrir ristilkrabbameini er hlutur sem Landlæknisembættið hefur verið að reka herferð fyrir. Hvernig og hvar slík leit verður framkvæmd, innan Krabbameinsfélagsins, innan heilsugæslunnar eða innan einkafyrirtækja, verður framtíðin að leiða í ljós.
- 33 Hjá Rannsóknastofu Háskóla Íslands.
- 34 Með genanauðhyggju (*genetic determinism*) er átt við að í dag er aukin áhersla á að erfðir genþættir ákveði fleiri og fleiri þætti í lífi okkar. Þætti eins og geðsjúkdóma, stress, áhættu, feimni, félagslega virkni, kynhneigð, árangur á vinnumarkaði, sýndarþörf, alkoholisma, reykingar, námshæfni eða erfiðleika o.s.frv.
- 35 Finkler, K., *Experiencing the New Genetics*, bls. 11.
- 36 Sama heimild, bls. 11. Þetta er kannski aðeins einfaldað þar sem við vitum að ákveðnir hlutir erfast á X-litningi. Þar af leiðandi eru konur (XX) viðkvæmari fyrir þeim göllum en karlar (XY) vegna þess að þær hafa tvo X-litninga. Sjá Finkler, K., bls. 218.
- 37 Salk, J., „Introduction“.
- 38 Sjá sem dæmi: Latour, B. og S. Woolgar, *Laboratory Life*. Nader, L. (ritstj.), *Naked Science*. Rabinow, P., *Making PCR*. Rheinberger, H.-J., *Toward a History of Epistemic Things*. Cetina, K.K., *Epistemic Cultures*. Finkler, K., *Experiencing the New Genetics*. G. Pálsson, „The Life of Family Trees and the Book of Icelanders“.
- 39 Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things“, bls. 87.
- 40 Það virðist svo að við sem búum í samfélögum sem reka velferðarkerfi, berum meira traust til rannsókna með lífefni. Kemur þetta skýrt fram í rannsóknum sem gerðar hafa verið í Svíþjóð, þar sem lífssýnasafni með blóð var breytt úr ríkisfyrirtæki yfir í einkafyrirtæki. Þessi yfirfærsla hafði engin áhrif á almenning og vilja þeirra til þátttöku. Sjá nánar Høyer, K. „Conflicting notions of personhood in genetic research“, bls. 9-13.
- 41 Þegar fólk tekur þátt í rannsóknum getur það valið um að láta vista lífsýni eða láta eyða þeim. Þegar ég spurði um þetta var mér almennt tjáð að meirihluti fólks veldi þann kost að vista lífsýni og upplýsingar. Sem dæmi, hjá Hjartarvernd gefa 90% þátttakenda kost á að vista lífsýni, en Hjartavernd er í samstarfi við margar aðrar rannsóknarstofnanir og safnar sýnum fyrir rannsóknir þeirra. Sjá nánar Kristín E. Harðardóttir, „Þeim rennur blóðið til skyldunnar“, bls. 126-128.
- 42 Gudeman, *The Anthropology of Economy*, bls. 81.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

- Kristín E. Harðardóttir, „Þeim rennur blóðið til skyldunnar: Blóðgjafir Íslendinga í mannfræðilegu ljósi“, M.A.-ritgerð í mannfræði við Háskóla Íslands 2002.
- Lock, M., „Alienation of Body Tissue and the Biopolitics of Immortalized Cell Lines“, 1999 (í vörslu höfundar).

Prentaðar heimildir:

- Agnar Helgason og G. Pálsson, „Contested Commodities: The Moral Landscape of Modernist Regimes“, *Journal of the Royal Anthropological Institute* (31, 1997), bls. 451-471.
- Appadurai, A., „Introduction: Commodities and the Politics of Value“, A. Appadurai (ritstj.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
- Calloni, M., „Women's Human Rights, Equal Opportunities and Biopolitics in Europe“, G. Griffin og R. Braidotti (ritstj.), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies* (London og New York: Zed Books, 2002).
- Cetina, K. K., *Epistemic Cultures: How the Sciences make Knowledge* (Cambridge: Harvard University Press, 1999).
- Creager, A. N. H., „Biotechnology and Blood; Edwin Chon's Plasma Fractionation Project, 1940-1953“, A. Thackray (ritstj.), *Private Science: Biotechnology and the Rise of the Molecular Sciences* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998).
- Finkler, K., *Experiencing the New Genetics: Family and Kinship on the Medical Frontier* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000).
- Gatens, M., „Towards a Feminist Philosophy of the Body“, Andrew Blaikie, Mike Hepworth, Mary Holmes, Alexandra Howson, David Inglis og Sheree Sartain (ritstj.), *The Body: Critical Concepts in Sociology* (London: Routledge, 2004).
- Gee, J. P., *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* (London: Routledge, 1999).
- Gísli Pálsson, „The Life of Family Trees and the Book of Icelanders“, *Medical Anthropology* (21(3-4), 2002), bls. 337-367.
- Gísli Pálsson og Kristín E. Harðardóttir, „For Whom the Cell Tolls: Debates about Biomedicine“, *Current Anthropology* (43(2), 2002), bls. 271-301.
- Gísli Pálsson og P. Rabinow, „Iceland: The Case of a National Human Genome Project“, *Anthropology Today* (15(5), 1999), bls. 14-18.
- Gísli Pálsson og P. Rabinow, „The Icelandic Genome Debate“, *Trends in Biotechnology* (19(5), 2001), bls. 166-171.
- Gudeman, S., *The Anthropology of Economy: Community, Market and Culture* (Malden: Blackwell Publishers Inc. 2001).
- Gudeman, S. og A. Rivera, *Conversations in Colombia: The Domestic Economy in Life and Text* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Haraway, D., „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective“, D. Haraway (ritstj.), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (New York: Routledge, 1991).
- Hirsch, E. og M. O'Hanlon (ritstjórar), *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space* (Oxford: Clarendon Press, 1985).

- Høyer, K., „Conflicting notions of personhood in genetic research“, *Anthropology Today* (18 (5), 2002), bls. 9-13.
- Kaye, J. og P. Martin, „Safeguards for Research Using Large-scale DNS Collections“, *British Medical Journal* (321, 2000), bls. 1146-49.
- Kopytoff, I., „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process“, A. Appadurai (ritstj.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
- Kritzman, L. D. (ritstj.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984* (New York: Routledge, 1988).
- Latour, B. og S. Woolgar, *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts* (New Jersey: Princeton University Press, 1986 [1979]).
- Lög um lífsýnasöfn (Nr. 110. 25. maí, 2000).
- Marcus, G. E., *Ethnography Through Thick & Thin* (New Jersey: Princeton University Press, 1998).
- Nader, L. (ritstj.), *Naked Science: Anthropological Inquiry into Boundaries, Power, and Knowledge* (New York: Routledge, 1996).
- Nelkin, D. og L. Andrews, „Homo Economicus: Commercialization of Body Tissue in the Age of Biotechnology“, *Hastings Report* (20(5), 1998), bls. 30-39.
- Rabinow, P., *Making PCR: A Story of Biotechnology* (Chicago: University of Chicago Press, 1996).
- Rheinberger, H.-J., *Toward a History of Epistemic Things: Synthesizing Proteins in the Test Tube* (California: Stanford University Press, 1997).
- Salk, J., „Introduction“, B. Latour og S. Woolgar, *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts* (New Jersey: Princeton University Press, 1986 [1979]).
- Sharp, L. A., „Bodies, Boundaries, and Territorial Disputes“, *Medical Anthropology* (21, 2002), bls. 369-379.
- Sharp, L. A., „The Commodification of the Body and Its Parts“, *Annual Review of Anthropology* (29, 2000), bls. 287-328.
- Shiva, V., „The World in the Edge“, W. Hutton og A. Giddens (ritstj.), *On the Edge: Living with Global Capitalism* (London: Vintage, 2001).
- Weir, R. T., *Stored Tissue Samples: Ethical, Legal, and Public Policy Implications* (Iowa City: University of Iowa Press, 1998).

Kristín Loftsdóttir

Líkamar framandi kvenna¹

Inngangur

Tveimur mánuðum eftir heimkomu mína frá tveggja ára doktorsrannsókn í Níger var ég stödd á fínum veitingastað ásamt nokkrum öðrum konum. Við vorum klæddar eins og við átti, í háhæluðum skóm, máláðar, í fínum, dálítið heftandi fatnaði og töluðum um allt og ekkert til að láta tímann líða. Við höfðum allar okkar eigin starfsframa en vorum þarna fyrst og fremst sem viðhengi eiginmanna í starfsgrein þar sem konur eru áberandi ósýnilegar. Þegar ég upplýsti aðspurð, að yfir 90% íbúa Níger væru múslimar, hristi ein konan höfuðið og tilkynnti ákveðin að hún myndi aldrei búa í landi þar sem konur byggju við svo mikla kúgun vegna trúarbragða. Þegar ég benti henni á að nokkuð varasamt væri að alhæfa svo um Íslam og stöðu kvenna í Afríku, upplýsti hún að hún þekkti Íslam vel vegna þess að hún hefði starfað stuttan tíma sem flugfreyja í Mið-Austurlöndum og vissi því hvernig staða konunnar væri í „svona löndum“ eins og hún sjálf orðaði það. Áður hafði þó komið fram að hún þekkti Níger ekkert en með einni setningu taldi hún sig

þó geta einkennt og felld dóm yfir lífi milljóna kvenna í ólíkum löndum og samfélögum.

Í þó nokkurn tíma hafa menn gagnrýnt einsleita umræðu um konur utan Vesturlanda og konur sem taldar eru mynda frávik frá viðmiðinu. Litaðar konur og femínistar utan Vesturlanda hafa haldið því fram að afstaða vestrænna femínista hafi oft einkennst af hroka og þjóðhverfu í umfjöllun um málefni Afríku. Chandra T. Mohanty hefur til dæmis harðlega gagnrýnt orðræðu um konur utan Vesturlanda þar sem litið er fram hjá fjölbreytileika og gerandahæfni (agency) þessara kvenna, þ.e. þær séu settar í einn staðlaðan hóp og sjálfkrafa talið að staða þeirra einkennist af kúgun.²

Hér á eftir verður komið inn á umfjöllun á Íslandi um konur í Afríku sem hefur verið nokkuð áberandi undanfarin misseri, einkum í tengslum við bókina *Eyðimerkurblómið* sem kom út fyrir jólin 2001, skrifuð af sómölsku ofurfyrirsætunni Waris Dirie. Meginþema þessa áhuga hefur verið umskurður kvenna sem hefur verið stórlega gagnrýndur í ritum og almennt umræðu. *Eyðimerkurblómið* var vinsæl jólagjöf fyrir ungar stúlkur og konur og í kjölfar útgáfu hennar upplifði ég oft að fólk tjáði sig við mig um þessa hræðilegu hefð – umskurðinn – sem það taldi einkenni Afríku allrar. Á sama tíma var önnur umræða í gangi meðal ungra stúlkna og kvenna. Sú umræða fjallar líka um aðgerðir á líkómum kvenna en af nokkuð öðrum toga. Hér er talað um brjóstastækkarir sem hafa notið vaxandi vinsælda síðasta áratuginn og eru ekki lengur einskorðaðar við konur sem af einhverjum ástæðum hafa misst brjóst sín. Mig langar til að skoða slíkar breytingar á líkómum á gagnrýninn hátt og setja þær í samhengi við fyrrnefnda gagnrýni afrískra femínista á orðræðu Vesturlanda.³ Ég mun leggja sérstaka áherslu á hvernig umræðan á Íslandi og Vesturlöndum endurspeglar ákveðna sýn á landamæri og framandleika, rof milli „okkar“ og „hinna“ sem ýtt er undir frekar en að byggja brýr og skapa tengsl.

Markmið mitt er ekki að mæla umskurði bót eða segja að hann sé jákvæður, heldur velta upp atriðum sem ég tel umhugsunarverð og tengjast framsetningu og umfjöllun um afrískar konur, „framandi“ samfélög og konur á Vesturlöndum. Hér má benda á staðhæfingu mannfræðingsins Clifford Geertz sem sagðist vera and-and-afstæðissinni.⁴ Með þessum frasa og tvöfaldri neitun er Geertz að mótmæla hvernig akademískar og

Þjóðfélagslegar umræður eiga sér oft stað út frá tvenndarpörum þar sem fólk gefur sér að maður hafi andstæða skoðun ef hann er ekki sammála því; ef við erum ekki kapítalistar þá hljótum við að vera kommúnistar svo að dæmi sé tekið. Geertz undirstrikar þannig að við getum hafnað einhverju án þess að aðhyllast það sjónarmið sem upphaflega var hafnað. Við getum þannig gagnrýnt umræðuna um umskurð án þess að samþykkja eða taka afstöðu til aðgerðanna sjálfra. Ég er heldur ekki að fordæma einstaklinga sem hafa farið í brjóstastækkanir af hvaða ástæðu sem er; margir hverjir hafa upplifað sársauka í tengslum við útlit sitt og talið sig finna aukið sjálfstraust með „endurbótum“ á því.

Femínismi og konur í Afríku

Gagnrýni annarrar bylgju femínista á að karlmaðurinn væri algilt viðmið var með tímanum þróuð áfram, m.a. vegna gagnrýni frá jaðarhópum innan kvennahreyfingarinnar sjálfrar. Kyn var skilgreint sem mikilvæg breyta en tengd öðrum þýðingamiklum víddum sjálfsmynda, svo sem aldri, kynhneigð og litarhætti. Kyn varð því að skilja út frá samhengi við aðra þætti sjálfsmyndar og flóknu samspili þeirra. Ábending Mohanty um að orðræða Vesturlanda hafi skapað staðlaða ímynd af „þriðja heims konunni“, hlutgert hana sem viðfang og litið fram hjá gerandahæfni og fjölbreytileika hennar,⁵ endurspeglar að mörgu leyti þá gagnrýni sem áður hefur komið fram á orðræðu innan Vesturlanda um íbúa Afríku og þriðja heimsins.⁶ Mohja Kahf hefur einnig bent á hvernig viss orðræða á Vesturlöndum dregur upp myndir af íslömskum konum sem fórnarlömbum og hvernig slík orðræða hefur verið notuð til að réttlæta íhlutun valdameiri þjóða eins og Bandaríkjanna í málefni annarra ríkja.⁷ Þrátt fyrir slíka gagnrýni frá margvíslegum jaðarhópum og viðbrögð við henni, hefur margbreytileiki kvenna haldið áfram að vera erfitt viðfangsefni innan fræðanna eins og sjá má á ákalli Aili Mari Tripp í tímaritinu *Sígn* um að vestrænir femínistar þurfi að vera mun sjálfs-gagnrýnni í umfjöllun um margbreytileika.⁸

Sem dæmi um þess konar togstreitu má nefna að í sumum tilfellum hafa konur utan Vesturlanda afneitað hugtakinu „femínismi“ og lagt til önnur hugtök.⁹ Á sama tíma og það endurspeglar alvarlega gagnrýni á

ráðandi stefnur innan femínismans, getur slíkt að mínu mati auðveldlega farið út í sömu hlutgervingu og einsleitni og verið er að berjast gegn. Hin fjölbreyttu samfélög Afríku eiga mörg það eitt sameiginlegt að hafa verið viðföng Evrópubúa á ákveðnum tíma og þolendur hnattvæddra stefna og breytinga.¹⁰ Afrískur femínismi þarf ekkert síður að glíma við fjölbreytileika í eigin röðum en vestrænn femínismi. Að auki hættir slíkum aðgreiningum til að taka ímyndað landsvæði sem náttúrlegt og samstætt. Oyérónké Oyewúmí bendir á í rannsókn sinni á kyngervi Yoruba að forðast þurfi gagnrýnislausu yfirfærslu á vestrænum hugtökum yfir á samfélag Yoruba og að sama skapi á umfjöllun um Afríku sem eina heild, því ólíkar stofnanir og saga einkenni mismunandi samfélög.¹¹

Eins og Michelle Z. Rosaldo, einn frumkvöðla femínískrar mannfræði benti á í grein seint á ferli sínum, hlýtur skilningur á kyni sem tengt er félagslegri flokkun, og tillit tekið til litarhafts, stéttar, aldurs og þjóðernis, að fela í sér gagnrýnni sýn á okkar eigin staðsetningu gagnvart viðfangsefniinu og hvernig okkar eigin hugmyndafræði mótar afstöðu okkar.¹² Þannig getur gagnrýni frá ólíkum sjónarhornum breikkað og bætt sjónarhorn kenninga, frekar en að þrengja þær niður í aðskilda undirhópa sem byggjast á einhverskonar „ímynduðum“ landfræðilegum afmörkunum.

Líkamleg upplifun

Líkaminn hefur verið miðlægur í deilum femínista á síðustu árum. Menn hafa í auknum mæli fallið frá aðgreiningunni í *sex* (kyn) og *gender* (kyngervi) sem hefur verið ofarlega á baugi í akademískri umræðu síðustu tvo áratugi.¹³ Donna Haraway, ásamt öðrum, beindi athyglinni að vandræðalegum rótum tvískiptingarinnar (kyn og kyngervi) í vestrænt tvíhyggju-líkan náttúru og menningar; tvíhyggju sem mannfræðingar og aðrir fræðimenn hafa verið að afbyggja síðustu áratugi.¹⁴ Bók Judith Butler, *Gender Trouble* (1989) var ekki sú fyrsta sem setti spurningarmerki við gagnsemi þess að greina á milli þessara tveggja þátta,¹⁵ en var engu að síður áhrifamikil í að undirstrika að kyn (*sex*) sé einnig menningarlegt fyrirbæri og hljóti því að vera á valdi þeirrar orðræðu sem mótar skilning okkar á heiminum.¹⁶ Moore hefur í þessu samhengi undirstikað að rannsóknir hafa lengi sýnt að kyngervi er fjölbreytt og þvermenningarlegt og

ekki nauðsynlega bundið við líkama karls og konu eins og oft virðist vera gengið út frá.¹⁷ Mögulegt afnám kventáksins, sem þvermenningarlegs fyrirbæris, hefur valdið sumum hópum femínista áhyggjum, þ.e. ef kventáknið er innihaldslaust er í raun búið að svipta konur þeim möguleika að berjast saman fyrir réttindum sínum sem einn hópur.

Samhliða því að þessi tvískipting, í kyn og kyngervi, hefur verið afskrifuð hefur einnig komið fram gagnrýni á þá ofuráherslu á orðræðu sem oft hefur einkennt kenningar síðustu ára. Ana María Alonso hefur ásamt öðrum sett spurningarmerki við að skoða veruleikann sem afsprengi orðræðu og bent á að líkaminn sjálfur virðist oft gleymast í þessari umræðu.¹⁸ Alonso undirstrikar að þó að upplifun okkar af líkamanum sé menningarlega miðluð sé mikilvægt að hætta ekki að skoða líkamann sem vettvang vellíðunar og sársauka. Í umfjöllun sinni bendir Alonso einnig á þann aðstöðumun sem er á milli líkama fátækra kvenna í þriðja heiminum og efnameiri kvenna á Vesturlöndum. Hún tengir afneitun á líkamanum, sem hún telur koma fram í kenningum síðustu ára, að einhverju leyti við forréttindi vestrænna femínista, aðgang þeirra að getnaðarvörnum, dömubindum, sótthreinsuðum læknisaðgerðum, þ.e. því valdi sem konur á Vesturlöndum telja sig hafa yfir líkömum sínum. Þó þessi ábending Alonso feli ekki í sér uppskrift að því hvernig við getum fjallað um líkamann í kenningum okkar, tel ég að umfjöllun hennar sé mikilvæg í því að minna á líkamann sem efnislegan, samofinn skynjun okkar, en ekki eingöngu sem orðræðusápukúlu. Ef við tengjum gagnrýni Alonso við umfjöllun Moore um að kynferði sé ekki hægt að slíta úr samhengi við aðrar víddir sjálfsmyndar, þá er líkaminn ekki líkamlegur vegna þess að við erum annað hvort með kynfæri karls eða konu, heldur kemur inn í mun flóknara samspil aldurs, líkamsgerðar og lögunar þar sem líkaminn og hugmyndir okkar um hann eru ekki aðskildar heldur samofnar á flókinn máta.

Líkaminn hefur lengi í vestrænni hugsun verið talinn endurspegla innri manneskju og innri manneskjan endurspeglast í líkamanum. Tvíhyggjuskiptingin í náttúru og menningu endurspegladist í tvenndarpörunum líkami og sál þar sem konur á Vesturlöndum voru samkvæmt gamalli hefð taldar háðari líkama sínum en karlar. Einstaklingar, sem voru taldir hluti af öðrum kynþáttum, voru jafnframt staðsettir utan siðmenningar, innan hins náttúrulega heims, ofurseldir dýrslegum hvötum.

Kynferði í tengslum við afrískar konur og fólk í Afríku almennt hefur því lengi verið viðfangsefni Vesturlandabúa, ýmist klætt í búning hneykslunnar, vísindalegs áhuga og/eða erótískra yfirráða.¹⁹ Afrískar konur hafa verið álitnar lostafullar, lauslátar, dýrlegar og þannig aðskildar frá siðmenntuðum Vesturlandabúum. Sara Bartman er trúlega eitt frægasta dæmi um hlutgervingu kvenlíkamans. Bartman var Khoikhoi kona sem var til sýnis í sirkusum og á margskonar mannamótum á 19. öld. Sérstaka athygli vakti stór bakhluti hennar. Hún var kölluð hin erótíska Venus, sem vísaði til hennar sem erótíks viðfangs, en einnig var gert grín að útliti hennar með því að stilla henni við hlið þess sem var talið vera andstæða hennar, þ.e. hvítu og „vel“ skapaðri konu.

Quentin Gausset hefur bent á í greiningu sinni á orðræðu um eyðni í Afríku, að Vesturlandabúar hafi lengi einblínt á ákveðna þætti í tengslum við kynferði Afrikubúa. Kynferði fólks í Afríku, bendir hann á, var lengi vel eingöngu skoðað út frá því sem var framandi rannsakendunum.²⁰ Fjölkvæni, útlit kynfæra, umskurður sem og ákveðnar athafnir tengdar kynlífsiðkun voru því sérstaklega vinsæl viðfangsefni á 19. öld og í byrjun 20. aldar. Ákveðnar staðalmyndir og „ofur-kynjun“ (hyper-sexing) nátengdar forræðishyggju og nýlendutímanum hafa fylgt svörtum karlmönnum og konum allt til dagsins í dag. Í tengslum við rannsókn mína *Ímyndir Afríku á Íslandi* hef ég skoðað nokkrar ferðasögur þar sem brugðið er upp myndum af fólki í Afríku sem og mannlýsingum sem tengjast dökkum litarhætti. Þessi lauslega skoðun á eldri ritum gefur til kynna að staðalmyndir Íslendinga voru ekki ósvipaðar þeim sem voru ráðandi í Evrópu, en langflestar lýsinganna leggja áherslu á kynferði dökkra kvenna út frá umræðu um líkama þeirra og siðleysi, rétt eins og algengt var í Evrópu á svipuðum tíma.²¹

Umskurður

Umskurður hefur verið tekinn upp sem eitt helsta baráttumál margra samtaka á síðastliðnum áratugum. Aktívistinn Fran Hosken benti á mikilvægi þess að koma umskurði á dagskrá *Human Rights Agenda* hjá Sameinuðu Þjóðunum og vekja upp pólitíska umræðu um þennan málaflokk. Árið 1995 var hugtakið *female genital mutilation*, eða afskræming kynfæra

kvenna tekið upp í skýrslu *World Health Organization* (WHO). Hugtakið hafði áður verið notað af femínistum, baráttufólki heilbrigðis- og mannréttindamála, og einnig notað árið 1990 af *Inter African Committee*.²² Öll opinber gögn Sameinuðu þjóðanna nota þetta hugtak.²³ Í yfirlýsingu WHO frá fundinum 1995 kemur fram að litið er á umskurð sem „hefðbundna athöfn með djúpar menningarrætur,“²⁴ sem og að WHO beiti sér gegn öllum tegundum umskurðar. Jafnframt er þátttaka lækna í slíkum aðgerðum fordæmd.²⁵ Í umfjöllun og fordæmingu á umskurði er oft vísað í hina svokölluðu Hosken skýrslu sem hefur verið útgefin fimm sinnum af WHO, fyrst 1979 og síðast 1993, en hún er byggð á rannsóknum Fran Hosken á umskurði.²⁶

Það ríkja þó enn ólíkar skoðanir á umskurði bæði utan og innan Afríku. Fræðileg umræða hefur í auknum mæli gagnrýnt fyrri umræður, þá ekki nauðsynlega til að verja umskurð í tíma og rúmi heldur frekar til að lýsa áhyggjum af þeim farvegi sem umræður um umskurð hafa oft runnið í.²⁷ Hér má bæði nefna gagnrýni á mörkin milli „okkar“ og „hinna“, vafasama einföldun á orsökum umskurðar og alhæfingum um eðli þeirra og framkvæmd. Margir fræðimenn hafa í því samhengi bent á að umræðan hafi um of einkennst af einhliða fordæmingu (umskurður gerður jafngildur nauðgunum og pyntingum) sem er ekki líklegt til að örva umræður milli þeirra sem stunda umskurð og þeirra sem berjast á móti honum. S. M. James hefur t.d. bent á að harkaleg árás rithöfundarins Alice Walker á umskurð sé hættulega nálægt því að afrískum konum sé úthúðað fyrir að vera slæmar mæður og barnaníðingar.²⁸ Annika Rahman og Nahid Toubia benda á að þó að hugtakið „afskræming á kynfærum kvenna“ hafi verið mikilvægt baráttutæki til að vekja athygli á umskurði á Vesturlöndum, þá hafi reynslan einnig sýnt að mörgum í Afríku finnst hugtakið vera niðrandi og að það hafi ekki reynst vel til þess fallið að opna umræður. Hugtökin umskurður á konum (*female circumcision*) og skurður á kynfærum kvenna (*female genital cutting*) hafa því verið tekin upp aftur af mörgum samtökum.²⁹ Að sama skapi má sjá í nýlegum ritum gagnrýni á skýrslu Fran Hosken, m.a. með tilliti til þess hvernig hún dregur upp tvípólunina í „okkur“ og „hina“. Þá hafa gögnin sem hún styðst við í skýrslunni einnig verið gagnrýnd, sem og neikvæðar athugasemdir hennar varðandi þjóðfélög Afríku almennt.³⁰

Umskurður kvenna er oft skýrður út frá þörf karla til að sýna og viðhalda yfirráðum sínum yfir konum. Þrátt fyrir að þessi útskýring geti átt við í ákveðnu félagslegu samhengi hafa margir bent á að það sé varasamt að alhæfa svo um öll samfélög þar sem umskurður á sér stað. Umskurður er oft eitt form manndómsvígslu þar sem hugmyndir samfélagsins um kyn og aldur birtast. Að sama skapi hafa aðrir bent á að umskurður sé tengdur menningarlegum hugmyndum um hreinleika og fegurð, svo og almennum hugmyndum um eðlilegt og heilbrigt útlit. Umskurður drengja felur t.d. einnig oft í sér sársauka og niðurlægingu og því er í mörgum tilfellum verið að einfalda hugmyndir um kyngervi með því að fjalla ávallt um umskurð kvenna og karla sem fullkomlega aðskilin fyrirbæri.³¹ Þrátt fyrir að umskurður sé oft framkvæmdur á börnum, sem hafa hvorki þroska né getu til að tjá sig um athöfnina, er aldur þeirra sem eru umskornir fjölbreytilegur. Eðli athafnanna er að sama skapi fjölbreytt.³² Að lokum má benda á að einföld útlistun á umskurði sem „hefðbundinni athöfn“ lítur fram hjá menningu og hefðum sem flæðandi og pólitískum fyrirbærum.³³ Nýlendutíminn í Afríku leiddi t.d. til aukningar á umskurði á sumum stöðum sem andsvar við kúgun nýlenduherranna. Í Kenýa tóku ungar stúlkur til dæmis upp á því að hafna banni við umskurði með því að umskera hvor aðra.³⁴ Umskurður hlýtur því að vera hluti af nútímanum rétt eins og önnur fyrirbæri. Að staðsetja umskurð í fortíðinni minnkar ekki eingöngu möguleika okkar til að skilja (og geta því betur gagnrýnt) merkingu hans í félagslegu samhengi, heldur gerir lítið úr því fólki sem iðkar hann, með því að staðsetja það einnig í fortíðinni.

Annika Rahman og Nahid Toubia benda á að sú upptalning heilsufarslegra afleiðinga, sem birtast í næstum öllum umfjöllunum um umskurð, byggji um of á ógagnrýnni notkun heimilda. Í þeim er t.d. stuðst við rannsóknir sem áttu sér stað á fyrri hluta aldarinnar í skjóli nýlendustefnunnar. Í þessu samhengi leggja Rahman og Toubia áherslu á að þegar samfélag verður viðfang baráttunnar gegn umskurði, getur það dregið úr áhrifamætti baráttunnar að lýsingar í skýrslunum passa oft ekki við reynslu fólksins af umskurði. Samkvæmt Rahman og Toubia hafa frekari rannsóknir á upplifun umskorinna kvenna af kynlífi t.d. gefið til kynna að umskurður þurfi ekki að draga úr ánægju þeirra af kynlífi.³⁵ Einnig má ekki gleyma að þær hættulegu aðstæður sem umskurður er iðulega framkvæmdur við, eru hluti af mun stærra vandamáli almennrar fátæktar. Ef aðstæður umskurðar

væru vandamálið þá væri lausnin ekki sú að berjast fyrir afnámi umskurðar heldur bættari skilyrðum, þjálfun þeirra sem framkvæma hann, betri spítölum og aðgengi að heilsugæslu, en af öllu þessu hafa margar konur í heiminum lítið að segja. Í þessu samhengi má einnig hugleiða gagnrýni Gausset á baráttuna gegn eyðni, en hann bendir á að þegar slík barátta beinist gegn Afríku sé hún alltaf sett upp sem barátta gegn menningarhefðum, á meðan barátta gegn eyðni á Vesturlöndum vill virða ákveðnar félagslegar og menningarlegar athafnir en gera þær öruggari.³⁶

Vestrænir líkamar: stórsagnir um yfirráð

Í þessu samhengi er mikilvægt að rifja upp að umskurður er ekki svo framandi Vesturlandabúum heldur var notaður á 19. öld sem lækning við margskonar kvenlegum kvillum svo sem „hysteríu“ og „brjálæði.“ Konur sem taldar voru þjást af slíkum kvillum voru til dæmis kvenréttindakonur, samkynhneigðar konur og ljósmæður, m.ö.o. konur sem ógnuðu stöðu karla á einhvern hátt eða löguðu sig ekki fyllilega að ráðandi hugmyndum um hvað það var að vera kona. Þessir kvillar voru raktir til kynfæra kvenna og eftir 1860 var umskurður (*clitordectomy*) talinn vera ein lækningin við þeim. Isabelle Gunning bendir á að slíkar aðgerðir hafi verið framkvæmdar á efnuðum konum og konum úr millistétt, sem var sama stétt og kvennréttindabaráttan (*suffrage movement*) sótti fylgi sitt til.³⁷ Talið er að tilraunir með umskurð hafi verið gerðar nokkrum áratugum áður á kvenkyns þrælum sem voru ýmist lánaðir eða keyptir til tilrauna. Þegar þessar aðferðir höfðu verið „fullþróaðar“ gátu karlkyns forræðismenn stúlkna borgað fyrir slíkar aðgerðir.³⁸ Ábending Gunning er mikilvæg í okkar samhengi, en hún bendir á að þrátt fyrir að slíkar aðgerðir séu ekki lengur stundaðar eða viðurkenndar sem réttmætar á Vesturlöndum eru hugmyndirnar um kyngervi sem voru notaðar til að réttlæta þessar aðgerðir enn samofnar vestrænum gildum.³⁹ Hér er Gunning m.a. að vísa til þeirrar ráðandi sýnar vestrænnar menningar að kynin séu tvö og að þau þurfi að aðgreina á skýran hátt, sem og yfirráð karla yfir kvenlíkómum og nauðsyn þess að móta líkama kvenna eins og karlmönnum þóknast best. Aðgreining kynjanna á sér stað með hjálp margvíslegrar „tækni“ (*technology of sex*), sem mótar líkama okkar og sjálfsmynd.

Hér má einnig rifja upp klassíska umfjöllun Mary Douglas í bókinni *Purity and Danger*, þar sem hún bendir á að það sem fellur á milli flokka er álitid hættulegt og/eða óhreint á einhvern hátt.⁴⁰ Þetta sjónarhorn Douglas má tengja við nýrri áherslur, eins og umfjöllun Susan Bordo um það hve mikilvægar fjölmiðlaímyndir eru þegar sköpuð eru ákveðin viðmið (*normalize*).⁴¹ Þeir skapa „réttan“ kvenleika, eða „hreina“ flokka kvenna sem eru tákn sem mynda andstæðu við karlana. Umfjöllun Bordo um átröskun undirstrikar til dæmis að þó að átröskun sé að einhverju leyti talin vera sálrænn sjúkdómur (*psychiatric illness*), verður að staðsetja hana í menningarlegu samhengi væntinga um það hvernig konur „eigi“ að líta út. Bordo bendir á máli sínu til stuðnings að átröskun jókst um 50% í Bandaríkjunum á áttunda áratugnum, samhliða aukinni áherslu á að konur og stúlkur gætu öðlast sjálfstæði og sjálfsstjórn með megrun og líkamsrækt.⁴² Hluti af „réttum“ eða hreinum kvenleika í vestrænum samfélögum tengist einnig brjóstum kvenna, en segja má að brjóst séu mikilvægur þáttur í sjálfsmynda margra kvenna. Eins og Bordo hefur fjallað um, undirstrikar mikilvægi sögunnar um „brjóstahaldarabrennur“ 1968⁴³ – sem festist svo í hugum almennings – brjóst sem mikilvægt og pólitískt tákn kvenleika og því samhliða áhrifamátt (ógn) þess að sumar konur neiti að „aga“ brjóst sín á þennan hátt.⁴⁴ Brjóstastækkanir, rétt eins og átröskun, miða að því að fullnægja kröfum samfélagsins um ákjósanlegt form líkamans; fullnægja kröfum um kvenleika (lýsingar þeirra sem gangast undir slíka aðgerð gefa jafnan til kynna að ástæðurnar séu til að bæta sjálfsmynd sína). Í auknum mæli hefur verið bent á hættur sem fylgja slíkum aðgerðum því þær geta haft alvarlegar heilsufarslegar afleiðingar þrátt fyrir að vera gerðar undir öruggu eftirliti lækna í dauðhreinsuðu umhverfi.

Áherslu á brjóstastækkanir verður einnig að setja í samhengi við aðra þætti sem undirstrika hve mikilvægt það er fyrir okkar samfélag að konur hafi ekki eingöngu ákjósanlegt útlit, heldur hafi sjálfar eftirlit með líkama sínum og stjórn honum. Eins og Foucault hefur fjallað svo ítarlega um í greiningu sinni á *Panopticon* byggingu Jeremys Bantam, getur vald verið sjálfvirk, þ.e. einstaklingar leika hlutverk eftirlitsmanna á sjálfum sér.⁴⁵ Þessi krafa um sjálfsstjórn og tamningu líkamans endurspeglar í því valdi sem konur eiga að hafa yfir holdafari, brjóstastærð, lögun og magni skapahára, háralit, nöglum og frjóvgunum svo dæmi séu tekin.

Þetta hlýtur því fyrir margar konur að vera stöðug uppspretta tilfinningar um vanhæfni og vangetu í daglegu lífi.⁴⁶ Hegðun einstaklinga er þannig ekki stýrt með beinni valdbeitingu heldur flóknu kerfi viðmiða sem eru sett í samhengi við það sem þykir eðlilegt útlit, þar sem einstaklingurinn sjálfur sér um að „aga“ sig.⁴⁷

Orðræður um líkama hér og þar

Almenn umfjöllun um brjóstastækkanir hér á landi meðal almennings hófst líklega fyrst í kjölfar þemaheftis *Veru*⁴⁸ þar sem áhersla var lögð á mikla fjölgun slíkra aðgerða, sem og áhættuna sem þeim fylgja. Viðbrögð við umfjöllun *Veru* voru nokkuð neikvæð og mátti í því samhengi heyra mjög kunnuglega þulu sem heyrir einnig í tengslum við margskonar önnur málefni sem tengjast konum, setningar á borð við: „þær eru að velja þetta“, „ef þetta lætur þeim líða betur þá er þetta í lagi“; orðræða sem virðist hafa að markmiði að loka á alla umræðu eða samræður um félagslegt samhengi aðgerðanna, hlutverk, persónulegar ástæður og afleiðingar í samfélagi okkar.

Slík lokun á samræður minnir á meginmarkmið þessarar greinar, sem er ekki að reyna að skilja þau margvíslegu menningarlegu og félagslegu tæki sem eru notuð til þess að móta líkama kvenna á ákveðinn hátt, heldur undirstrika að hætt er við að önnur orðræða sé valin til að fjalla um konur hér – heldur en þar. Þrátt fyrir að kvenlíkaminn sé stöðugt til sýnis og undir smásjá vísinda á Vesturlöndum, virðist gagnrýnin skoðun á yfirráðum og valdi yfir líkama okkar oft ógnandi fyrir stærri samfélög okkar.⁴⁹ Samhliða virðist þykja eðlilegt að setja konur í fjarlægum löndum, úr öðrum menningarheimum, á skurðarborð vísindanna og gera úttekt á líkömum þeirra sem og valdi og yfirráðum annarra yfir þeim. Geta einungis vestrænar konur krafist hugtaksins „vals“ fyrir sig, á sama tíma og aðrar konur hljóta að vera ofurseldar hefðum og öðrum öflum? Standa vestrænar konur fyrir utan eigið samfélag? Eru þær sjálfstæðir og óháðir einstaklingar, á meðan „aðrar“ konur eru hluti af einsleitri hefð þar sem allir feta í sömu sporin? Slíkar forsendur orðræðu fela ekki eingöngu í sér hroka og forræðishyggiu, heldur gefa í skyn að við getum ekki skoðað fyrirbæri á fræðilegan hátt í okkar eigin samfélagi, án þess að fela eða hætta að skilja

merkingu þeirra fyrir viðstadda. Á sama tíma virðist hún fela í sér að við þurfum ekki að reyna að skilja fyrirbæri í öðrum samfélögum sem samofin sjálfsmynd og pólitík. Rétt eins og ég tel mögulegt að gagnrýna umskurð barns, án þess að missa sjónir á táknrænni merkingu sem er samofin menningarlegum gildum samfélags barnsins, tel ég mig geta skoðað gagnrýnið aðgerðir á konum í mínu eigin samfélagi án þess að missa sjónir á merkingu og mikilvægi þessara aðgerða fyrir konurnar sem gangast undir þær.

Annað sem tengist gagnrýni minni á val orðræðu um konur er áherslan á rof og landamæri, þar sem framandleiki verður tákngeving fyrir „hina.“ Fræðimenn hljóta að þurfa að vera sérlega vakandi fyrir margtugginni tvískiptingu í „okkur“ og „hina,“ burtséð frá afstöðu til umskurðar og brjóstastækkana. Ég tel í þessu samhengi mikilvægt að undirstrika tengsl. Slíkt getur gert hvort tveggja; að hjálpa okkur við að varpa skýrara ljósi og nýjum flötum - á fyrirbæri í okkar eigin samfélagi, sem og að hjálpa til við að skilja fyrirbæri sem virka framandi og óútskýranleg í öðrum samfélögum. Skoðun vestrænna kvenna á eigin sögu og hugmyndum um kyn og umskurð, felur í sér tengingu við reynslu og upplifun margra kvenna í Afríku, eins og Gunning bendir á.⁵⁰ Einnig má nota hugmyndir Mary Douglas og Susan Bordo um hreinleika og viðmið (*normalization*) til að skilja aðgerðir á líkömum á Vesturlöndum og utan þeirra. Áherslu á tengsl ber ekki að taka sem svo að ég sé að gera lítið úr áherslu á fjölbreytileika sem fjallað var um fyrr. Þvert á móti, tel ég mikilvægt að viðurkenna þessi tengsl *sambliða* því sem við viðurkennum fjölbreytileika kyns og kyngerva eftir samhengi.⁵¹ Tvíhyggjuarfleifð Vesturlanda hættir til að skoða hlutina frá tvíþóla andstæðum, þar sem eitt er sjálfkrafa talið útiloka annað. Þannig fer umræðan oft að snúast um að annað hvort séu konur eins eða þá að þær séu ekki eins; annað hvort verður femínismi að einblína á margbreytileika eða við verðum að líta framhjá honum og einblína á táknið „kona“. Veruleikinn einkennist þó ekki annað hvort af fjölbreytni eða einsleitni. Þó að svo megi líta á að áhersla á kventáknið sem félagslegt tákni grafi að vissu leyti undan samstöðu kvenna, má einnig benda á að kyn er mikilvæg leið til samsömunar, þó að það sé ekki algilt í öllum aðstæðum, alltaf, allsstaðar. Hnattvæddar breytingar og tengsl í tíma og rúmi hafa einnig í för með sér aukna dreifingu viðhorfa þar sem litið er á konur sem einsleitán hóp, og þær meðhöndlaðar eftir því. Það í sjálfu sér undirstrikar enn frekar baráttu-

grundvöll kvenna.⁵² Með því að leggja áherslu á fjölbreytileika, samhliða áherslum á það sem tengir og er svipað, er verið að undirstrika að landamæri sjálfsmynda eru félagslega sköpuð, sveigjanleg og breytileg. Slíkt ætti að leggja grunn að skilningi á þeim fjölmörgu líku og ólíku formum sem kyngervi getur tekið.

- 1 Þessi grein er skrifuð í samhengi verkefnisins „Ímyndir Afríku á Íslandi“ sem styrkt er af Rannís, Rannsóknasjóði Háskóla Íslands og Aðstoðarmannasjóði Háskóla Íslands.
- 2 Mohanty, Chandra T. (1991), „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“.
- 3 Umræða mín tekur sérstaklega mið af orðræðu um Afríku og sjónarhorni afrískra femínista. Ástæðan er einfaldlega sú að flestar mínar rannsóknir fjalla um Afríku.
- 4 Geertz, Clifford (1984), „Distinguished Lecture: Anti Anti-Relativism“.
- 5 Mohanty, Chandra T. (1991), „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“.
- 6 Said, Edward W. (1978), *Orientalism*. – Sjá einnig: Mudimbe, V.Y. (1988), *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*.
- 7 Kahf, Mohja (1999), *Western Representations of the Muslim Woman: From Tarmagant to Odelisque*, bls.2.
- 8 Tripp, A. M. (2000), „Rethinking Difference: Comparative Perspectives from Africa“. Gagnrýni Kimberly Cristensen á vanhæfni hvítra femínista til að takast á við kynþáttahyggju og fordóma er einnig dæmi um þetta (sjá: Christensen, Kimberly (1997), „With Whom Do you Believe Your Lot is Cast? White Feminism and Racism“).
- 9 Hugtakið kvenhyggja (*womenism*) í stað femínisma endurspeglar þessa togstreitu. Rithöfundurinn Alice Walker kom fram með þetta hugtak og einnig bókmenntafræðingurinn Chikwenye Ogunyemi (á sama tíma og óháð Walker). Ogunyemi notaði upphaflega hugtakið kvenhyggja eitt og sér en notar það nú með lýsingarorðinu *afrísk* kvenhyggja. Hún hefur staðhæft í þessu samhengi að þar sem bæði femínismi og afrísk-amerísk kvenhyggja hafi litið framhjá reynslu og sérstöðu afrískra kvenna sé nauðsynlegt að tilgreina afríska kvenhyggju (sjá: Arndt, Susan (2000), „African Gender Trouble and African Womanism: An Interview with Chikwenye Ogunyemi and Wanjira Mathoni“. Einnig: Haraway, Donna J. (1991), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, bls. 118). Slík flokkun afrískra kvenna í einn hóp getur þó einnig svipt afrískar konur fjölbreytileika og í raun endurskapað sömu einsleitni og verið er að reyna að berjast gegn. Konur í Afríku hafa rétt eins og annarsstaðar flókna sjálfsmynd og ólíka hagsmuni (sjá t.d. Gordon, April (1995), „Gender, Ethnicity, and Class in Kenya: „Burying Otieno“ Revised“).
- 10 Skilgreining Vesturlandabúa á álfunni hefur oft einkennst af kynþáttafordómum þar sem litið er á menningarsvæði sem samhangandi við litarhátt. Í þessu samhengi má nefna þá lífseigu tilhneigingu að draga mörkin milli Afríkubúa og annarra út frá litarhætti, þ.e. aðskilja Norður-Afríku frá heimsálfunni Afríku.

- 11 Oyéwùmí, Oyèrónké (1997), *The Invention of Women: Making an African Sense of Western Gender Discourses*, bls. xiv.
- 12 Alonso, Ana Maria (2000), „The Use and Abuse of Feminist Theory: Fear, Dust and Commensality“, bls. 226.
- 13 Henrietta Moore hefur sagt að áttundi áratugurinn hafi verið stórkostlegur að því leyti að þá ríkti ákveðin víska um aðgreiningu á milli *sex* (kyns) og *gender* (kyngervis). Eins og allir góðir hlutir, bætir Moore við, hefur þessi sannfæring runnið sitt skeið (sjá: Moore, Henrietta L. (2000), „Whatever happened to Women and Men? Gender and other crisis in Anthropology“, bls. 151).
- 14 Haraway, Donna J. (1991), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, bls. 133. Sjá einnig: Oyéwùmí, Oyèrónké (1997), *The Invention of Women: Making an African Sense of Western Gender Discourses*, bls. 13.
- 15 Sigríður Þorgeirsdóttir hefur skrifað mjög áhugaverða grein um sýn Butler og borið hana saman við hugmyndir Beauvoir um líkamann (sjá: Sigríður Þorgeirsdóttir (1999), „Konur og líkaminn: Frá Beauvoir til Butler“).
- 16 Kessler og McKenna settu til dæmis spurningarmerki við þessa aðgreiningu árið 1978 (sjá: Oyéwùmí, Oyèrónké (1997), *The Invention of Women: Making an African Sense of Western Gender Discourses*, bls. 12). Árið 1987 fjölluðu Sylvia Yanagisako og Jane Collier um þá þjóðhverfu sem þessi aðgreining felur í sér (sjá: Moore, Henrietta L. (1994), *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, bls. 12).
- 17 Linda Martin Alcoff bendir á í yfirlitsgrein sinni að Elizabeth Grotz virðist ganga út frá karlkyni og kvenkyni þrátt fyrir að Grotz geri ekki ráð fyrir að þessi kyn hafi ákveðin einkenni (sjá: Alcoff, L. M. (2000), „Philosophy Matters: A review of Recent Work in Feminist Philosophy“).
- 18 Sjá gagnrýni í yfirlitsgreininni: Alcoff, L. M. (2000), „Philosophy Matters: A review of Recent Work in Feminist Philosophy“, bls. 857.
- 19 Þekkt steinrista frá 16. öld af landnámi Ameríku sýnir heimsálfuna í líki nakinnar konu sem tekur fagnandi í rekkju sinni á móti Evrópu sem er myndgerfð sem vel klæddur og virðulegur karlmaður (sjá: McClintock, Anne (1995), *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*).
- 20 Gausset, Q. (2001), „AIDS and cultural practices in Africa: the case of the Tonga (Zambia)“, bls. 510.
- 21 Í *Ferðasögu Árna Magnússonar frá Geitastekki 1753-1797* fjallar Árni sérstaklega um konur á Grænhöfðaeyjum og Grænlandi út frá tilraunum þeirra til að „narra“ sjómennina til holdlegs samræðis (sjá: Árni Magnússon (1945), *Ferðasaga Árna Magnússonar frá Geitastekki 1753-1797*, bls. 45, 81-82). Í bókinni *Ferðaminningar: Frásögur frá sjóferðum víða um heim*, ritaðri af Sveinbirni Egilssyni sem sigldi víða á árabílinu 1880-1905, er einnig lögð áhersla á lauslæti kvenna (sjá: Sveinbjörn Egilsson (1922), *Ferðaminningar: Frásögur frá sjóferðum víða um heim*, bls. 83-85, 323). Í *Æfintýri Afríkuþarans: Þættir úr æfisögu Jóns Magnússonar, Fljótsdælings* (1937), ritaðri af Benjamín Sigvaldassyni, er lítið talað um konur almennt en Jóni verður líkt og Sveinbirni sérstaklega tíðrætt um vændiskonur sem hann hitti á Kanaríeyjum, en minnst lítillega á frjálslyndi kvenna í S-Afríku (sjá: Benjamín Sigvaldason (1937), *Æfintýri Afríkuþarans*:

- Þættir úr æfisögu Jóns Magnússonar, Fljótsdælings*, bls. 24, 62). Magnús Stephensen fjallar um Khoikhoi konur í riti sínu *Vina Gleði í fróðlegum Samræðum og Ljóðmælum*og lýsir þar svokallaðri vansköpun kynfæra þeirra (sjá: Magnús Stephensen (1797), *Skémtileg Vina-Gleði í fróðlegum Samræðum og Ljóðmælum*). Þessi fáu dæmi gefa til kynna að kynferði afrískra kvenna hafi verið mikilvægt í því að skilgreina hvað þær voru í augum Íslendinga og að orðræða hér um konur hafi að mörgu leyti ekki verið frá-brugðin orðræðum annarsstaðar í Evrópu á sama tíma.
- 22 James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“.
 - 23 World Health Organization (1998), *Female Genital Mutilation*, bls. 3.
 - 24 „[D]eeply rooted, traditional practice“.
 - 25 World Health Organization (1998), *Female Genital Mutilation*, bls. 5-6.
 - 26 Shell Duncan, Bettina og Hernlund, Ylva (2000), „Female „Circumcision“ in Africa: Dimensions of the Practice and Debates“, bls. 7.
 - 27 Í Seattle samþykktu sómalskir innflytjendur svokallaðan táknrænan umskurð, þar sem ekkert hold var skorið í burt og aðgerðin var framkvæmd með deyfingu á stúlkum sem höfðu gefið samþykki sitt. Hætt var við þetta vegna mikils almenns þrýstings, t.d. frá samtökum sem berjast gegn umskurði. Í því samhengi bentu margir á þá mótsögn sem fælist í því að leyfa mun grófari aðgerð á piltum og á sama tíma skilgreina táknræna aðgerð á stúlkum sem eitt form barnamishyrmingar (sjá: Coleman, Doriane Lambelet (1998), „The Seattle Compromise: Multicultural Sensitivity and Americanization“, bls. 717; – Shell Duncan, Bettina og Hernlund, Ylva (2000), „Female „Circumcision“ in Africa: Dimensions of the Practice and Debates“, bls. 6).
 - 28 James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“. Bls. 1044.
 - 29 Rahman, A. A. N., Toubia (2000), *Female genital mutilation: A guide to laws and policies worldwide*, bls. 4. Svo og: Shell Duncan, Bettina og Hernlund, Ylva (2000), „Female „Circumcision“ in Africa: Dimensions of the Practice and Debates“, bls. 6.
 - 30 Abusharaf, Rogaia (2000), „Revisiting Feminist Discourse on Infibulation: Response from Sudanese Feminists“.
 - 31 James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“, bls. 1043. Skáldsaga kenýska rithöfundarins Ngugi wa Thingo'o *The River Between* (1990) fjallar um umskurð sem samofinn menningu og sjálfsmynd kvenna og karla, án þess að gera lítið úr heilsufarslegum hættum sem fylga slíkri aðgerð. Bók Esther K. Hicks *Infibulation: Female Mutilation in Islamic Northeastern Africa* (1996) fjallar um umskurð í breiðu menningarlegu og trúarlegu samhengi Norð-Austur-Afríku. Einnig má benda á bók Margrethe Silberschmidt (1999) um umskurð karla og kvenna í Kenýja.
 - 32 Umskurður er flokkaður í nokkrar tegundir sem vísa almennt í umfang aðgerðarinnar en nokkuð ólíkar flokkanir hafa þó verið notaðar. Umskurður getur í grófum dráttum vísað í aðgerð allt frá blóðgun snípsins í brotnám sníps, innri skapabarma og ytri skapabarma (oft kallað *pharaonic circumcision* og *infibulation*). Kynfæri konunnar eru í síðarnefndu aðgerðinni saumuð saman og einungis lítið gat skilið eftir fyrir tíðablið

og þvag (World Health Organization 1998 fjallar um eina leið til að flokka umskurð (sjá: World Health Organization (1998), *Female Genital Mutilation*)).

- 33 Menningarhugtakið hefur, rétt eins og hugtakið „kona“, gengið í gegnum margskonar afbyggingu á síðustu áratugum. Þrátt fyrir að alltaf hafir reynst erfitt að skilgreina hugtakið hefur það oft verið notað til að vísa til tiltölulega vel afmarkaðs hóps sem deilir svipuðum gildum. Fræðifólk eins og Lila Abu-Lughod hafa lagt áherslu á menningu sem brotakennda og átök sem einkennandi fyrir menningu frekar en stöðugleika (sjá: Abu-Lughod, Lila (1991), „Writing against Culture“).

Athafnir sem eru titlaðar sem hefðir eða menning geta því haft ólíka merkingu fyrir ólíka aðila innan sama samfélags sem og merking þeirra breytist sögulega. Hefðir eru auðvitað eins og Eric Hobsbawm og Terence Ranger benda á í greinasafni sínu ekki óumbreytanlegar heldur hluti af dýnamísku félagslegu og pólitísku kerfi (sjá: Hobsbawm, Eric og Ranger, Terence (1983), *The Invention of Tradition*).

- 34 Thomas, Lynn (2000), „Ngaitana (I will Circumcise Myself): Lessons from Colonial Campaigns to Ban Excision in Meru, Kenya“.
- 35 Rahman, A. A. N., Toubia (2000), *Female genital mutilation: A guide to laws and policies worldwide*, bls. 16-17.
- 36 Gausset, Q. (2001), „AIDS and cultural practices in Africa: the case of the Tonga (Zambia)“, bls. 512.
- 37 Gunning, I. R. (1991-92), „Arrogant perception, World-Traveling and Multicultural Feminism: the Case of Female Genital Surgeries“, bls. 208.
- 38 Sama heimild. Sjá einnig: James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“.
- 39 James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“, bls. 1038.
- 40 Douglas, Mary (1966), *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*.
- 41 Bordo, Susan (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body*.
- 42 Gremillion, Helen (2002), „In Fitness and in Health: Crafting Bodies in the Treatment of Anorexia Nervosa“, bls. 381.
- 43 Bordo segir frá því að brjóstahaldarabrennur hafi ekki átt sér stað í kringum „No more Miss America“ mótmælin í ágúst 1968 eins og oft er haldið fram, heldur var brjóstahöldurum ásamt öðrum hlutum hent í „freedom trash can“ (sjá: Bordo, Susan (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body*, bls. 19-20).
- 44 Bordo, Susan (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body*, bls. 19-20.
- 45 Foucault, Michel (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*.
- 46 Einnig má nefna að þrátt fyrir að í samfélaginu sé sá „sannleikur“ ráðandi að konur í dag geti skipulagt barneignir sínar, rétt eins og hannað líkama sinn, þá er raunveruleiki margra kvenna allt annar, m.a. er óvelkominn getnaður algengur. Fjöldi kvenna sem ekki geta átt börn fer einnig vaxandi og geta þær ekki orðið fullgildar í samfélagi sem skilgreinir gildi kvenna og stöðu innan samfélagsins að miklu leyti út frá móðurhlutverkinu.

- 47 Eins og Susan Bordo bendir á var það samt ekki Foucault sem fyrstur þróaði þá hugmynd að líkamar væru mikilvæg staðsetning og vettvangur valds, þar sem sú hugmynd var áður m.a. þróuð af femínistum (sjá: Bordo, Susan (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body*, bls. 17.
- 48 Þemaheftið sem um er rætt er 1. tölublað ársins 2001 en það bar yfirskriftina „Sílikon: það sem ekki er sagt“.
- 49 Femínistar hafa til dæmis oft þurft að sæta harðri gagnrýni fyrir að vera „leiðinlegar“ og neikvæðar vegna nálgana sem miða að því að greina ákveðna hluti í eigin samfélagi.
- 50 Gunning, I. R. (1991-92), „Arrogant Perception, World-Traveling and Multicultural Feminism: the Case of Female Genital Surgeries“, bls. 226.
- 51 Eins og sumir fræðimenn hafa bent á getur áhersla á það sem er framandi án þess að taka samhliða mið af því sem tengir og er svipað, komið í veg fyrir tengsl sem geta verið mikilvæg fyrir breytingar (sjá: Sylvester, C. (1995), „African and Western feminisms: World-traveling the Tendencies and Possibilities“, bls. 948.
- 52 Udayagirir, Mridula (1995), „Challenging Modernization: Gender and Development, Postmodern Feminism and Activism“.

Heimildir:

- Abu-Lughod, Lila (1991), „Writing Against Culture“, *Recapturing Anthropology: Work in the Present*, (ritstj.) R. G. Fox. (New Mexico: School of American Research Press).
- Abusharaf, Rogaia (2000), „Revisiting Feminist Discourse on Infibulation: Response from Sudanese Feminists“, *Female „Circumcision“ in Africa: Culture, Controversy, and Change*, (ritstj.) Bettina Shell-Duncan og Ylva Hernlund (London: Boulder).
- Alcoff, L. M. (2000), „Philosophy Matters: A review of Recent Work in Feminist Philosophy“, *Signs* 25(3): 841-882.
- Alonso, Ana Maria (2000), „The Use and Abuse of Feminist Theory: Fear, Dust and Commensality“, *Gender Matters: Rereading Michelle Z. Rosaldo*. A. L. a. B. Maurer (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Arndt, Susan (2000), „African Gender Trouble and African Womanism: An Interview with Chikwenye Ogunyemi and Wanjira Mathoni“, *Signs* 25(3):709-726.
- Árni Magnússon (1945), *Ferðasaga Árna Magnússonar frá Geitastekki 1753-1797* (Reykjavík, Bókaútgáfan Heimdallur).
- Benjamín Sigvaldason (1937), *Æfintýri Afrikufarans: Þættir úr æfisögu Jóns Magnússonar, Fljótsdælings* (Reykjavík, Benjamín Sigvaldason).
- Bordo, Susan (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body* (Berkeley: University of California Press).
- Butler, Judith (1989), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge).
- Christensen, Kimberly (1997), „With Whom Do you Believe Your Lot is Cast? White Feminism and Racism“, *Signs*, 22(3): 617-648.

- Coleman, Doriane Lambelet (1998), „The Seattle Compromise: Multicultural Sensitivity and Americanization“, *Duke Law Journal* 47: 717-783
- Douglas, Mary (1966), *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Baltimore: Penguin Books).
- Foucault, Michel (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. (þýð. Alan Sheridan) (London: Penguin Books).
- Gausset, Q. (2001), „AIDS and cultural practices in Africa: the case of the Tonga (Zambia)“, *Social Science & Medicine* 52: 509-518.
- Geertz, Clifford (1984), „Distinguished Lecture: Anti Anti-Relativism“, *American Anthropologist* 86(2): 263-278.
- Gordon, April (1995), „Gender, Ethnicity, and Class in Kenya: „Burying Otieno“ Revisited“, *Signs*, 20(41): 883-912.
- Gremillion, Helen (2002), „In Fitness and in Health: Crafting Bodies in the Treatment of Anorexia Nervosa“, *Signs* 27(2): 381-414.
- Gunning, I. R. (1991-92), „Arrogant Perception, World-Traveling and Multicultural Feminism: the Case of Female Genital Surgeries“, *Columbia Human Rights Law Review* 23(189): 189-248.
- Haraway, Donna J. (1991), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (New York: Routledge).
- Hicks, Esther K. (1996), *Infibulation: Female Mutilation in Islamic Northeastern Africa* (New Brunswick: Transaction Publishers).
- Hobsbawm, Eric og Ranger, Terence (1983), *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press).
- James, S. M. (1998), „Shades of othering: Reflections on female circumcision/genital mutilation“, *Signs* 23(4): 1031-1048.
- Kahf, Mohja (1999), *Western Representations of the Muslim Woman: From Tarmagant to Odelisque* (Austin: University of Texas Press).
- Magnús Stephensen (1797), *Skémtileg Vina Gleði í fróðlegum Samræðum og Ljóðmælum* (Leirár-görðum við Leirá).
- McClintock, Anne (1995), *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest* (New York, London: Routledge).
- Moore, Henrietta L. (1994), *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press).
- 2000, „Whatever happened to Women and Men? Gender and other crisis in Anthropology“, *Anthropological Theory Today*, (ritstj.) H. L. Moore. (Cambridge: Polity Press).
- Mohanty, Chandra T. (1991), „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“, *Third World Women and the Politics of Feminism*, (ritstj.) Chandra T. Mohanty, Ann Russo og Lourdes Torres (Bloomington: Indiana University Press).
- Mudimbe, V. Y. (1988), *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press).
- Ngugi wa Thingo'o. (1990), *The River Between* (Heinemann).
- Oyéwùmí, Oyérónké (1997), *The Invention of Women: Making an African Sense of Western Gender Discourses* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press).
- Rahman, A. A. N., Toubia (2000), *Female genital mutilation: A guide to laws and policies worldwide* (London, New York: Zed Books).

- Said, Edward W. (1978), *Orientalism* (New York: Vintage Books).
- Shell Duncan, Bettina og Hernlund, Ylva (2000), „Female „Circumcision“ in Africa: Dimensions of the Practice and Debates“, *Female „Circumcision“ in Africa: Culture, Controversy, and Change*, (ritstj.) Bettina Shell-Duncan og Ylva Hernlund (London: Boulder).
- Sigríður Þorgeirsdóttir (1999), „Konur og líkaminn: Frá Beauvoir til Butler“, *Simone de Beauvoir: heimspekingur, rithöfundur, fémínisti*, (ritstj.) Irma Erlingsdóttir og Sigríður Þorgeirsdóttir (Reykjavík: Rannsóknarstofa í kvennafræðum, Háskólaútgáfan).
- Silberschmidt, Margrethe (1999), „*Women forget that men are the masters*“: *Gender antagonism and socioeconomic change in Kisii District, Kenya* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet).
- Sylvester, C. (1995), „African and Western feminisms: World-traveling the Tendencies and Possibilities“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 20(4): 941-969.
- Sveinbjörn Egilsson (1922), *Ferðamíningar: Frásögur frá sjóferðum víða um heim* (Reykjavík: Félagsprentsmiðjan).
- Thomas, Lynn (2000), „Ngaitana (I will Circumcise Myself): Lessons from Colonial Campaigns to Ban Excision in Meru, Kenya“, *Female „Circumcision“ in Africa: Culture, Controversy, and Change* (ritstj.) Bettina Shell-Duncan og Ylva Hernlund (London: Boulder).
- Tripp, A. M. (2000), „Rethinking Difference: Comparative Perspectives from Africa“, *Signs* 25(3): 649-676.
- Udayagirir, Mridula (1995), „Challenging Modernization: Gender and Development, Postmodern Feminism and Activism“, *Feminism, Postmodernism, Development*. Marianne H. Marchand and Janet Parpart (London, New York: Routledge).
- World Health Organization (1998), *Female Genital Mutilation*. Geneva: World Health Organisation.

Herdís Sveinsdóttir

Breytingaskeið kvenna og hormónameðferð¹

Nokkur umræða hófst hér á landi sumarið 2002 um áhrif þess að nota tíðahvarfahormón eftir að stjórnendur bandarískrar rannsóknar um það efni ákváðu að stöðva hluta rannsóknarinnar. Eftir að fylgst hafði verið með kon um í fimm ár bentu niðurstöður rannsóknarinnar til þess að konur sem tóku inn samsett hormón (estrógen og prógesterón) væru í aukinni hættu á að fá hjarta- og æðasjúkdóma, heilaáfall, brjóstakrabbamein og blóðtappa miðað við konur sem tóku inn lyfleysu.² Þessi rannsókn hófst árið 1993 og er studd af bandarískum heilbrigðisyfirvöldum, The National Institute of Health (NIH), og kallast rannsóknin the *Women's Health Initiative* (WHI) sem mætti þýða sem frumkvöðull í heilbrigði kvenna. Þátttakendur í rannsókninni eru af mismunandi kynþáttum og var þeim skipt í hópa þar sem einn hópur tók hormónið estrógen eingöngu (ERT), annar hópur tók samsett hormón (HRT) og þriðji hópurinn fékk lyfleysu. Heildarmarkmið rannsóknarinnar er að skilgreina kosti og galla hinna ýmsu þátta sem hugsanlega geta dregið úr tíðni hjarta- og

æðasjúkdóma, brjóstakrabbameins, ristilkrabbameins, beinþynningar, beinbrota o.fl. Miklar vonir hafa verið bundnar við þessa rannsókn þar sem um er að ræða viðamestu slembivöldu, tvíblindu rannsóknina til þessa á notkun tíðahvarfahormóna. Sá hluti rannsóknarinnar sem var stöðvaður náði til tæplega 17 þúsund kvenna. Þær voru allar skilgreindar heilbrigðar og höfðu ekki farið í legnám. Um helmingur þeirra (8506 konur) tók inn samsett hormón en hinar lyfleysu. Niðurstaðan var sú, eins og að ofan greinir, að áhættan af inntöku samsettu hormónanna var greind það mikil að rannsóknin var stöðvuð. Sá hluti rannsóknarinnar sem snýr að konum sem höfðu farið í legnám og tóku einungis inn estrógen, var ekki stöðvaður.

Að mínu mati var þetta stórfrétt. Miklar vonir hafa verið bundnar við þessa rannsókn og áttu fyrstu niðurstöður að birtast árið 2005. Að rannsóknin yrði stöðvuð var nokkuð sem enginn hafði búist við. Ég heyrði af þessu í fréttum í útvarpi og sá smáumfjöllun í *Morgunblaðinu*. Í samskiptahópi sem ég er í á netinu hófust hins vegar miklar umræður. Í þessum hópi eru rannsakendur sem skoða rannsóknir á tíðahring kvenna út frá gagnrýnu sjónarhorni, þetta eru fræðimenn og fagfólk sem starfa með konum (hjúkrunarfræðingar, sálfræðingar, lækna o.fl.) og hafa í mörg ár varað við því að ekki sé til staðar næg þekking til að standa fyrir svo útbreiddri notkun á hormónum við tíðahvörf eins og gert er. Í ljósi vægis rannsóknarinnar sem fyrr er getið bjóst ég við meiri almennri umfjöllun hérlandis þegar þessar niðurstöður voru ljósar. Í þeim tilgangi að hvetja til umræðna ákvað ég að flytja erindi, sem þessi grein byggir á, á ráðstefnu um kvenna- og kynja-rannsóknir í Háskóla Íslands. Fleiri voru augljóslega ósáttir við þá litlu umræðu sem fram fór hérlandis, því tæpri viku eftir ráðstefnuna birtust á heimasíðu landlæknis³ tilmæli til lækna um meðferð kvenna með samsettum tíðahvarfahormónum og í framhaldi af því varð nokkur opinber umræða. Ekki verður farið í að greina þá umræðu hér.

Upphaf tíðahvarfahormónameðferðar

Árið 1923 var „eggjastokkahormón“ einangrað í fyrsta sinn. Árið 1926 kom það fyrst á markað og árið 1932 var fyrst fjallað um notkun estrógena til að meðhöndla einkenni breytingaskeiðisins.⁴ Það var þó ekki fyrr

en á síðari hluta fjórða áratugarins, eftir að tilbúin (synthetic) estrógen komu fram á sjónarsviðið, að notkun þeirra jókst talsvert enda tilbúin estrógen ódýrari í framleiðslu.⁵ Árið 1966 varð svo sprengja í Bandaríkjunum á notkun estrógena við tíðahvörf samfara útkomu metsölubókarinnar *Feminine forever* eftir bandaríska kvensjúkdómalækninn Robert Wilson. Segja má að bók Wilson hafi fært í orð hugmyndafræðilegan grunn tíðahvarfahormónamedferðar sem ríkir enn í dag, sem er að tíðahvörf séu hörgulsjúkdómur. Wilson lagði áherslu á að konan gæti verið kvenleg ævilangt, að hægt væri að skjóta Elli kerlingu ref fyrir rass með því að taka inn estrógen. Að fjalla um tíðahvörf sem hörgulsjúkdóm og að geta „selt“ þá hugmynd að lyf viðhaldi unglegu útliti og kvenleika byggist á hugmyndum sem höfðu fest rætur löngu áður, þ.e. að efni (hormón) sem líkaminn byggir til sjálfur og væru að öllu jöfnu ætlað að viðhalda innra jafnvægi líkamans, væru einnig ráðandi í mótun kvenleika og karlmennsku. Þannig er ávallt talað um kvenhormón og karlhormón þó vissulega framleiði karlar estrógen og konur testósterón.⁶

Ekki reyndist þó einfalt að viðhalda æsku og vellíðan. Árin 1975 og 1976 birtust fjórar greinar í lækna tímaritinu *New England Journal of Medicine* sem tengdu estrógenmedferð við krabbamein í legbol.⁷ Þessar greinar höfðu þau áhrif að konur og læknar voru ráðþrota um hvernig best væri að bregðast við einkennum tíðahvarfa. Á ráðstefnu sem haldin var á vegum NIH í Bandaríkjunum árið 1979 varð sú niðurstaða að estrógenmedferð gagnaðist einungis til að draga úr hita- og svitakófum og gegn einkennum sem fylgja þynningu slímhúðar í leggöngum.⁸

Sjúkdómsgerving tíðahvarfa

Ljóst er þó að sjúkdómsgerving breytingaskeiðsins var farin að spíra meðal leikra og lærðra. Með sjúkdómsgervingu á ég við að hugmyndafræði hins líffræðilega líkans hafði náð að festa sig í sessi. Hið líffræðilega líkan, í einfaldaðri mynd, gengur út frá því að skortur á einhverju ákveðnu efni leiði til einhvers, svo sem ákveðinna einkenna eða sjúkdóms, og sé frávik frá eðlilegu ferli. Afleiðingar skorts eru yfirleitt þær sömu hjá ólíkum einstaklingum og eru óháðar félagslegu og menningarlegu umhverfi. Í hinu líffræðilega líkani breytingaskeiðsins er gengið út frá því að estrógen hafi

meginhlutverki að gegna og umræðan öll er mjög sjúkdómatengd. Með því að bæta konum estrógen á að vera hægt að koma í veg fyrir ýmis einkenni sem tengd hafa verið breytingaskeiði kvenna. Þannig er breytingaskeiðinu líkt við hörgulsjúkdóm líkt og er í sykursýki eða við skort á thyroxíni. Þessu viðhorfi til stuðnings er m.a. bent á að um þarsíðustu aldamót hafi meðalaldur kvenna verið rúmlega 50 ár en sé nú vel yfir 70 ár. Konum hafi hreinlega ekki verið ætlað að lifa lengur en fram að lokum frjósemisskeiðs. Nú lifi konur hins vegar þriðjung ævinnar að loknum tíðahvörfum og því sé mikilvægt að meðhöndla estrógenskortinn.

Þessari sýn á eðlilegar breytingar á líffræði kvenna sem verða við tíðahvörf, þ.e. að líffræðin sé frá náttúrunnar hendi gölluð, hefur verið hafnað. Í ræðu og riti hefur verið bent á að hjá miklum meirihluta kvenna gangi tíðahvörfin áfallalaust yfir. Ástæður fyrir styttra lífi tengjast öðrum þáttum en tíðahvörfum t.d. mæðradauða, sóttsjúkdómum og skorti á hreinlæti. Það hafi ávallt verið til konur sem lifðu löngu og góðu lífi, það sé ekkert nýtt.⁹ Femínistar hafa líka bent á þá vaxandi tilhneigingu að sjúkdómsvæða og meðhöndla líkama kvenna. Á nítjándu öld er að finna ótal dæmi um á hvern hátt frjósemisskeið kvenna og kynhvöt var sjúkdómsgerð.¹⁰ Tíðahvörfin hafa ekki farið varhluta af því. Tíðahvörf voru tilgreindur sjúkdómur í greiningabók geðlækna (*Diagnostic and Statistical Manual of the American Psychiatric Association*) til ársins 1980 að greiningin var felld niður. Fram til þess tíma var það viðtekin trú að tíðahvörfin væru orsök alvarlegra geðsjúkdóma. Sálgreinikenningar hvöttu jafnframt til þess að líta þannig á að tíðahvörf yllu geðsjúkdómum, en kenningarnar gengu sumar út á að við tíðahvörf syrgðu konur missi á kvenleika og frjósemi.¹¹

Gagnrýni á hormónamedferð hefur beinst að því að skoða þurfi af gaumgæfni rannsóknir og þekkingu sem er til staðar áður en farið er að meðhöndla stóra hópa kvenna (eða fólks almennt). En hversu algeng er notkun á tíðahvarfahormónum og hver er þekktur árangur hormónamedferðar?

Algengi tíðahvarfahormónamedferðar

Þær niðurstöður að estrógengjöf leiddi til aukins krabbameins í legi urðu ekki til þess að horfið væri frá hugmyndum um að tíðahvörf væru í raun hörgulsjúkdómur. Rannsóknir héldu áfram og nú á áhrifum sam-

settrar meðferðar, þ.e. prógesteróni var bætt saman við estrógenið. Á níunda áratug síðustu aldar bentu ýmsar faraldsfræðilegar rannsóknir til þess að hættan á legkrabbameini, sem er til staðar við gjöf á estrógeni einu og sér, væri hverfandi þegar prógesteróni væri bætt við.¹² Hægt og rólega jókst samsett hormónameðferð fram eftir níunda áratugnum. Á Íslandi fjórfaldaðist sala hormóna frá 1985 til 1995 og hlutfall 50–55 ára kvenna sem tóku hormón jókst úr 10% í 50% á sama tímabili. Að öllu jöfnu taka konur hormón inn í eitt til tvö ár og innan við þriðjungur þeirra í 5 ár eða lengur.¹³ Í Bandaríkjunum nota u.þ.b. 38% kvenna, sem komnar eru á tíðahvörf, hormón.¹⁴ Þar er estrógen (Premarin) næstmest selda lyfið en árið 2000 voru 46 miljónir lyfseðla gefnar út á Premarin, og á Prempro, sem er samsett af estrógeni og prógesteróni, voru gefnar út 22,3 miljónir lyfjaávísa.¹⁵ Í Frakklandi er algengi hormónameðferðar 55% og á Spáni 15%.¹⁶ Á Nýja Sjálandi hafa 32% kvenna á aldrinum 45–64 ára einhvern tíma tekið inn tíðahvarfahormón¹⁷ og jókst taka hormóna þar frá 19% upp í 32% á árunum 1991 til 1997. Japanir skera sig nokkuð úr en þar taka einungis 4% kvenna tíðahvarfahormón.¹⁸

Það er athyglisvert að þar sem notkun kvenkynslækna á tíðahvarfahormónum er borin saman við notkun annarra kvenna þá eru lækarnir líklegri til að nota tíðahvarfahormón. Þetta á við um Bretland,¹⁹ Bandaríkin²⁰ og Svíþjóð.²¹ Í Svíþjóð og Bandaríkjunum eru kvenkyns kvensjúkdómalæknar jafnframt líklegri til að taka inn tíðahvarfahormón en almennir kvenkyns læknar.

Markmið og árangur hormónameðferðar

Segja má að markmið hormónameðferðar sé tvíþætt, annars vegar að slá á einkenni, sem þegar eru til staðar, og hins vegar að fyrirbyggja ýmsa sjúkdóma.

Fjöldi einkenna er oft nefndur til þegar fjallað er um breytingaskeiðið. Þau helstu eru hita- og svitakóf, vandamál frá þvagfærum, þunglyndi, kvíði, spennu, svefnleysi, skortur á einbeitingu, úthaldsleysi, minnistap og kynlífsvandi. Vert er að hafa í huga að sum þessara einkenna, eins og svefnleysi og úthaldsleysi, geta verið fylgifiskar hitakófa og önnur tengj-

ast öldrun. Öll þessi einkenni og fleiri til finnast hjá báðum kynjum og á öllum aldri.

Fjöldi rannsókna hefur sýnt að hita- og svitakóf og óþægindi í leggöngum samfara þynningu á slímhúð minnka við hormónamedferð.²² Jafnframt hafa þessi einkenni, þegar þau verða virkilega slæm, áhrif á almenna vellíðan konunnar. Hjá vestrænum þjóðum finna allt að 60–80% kvenna á breytingaskeiði fyrir hita- og svitakófum að einhverju marki.²³ Hjá meirihluta þeirra hafa þau ekki nein meiriháttar áhrif á heilsu eða heilbrigðishegðan.²⁴ Hjá allt að 25% þeirra kvenna sem finna til kófa, geta þau þó varað fimm ár eða lengur og í sumum tilvikum haft slæm áhrif á allt líf konunnar.²⁵ Það er þó athyglisvert að það er aðallega í rannsóknum frá vestrænum þjóðum sem hitakóf eru svo algeng. Í þekktri rannsókn meðal ákveðinna þjóðflokka í Mexíkó kom fram að konur þekktu ekki hugtakið hitakóf og var það rakið til þess að við tíðahvörf fá konur bætta stöðu í samfélaginu auk þess að lifnaðarhættir og mataræði þeirra er allt annað en hjá vestrænum konum.²⁶ Rannsóknir frá Japan²⁷ og Indónesíu²⁸ hafa enn fremur sýnt að þar eru hita- og svitakóf mun fátíðari en í Bandaríkjunum. Í Bandaríkjunum og Evrópu tengja konur breytingaskeiðið við hitakóf, nætursvita, pírring og þunglyndi. Í Norður-Taílandi tengja konur höfuðverk við breytingaskeiðið og japanskar konur tengja það stífleika í öxlum og höfuðverk.²⁹ Það er erfitt að ákvarða hvert mikilvægi menningarlegs og félagslegs umhverfis er. Breytileiki í einkennum í mismunandi löndum getur verið afleiðing mataræðis, erfða, lífsstíls eða einhvers annars. Erfitt er að horfa fram hjá því hvaða áhrif viðhorf samfélagsins til þess að eldast hafa á reynslu kvenna af breytingaskeiðinu. Í ljósi þessa er ágætt að hafa í huga að „ef það er til einn ákveðinn þáttur sem hefur áhrif á reynslu kvenna af breytingaskeiðinu, þá er það viðhorf þess samfélags sem þær búa.“³⁰

Vandi frá leggöngum verður algengari með hærri aldri. Helstu einkenni eru kláði, sviði, útferð, óþægindi við kynlíf og ýmis þvagvandamál. Hormónamedferð hefur áhrif á þessi einkenni. Rannsóknir hafa ekki sýnt að hormónamedferð hafi áhrif á önnur þau einkenni sem talin voru hér að framan. Þó má nefna að þegar t.d. svefnleysi og þreyta eru fylgifyskar hita- og svitakófa minnka þau einkenni jafnframt við hormónamedferð og meðferðin bætir þannig líðan.

Notkun hormóna í fyrirbyggjandi tilgangi

Á undanförnum árum hefur fjöldi rannsakenda leitast við að kanna áhrif hormónamedferðar til að koma í veg fyrir hjartaáföll, hægja á beinþynningu, fækka beinbrotum og varna ótímabæru minnistapi. Í heildina hafa niðurstöður ekki sýnt óbyggjandi árangur af meðferð. En hvað segja rannsóknirnar og hvað ræður tilkomu kenninga um ágæti hormónamedferðar í ofangreindum tilgangi?

Hjartasjúkdómar

Hjá flestum vestrænum þjóðum eru hjartasjúkdómar ein helsta dánarorsök kvenna auk þess að vera ein helsta ástæða örorku (disability). Á Íslandi eru hjarta- og æðasjúkdómar og krabbamein helstu dánarorsakir beggja kynja. Dauðsföll vegna hjartasjúkdóma eru þó algengari hjá körlum fram á miðjan aldur en eftir tíðahvörf hjá konum dregur saman með kynjunum.³¹ Það hefur því legið beint við að álykta að estrógen væri verndandi fyrir konur og að kanna þá tilgátu að gjöf á estrógeni eftir tíðahvörf veitti vörn gegn hjartasjúkdómum. Vörn estrógens er talin felast í mörgum þáttum en umfjöllun um það rúmast ekki innan þessarar greinar.³² Fyrstu rannsóknir á ágæti estrógenmedferðar til að fyrirbyggja hjartasjúkdóma bentu einnig til þess að svo væri. Stórar þverskurðarrannsóknir og langtímarannsóknir á konum, þar sem bornar voru saman konur sem tóku inn hormón og aðrar sem tóku þau ekki, sýndu ótvírætt jákvæða niðurstöðu. Rannsakendur greindu frá fækkun dauðsfalla af völdum hjartasjúkdóma og að hjartasjúkdómar væru fátíðari í þeim hóp kvenna sem tók inn hormón en hinum.³³ Með þessar jákvæðu vísbendingar í huga hefur konum verið ráðlagt að taka hormón inn til að fyrirbyggja hjartasjúkdóma. Hérlandis eru nokkur dæmi þess (sjá töflu 1).

Ofangreindar rannsóknir voru ekki taldar gefa nægilega óbyggjandi niðurstöður um ágæti hormónamedferðar vegna þess að ekki var um slembivaldar, tvíblindar rannsóknir, að ræða þannig skiptir miklu máli að skoða betur hvað skilgreinir þann hóp kvenna sem er tilbúinn til að fara í langtíamedferð án þess að finna til einkenna. Er ekki sá hópur líklegri til að beita öðrum heilsuverndandi og hvetjandi aðferðum líka? Getur ekki verið að þær konur séu hreinlega heilbrigðari fyrir? Konum

Tafla 1. Nokkur dæmi um fjölmiðlaumræðu um jákvæð áhrif hormónamedferðar

Dæmi 1: „Östrógen kemur í veg fyrir beinþynningu og verndar jafnframt hjarta- og æðakerfið. Þótt þær (konur) finni ekki til óþæginda getur hormónamedferð verið þeim góð vörn gegn hjarta- og æðasjúkdómum og beinþynningu“ (*Morgunblaðið*, nóvember 1998).

Dæmi 2: Á heimasíðu Beinverndar (beinvernd.is) stóð fram í október 2002 að staðreyndir um hormónamedferð væru m.a. að meðferðin „lækki sennilega dánartíðni af völdum kransæðasjúkdóma“. Þessu hefur verið breytt í kjölfar niðurstöðu bandarísku rannsóknarinnar. Þar stendur um brjóstakrabbamein: „Hormónamedferð eykur tíðni brjóstakrabbameins við langtímanotkun, en líkur eru á að dánartíðni af völdum þess sé lægri hjá þeim konum sem taka hormón.“

Dæmi 3: „Hormónamedferð getur minnkað um helming líkur á kransæðasjúkdómum hjá konum.“ (*Nýtt líf*, 1991).

Dæmi 4: „Sem betur fer er hægt að lækna þá kvilla sem konur fá á breytingaskeiðinu, og það er meira að segja mjög auðvelt ... Kostir hormónamedferðar á breytingaskeiði eru mjög margir ... gallarnir eru fáir og áhættan afar lítil ... hormónarnir lengja lífið.“ (*Morgunblaðið*, nóvember 1992).

með þekkta hjartasjúkdóma eða æðasjúkdóma í ættinni er síður ráðlagt að taka hormón vegna meiri hættu á blóðtappa og hærri blóðþrýstingi og það hefur að sjálfsögðu áhrif á niðurstöður. Hormónamedferð er dýr og því eru efnaðri konur líklegri til að taka inn hormón. Er eitthvað sem greinir efnaðri konur frá þeim efnaminni þegar horft er til áhrifa á heilsufar?³⁴ Árið 1998 birtust niðurstöður fyrstu tvíblindu, slembivöldu rannsóknarinnar á áhrifum hormónamedferðar og hjartasjúkdóma. Þátttakendur voru konur sem höfðu greinst með hjartasjúkdóma. Niðurstöður voru að hætta á hjartaáföllum jókst fyrsta árið eftir að konurnar hófu töku hormónalyfa (samsett meðferð).³⁵ Þegar niðurstöður þeirrar rannsóknar lágu fyrir var talsvert um það rætt af hverju niðurstöður voru á þennan veg, þvert á það sem fjöldi þverskurðarrannsókna hafði sýnt. Var því um að kenna að þátttakendur í rannsókninni voru konur sem höfðu greinst með hjartasjúkdóm, að rannsóknin hefði verið stöðvuð of snemma eða að notuð hefði verið röng samsetning estrógens og prógesteróns? Væru niðurstöðurnar réttar, áttu þær þá við um heilbrigðar konur? Þessar röksemdir voru gagnrýndar og bent á að í rannsókninni hafði algengasta samsetta meðferðin verið prófuð. Jafnframt var bent á að ekki væri til það fyrirbyggjandi lyf sem ekki virkaði á sjúkdóminn sjálf-

an.³⁶ Og svo benda niðurstöður WHI-rannsóknarinnar til þess að samsett hormónamedferð verndi ekki heilbrigðar konur gegn hjartaáföllum heldur, ef eitthvað er, auki hættuna á að þær fái áfall.

Íslensk rannsókn, sem náði til allra fimmtugra kvenna á höfuðborgarsvæðinu og hafði m.a. að markmiði að athuga meðferð á einkennum breytingaskeiðs, sýndi að rúmlega helmingur þátttakenda tók inn hormón. Þær sem tóku inn hormón fundu marktækt síður fyrir hjartsláttarköstum en þær sem voru ekki á hormónum, en ekki var munur á tíðni kransæðasjúkdóma hjá hópunum tveimur.³⁷

Beinþynning

Vitað er að konum er þrefalt hættara við að fá beinþynningu en körlum. Það er m.a. rakið til þess að hámarksbeinþéttni kvenna er minni en karla og eftir tíðahvörf eykst niðurbrot beina til muna hjá konum. Fjöldi rannsókna hefur sýnt að notkun estrógens við eða eftir tíðahvörf hægir á beintapi og dregur úr tíðni beinbrota.³⁸ Að sjálfsögðu er það lokamarkmiðið að draga úr tíðni beinbrota. WHI-rannsóknin sýndi einnig að færri beinbrot urðu í hópi þeirra sem tóku samsett hormón en meðal hinna kvennanna. Þannig mældist fækkun beinbrota, sem rakin voru til beinþynningar, um 0,39%, eða sem svarar um 39 tilfellum fyrir hverjar 10 þúsund konur sem meðhöndlaðar eru í eitt ár. Út frá þessu má reikna með að mjaðmabrotum fækki um 5 fyrir hverjar 10 þúsund konur sem meðhöndlaðar eru í eitt ár. Þetta hefur gífurlegan fjárhagslegan ávinning og bætir vellíðan. Og þessar niðurstöður hafa verið notaðar til að sýna mikilvægi hormónamedferðar. Það er sem sagt rétt að hormónamedferð dregur úr tíðni beinbrota. Það er líka rétt að beinbrot eru algengust hjá hvítum konum. Það er líka rétt að beinbrotum fer fjölgandi í heiminum vegna hærri aldurs og að svo virðist sem beinin séu ekki eins sterk og þau voru. Þannig er hærra hlutfalli fólks (karla og kvenna) á aldrinum 70–75 ára hætt við beinbrotum vegna beinþynningar nú á dögum en var fyrir 50 árum.³⁹ Þetta bendir til þess að það sé eitthvað í lifnaðarháttum sem veldur beinþynningu og beinbrotum. Niðurstöður segja að verndandi áhrif hormónamedferðar virðast vara á meðan hormón eru tekin, en áhrifin fjari út eftir að töku hormóna er hætt. Hægt er að hefja hormónatöku mörgum árum eftir tíðahvörf og það hægir á beinþynningu. Jafnframt sýna niðurstöður að litlir skammtar af hormónum virðast hafa verndandi áhrif.

Ráðleggingar nú eru þannig að besta aldurinn til að taka inn hormón til að fyrirbyggja beinbrot sé á sjötugs- og áttræðisaldri þegar hættan á beinbrotum er hvað mest. Konur um og undir fimmtugu fara töluvert í beinþéttnimælingar enda slíkar mælingar mikið auglýstar. Talsverðar umræður eru um hraða beinþynningar og hvernig eigi að nota þekkingu á beinþéttni konu um fimmtugt til að ákvarða hormónamedferð, m.ö.o. hvort beinþéttni á þeim aldri segi fyrir um beinþéttni og beinbrot tuttugu árum síðar. Árið 2000 komust fremstu rannsakendur á þessu sviði að þeirri niðurstöðu að með rannsóknum á beinþéttnimælingum hjá konum um tíðahvörf hafi ekki tekist að spá fyrir um beinbrot síðar.⁴⁰ Á heimasíðu Landlæknis er vísað í leiðbeiningar frá Nýja-Sjálandi varðandi hormónamedferð við tíðahvörf. Í töflu 2 eru ráðleggingar sem þar birtast um hvenær eigi að mæla beinþéttni.

Tafla 2. Hvenær er ráðlagt að fara í beinþéttnimælingu

Mælt er með beinþéttnimælingu við:

- Konur sem komnar eru á tíðahvörf og hafa orðið fyrir beinbroti/um af völdum lítilla áverka.
- Konur eldri en sextíu ára með áhættuþætti svo sem beinbrot hjá nákomnum ættingja, eru léttari en 60 kg, reykja, fara mjög ungar á tíðahvörf.
- Allar konur eldri en 65 ára sem huga að sérstökum aðgerðum til að fyrirbyggja beinþynningu.
- Konur sem notað hafa ákveðin lyf (sykurstera).

Heimild: The New Zealand Guidelines Group (maí, 2001). Best Practice, Evidence-based, Guideline for the Appropriate Prescribing of Hormone Replacement Therapy. http://www.nzgg.org.nz/library/gl_complete/gynae_hrt/index.cfm

Afleiðingar WHI-rannsóknarinnar

Raunhæft er að ætla að niðurstöður WHI-rannsóknarinnar leiði til afturkipps í hormónamedferð við tíðahvörf. Hvaða áhrif hafa niðurstöður WHI-rannsóknarinnar á viðhorf kvenna til notkunar tíðahvarfahormóna? Gallup í Bandaríkjunum kannaði í sumar, eftir að ofangreindar niðurstöður lágu fyrir, notkun hormónalyfja meðal 935 bandarískra kvenna og mat þeirra á hættu af að nota hormónin.⁴¹ Helstu niðurstöður þessarar könnunar er að sjá í töflu 3. Í heildina er athyglisverðast að mati aðstandenda könnunarinnar að niðurstöður WHI-rannsóknarinnar hafi gert konum erfiðara fyrir að taka

Tafla 3. Mat bandarískra kvenna á ábrifum WHI-rannsóknarinnar á ákvarðanatöku þeirra um notkun á hormónalyfjum

- 44% þátttakenda sögðu að niðurstöður WHI- rannsóknarinnar gerðu þeim erfðara fyrir um ákvarðanatöku
- 37% sögðust eiga betra með að taka upplýsta ákvörðun
- 19% kvennanna töldu að ókostir hormónamedferðar vægju þyngra en kostir
- 25% töldu kosti vega þyngra en ókosti
- 55% voru ekki viss um hvort vægi þyngra kostir eða ókostir þess að vera í hormónamedferð.
- 54% þátttakenda,sem voru í hormónamedferð, sögðust ekki íhuga að hætta meðferð þrátt fyrir niðurstöðurnar.
- 55% þeirra sem ekki tóku hormón sögðu að niðurstöðurnar snertu þær ekki
- 35% þeirra sögðu niðurstöðurnar hafa áhrif í þá veru að þær myndu trúlega ekki hefja töku á hormónunum.

Saad, L. (2002), *Women mostly uncertain about hormone replacement therapy. Relatively few have ceased using hormone drugs in recent weeks.* <http://www.gallup.com/poll/releases/pr020826.asp?Version=p>

Ákvörðun um töku hormóna og að meirihluti kvenna geti ekki gert upp við sig kosti og galla þess að taka inn hormón. Þessi könnun gefur þó ljóslega til kynna að konur þurfa að hafa aðgang að hlutlausum upplýsingum um hormónamedferð og möguleika á að ræða um kosti og galla hormónamedferðar og eigin einkennum, áður en ákvörðunin er tekin. Athyglisvert væri að skoða áhrif þessarar rannsóknar á íslenskar konur en umræðan hér hófst ekki að neinu marki fyrr en í október 2002, þremur mánuðum eftir að niðurstöður lágu fyrir. Á heimasíðu Landlæknisembættisins eru birtar ráðleggingar til kvenna sem eru að huga að samsettri hormónamedferð. Þessar ráðleggingar er að finna í töflu 4.

The National Women's Health Network (NWHN) eru óháð bandarísk samtök sem fylgjast grannt með rannsóknum á og meðferð við ýmsu því sem tengist heilbrigði kvenna. Með „óháð“ er átt við að þau hafna öllum styrkjum frá lyfjafyrirtækjum og öðrum hagsmunaaðilum. Afstaða þeirra er að hormónamedferð skuli einungis veita konum sem finna fyrir mjög slæmum hitaköfum, konum sem eru í mikilli hættu á að beinbrjóta sig eða hafa þegar brotnað vegna mikillar beinþynningar og konum sem undirgangast brottmál á eggjastokkum ungar.⁴²

Tafla 4. Ráðleggingar til kvenna um samsetta hormónamedferð (SHM)

- Konur, sem eru í hormónamedferð eða hyggjast hefja hormónamedferð með það eina markmið að fyrirbyggja hjarta- og æðasjúkdóma, ættu að hætta við það vegna þess að gögn benda til hins gagnstæða, þ.e. að hætta á kransæðasjúkdómi og heilaáföllum aukist. Einnig eykst hætta á brjóstakrabbameini og blóðtappa (í lungum og fótum). Aðrar leiðir til að fyrirbyggja hjarta- og æðasjúkdóma eru heppilegri. Samsett hormónamedferð er heldur ekki gagnleg til að hindra versnun á hjarta- og æðasjúkdómi hjá konum sem hafa áður þekktan sjúkdóm. Hjá þeim konum, sem greinast með kransæðasjúkdóm og eru á SHM, þarf að skoða ábendingar fyrir áframhaldandi meðferð í hverju tilfelli fyrir sig.
- Konur, sem nota hormóna til að fyrirbyggja beinþynningu, ættu að ræða við lækni um kosti og galla meðferðar. Meta þarf áhættu hverrar konu á beinþynningu og beinbrotum í ljósi ofantalinna ókosta SHM. Einnig er ástæða til að benda á aðrar leiðir til að fyrirbyggja beinþynningu, s.s. hreyfingu, hollt mataræði o. fl.
- Konur, sem þjást af breytingaskeiðseinkennum, eins og hita- og svitakófum, þar sem vitað er að SHM verkar vel, ættu að ræða við lækni um kosti og galla meðferðar. Ef ákveðið er að nota SHM ætti að miða við skammtímanotkun (1 ár eða skemur).

Heimild: Heimasíða Landlæknisembættisins landlaeknir.is. Sótt í september 2002.

Hver hagnast á hormónamedferð

Hormónanotkun er algengust í aldurshópnum 50–55 ára og ætti skv. því aðallega að vera til einkennamedferðar. Þar sem færri en 25% kvenna á þessum aldri þurfa hormón vegna einkenna er áhugavert að velta fyrir sér af hverju yfir 50% kvenna nota hormón þrátt fyrir rannsóknir og ráðleggingar rannsakenda. Það eru trúlega ýmsar ástæður sem liggja þar að baki. Helstar tel ég þó vera:

1. Hugmyndafræði hins læknisfræðilega líkans ríkir í samfélagi okkar en það líkan byggir á ofurtrú á að unnt sé að „lækna“ einkenni og finna leiðir til að fyrirbyggja og meðhöndla.
2. Vilji til að koma í veg fyrir öldrunareinkenni og sjúkdóma sem fylgja öldrun og trúin á að læknavísindin geti fundið leið til þessa.

3. Velviljaðir lækna sem vilja aðstoða fólk í vanda með því að hagnýta niðurstöður rannsókna sem gefa vísbendingar um að unnt sé að leysa vanda þess.
4. Fjárhagslegur ávinningur lyfjafyrirtækja og áróður þeirra þar sem byggt er á ofangreindum þáttum og velvilji lækna til að nýta þekkingu sem til staðar er til hagsbóta fyrir sjúklinginn.

Ég tel að það sé nokkuð ljóst hver hefur ávinning af því að sem flestar konur þiggi tíðahvarfameðferð. Félagsfræðingurinn Jane Lewis skoðaði umræðu um hormónameðferð meðal lækna í Bretlandi og Bandaríkjunum á sjöunda áratugnum og fram á þann áttunda og birti niðurstöðurnar í *Feminist Review* árið 1993. Hún bendir á að þótt rannsakendur og almennir lækna hafi tekið virkan þátt í umræðunni á þeim tíma hafi afstaða þeirra verið misjöfn. Í Bandaríkjunum vöruðu rannsakendur mjög við hættu samfara estrógenmeðferðinni. Þrátt fyrir það fjölgaði mjög ávísunum almennra lækna á lyfið. Í Bretlandi gerðu rannsakendur minna úr hættu samfara meðferðinni, lögðu meiri áhersu á árangur, en lækna ávísuðu lyfjunum ekki mikið. Sambandi lyfjafyrirtækja við rannsakendur og lækna var þannig háttað í Bretlandi að þar var það meira á stefnumótunar- og rannsóknastigi, en í Bandaríkjunum hafa lyfjafyrirtæki bein áhrif á starfandi lækna. Að mati Lewis hafði þessi munur á samskiptum við lyfjafyrirtæki einn og sér áhrif í þá veru að breskir lækna voru mun varkárari varðandi nýjar meðferðir.

Ég veit ekki hvernig þessum samskiptum er háttað hérlandis en það er verðugt rannsóknarefni.

Lokaorð

Hvatinn að þessari grein var skortur á umræðu hérlandis um niðurstöður WHI rannsóknarinnar sem birtist í júlí 2002. Markmiðið var að upplýsa um stöðu hormónameðferðar, hvað er vitað og hvar þekkingu er ábótavant. Ekki var farið út í að skilgreina mismunandi tegundir hormóna sem notuð eru, en hérlandis er samsetning samsettra hormóna aðeins öðruvísi en samsetningin sem notuð var í WHI rannsókninni. Ekki eru til fram-sýnar, slembivaldar rannsóknir á notkun þeirra hormóna.

Niðurstaða úttektar minnar er að staða þekkingar á notkun kvenhormóna við tíðahvörf er brotakennd og hjá meirihluta kvenna vega gallar notkunar þyngra en kostir. Í ljósi þeirrar niðurstöðu og þess að notkun hormóna er gífurlegt hagsmunamál þeirra er hormónin framleiða (og auglýsa), er mikilvægt fyrir konur að afla sér hlutlausra upplýsinga um kosti og galla hormónamedferðar áður en ákvörðun um notkun þeirra er tekin. Jafnframt er rétt að hvetja konur til að kynna sér hvaða aðrar leiðir er hægt að fara til að takast á við einkenni sem þær finna fyrir á breytingaskeiði. Hægt er að nálgast þessar upplýsingar á heimasíðu bandarísku samtakanna NWHN⁴³ og á fyrrnefndri slóð á heimasíðu Landlæknisembættisins.

- 1 Ég nota orðið breytingaskeið nokkuð frjállega eða yfir það tímabil í lífi kvenna þegar blæðingar fara að verða óreglulegar, mismiklar að magni, einkenni fara að gera vart við sig og þar til konan sjálf telur þessu tímabili lokið. Þetta geta verið nokkrar vikur, mánuðir eða ár og sumar konur segjast aldrei fara á breytingaskeiðið, þær hætta bara að hafa blæðingar. Yfir það nota ég orðið tíðahvörf. Sagt er að tíðahvörf séu orðin þegar eitt ár er liðið frá síðustu blæðingum.
- 2 Working Group for the *Women's Health Initiative* (2002).
- 3 <http://www.landlaeknir.is/template1.asp?pageid=628&nid=413>
- 4 Wilbush (1979).
- 5 Lewis (1993).
- 6 Sjá Derry (2002) og Laqueur (1990), um frekari umfjöllun um sögu hormónafræðinnar og áhrif á kynferði.
- 7 Smith, Pentice, Donovan og Herrmann (1975); Ziel og Finkle (1975); Mack o.fl. (1976); Weiss, Szekely og Austin (1976).
- 8 Pearson o.fl. (2002).
- 9 Sjá frekari umfjöllun í Derry (2002), Pearson o.fl. (2002), Lorber (1997), Ussher (1997).
- 10 Sjá Herdís Sveinsdóttir (1998).
- 11 Ussher (1997).
- 12 Wysowski o.fl. (1995).
- 13 Jón Hersir Elíasson o.fl. (1998).
- 14 Keating o.fl. (1999).
- 15 Kreling o.fl. (2001).
- 16 Schneider (1997).
- 17 North og Sharples (2001).
- 18 Nagata o.fl. (1996).
- 19 Isaacs o.fl. (1995).

- 20 McNaghy o.fl. (1997).
- 21 Andersson o.fl. (1996).
- 22 Groeneweld o.fl. (1995), Budge o.fl. (2000).
- 23 Samsioe (1995).
- 24 Avis og McKinlay (1995).
- 25 Samsioe (1995).
- 26 Beyene (1986).
- 27 Lock (1993).
- 28 Flint og Samil (1990).
- 29 Kaufert (1996).
- 30 Davis (1993), bls. 3.
- 31 New Zealand Guideline Group (2001).
- 32 Sjá Mendelson og Karas (1999) um hvernig estrógen er talið vernda hjarta- og æðakerfið.
- 33 Stampfer o.fl. (1991), Grodstein o.fl. (1997).
- 34 Pearson o.fl. (2002).
- 35 Hulley o.fl. (1998).
- 36 Pearson (2002).
- 37 Bryndís Benediktsdóttir o.fl. (2000).
- 38 New Zealand Guideline Group (2001).
- 39 Sama heimild.
- 40 Pearson o.fl. (2002).
- 41 Saad (2002).
- 42 Pearson o.fl. (2002).
- 43 <http://www.womenshealthnetwork.org/>.

Heimildir:

- Anderson, K., Mattson, L. Å. og Milsom, I. (1996), „Use of hormone replacement therapy“, *The Lancet*, 348, bls. 1521-1529.
- Avis, N. E., og McKinley, S. M. (1995), „The Massachusetts women’s health study: An epidemiological investigation of the menopause“, *Journal of the American Medical Women’s Association*, 50, bls. 45-49, 63.
- Beyene, Y. (1986), „Cultural significance and physiological manifestations of menopause. A biocultural analysis“, *Cultural and Medical Psychiatry*, 10, 1, bls. 47-71.
- Bryndís Benediktsdóttir, Kristinn Tómasson og Þórarinn Gíslason. (2000), „Einkenni breytingaskeiðs og meðferð þeirra hjá 50 ára íslenskum konum“, *Læknablaðið*, 86, bls. 501-507.
- Budge, R. C., Stephens, C. og Carryer, J. (2000), „Decision-making: New Zealand women speak about doctors and HRT“, *New Zealand Family Physician* 27, (6) 41-47.

- Davis, P. A. (1993), *A change for the better: A woman's guide through the menopause* (Essex, Bretlandi: CW Danies).
- Derry, P. S. (2002), „What do we mean by „the biology of menopause?““ *Sex Roles* 46, bls. 13-23.
- Flint, M., og Samil, R. S. (1990), „Cultural and subcultural meanings of the menopause“, M. Flint, F. Kronenberg og W. Utian (ritstjórar) *Multidisciplinary Perspectives on Menopause* (New York: New York Academy of Sciences).
- Grodstein, F., Stampfer, M. J., Colditz, G. A., Willett, W. C., Manson, J. E., Joffe, M., Rosner, B., Fuchs, C., Hankinson, S. E., Hunter, D. J., Hennekens, C. H. og Speizer, F. E. (1997): „Postmenopausal hormone therapy and mortality“, *The New England Journal of Medicine*. 336, bls. 1769-1775.
- Groeneveld, F. P. M. J., Breman, F. P., Barentsen, R., Dokter, H. J., Drogendijk, A. C. og Hoes, A.W. (1995), „Determinants of first prescription of hormone replacement therapy. A follow-up study among 1689 women aged 45-60 years“, *Maturitas* 20, bls. 81-89.
- Herdís Sveinsdóttir (1998), „Heilbrigði kvenna“, *Tímarit hjúkrunarfræðinga*, 4, bls. 7-13.
- Hulley, S. o.fl. (1998), „Randomized trial of estrogen plus progestin for secondary heart disease in postmenopausal women“, *Journal of the American Medical Association*, 280, bls. 605-613.
- Isaacs, A. J., Britton, A. R. og McPherson K. (1995), „Utilization of hormone replacement therapy by women doctors“, *British Medical Journal*, 311, bls. 1399-1401.
- Jón Hersir Elíasson, Laufey Tryggvadóttir, Hrafn Tulinius og Jens A. Guðmundsson (1998), „Hormónameðferð kvenna á Íslandi“, *Læknablaðið*, 84, bls. 25–31.
- Kaufert, P. A. (1996), „The social and cultural context of menopause“, *Maturitas*, 23, bls. 169-180.
- Keating, N., Cleary, P., Aossi, A., Zaslavsky, A. og Ayanlan, J. (1999), „Use of hormone replacement therapy by postmenopausal women in the United States“, *Annals of Internal Medicine*, 130, bls. 545-553.
- Kreling, D., Matt, D., Wiederholt, J., Lundy, J. og Levitt, L. (2001), „Prescription drug trends: A chartbook update“, Menlo Park, Calif. Kaiser Family Foundation. Sagt frá í Fletcher, S.A. og Colditz, G.A. (2002), „Failure of estrogen plus progestin therapy for prevention“, *Journal of the American Medical Association*, 288, 366-368.
- Landlæknisembættið (2002), *Rannsókn á hormónameðferð hjá konum á breytingaskeiði stöðvuð af öryggisástæðum* <http://www.landlaeknir.is/template1.asp?pageid=628&nid=402>. Sótt í september 2002.
- Landlæknisembættið (2002), *Tilmæli til lækna um samsetta hormónameðferð*. <http://www.landlaeknir.is/template1.asp?pageid=628&nid=413>. Sótt í október 2002
- Laqueur, T. (1990), *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge: Harvard University Press).
- Lewis, J. (1993), „Feminism, the menopause and hormone replacement therapy“, *Feminist Review*, 43, bls. 38-56.
- Lorber, J. (1997), *Gender and the Social Construction of Illness* (California: SAGE Publications, Inc).
- Lock, M. (1993). *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America* (Berkeley: University of California Press).

- Mack, T., Pike, M., Henderson, B., Pfeffer, R., Gerkins, V., Arthur, M. og Brown, S. (1976), „Estrogens and endometrial cancer in a retirement community“, *New England Journal of Medicine*, 294, bls. 1262-1267.
- McNagny, S. E., Wegner, N. K. og Frank, E. (1997), „Personal use of postmenopausal hormone replacement therapy by women physicians in the United States“, *Annals of Internal Medicine*, 127, bls. 1093-1096.
- Mendelsohn, M. E. og Karas, R. H. (1999), „The protective effects of estrogen on the cardiovascular system“, *The New England Journal of Medicine*, 340, bls. 1801-1811.
- Nagata, C., Matsushita, Y., og Shimizu, H. (1996), „Prevalence of hormone replacement therapy and user's characteristics: A community survey in Japan“, *Maturitas*, 25, bls. 201-207.
- New Zealand Guideline Group (2001), „Best practice evidence-based guideline for the appropriate prescribing of hormone replacement therapy“, http://www.nzgg.org.nz/library/gl_complete/gynae_hrt/index.cfm. Sótt í september 2002.
- North, F. M., og Sharples, K. (2001), „Changes in the use of hormone replacement therapy in New Zealand from 1991 to 1997“, *The New Zealand Medical Journal*, 114, bls. 250-253.
- Pearson, C., Fugh-Berman, A., Allina, A., Massion, C., Whatley, M., Worcester, N. og Zones, J. (2002), *The truth about hormone replacement therapy. How to break free from the medical myths of menopause* (National Women's Health Network. California: Prima Publishing).
- Saad, L. (2002), *Women mostly uncertain about hormone replacement therapy. Relatively few have ceased using hormone drugs in recent weeks*, <http://www.gallup.com/poll/releases/pr020826.asp?Version=p>. Sótt í september 2002.
- Samsioe, G. (1995), „The menopause revisited“, *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 51, bls. 1-13.
- Schneider, H. P. (1997), „Cross-national study of women's use of hormone replacement (HRT) in Europe“, *International Journal of Fertility & Womens Medicine*, 42, Suppl. 2, bls. 365-375.
- Smith, D., Pentice, A., Donovan, J. og Herrmann, W. (1975), „Association of exogenous estrogen and endometrial carcinoma“, *New England Journal of Medicine*, 293, bls. 1164-1167.
- Stampfer, M. J., Colditz, G. A., Willett, W. C., Manson, J. E. Rosner, B., Speizer, F. E. og Hennekens, C. H. (1991), „Postmenopausal estrogen therapy and cardiovascular disease. Ten-year follow-up from the nurses' health study“, *New England Journal of Medicine*, 325, bls. 756-762.
- Ussher, J. M. (1997). *Body Talk. The Material and Discursive Regulation of Sexuality, Madness and Reproduction* (London: Routledge).
- Wilbush, J. (1979), „La menespausie – the birth of a syndrome“, *Maturitas*, 1, bls. 145.
- Wilson, R. (1966), *Feminine Forever* (New York: M. Evans & Co).
- Working Group for the Women's Health Initiative (2002), „Risk and benefits of estrogen plus progestin in healthy postmenopausal women“, *Journal of the American Medical Association*, 288, bls. 321-333.
- Wysowski, D. K., Golden, L. og Burke L. (1995), „Use of menopausal estrogens and

Kynjafræði – Kortlagningar

medroxyprogesterone in the United States, 1982-1992“, *Obstetrics and Gynecology*, 85, bls. 6-10.

Weiss, N., Szekely, D. og Austin, F. (1976), „Increasing incidence of endometrial cancer in the U.S.“, *New England Journal of Medicine*, 294, bls. 1259-1262.

Ziel, H., og Finkle, W. (1975), „Increased risk of endometrial carcinoma among users of conjugated estrogens“, *New England Journal of Medicine*, 293, bls. 1167-1170.

Guðbjörg Linda Rafnsdóttir

Vinnuumhverfi, líðan og kynferði

Samkvæmt ýmsum erlendum rannsóknum hafa vandamál sem tengjast streitu og kulnun starfsfólks aukist á undanförunum árum.¹ Á sama tíma og starfsumhverfið hefur almennt orðið öruggara og hættuminna, kvarta starfsmenn æ meira undan ýmsum andlegum og félagslegum álagsþáttum vinnunnar. Ástæðurnar geta verið margar og vísa m.a. til breytinga á vinnumarkaði og á tilhögun vinnunnar. Þeim störfum hefur fækkað þar sem beint líkamlegt álag er mikið, á sama tíma og þjónustustörfum hefur fjölgað, þar sem álagið er fyrst og fremst félagslegt og andlegt. Sem dæmi má nefna að ársverkum í þjónustu fjölgaði um 155% hér á landi á árunum 1963-1990, mest í mennta- og heilbrigðiskerfinu, og á sviði verslunar og stjórnsýslu skv. upplýsingum frá Hagstofu Íslands. Þetta eru störf sem konur gegna að stórum hluta.

Því hefur verið haldið fram að konur séu líklegri en karlar til að upplifa vinnustreitu og alls kyns vanlíðan og bæði hérland og erlend gögn sýna að konur sækja meira en karlar til heilsugæslulækna vegna eigin

heilsufars.² Hugsanlegt er að konur sæki meira en karlar til heilsugæslunnar vegna betri meðvitundar um eigið heilsufar og að tíðari heimsóknir þangað endurspegli ekki verra heilsufar. Í þessari grein eru hins vegar leiddar að því líkur, að ef konur upplifa fremur vanlíðan og streitu en karlar, þá sé skýringanna fyrst og fremst að leita í mismunandi aðstæðum sem konur og karlar búa við á vinnumarkaði og í fjölskyldum.

Aukin atvinnuþátttaka kvenna á síðustu áratugum leiðir af sér að aðstæður á vinnumarkaði og aðbúnaður á vinnustöðum skiptir æ meira máli fyrir líðan þeirra. Konur í heild eru lægra settar á vinnumarkaði en karlar auk þess sem þær virðast enn hafa skyldur og verkefni á heimilunum vel umfram karla, þótt útvinningi séu.³ Tekjumunur kvenna og karla er einnig umtalsverður konum í óhag, sem skýrist m.a. af því að konur fá minni umbun fyrir framhalds- og háskólamenntun en karlar, starfsaldurshækkanir eru minni og karlar eru líklegri til að fá aukagreiðslur ýmis konar. Þættir eins og hjónaband, barneignir eða væntingar um slíkt hafa önnur áhrif á launamyndun kvenna en karla. Af þessu má draga þá ályktun að kynjamisrétti sé talsvert á íslenskum vinnumarkaði.⁴ Erlendar rannsóknir hafa sýnt tengsl á milli lágra tekna og vanlíðunar. Því má ætla að launamunur kynjanna sé einn þeirra þátta sem skýrir ójöfnuð í heilsufari og líðan kvenna og karla.⁵

Vinnuvistfræði

Skýr tengsl eru á milli tiltekinna þátta er lúta að stjórnun og skipulagi vinnunnar annars vegar og hins vegar andlegu og félagslegu álagi sem starfsmenn verða fyrir.⁶ Innihald vinnunnar og hvernig að henni er staðið með hliðsjón af skipulagi og tækni getur ráðið miklu um líðan starfsfólks. Má þar t.d. nefna tækifæri til að hafa áhrif á vinnuskilyrðin, tíma- svigrúm, upplýsingaflæði, umbun, stuðning og samskipti. Sjálfræði í starfi eykur líkurnar á því að starfsfólki finnist samspil vinnu og fjölskyldulífs ganga vel á meðan yfirvinna gerir slíkt erfiðara.

Þær miklu þjóðfélagsbreytingar sem hafa átt sér stað á undanförunum árum í átt til aukinnar alþjóðavæðingar og tækniframfara, auk mikillar fjölgunar starfa á sviði þjónustu, vöktu bjartsýni meðal margra um aukið hlutfall „góðra“ starfa á vinnumarkaði. Upplýsingar um vinnustreitu og

vanlíðan fólks á vinnumarkaði hafa þó fært aukinn kraft í rannsóknir á tengslum vinnuskipulags og líðanar starfsmanna.⁷ Þróun tækninnar samfara kröfum um aukin afköst og gróða hefur haft ýmislegt jákvætt í för með sér á vinnustöðum. Neikvæðar afleiðingar þessarar þróunar eru þó einnig til staðar og má þar meðal annars nefna að ákveðinn hópur fólks vinnur störf sem eru enn einhæfari, einfaldari og einangraðri en fyrr og á þann hátt óheilsusamlegri.⁸ Ófaglærðar konur gegna mörgum þessara starfa.⁹ Krafa um aukin afköst hefur einnig haft áhrif á mörg hefðbundin kvennastörf sem fela að stórum hluta í sér mannleg samskipti, sem erfitt getur verið að tíma- og afkastamæla. Það getur kallað fram hlutverkaágreining, þar sem starfsmenn eiga erfitt með að uppfylla þarfir skjólstæðinga sinna annars vegar og væntingar/kröfur yfirmanna eða æðstu stjórnenda hins vegar. Krafa um aukin afköst við umönnun og þjónustu getur einnig leitt til verkefnaálags, þar sem starfsmenn (fyrst og fremst konur) upplifa að krafa um afköst komi niður á gæðum vinnunnar.¹⁰ Þróun síðustu ára hefur þó einnig leitt til þess að mörg störf krefjast meiri menntunar, aukins sjálfræðis, alþjóðasamskipta auk þess sem þau fela í sér aukna möguleika til starfsþróunar. Þetta leiðir oft til aukinnar starfsánægju, þótt slíkum störfum geti einnig fylgt bæði stöðuklemma (vinna og fjölskyldulíf rekast á) og streita.

Kenningar um mikilvægi þess að jafnvægi ríki á milli mannlegra þarfa og vinnuumhverfis eru ekki nýjar af nálinni, þótt talsvert sé um þær fjallað þessi misserin. Þekktar eru kenningar Karl Marx frá því um miðja 19. öld sem taldi að vinnan væri svo miðlæg í tilveru mannsins að hún myndaði hluta af mennskum kjarna hans. Vinnan var í huga Marx verkfæri mannsins við eigin sköpun.¹¹ Allt frá dögum Marx hafa margir orðið til þess að sýna fram á að vinnan hefur ekki bara áhrif á líðan heldur einnig á sjálfsmynd fólks og þá merkingu sem það leggur í daglegt líf sitt. Blauner var meðal þeirra sem þróaði hugmyndir Marx um þá firringu eða vanlíðan sem starfsmenn geta upplifað, ef þeir hafa ekki stjórn á nánasta vinnuumhverfi sínu eða sjá ekki tilgang með vinnunni. Starfsmaðurinn er þá firttur frá sínum innra manni þegar hann er að vinna, fær ekki útrás fyrir hæfileika sína og getur ekki endurspeglad persónuleika sinn í starfinu.¹² Rannsóknir Marx, Blauners og annarra sem lögðu grundvöll að fræðilegri umræðu um firringu beindust eingöngu að karlmönnum, einkum ófaglærðum verkamönnum og iðnaðarmönnum. Ýmsir femínistar

hafa gagnrýnt kynjablindu þessara fræðimanna og fært kenningarnar um áhrif vinnuskipulags á líðan starfsmanna nær veruleika kvenna.¹³ Á síðari tímum hefur fræðileg umfjöllun um firringu tekið nokkrum breytingum. Í stað firringar er talsvert farið að nota hugtök eins og streita og kulnun. Að auki er sjónum nú æ meira beint að störfum sem talist hafa til hefðbundinna kvennastarfa.¹⁴

Kynjabundin vinna

Eins og fram hefur komið er ekki langt síðan rannsóknir fóru að beina sjónum að áhættuþáttum í vinnuumhverfi kvenna. Vinna kvenna hefur almennt þótt hættuminni en vinna karla. Menn hafa litið svo á að konur séu flestar í störfum af einhverju tagi þar sem heilsufarshættur séu í lágmarki og vinnan fólgin í verkum sem í raun eru framlenging þess að vera kona.¹⁵ Sem dæmi má nefna að ekki er óalgengt að einungis hafi verið litið til hefðbundinna karlastarfa þegar fjallað hefur verið um líkamlega erfið störf.¹⁶ Skýringin er sú að orðræðan um líkamlegt erfiði hefur verið karlhverf og fyrst og fremst vísað til umræðna um að lyfta þungum byrðum, þótt þekkt sé að líkamlega einhæf störf og þau sem krefjast erfiðra vinnustellinga (eins og t.d. gerist á öldrunar- og sjúkrastofnunum og í leikskólum) geti haft í för með sér mikið álag á líkamann. Þá geta störf sem fela í sér andlegt og félagslegt álag einnig aukið líkurnar á líkamlegum óþægindum svo sem verkjum í hálsi, herðum og í baki.¹⁷

Kanadíska fræðikonan Karin Messing¹⁸ bendir á að ef skoðað er hverjir hafa fengið bætur fyrir atvinnusjúkdóma og slys á síðustu árum þá séu karlmenn þar í meirihluta. Að mati Messing er viðtekin skoðun sú að konur hafi síður fengið bætur fyrir atvinnusjúkdóma vegna þess að þær vinni við öruggari störf. Samkvæmt þessu hefur kynjaskiptingin á vinnumarkaði haldið konum frá hættulegum störfum og þar með varið þær gegn ýmis konar heilsuvá. Önnur skýring og sú sem Karin Messing hallast meira að, er að konur fái síður bætur vegna þess að tryggingakerfið hafi verið skipulagt út frá hefðbundnum störfum karla. Sú tegund af heilsufarsvandamálum sem konur verði fyrir sé þannig ekki greind eða bótaskyld. Það skapar þann vítahring að starfstengt heilsufar kvenna er ekki skilgreint sem vandamál, því heilsufarsvandi þeirra kemur ekki upp

á yfirborðið við mat á atvinnusjúkdómum og örorku. Það hefur í för með sér að veikindi kvenna kosta ekki nægilega mikið fé til að þau lendi í forgangs röðun verkefna á sviði heilsuefningar og forvarna.¹⁹ Árið 1999 var forsendum örorkumats breytt hér á landi þannig að örorkan varð einungis metin á læknisfræðilegum forsendum á grundvelli sérstaks örorkumatsstaðals. Áður voru forsendur matsins fremur óskýrar og ómarkvissar hvað varðar félagslega þætti örorkunnar. Eftir breytinguna varð marktæk aukning á meira en 75% örorku hjá heimavinnandi konum, sem styður tilgátu um að fyrra verklag við örorkumat hafi verið þessum konum óhagstætt.²⁰ *Hugur ræður hálfri sjón* skrifaði Guðmundur Finnbogason²¹ fyrir tæpri öld síðan. Við sjáum á þessu sem og ýmsu öðru er lýtur að mati á stöðu kvenna í þjóðfélaginu að sá sem hefur áhrif á hugsanir með mótun orðræðunnar og getur þannig skilgreint hinn „rétt“ opinbera veruleika hefur mikil völd.²²

Þegar fjallað er um kynferði, vinnu og líðan starfsmanna er mikilvægt að líta til þeirrar staðreyndar að vinnumarkaðurinn er mjög kynjaskiptur og karlar og konur eru af þeim sökum útsett fyrir mismunandi álagþætti í vinnunni. Kynjaskiptingin kemur fram hvort sem litið er til svokallaðrar láréttrar eða lódréttrar verkaskiptingar. Lárétt kynjaskipting vísar til þess að á vinnumarkaði eru störf þar sem annað kynið er í miklum meirihluta, en lódrétt kynjaskipting vísar til þess að enda þótt konur séu 47% vinnuafis og karlar 53% skv. upplýsingum frá Hagstofu Íslands, þá eru karlar ennþá í miklum meirihluta þeirra sem gegna valdastöðum í þjóðfélaginu og þeir líklegri en konur til að tilheyra efstu lögum fyrirtækja og stofnana. Vegna þessarar kynjaskiptingar er erfitt að bera saman áhrif mismunandi vinnuskipulagsþátta á líðan kvenna annars vegar og karla hins vegar, þar sem aðstæður kynjanna geta verið afar ólíkar. Jafnvel þótt um sé að ræða störf sem bera sama starfsheiti, þá eru verkefni kvenna og karla oft ólík. Á sama hátt geta störfin verið sambærileg þótt þau séu skilgreind á mismunandi máta.²³ Þessi kynjaskipting er þrálát og fátt bendir til þess að þjóðfélagsþróunin stefni í átt til raunverulegrar sambættingar karla og kvennastarfa, heldur leiti kynjaskiptingin í sífellt nýjan farveg.²⁴

Þar sem ýmsar rannsóknir hafa sýnt tengsl á milli heilsufars og efna-hagslegrar stöðu geta kynjabundin laun einnig haft þýðingu þegar fjallað er um samspil vinnu og heilsufars.²⁵ Launamunur kynjanna getur bæði komið fram í því að kynin fái mismunandi laun þótt þau vinni sömu störf

og að hefðbundin kvennastörf séu lægra metin til launa en hefðbundin karlastörf. Samkvæmt gögnum frá Kjararannsóknanefnd voru laun kvenna 70% af launum karla í febrúar 2002. Skýra má tvo þriðju til þrjá fjórðu hluta launamunarins með ólíkum starfsvettvangi, starfi, menntun og ráðningarfyrirkomulagi kynjanna. Það sem eftir stendur af launamuninum, eins og Þorgerður Einarsdóttir og Kristjana Stella Blöndal fjalla um í grein sinni í þessu riti, stafar af því að þættir eins og hjónaband, barneignir eða væntingar um slíkt hefur önnur áhrif á launamyndun kvenna en karla.²⁶

Þegar áhrif vinnu á líðan starfsmanna eru skoðuð kemur einnig í ljós að samspil launavinnu og fjölskyldulífs skiptir töluverðu máli.²⁷

Erlendar rannsóknir sýna að þrátt fyrir að verkaskipting á heimilum sé orðin jafnari en hún var fyrir fáum árum síðan, þá verja konur ennþá töluvert meiri tíma í heimilisstörf en karlar. Munurinn er þó minnstur meðal hjóna sem tilheyra hærri þjóðfélagshópum.²⁸ Hvort það að vinna fulla vinnu samhliða því að vera með ung börn á heimilinu hafi neikvæð áhrif á heilsufar kvenna fer meðal annars eftir því hvaða merkingu þær leggja í starf sitt og fjölskyldulíf. Þannig sýna sænskar rannsóknir að streita er síður líkleg til að hafa neikvæð áhrif á heilsufar langskólagenginna kvenna sem eru ánægðar með vinnu sína, en heilsufar ófaglærðra kvenna.²⁹

Íslenskar rannsóknir

Niðurstöður nokkurra íslenskra rannsókna um vinnu og líðan starfsmanna sem gerðar voru á tímabilinu 1998–2002 staðfesta fyrri vitneskju um að hér á landi ríki ennþá kynjabundinn vinnutími og vinnuaðstæður. Kynjaskipt heilsufar kemur fram að hluta, og sjá má dæmi um áhrif vinnuskipulags á líðan starfsfólks. Þegar nokkur hefðbundin störf kvenna eru skoðuð má sjá að hópur kvenna vinnur undir kringumstæðum sem eru óheppilegar fyrir heilsufar og líðan.

Í rannsókn sem Gallup gerði í byrjun árs 2002 í samvinnu við Vinnueftirlitið var spurningalisti sendur út til 2000 manns á aldrinum 18–65 ára. Svarhlutfallið var 55%. Þessi rannsókn staðfesti verulegan kynjamun hvað varðar vinnutíma kvenna og karla. Í ljós kom t.d. að 71% kvenna en aðeins um fjórðungur karla vann ekki meira en 40 stunda vinnuviku í aðalstarfi sínu. Um 20% kvenna og 43% karla unnu 41–50 klst. á viku, en

9% kvenna unnu meira en 50 klst. á viku í aðalstarfi sínu og um þriðjungur karla. Þessi rannsókn sýndi, eins og fleiri íslenskar rannsóknir hafa gert,³⁰ að margir hafa launað aukastarf með aðalstarfi sínu og að það er algengara meðal kvenna en karla. Um 54% kvenna hafa launað aukastarf samhliða aðalstarfi sínu samanborið við 42% karla. Þegar fjöldi vinnustunda í þessu launaða aukastarfi er skoðaður má sjá að vinnutíminn er jafnari meðal kvenna og karla en í aðalstarfinu. Stærsti hópurinn eða 39% kvenna og 25% karla vinnur allt að 10 stundir á viku. Rúmlega 10% kvenna og 12% karla vinna 11–20 stundir aukalega á viku og um 5% kvenna og karla vinna meira en 20 stundir á viku í launuðu aukastarfi.

Þótt það geti orkað tvímælis að spyrja um þann fjölda klukkustunda á viku sem vinnuframlag innan veggja heimilisins tekur, einkum vegna þess að erfitt er að meta hvað af því sem fer fram innan veggja heimilisins beri að telja til vinnu,³¹ er fróðlegt að skoða þessar tölur. Þegar spurt var í áðurnefndri könnun hve margar stundir væru að jafnaði unnar á viku við heimilisstörf, þ.e. við hreingerningar á húsnæði eða bíl, matartilbúning, þvott og þess háttar, þá svaraði um þriðjungur kvenna að þær vinni allt að 10 tíma á viku við heimilisstörf, samanborið við 78% karla. Heldur fleiri konur eða 38% segjast vinna 11–20 tíma á viku við heimilisstörf en sá hópur karla er mun minni eða 18%. Um 17% kvenna segjast vinna 21–30 tíma á viku við heimilisstörf samanborið við 3% karla, og 11% kvenna segjast vinna meira en 31 tíma á viku við heimilisstörf en aðeins 1% karla. Hér snýst því tímafjöldinn alveg við hjá konum og körlum því konur vinna að meðaltali mun fleiri stundir á viku á heimilinu en karlar. Þótt ýmsir fræðimenn hafi fjallað um neikvæð áhrif langs vinnudags á líðan starfsfólks, sýna flestar rannsóknir sem gerðar hafa verið hér á landi skýrari tengsl milli tegundar vinnu/vinnufyrirkomulags og líðunar starfsfólks, en milli vinnutíma og líðunar.³²

Í áðurnefndri könnun var fólk beðið að meta hversu góð eða slæm líkamleg líðan þess væri, með því að staðsetja líðan sína á kvarða frá 1–10, þar sem 1 stendur fyrir mjög slæma heilsu og 10 fyrir mjög góða heilsu. Konur mátu heilsu sína ekki eins góða og karlar. Rétt innan við helmingur kvenna eða 48% raðaði heilsufari sínu á tölugildin 1–5, sem er undir meðallagi gott heilsufar samanborið við 37% karla. Þegar spurt var um andlega líðan röðuðu 37% kvenna andlegri heilsu sinni á tölugildin 1–5 en 30% karla. Í þessari könnun kom í ljós eins og í fyrri athugunum³³ að konur höfðu

oftar sótt til heimilislæknis en karlar. Um 21% kvenna höfðu leitað til heimilislæknis sex sinnum eða oftár sl. 12 mánuði og 11% karla. Þegar spurt var beint um heilsufar undanfarinn mánuð kemur því ekki á óvart að konur höfðu oftár en karlar fundið fyrir heilsufarsóþægindum. Þær voru líklegri til að krossa fremur við svarmöguleikana mjög oft, nokkuð oft og stundum, þegar spurt var um höfuðverk, stöðuga þreytu, svefnleysi, ógleði eða ólgu í maga, svimaköst og hraðan hjartslátt. Hins vegar voru karlmenn líklegri til að segjast hafa þurft aðstoð við persónulegar þarfir eins og heimilisverk, útréttingar eða innkaup vegna heilsubrests (sjá töflu 1).

Tafla 1. Heilsufarsvandamál / kynferði

Spurning:	Mjög / nokkuð oft	Mjög / nokkuð oft	
Hversu oft hefur þú undanfarinn mánuð:	Konur	Karlar	
Fengið höfuðverk?	19%	8%	P<0,001
Verið stöðugt þreytt(ur)?	16%	10%	P<0,001
Þjáðst af svefnleysi?	15%	8%	P<0,001
Fundið fyrir ógleði eða ólgu í maga?	9%	5%	P<0,001
Fengið svimaköst	5%	2%	P<0,001
Verið andstutt(ur)?	6%	3%	P<0,05
Spurning: Hefur heilsubrestur valdið því að þú þurfir aðstoð við persónulegar þarfir eins og heimilisverk, útréttingar eða innkaup?	Já - Konur 3%	Já - Karlar 6%	P<0,05

Einnig má greina kynjamun í svörum þegar spurt var um aðra þætti svo sem: *Hversu oft undanfarinn mánuð fannst þér að þú værir að missa stjórn á mikilvægum blutum í lífi þínu?* Þá svöruðu 10% kvenna mjög oft eða oft samanborið við 4% karla, og 17% kvenna svaraði spurningunni stundum en 10% karla. Þá voru konur einnig líklegri til að svara mjög oft og oft spurningunni: *Hversu oft undanfarinn mánuð hefur þér fundist að vandamálin brönnuðust upp án þess að þú réðir við þau?* (sjá töflu 2).

Tafla 2. Að ná tókum á tilverunni / kynferði

Spurningar:	Mjög / nokkuð oft og stundum Konur	Mjög / nokkuð oft og stundum Karlar	
Hversu oft undanfarinn mánuð fannst þér að þú værir að missa stjórn á mikilvægum hlutum í lífi þínu?	27%	14%	P<0,001
Hversu oft undanfarinn mánuð hefur þér fundist að vandamálin hrönnuðust upp án þess að þú réðir við þau?	29%	19%	P<0,001

Mun líkari voru svör karla og kvenna þegar spurt var um samspil fjölskyldu og atvinnulífs. Um 73% kvenna og 67% karla voru sammála því að hjá þeim ríkti gott jafnvægi á milli vinnu og einkalífs. Hins vegar voru tengsl á milli mikillar vinnu og þess að finnast ekki gott jafnvægi ríkja á milli vinnu og einkalífs. Þeir sem upplifðu árekstra á milli launavinnu og einkalífs voru hins vegar líklegir til að kvarta undan þreytu, of miklu vinnuálagi, streitu og tilteknum heilsufarsvandamálum.

Á rannsókn- og heilbrigðisdeild Vinnueftirlitsins hafa verið gerðar nokkrar rannsóknir síðastliðin ár á vinnuumhverfi, líðan og heilsu í nokkrum starfshópum þar sem konur eru í miklum meirihluta. Rannsóknirnar ná m.a. til starfsfólks á leikskólum,³⁴ í öldrunarþjónustu,³⁵ í útibúum banka og sparisjóða³⁶ og í fiskvinnslu.³⁷ Þessar rannsóknir sýna ekki beinan kynjamun á heilsufari og líðan starfsmanna, þegar tekið er tillit til tegundar starfa sem karlar og konur gegna. Hins vegar er skýrt samband á milli líðanar kvenna og karla og ýmissa þátta er lúta að fyrirkomulagi vinnunnar. Vegna kynjaskiptingar vinnunnar í þessum starfsgreinum, er vinnufyrirkomulagið mjög kynbundið.

Í rannsókn sem var gerð af Vinnueftirlitinu árið 2002 þar sem spurningalisti var sendur til allra starfsmanna útibúa banka og sparisjóða (N=1847, svarhlutfall 80%) má sjá að kynjaskipting starfa innan bankakerfisins er mjög sterk og greinilegt er að líðan starfsmanna er tengd þáttum er lúta að skipulagi vinnunnar.³⁸ Um 53% karla í útibúum banka og sparisjóða eru yfirmenn en einungis 11% kvenna. Um 16% starfsmanna upplifðu mikla vinnustreitu. Þótt sjá mætti að stjórnendur væru

meðal þeirra starfshópa sem voru líklegir til að segjast oft upplifa vinnu-streitu, þá var streitan síður líkleg til að hafa neikvæð áhrif á líðan þeirra en annarra starfshópa, væntanlega sökum þess að þeim hefur tekist að leggja jákvæðari merkingu í streituna en öðrum starfshópum. Því óskýrari sem starfskröfurnar og starfsmarkmiðin voru, og því oftast sem gerðar voru misvísandi kröfur til starfsmanna, þeim mun líklegri var að starfsmenn myndu fyrir neikvæðri streitu. Lítið sjálfræði hafði áhrif í átt til aukinnar streitu, ásamt stífum og formföstum starfsanda og lélegu upplýsingaflæði. Þættir sem voru líklegir til að draga úr streitu voru til dæmis stuðningur, umbun fyrir vel unnin störf, umhyggja yfirmanns fyrir heilsu og líðan starfsmanna og hvetjandi, styðjandi, þægilegur og afslappaður starfsandi. Af þeim starfsmönnum sem höfðu fundið fyrir mikilli streitu nýlega voru 49% oft eða alltaf andlega úrvinda í lok vinnudags og 68% fannst starfið vera andlega erfitt. Þeir sem fundu fyrir mikilli streitu leituðu oftast til læknis vegna síþreytu, kvíða/spennu og þunglyndis auk ýmissa annarra sjúkdóma eða kvilla og voru meira fjarverandi frá vinnu vegna eigin veikinda.

Rannsókn- og heilbrigðisdeild Vinnueftirlitsins gerði einnig rannsókn þar sem spurningalisti var lagður fyrir allt starfsfólk í öldrunarþjónustu sem var í vinnu frá morgni 1. nóvember til 2. nóvember árið 2000 (N=1886, svarhlutfall 80%). Karlar voru einungis 4% af starfsmannahópnum og því engin fræðileg forsenda fyrir því að bera saman svör karla og kvenna. Þær niðurstöður sem eru kynntar hér á eftir lúta því einungis að svörum kvenna. Rannsóknin sýndi að konum sem fannst starfið andlega erfitt (ríflega helmingur starfskvenna) og voru oft andlega úrvinda eftir vinnuvaktina, voru líklegri en aðrar starfskonur til að hafa á síðastliðnum 12 mánuðum fundið til óþæginda í hálsi og hnakka, herðum, öxlum og í mjóbaki. Þessar sömu konur voru líklegri til að finnast lítil glaðværd ríkja meðal starfsfélaganna og voru óánægðari í starfi. Eins og sést á töflu 3 eru tengsl á milli þátta sem lúta að skipulagi vinnunnar og því að vera oftast andlega úrvinda eftir vinnuvaktina. Sem dæmi má nefna að meira en tvöfalt meiri líkur (OR: 2,33) eru á því að konur sem segja að erfitt sé að samhæfa kröfur og væntingar vistmanna og starfsmanna séu oftast andlega úrvinda eftir vinnuvaktina en þær sem segja það auðvelt. Sama gildir um þá sem segja að valdaskipulagið sé slæmt (OR:2,65). Einnig má nefna að þrefalt meiri líkur eru á því að þær

konur sem eru oftast undir miklu tímaálagi í vinnunni séu oftast andlega úrvinda í lok vinnudags.

Tafla 3: Vinnuskipulag / andlega úrvinda eftir vinnuvaktina

Spurningar	Odds ratio - 95% CI		P
<i>Oftast andlega úrvinda / vinnuskipulag</i>			
Andlega einhæft starf	1,114	0,895 – 1,386	0,335
Erfitt að samhæfa kröfur og væntingar vistmanna/ sjúklinga, starfsmanna og / eða yfirmanna ***	2,331	1,804 – 3.012	0,000
Óánægð með upplýsingaflæðið á vinnustaðnum ***	1,878	1,451 – 1,430	0,000
Fæ ekki hrós fyrir vel unnin störf ***	1,731	1,376 – 2,178	0,000
Fæ ekki stuðning frá yfirmönnum/samstarfs- mönnum þó vinnan sé andlega erfið ***	1,689	1,334 – 2,138	0,000
Valdaskipulagið á vinnustaðnum er slæmt **	2,651	1,766 – 3,978	0,000
Er undir miklu tímaálagi í vinnunni ***	3,338	2,642 – 4,347	0,000
Ekki tekið tillit til tillagna um hagræðingu eða breytingar ***	2,105	1,608 – 2,754	0,000
Lítið atvinnuöryggi ***	1,738	1,277 – 2,366	0,000
Lítill samstaða meðal starfsmanna ***	1,898	1,458 – 2,470	0,000
Hef orðið fyrir áreitni, ofbeldi eða hótunum í vinnunni ***	2.019	1,582 – 2,578	0,000

Öryggismörkin eru táknuð með * fyrir .05, ** fyrir .01, og *** fyrir .001 öryggismörk.

Sambærilegar niðurstöður og fram koma í töflu 3 mátti sjá í rannsókn sem var gerð á vinnuskipulagi og líðan starfsfólks í leikskólum.³⁹

Ef við lítum á niðurstöður rannsóknar um samspil vinnuskipulags og líðanar starfsfólks í fiskvinnslu kemur í ljós að þær tæknibreytingar sem þar hafa átt sér stað á undanförunum árum hafa haft í för með sér aukið andlegt og félagslegt álag meðal fiskvinnslukvenna.⁴⁰ Í rannsókninni var fiskvinnsluhúsunum skipt upp í þrjú tæknistig, svokallaða hátækni, millitækni og lágtækni. Í ljós kom að vinnuskipulaginu í hátæknihúsunum hefur víða verið breytt með þeim afleiðingum að andlegt og félagslegt álag á starfsmenn var mest þar, en minnst í lágtæknihúsunum. Samfara aukinni áherslu á hátækni og sjálfvirkni hefur vissulega verið unnið að því að bæta ýmsa þætti vinnuumhverfisins til að koma í veg fyrir álag og

atvinnusjúkdóma. Engu að síður hefur sjálfvirknin haft í för með sér auk-
ið umfang starfa sem einkennast af þekktum álagsþáttum svo sem ein-
hæfni, litlu tækifæri til að sýna frumkvæði og takmörkuðu sjálfræði. Á
þetta einkum við um hefðbundin kvennastörf í fiskvinnslu.

Rannsóknin sýndi að starfsfólk hátækniúsanna var líklegra til að
finnast störfin vera andlega erfið en starfsfólki millitækni- og lágtækni-
úsanna. Starfsfólki sem fannst vinnan andlega erfið var fimm sinnum
líklegra en annað starfsfólk til að vera óánægt í starfi (OR 5,1) og tvisvar
sinnum líklegra til að upplifa ekki glaðværdi í starfshópnum (OR 2,0).

Tafla 4. Andlega erfitt starf / heilsufar

Spurningar	OR		Chi-square
Fundið stundum eða oft fyrir eftir- farandi heilsufars-einkennum sl. 12 mánuði:			
Verkjum fyrir brjósti eða hjarta	1,279	0,535 – 3,057	p= 0,579
Verið óvenju andstuttur	1,436	0,616 – 3,348	p= 0,400
Verkjum í vöðvum eða liðum ***	2,302	1,367 – 3,878	p= 0,001
Þreytutilfinningu ***	3,165	1,762 – 5,678	p=0,0001
Höfuðverk **	2,121	1,327 – 3,391	p= 0,002
Verk í baki **	2,072	1,254 – 3,426	p= 0,004
Verk í hálsi og herðum ***	2,488	1,422 – 4,351	p= 0,001
Magaverk **	2,331	1,259 – 4,318	p= 0,006
Þembu í maga	2,017	0,975 – 4,171	p= 0,055
Svima *	2,025	1,031 – 3,980	p= 0,038
Lystarleysi	1,436	0,616 – 3,346	p= 0,400
Þreytu eftir nægan nætursvefn **	1,862	1,164 – 2,981	p= 0,009
Svefnleysi **	2,133	1,233 – 3,690	p= 0,006
Kviðaköstum ***	3,299	1,827 – 5,957	p=0,0001
Áhyggjum eða dapurleika	1,591	0,976 – 2,594	p= 0,062

Öryggismörkin eru táknuð með * fyrir .05, ** fyrir .01, og *** fyrir .001 öryggismörk.

Tafla 4 sýnir að marktækt samband er á milli þess að finnst starfið vera
andlega erfitt og flestra heilsufarsþátta sem eru taldir upp í töflunni.
Verkir í stoðkerfi voru meira en tvöfalt algengari meðal þess starfsfólks
sem sagði starfið andlega erfitt en annars starfsfólks. Sama gilti um verk
í hálsi og herðum, verk í baki, magaverk og höfuðverk svo dæmi séu
nefnd. Starfsfólki sem fannst starfið vera andlega erfitt var meira en þri-

svar sinnum líklegra en annað starfsfólk til að finna fyrir almennri þreytu og kvíðaköstum.

Að vera kona er ekki sjúkdómur

Það að vera kona er enginn sjúkdómur, það lítur bara út fyrir það því allar viðmiðanir miðast við karlmenn, skrifar Bi Puranen.⁴¹ Þar vísar Puranen til þess að viðmiðanir sem gerðar hafa verið út frá karlmönnum er ekki alltaf hægt að heimfæra upp á konur og því birtast konur oft sem frávik í mælingunum. Þar að auki geta einstaklingar upplifað veikindi jafnvel þótt heilsufarsskoðun staðfesti ekki slíkt, á sama hátt og einstaklingur getur upplifað sig frískan þótt heilbrigðisvottorð gefi veikindi til kynna. Huglæg upplifun á heilsufari getur verið önnur en sú sem er hlutlægt staðfest. Ofanefnd gögn benda til þess að konur þurfi ekki að upplifa meiri veikindi eða verri líðan en karlar. Á hinn bóginn gerir kynjaskipting vinnumarkaðarins það að verkum að karlar og konur vinna gjarnan ólík störf og búa þar af leiðandi oft við ólíkan aðbúnað á vinnustað. Lárétt kynjaskipting á vinnumarkaði hefur í för með sér að konur eru líklegri en karlar til að vera í lágt launuðum störfum, þar sem umbun í formi peninga og virðingar er lítil, og þar sem sjálfræði í starfi er takmarkað þótt kröfur geti verið miklar. Lóðrétt verkaskipting felur hins vegar í sér að konur eru líklegri til að vera í störfum þar sem krafist er mikilla samskipta við annað fólk og þar sem líkur eru á miklu andlegu og félagslegu álagi. Af þessum sökum má segja að krafan um afnám kynjaskipts vinnumarkaðar sé, á sama hátt og krafan um góðan aðbúnað, forsenda bættrar lýðheilsu kvenna.

¹ *Negative stress at work.* – Theorell T.: „How to deal with stress in organizations?“ – Houtman, Irene L.D., Dhondt, S., Goudswaard, A. og Gründermann, W.M. *The Changing Workplace.*

² Kalimo, R.: „Psychosocial resources and burnout of women.“ – Theorell T.: „How will future worklife influence health?“ – Doyal: *What Makes Women Sick.* – Sigríður Haraldsdóttir: „Notkun kvenna á heilbrigðisþjónustu.“ – Þorsteinn Njálsson: „Heilsugæsla og konur.“

³ Rúnar Vilhjálmsson: „Aðstæður kvenna.“ – Sigrún Júlíusdóttir: „Fjölskyldur og trygðarþönd.“

- 4 Rúnar Vilhjálmsson: „Aðstæður kvenna“, bls. 29. – Könnun á launamun kynja: www.jafnretti.is.
- 5 Rúnar Vilhjálmsson: „Aðstæður kvenna“, bls. 29. – Kunst og Mackenbach: *Measuring socioeconomic inequalities in health*. – Kennedy, B.P., Kawachi, I., Prothrow-Stith: „Income distribution and mortality.“
- 6 Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson: „Work organization, well-being and health in getiatric care.“ – *Negative stress at work*. – *Negativ stress och ohälsa*. – Hildur Friðriksdóttir: *Ef maður er með stein í skónum*.
- 7 Kalimo, R.: „Psychosocial resources and burnout of women.“ – Karasek, R. og Theorell, T.: *Healthy work*. – Gravesgård, J.: *Psykeisk arbeidsmiljø – en veiledning*.
- 8 Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: *Hér liggur fiskur undir steini*. – Karasek, R. og Theorell, T.: *Healthy work*. – Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Margrét Lilja Guðmundsdóttir: „New technology and its impact on well being.“
- 9 Doyal, L.: *What Makes Women Sick*. – Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: „Gender construction at work in Icelandic fish plants.“
- 10 Davies, K.: „Manlig tid och kvinnors verklighet.“ – Rúnar Vilhjálmsson: „Aðstæður kvenna“, bls. 25.
- 11 McLellan: *The Thoughts of Karl Marx*.
- 12 Blauner, R.: *Alienation and freedom*.
- 13 Hartmann: „Det olyckliga äktenskapet mellan feminism och marxism.“ – Messing: *One Eyed-Science*. – Doyal, L.: *What Makes Women Sick*.
- 14 Schaufeli, W. and Enzmann, D.: *The burnout companion to study & practice*. – Gravesgård, J.: *Psykeisk arbeidsmiljø – en veiledning*. – Doyal: *What Makes Women Sick*.
- 15 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir: „Konur, vinna og heilsufar.“ – Messing: *One Eyed-Science*.
- 16 Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: „Valkyrjur eða ambáttir?“ – Messing: *One Eyed-Science*.
- 17 Bongers, P.M., de Winter, C.R., Kompier, M.A., Hildebrandt, V.H.: „Psychosocial factors at work and musculoskeletal disease.“ – Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson: „Well-being and self-assessed health among different groups of female presonell in geriatric care.“
- 18 Messing: *One Eyed-Science*.
- 19 Sama rit, bls 13.
- 20 Sigurður Thorlacius, Sigurjón B. Stefánsson og Stefán Ólafsson: „Menntun, störf og tekjur þeirra sem urðu öryrkjar á Íslandi árið 1997.“
- 21 *Hugur ræður hálfri sjón* (Jóhann Hauksson ritstj).
- 22 Schiebinger: *Has Feminism Changed Science?*
- 23 Bradley: *Men's Work, Women's Work*.
- 24 Margrét Þorvaldsdóttir: *Konur í hefðbundnum karlagreinum*. – Sigríður Elín Þórðardóttir: *Bleikur og blár vinnumarkaður*. – Bradley: *Men's Work, Women's Work*.
- 25 Kunst og Mackenbach: *Measuring socioeconomic inequalities in health*. – Kennedy, B.P., Kawachi, I., Prothrow-Stith D: „Income distribution and mortality.“
- 26 Könnun á launamun kynja. www.jafnretti.is.

- 27 Karin Messing: *One-Eyed Science*. – Wortman, Biernat and Lang: „Coping with Role Overload.“
- 28 Sullivan, Oriel (2002): „The Division of Domestic Labour: Twenty Years of Change?“
- 29 Nordenmark, Mikael: „Multiple Social Roles – a Resource or a Burden.“
- 30 Sjá t.d. Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: *Kvinnofack eller integrering som strategi mot underordning. Diskussion kring kvinnliga fackföreningar på Island*. – Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: *Hér liggur fiskur undir steini. Um ábrif tækni á vinnuskipulag og líðan fólks í fiskvinnslu*.
- 31 Davies: „Manlig tid och kvinnors verklighet.“
- 32 Stefán Ólafsson: „Um meinsemdir vinnumenningarinnar.“ – Hildur Friðriksdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson: *Könnun á vinnuumbverfi, líðan og heilsu starfsfólks í útibúum banka og sparisjóða*.
- 33 Sigríður Haraldsdóttir: „Notkun kvenna á heilbrigðisþjónustu.“ – Þorsteinn Njáls-son: „Heilsugæsla og konur.“
- 34 Berglind Helgadóttir og fl: *Könnun á heilsufari, líðan og vinnuumbverfi starfsfólks á leikskólum í Reykjavík*.
- 35 Sama heimild.
- 36 Hildur Friðriksdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson *Könnun á líðan, vinnuumbverfi og heilsu starfsfólks í útibúum banka og sparisjóða*.
- 37 Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (2001): *Hér liggur fiskur undir steini*.
- 38 Hildur Friðriksdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson: *Könnun á líðan, vinnuumbverfi og heilsu starfsfólks í útibúum banka og sparisjóða*.
- 39 Berglind Helgadóttir o. fl: *Könnun á heilsufari, líðan og vinnuumbverfi starfsfólks á leikskólum í Reykjavík*.
- 40 Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: *Hér liggur fiskur undir steini*. – Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir: „Gender construction at work in Icelandic fish plants.“
- 41 Bi Puranen: „Kvinnors ohälsa – boror den på dubbelarbete?“

Heimildir:

- Berglind Helgadóttir, Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, Kolbrún Ó. Hrafnisdóttir, Kristinn Tómasson, Svava Jónsdóttir og Þórunn Sveinsdóttir (2001) : *Könnun á heilsufari, líðan og vinnuumbverfi starfsfólks í öldrunarþjónustu*. Reykjavík, Vinnueftirlitið.
- Berglind Helgadóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, Kolbrún Ó. Hrafnisdóttir, Kristinn Tómasson, Svava Jónsdóttir og Þórunn Sveinsdóttir (2000): *Könnun á heilsufari, líðan og vinnuumbverfi starfsfólks á leikskólum í Reykjavík*. Reykjavík, Vinnueftirlitið.
- Bi Puranen (1991): „Kvinnors ohälsa – boror den på dubbelarbete?“, *Socialmedicinsk tidskrift* nr. 7–8.
- Blauner, R. (1964): *Alienation and freedom. The factory worker and his industry*. Chicago, The University of Chicago Press.

- Bongers, P.M., de Winter, C.R., Kompier, M.A., Hildebrandt, V.H. (1993): „Psychosocial factors at work and musculoskeletal disease“. *Scand. J. Work Environ Health*; 19(5):297-312.
- Bradley, H. (1989): *Men's Work, Women's Work. A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment*. London, Polity Press.
- Davies, K. (1987): „Manlig tid och kvinnors verklighet“, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1987:4 (bls. 26-41).
- Doyal, Lesley (1995): *What Makes Women Sick. Gender and the Political Economy of Health*. London, Macmillan Press Ltd.
- Gravesgård, J. (1995): *Psykisk arbetsmiljö – en veiledning*. Oslo, Tidne Norsk Forlag.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson (2003): „Work organization, well-being and health in geriatric care“, *WORK: A Journal of Prevention, Assessment & Rehabilitation*.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Margrét Lilja Guðmundsdóttir (2003): „New technology and its impact on well being“, *WORK: A Journal of Prevention, Assessment & Rehabilitation*.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (2001): *Hér liggur fiskur undir steini. Um ábrif tækni á vinnu-skipulag og líðan fólks í fiskvinnslu*. Reykjavík, Sjávarútvegsstofnun Háskóla Íslands.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (1997): „Valkyrjur eða ambáttir?“, *Sjálfbjargarviðleitni íslenskra kvenna*. Helga Kress og Rannveig Traustadóttir (ritstj). *Íslenskar kvenna-rannsóknir*. Reykjavík, Rannsóknastofa í kvennafræðum (bls 130-135).
- Hartmann, Heidi (1986): „Det olyckliga äktenskapet mellan feminism och marxism. För en mer utvecklingsbar förening“, H. Ganetz (red). *Feminism och marxism. En förälske med förbinder*. Stockholm, Arbetarkultur.
- Hemmingson, Tomas, og Lundberg, Ingvar (1998): „Work Control, Work Demands, and Work Social Support in Relation to Alcoholism Among Young Men“, *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, Vol 22 no 4 (bls. 921-927).
- Hildur Friðriksdóttir (2002): *Ef maður er með stein í skónum ... Rannsókn á líðan, vinnuum-bverfi og heilsu starfsfólks á fjármálamörkuðum*. Háskóli Íslands, B.A.- ritgerð í félags-fræði nr.1864.
- Hildur Friðriksdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson (2002): *Könnun á líðan, vinnuumbverfi og heilsu starfsfólks í útibúum banka og sparisjóða*. Vinnueftirlitið.
- Houtman, Irene L.D., Dhondt, S., Goudswaard, A. og Gründermann, W.M. (1999): *The Changing Workplace*. Erindi flutt á ráðstefnu the American Psychological Association (APA) og National Institute of Occupational Safety and Health (NIOSH) Work, Stress and Health <http://www.cdc.gov/niosh/stress99.html>.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir (1998): „Konur, vinna og heilsufar“, *Heilsufar kvenna*. Heil-brigðis- og tryggingamálaráðuneytið. Rit 1 (bls. 33-40).
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Kristinn Tómasson (2003): „Well-being and self-assessed health among different groups of female presonell in geriatric care“, *WORK: A Journal of Prevention, Assessment & Rehabilitation* (bls. 41-47).
- Hugur ræður hálfri sjón* (1997) ritstj.: Jóhann Hauksson. Reykjavík, Háskólaútgáfan.
- Kalimo, R.: (1998) „Psychosocial resources and burnout of women“, *Women at work. Proceedings of an International Expert Meeting*. People and Work. Research Reports 20. Helsinki, Finnish Institute of Occupational Health.

- Karasek, R. (1989): „The political implications of psychosocial work redesign: a model of the psychosocial class structure“, *International Journal of Health Services* 19(3): 481-508.
- Karasek, R. og Theorell, T. (1990): *Healthy work. Stress, productivity, and the reconstruction of working life*. New York, Basic Books.
- Kennedy, B.P., Kawachi, I., Prothrow-Stith, D. (1996): „Income distribution and mortality: cross sectional ecological study of the Robin Hood index in the United States“, *British Medical Journal* 1996; 312:1004- 1007.
- Kunst, A. E., Mackenbach, J. P. (1995): *Measuring socioeconomic inequalities in health*. Copenhagen, WHO, Regional Office for Europe.
- Könnun á launamun kynja. Jafnréttisráð. Nefnd um efnahagsleg völd. www.jafnretti.is/jafnrettisrad/konnun_a_launamun-kynjanna.pdf. Sótt 17. október 2003.
- Margrét Þorvaldsdóttir (2001): *Konur í hefðbundnum karlagreinum*. Háskóli Íslands, B.A. ritgerð í félagsfræði nr.1795.
- McLellan (1977): *The Thoughts of Karl Marx*. London, The Macmillan Press Ltd.
- Messing, K. (1998): *One-Eyed Science. Occupational Health and Women Workers*. Philadelphia, Temple University Press.
- Negative stress at work. The occupations most at risk* (1997): Stockholm, Statistiska centralbyrån.
- Negativ stress och ohälsa* (2001): „Inverkan av höga krav, låg egenkontroll och bristande socialt stöd i arbetet“, Stockholm. Arbetsmiljöverket. Statistiska centralbyrån 2001:2.
- Nordenmark, Mikael (2002): „Multiple Social Roles – a Resource or a Burden: Is it Possible for Men and Women to Combine Paid Work with Family Life in a Satisfactory Way?“, *Gender, Work & Organization*. Vol. 9, Issue 2 (bls. 125 – 145).
- Rosalind C. Barnett og Nancy L. Marshall (1991): „The Relationship between Women’s Work and Family Roles and Their Subjective Well-Being and Psychological Distress“, Marianne Frankenhaeuser, Ulf Lundberg and Margaret Chesney: *Women, Work and Health. Stress and Opportunities*. New York and London, Plenum Press.
- Rúnar Vilhjálmsson (1998): „Aðstæður kvenna – Um uppeldisstofnanir, heimilið, vinnuna og fjármálin“, *Heilsufar kvenna*. Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið. Rit 1.
- Schaufeli, W. and Enzmann, D. (1998): *The burnout companion to study & practice . A critical analysis*. London, Taylor and Francis.
- Schiebinger, L. (1999): *Has Feminism Changed Science?* London, Harvard University Press.
- Sigríður Haraldsdóttir (1998): „Notkun kvenna á heilbrigðisþjónustu“, *Heilsufar kvenna*. Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið. Rit 1. (bls. 109 – 115).
- Sigríður Elín Þórðardóttir (2000): *Bleikur og blár vinnumarkaður*. Háskóli Íslands, B.A. ritgerð í félagsfræði nr.1640.
- Sigrún Gunnarsdóttir (2000): *Líðan starfsmanna á sjúkerabúsi. Heilsuefning frá sjónarborni starfsfólks í eldbúsi og þvottabúsi*. Lokaverkefni til meistaraþrófs í hjúkrunarfræði. Háskóli Íslands, hjúkrunarfræðideild.
- Sigrún Júlíusdóttir (2001): „Fjölskyldur og tryggingarþættir“, *Fjölskyldur við aldatvörf*. Reykjavík, Háskólaútgáfan (bls. 59–70).
- Sigurður Thorlacius, Sigurjón B. Stefánsson og Stefán Ólafsson (2001): „Menntun, störf og tekjur þeirra sem urðu öryrkjar á Íslandi árið 1997“, *Læknablaðið* 12.tbl. 87 árg. (bls. 981–985).

Kynjafræði – Kortlagningar

- Stefán Ólafsson (1989): „Um meinsemdir vinnumenningarinnar. Samband vinnu og heilsufars“, *Gæðvernd* 1. tbl. 20 árgangur (bls. 12–20).
- Sullivan, Oriel (2002): „The Division of Domestic Labour: Twenty Years of Change?“, *Sociology* Vol. 34, No. 3 (bls. 437–456).
- Theorell, T. (1997): „How will future worklife influence health?“, *Future worklife: special issue, in honor of Lennart Levi*. Fylgirit *Scandinavian journal of work environment & health*. Ritstýrt af Töres Theorell. 4:16-22.
- Theorell, T. (1997): „How to deal with stress in organizations? – a health perspective on theory and practice“, *Scandinavian journal of work environment & health*. Vol. 25 (6), 616-624.
- Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir (2000): „Gender construction at work in Icelandic fish plants“, *NORA, Nordic Journal of Women's Studies* Number 1, Volume 8 (bls. 5-16).
- Wortman, C., Biernat, M., and Lang, E. (1991): „Coping with Role Overload“, Marianne Frankenhaeuser, Ulf Lundberg and Margaret Chesney: *Women, Work and Health. Stress and Opportunities*. Plenum Press, New York and London (bls. 85-110).
- Þorsteinn Njálsson (1998): „Heilsugæsla og konur“, *Heilsufar kvenna*. Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið. Rit 1. (bls. 103–108).

Hólmfríður K. Gunnarsdóttir

Þær bjargast helst sem ferðast á fyrsta farrými. Um tengsl félagslegrar stöðu og heilsufars

Inngangur

Þegar Titanic sökk í jómfrúarferðinni 1912 fórust aðeins fjórar konur af 143 á fyrsta farrými (þrjár þeirra kusu sjálfar að vera um kyrrt á skipinu). Af öðru farrými fórust 15 af 93 konum. Af þriðja farrými fór 81 af 179 konum niður með skipinu.¹

Örlög kvenna á Titanic koma heim og saman við það sem sýnt hefur verið fram á með fjölda rannsókna að dánartíðni er lægst meðal þeirra sem standa efst í þjóðfélagsstiganum, búa við best efni og hafa mesta menntun.² Um orsakir þessa eru á hinn bóginn skiptar skoðanir.³ Tíðni krabbameina og annarra sjúkdóma er mismunandi í mismunandi hópum; sum krabbamein eru tíðari meðal þeirra sem betur mega sín, s.s. krabbamein í brjóstum, ristli, eggjastokkum og sortuæxli í húð, en krabbamein í vélinda, maga og leghálsi eru algengari meðal efnalítilla, ófaglærðra kvenna.⁴ Meðal áhættuþátta brjóstakrabbameins er að hefja barneignir seint, þ.e. eftir 25-30 ára aldur, lungnakrabbamein tengist sterklega reykingum, en húðkrabbamein sólböðum. Þannig má sjá að lífshættirnir hafa mikil áhrif á

heilsufarið. Þótt langlífi hafi aukist til muna á síðustu öld er talið að aðeins sé unnt að þakka framförum í læknisfræði og forvarnaaðgerðum um fimm ár af þeim sem áunnist hafa og munar þar mestu um framfarir í meðferð sjúkdóma.⁵

Ójöfnuður í heilsufari

Skilgreina má félagslegan og efnahagslegan ójöfnuð í heilsufari sem mismun á algengi og nýgengi vanheilsu einstaklinga sem tilheyra mismunandi félagslegum og efnahagslegum þjóðfélagshópum.⁶ Þjóðfélagsþegnarnir hafa lengi verið flokkaðir með ýmsum aðferðum í þeim tilgangi að komast að því hvort heilsufar og langlífi sé misjafnt í ólíkum hópum.⁷ Breyturnar starfsstétt, menntunarstig og tekjur hafa lengi verið notaðar sem mælikvarðar á félagslega og efnahagslega stöðu en mælt er með því að notaðar séu ólíkar mælibreytur til að fá sem gleggsta mynd af aðstæðum fólks⁸ þar eð mismunurinn getur verið misjafnlega mikill eftir því til hvaða þátta er litið.⁹ Af þessum þremur fyrrnefndu breytum er menntunin talin síst breytileg¹⁰ og henta vel þegar um konur er að ræða. Menntun og tekjur eiga við alla einstaklinga en starf hefur þann galla að eiga aðeins við þá sem eru á atvinnumarkaðinum.¹¹

Félagshagfræðilegir (socio-economic) þættir geta haft mismunandi áhrif á heilsufarið á mismunandi æviskeiðum.¹² Til dæmis hefur því verið haldið fram að menntunin hafi áhrif snemma á æviskeiði mannsins varðandi tilurð sjúkdóma, sem síðar komi fram, svo sem hjarta- og æðasjúkdóma og annarra sjúkdóma sem tengjast reykingum.¹³ Rannsóknarniðurstöður meðal íslenskra skólabarna benda til þess að þjóðfélagsleg staða foreldra hafi áhrif á heilsufar og líðan barnanna.¹⁴ Til viðbótar verður að hafa í huga að félagshagfræðilegar aðstæður fólks eru breytilegar og þjóðfélagið er einnig örum breytingum háð.¹⁵ McDonough og félagar, sem athuguðu dánartíðni meðal Bandaríkjamanna 45 ára og eldri, sáu að sterk tengsl voru á milli stöðugrar fátæktar og dánartíðni en óstöðugar tekjur var einnig áhættuþáttur hjá millitekjufólki.¹⁶

Svo virðist sem heilsufar fari jafnt og þétt batnandi eftir því sem félagshagfræðilegar aðstæður fólks eru betri þar til tilteknum gæðum er náð.¹⁷ Þeir, sem eru vel settir félagslega og efnahagslega, eru betri til

heilsunnar en þeir sem heldur verr eru settir og þannig koll af kolli.¹⁸ Á hinn bóginn virðast þeir sem búa við góðar aðstæður ná tilteknu þaki þannig að heilsan heldur ekki áfram að batna heldur búa þeir yfirleitt við góða heilsu og betri en aðrir á fullorðinsárum þar til líða fer á ævina og ellin sækir að.¹⁹

Allt frá því um miðja 19. öld hafa Bretar gefið út skýrslur á tíu ára fresti um dánartíðni starfs- og þjóðfélagshópa í Englandi og Wales. Í fyrstu skýrslunni túlkaði William Farr tölfræðilegar niðurstöður í bréfi til Þjóðskrárstjóra. Þar benti hann á tengsl dánartíðni og þjóðfélagsstöðu, þ.e. að þeir sem standi lágt í þjóðfélagsstiganum lifi skemur en þeir sem ofar standa og betur mega sín. Hann sagði að það væri ekki nóg að skrá dauðsföll og dánarorsakir heldur þyrfti að nota slík gögn til að varpa ljósi á orsakatengsl svo koma mætti í veg fyrir sjúkdóma og þjáningar.²⁰

Í upphafi síðustu aldar flokkuðu Bretar þjóð sína í nokkrar þjóðfélagsstéttir og rannsökuðu mismunandi dánartíðni þeirra, sem þeir töldu að endurspegladi ólíkar lífsvenjur og aðbúnað. Upplýsingar um dánarmeinin fengust af dánarvottorðum en flokkun í þjóðfélagshópa grundvallaðist á atvinnu manna eins og hún var skráð í manntali.²¹ Þótt niðurstöður rannsókna austan hafs og vestan hafi ótvírætt bent til sterkra tengsla þjóðfélagsstöðu og lífslengdar²² hafa engar niðurstöður valdið öðru eins fjaðrafoki og *Svarta skýrslan* sem kom fram í Bretlandi árið 1980.²³ Í skýrslunni voru nefndar fjórar fræðilegar skýringar á sýnilegu ójafnræði í heilsufari þjóðfélagshópa: 1. Tilbúnaðar skýringar (Artefact explanations). Þá er gert ráð fyrir að heilsa og þjóðfélagsstétt séu tilbúnaðar breytur sem eigi að mæla félagsleg fyrirbæri en tengslin á milli þeirra gætu verið haldvilla og orsakasambandið veikt. 2. Náttúrulegt eða þjóðfélagslegt úrval. 3. Þjóðskipulagið eða efna-hagslegar ástæður. 4. Hegðunarmynstur eða lífshættir.

Skýrslan olli miklum pólitískum úlfabýti, sem raunar hefur enn ekki lægt. Sumir drógu í efa að mismunurinn á heilsufari þjóðfélagshópa, sem fram kom í skýrslunni, væri á rökum reistur, aðrir töldu að sannleikurinn um stéttaskiptingu í Bretlandi og afleiðingar hennar væri loks lýðum ljós. Skýrslan hefur verið kölluð *svört* eftir innihaldinu en nafnið þótti einnig vel við hæfi vegna þess að Sir Douglas Black var í forsvari nefndarinnar sem stóð að henni.

Niðurstöðurnar hefðu ekki átt að koma á óvart. Áður hafði ítrekað verið sýnt fram á það í Bretlandi að heilsufar er misjafnt í mismunandi

hópum²⁴ og aðrar þjóðir hafa við svipaðan vanda að glíma.²⁵ Um orsakir ójafnræðisins og hvað helst er til úrbóta er hins vegar enn deilt.²⁶

Áhugi á ójöfnuði í heilsufari þjóðfélagshópa hefur vaxið mjög á undanförnum árum en misjafnlega er brugðist við þessari umræðu. Í Hollandi hefur verið unnið ötullega að því að efla rannsóknir á þessu sviði og pólitískur vilji er fyrir því að draga úr mismun af þessu tagi.²⁷ Þegar Rannsóknastofnun í heilsu kvenna var komið á fót í Bandaríkjunum í byrjun 10. áratugar síðustu aldar var lítil áhugi á þessu málefni en þegar nær dró aldamótunum voru sjónarmiðin breytt og skilningur vaknaður á mikilvægi rannsókna á þessu sviði.²⁸

Allar Norðurlandþjóðirnar nema Íslendingar hafa gert víðtækar rannsóknir á ójöfnuði í heilsufari þegnanna. Íslendingar eru eina sjálfstæða norræna þjóðin sem á ekki grein í fylgiriti *Scandinavian Journal of Public Health* 2001 sem fjallar um ójafnræði í heilsufari norrænna þjóða á níunda og tíunda áratugnum.²⁹

Allar Norðurlandþjóðirnar, að Íslendingum undanskildum, hafa einnig átt samvinnu um rannsóknir á tengslum dánartíðni og krabbameinstíðni annars vegar og starfi hins vegar en Íslendingar hafa ekki verið þátttakendur nema að takmörkuðu³⁰ eða engu leyti.³¹ Þegar rannsókn á tengslum dánartíðni og starfa var gerð á Norðurlöndum voru upplýsingar frá Íslandi ekki byggðar á manntalsgögnum eins og á hinum Norðurlöndunum heldur á skattaframtölum.³²

Þjóðfélagsfræðingar og sálfræðingar hafa hins vegar sýnt fram á að íslenskt þjóðfélag er lagskipt eins og önnur þjóðfélög³³ og gerð hefur verið tilraun til að kveða niður þá goðsögn að íslenskt þjóðfélag einkennist af jafnræði. Í því skyni skrifuðu Þorbjörn Broddason og Keith Webb greinina „On the Myth of Social Equality in Iceland” (Um goðsögnina að félagslegt jafnræði ríki á Íslandi).³⁴

Hins vegar hefur ekki mikið verið gert af því að rannsaka mismunandi heilsufar hópa á Íslandi en þær rannsóknir, sem gerðar hafa verið á þessu sviði, benda til þess að svipað ójafnræði sé fyrir hendi hérlandis eins og annars staðar bæði meðal fullorðinna³⁵ og barna.³⁶ Til dæmis sýndi rannsókn á sambandi menntunar og dánartíðni með sérstöku tilliti til kransæðasjúkdóma tölfraðilega marktækt öfugt samband menntunar og dánartíðni af völdum kransæðasjúkdóma bæði hjá körlum og konum.³⁷ Dánaráhætta efsta menntahópsins var tæp 70% af dánartíðni lægsta mennta-

hópsins hjá körlum og rúmlega 20% hjá konum. Eftir að leiðrétt var fyrir áhættuþáttum var sambandið enn til staðar hjá körlum en var ekki marktækt hjá konum.

Í rannsókn á sambandi menntunar og áhættuþátta kransæðasjúkdóma kom fram að bæði hjá konum og körlum voru í flestum tilfellum fleiri áhættuþættir hjá þeim sem höfðu minnsta skólagöngu að baki.³⁸

Ríkar þjóðir og fátækar

Mismunur á heilsufari þjóðfélagshópa sést bæði meðal ríkra þjóða og fátækra. Tekjudreifingin í þjóðfélaginu er nátengd dánartíðni ólíkra þjóðfélagshópa.³⁹ Sumir telja að áhrif efnahagslegs mismunar séu afgerandi fyrir heilsu þjóðar, en meðal ríkra þjóða hafi vöxtur þjóðartekna á hinn bóginn lítil áhrif á heilsufar þegnanna. Útkoman sé þannig fremur háð hlutfallslegri en beinni þjóðhagfræðilegri afkomu.⁴⁰ Auðugar þjóðir eru ekki endilega heilbrigðari en þær sem hafa úr minna að spila. Bandaríkin eru auðug en eru ekki efst á lista þegar litið er til meðalævilengdar kvenna og karla. Framlög til heilbrigðismála virðast ekki heldur afgerandi fyrir árangurinn. Japanir og Svíar eru meðal langlífustu þjóða heims, en framlög til heilbrigðismála, sem hluti af vergri þjóðarframleiðslu, var 15% í Japan en 40% í Svíþjóð á tíunda áratug síðustu aldar.⁴¹

Í yfirlýsingu Alþjóðaheilbrigðismálastofnunarinnar um *heilbrigði fyrir alla* árið 2000 sagði svo: Markmið nr. 1. Jafnræði í heilsufari: Árið 2000 skal ójöfnuður í heilsufari þjóða og þjóðfélagshópa hafa minnkað um 25%. Markmiðinu verði náð með því að bæta heilsu þeirra þjóða og þjóðfélags- hópa sem standa á einhvern hátt höllum fæti.⁴² Allar Evrópuþjóðir og þar með Íslendingar skuldbundu sig til að reyna að ná þessu markmiði.

Tiltækar heimildir og mismunandi áreiðanleiki

Þegar kanna á ójöfnuð í heilsufari hópa þarf að athuga hvaða nothæfar upplýsingar liggja fyrir, safna frekari gögnum, ef þurfa þykir, greina, túlka og kynna gögnin og koma með tillögur til úrbóta í samræmi við niðurstöðurnar, þótt það sé ekki beinlínis hlutverk rannsakenda.⁴³

Það er ólíkt hvaða gögn liggja fyrir í mismunandi þjóðfélögum og áreiðanleiki gagnanna er einnig mismunandi.⁴⁴ Í Evrópu hafa menn yfirleitt notað starf sem mælikvarða á þjóðfélagsstöðu en í Bandaríkjunum hefur frekar verið horft til menntunar og efnahags sem áreiðanlegra mælikvarða.⁴⁵ Eignir og fastar tekjur hafa verið notaðar sem mælikvarðar á þjóðfélagslega stöðu fólks í bandarískum og kanadískum rannsóknum en bílaeign og húsnæði hafa þótt gagnast vel sem viðbótarupplýsingar við starfið í breskum rannsóknum.⁴⁶ Bandaríkjamenn hafa í opinberum skýrslum lagt áherslu á að skrá kynþátt en síður starf.⁴⁷

Upplýsingar úr manntölum koma að góðum notum þegar meta skal heilsufar þjóða⁴⁸ en við manntal er spurt um menntun, starf og aðstæður hvers mannsbarns í landinu. Áreiðanleiki upplýsinga sem fást við manntal er þó ekki óyggjandi vegna þess að menn svara fyrir sig eða aðra og ekki er unnt að ganga úr skugga um að upplýsingarnar séu réttar. Oft eru upplýsingar úr manntölum tengdar dánarmeinaskrá. Sá galli er þó á gjöf Njarðar að dánarvottorð eru óáreiðanlegar heimildir um dánarorsakir, mikið misræmi hefur reynst á milli þess sem stendur á dánarvottorðinu og þess sem krufning leiðir í ljós.⁴⁹ Þetta er þeim mun bagalegra þar sem dánarvottorð geta veitt mikilvægar upplýsingar um heilbrigði hvers þjóðfélags og ráðstöfun opinberra fjármuna byggist meðal annars á upplýsingum af dánarvottorðum.⁵⁰ Þegar upplýsingar um starfsstétt byggjast á því sem stendur á dánarvottorðum er einnig við þann vanda að etja að oft er þar aðeins getið um stöðu hins látna við andlátið s.s. öryrki, ellilífeyrisþegi o.s.frv. en aðallífsstarf hans ekki nefnt. Þetta á ekki hvað síst við um konur, sem oft eru skráðar húsmæður á dánarvottorðinu, hvaða störfum sem þær hafa annars gegnt utan heimilis.

Heilsufarskannanir byggðar á svörum úrtaks eru gagnlegar til að fá upplýsingar um atriði sem hafa áhrif á heilsufar, s.s. lífsstíl (t.d. reykingar og mataræði), aðbúnað (t.d. vinnuadstæður og íbúðarhúsnæði) og aðgang og notkun á heilbrigðisþjónustu.⁵¹ Heilsufarskannanir, þar sem treyst er á spurningalista, hafa sömu annmarka og aðrar slíkar kannanir. Miklu máli skiptir að spurningarnar hitti í mark, áreiðanleiki upplýsinga er ekki óyggjandi, miklu skiptir hver svörin er og hvernig úrtakið er valið.

Fyrsta manntalið í heiminum, sem náði til heillar þjóðar, var tekið á Íslandi 1703. Alls bjuggu þá 50.358 manns á landinu.⁵² Nokkur manntöl voru tekin á Íslandi á átjándu og nítjándu öld og frá 1860-1960 voru

manntöl tekin á tíu ára fresti. Á hinn bóginn var ekkert manntal tekið 1970 og síðasta manntalið var tekið 1981. Enn hefur ekki verið unnið úr upplýsingum úr síðasta manntali til að meta heilsufar þjóðarinnar og þar með mögulegt ójafnræði á því sviði.

Þar sem áreiðanlegar krabbameinsskrár eru til koma þær að miklum notum til að kanna heilsufar mismunandi hópa þótt þær nái ekki til allra.⁵³ Hérlandis var Krabbameinsskránni komið á fót 1954 og hafa þar verið skráð öll krabbamein á landinu frá því 1955.⁵⁴ Þar má finna áreiðanlegar heimildir um krabbameinsmynstur landsmanna.

Lífshættir ólíkra þjóðfélagshópa

Meðal fólks á aldrinum 45-74 ára voru reykingar fátíðari meðal mennta-fólks í Noregi, Svíþjóð og Bretlandi en meðal annarra, en sunnar í Evrópu var annað uppi á teningnum þegar reykingavenjur í 12 Evrópulöndum voru athugaðar um 1990.⁵⁵ Þar reykti menntað eldri fólk fremur en þeir sem höfðu minni menntun og átti það einkum við um konur. Í hópi þeirra sem voru 20-40 ára var mismunur á reykingavenjum hópanna meiri en meðal þeirra sem eldri voru og þeir sem höfðu litla menntun reyktu meir en aðrir. Þetta var meira áberandi meðal karla en kvenna. Undantekning frá þessari reglu voru portúgalskir karlar.⁵⁶ Áhætta af reykingum kom skýrt fram í rannsókn sem gerð var meðal breskra karla, þar sem sýnt var fram á mikinn mun á lífslíkum eftir því hvort menn reyktu eða ekki.⁵⁷ Árið 1996 birti hópur sérfræðinga við Harvard háskóla skýrslu um meintar orsakir krabbameina.⁵⁸ Þar segir að um 30% allra krabbameina meggi rekja til tóbaksreykinga, önnur 30% til mataræðis, 5% til hreyfingarleysis, 5% til erfða, 5% til veira eða örvera og um 5% til vinnunnar.⁵⁹ Þótt vera meggi að þessar tölur séu ekki nákvæmar sýna þær hvað lífshættir hafa mikið að segja um tilurð krabbameina. Á hinn bóginn er samspil lífshátta og heilsu flókið og mismunandi lífshættir skýra ekki nema að hluta ójafnræði í heilsu hópa.⁶⁰

Athuganir Tóbaksvarnarnefndar sýna að þeir sem hafa lengsta skóla-göngu reykja síst og heldur færri konur en karlar á Íslandi reykja.⁶¹

Könnun Manneldisráðs Íslands sem birt var 1992 sýndi að neyslu-munur tekjuhópa markast af verðlagi matvara, lægri tekjuhópar í þjóð-

félaginu borða yfirleitt meira af ódýrari matvörum, en hæsti tekjuhópurinn meira af dýrari vörum. Þó borðuðu lægstu tekjuhóparnir heldur minna af fiski og meira af kjöti en þeir tekjuhærri jafnvel þótt kjöt væri alla jafna dýrara en fiskur, en talið er að hollustuviðhorf hafi hér áhrif.⁶² Það vakti athygli rannsakenda að áhrifa tekna gætti lítið í fæðuvali kvenna í könnuninni. Í könnun Laufeyjar Steingrímsdóttur o.fl. kom fram að mataræði karla var mjög breytilegt eftir atvinnu en þessa breytileika gætti ekki að sama skapi hjá konum. Menntun virðist hafa mikil áhrif á fituneyslu íslenskra karla, fituhlutfall fæðunnar er hæst meðal þeirra sem hafa stysta skólagöngu að baki en fer stíglækkandi eftir menntun og er minnst meðal háskólamenntaðra karla. Á hinn bóginn sáust ekki tengsl á milli mataræðis og skólagöngu meðal íslenskra kvenna.⁶³

Konur, vinna og heilsa

Rannsóknir á tengslum vinnu og heilsufars hafa einkum verið gerðar meðal karla⁶⁴ en á síðari árum hefur áhugi farið vaxandi á að rannsaka sérstaklega þær heilsufarshættur sem konur búa við í vinnunni.⁶⁵ Fálæti varðandi rannsóknir á vinnutengdum heilsufarshættum kvenna á m.a. rætur að rekja til þess að atvinnuþátttaka hefur ekki verið sú sama hjá kynjunum og talið hefur verið að konur ynnu á hættuminni vinnustöðum en karlar.⁶⁶ Markmið rannsókna á vinnutengdri heilsu er að koma auga á áhættuþætti sem tengjast starfinu eða starfsumhverfinu og getur þá verið um að ræða ýmis konar áhættu, bæði andlega og líkamlega.

Ójöfnuður í heilsufari þjóðfélagshópa sést yfirleitt skýrar hjá körlum en konum þegar viðteknum faraldsfræðilegum aðferðum er beitt. Þetta hefur leitt til umræðna um það hvort þeir mælikvarðar sem notaðir hafa verið til að mæla félagshagfræðilega stöðu karla henti illa þegar um konur er að ræða⁶⁷, m.a. vegna ólíkrar stöðu á atvinnumarkaðinum.⁶⁸ Þegar ójöfnuður í heilsufari er rannsakaður í mismunandi löndum getur einnig haft veruleg áhrif á útkomnuna hverstu mikil atvinnuþátttaka kvenna er.⁶⁹ Sýnt hefur verið fram á að starfið eitt er ekki hentugur mælikvarði á ójafnræði í heilsufari kvennahópa, því efnahagur og almennar aðstæður virðast geta skipt sköpum.⁷⁰

Til að efla rannsóknir á vinnutengdri heilsu kvenna hafa nokkrar alþjóðlegar ráðstefnur verið haldnar á undanförunum árum. Síðasta ráðstefnan af því tagi var haldin í Barcelona á Spáni í september 2002, ári fyrir var stór ráðstefna í Stokkhólmi og 1997 var alþjóðlega ráðstefnan *Heilsa kvenna: vinna, krabbamein og frjósemisheilbrigði* haldin í Reykjavík að tilstuðlan innlendra og erlendra aðila. Í framhaldi af ráðstefnunni voru birtar valdar greinar í bandarísku sérfræðiriti.⁷¹ Brýnt er að skoða kvennahópa sérstaklega því sýnt hefur verið fram á að svörun kynjanna við áreiti er ólík og því ekki unnt að yfirfæra rannsóknaniðurstöður úr karlahópum yfir á konur.⁷² Þegar betur er að gáð kemur líka í ljós að vinnuaðstæður karla og kvenna eru oft á tíðum gjörólíkar, kynin gera ekki það sama þótt starfsheitið sé eins, og alls ekki er líklegt að atvinnutengdri heilsu kvenna sé síður hætt en karla.⁷³ Sem dæmi um ólíkar aðstæður á vinnumarkaðinum má nefna að konur vinna oft á tíðum einhæfari störf, þær eru fremur undirmenn en karlar og hafa því minna sjálfræði. Vinnutól og tæki eru hönnuð með afl meðalkarlsins í huga og konur hafa að meðaltali lægri laun en karlar, en efnahagslegar aðstæður hafa ótvíræð áhrif á heilsufar. Rannsóknir á vinnutengdri heilsu kvenna gætu hafa liðið fyrir það að áhugi þeirra sem stýra fagblöðum og sitja í ráðum, sem veita styrki til rannsókna á atvinnutengdri heilsu, hafa meira beinst að körlum en konum.⁷⁴

Karlar og konur búa að jafnaði ekki aðeins við ólíkar aðstæður á vinnustað heldur hefur verið sýnt fram á að konur og karlar bregðast ólíkt við í vinnunni.⁷⁵ Frankenhaeuser og félagar athuguðu streitu, heilsu og vinnugleði hjá konum og körlum hjá Volvo í Svíþjóð. Þau sáu greinilegan mun á vinnutengdum streituvíðbrögðum karla og kvenna.⁷⁶ Mælingar á streituhormónum (noradrenalíni og adrenalíni) sýndu að konur áttu erfitt með að ná sér niður eftir vinnudaginn, þær báru áhyggjurnar heim með sér úr vinnunni en karlarnir gátu losað sig við starfið þegar heim var komið. Þetta átti ekki hvað síst við fólk í yfirmannastöðum.

Örar þjóðfélagsbreytingar á liðinni öld þ.á m. aukin þátttaka kvenna í atvinnulífinu hafa haft áhrif á lífsstíl þeirra og heilsu. Dönsk heilbrigðis-yfirvöld hafa látið kanna sérstaklega hvers vegna meðalævilengd danskra kvenna heldur ekki áfram að lengjast og hvers vegna Danir hafa dregist aftur úr þegar um er að ræða meðalævilengd í löndum innan Efnahagsbandalags Evrópu.⁷⁷ Athygli vekur að það eru einkum þær konur, sem fæddust í upphafi heimskreppunnar og á árum seinni heimsstyrjaldar,

sem koma illa út en þessir hópar eru þeir fyrstu sem fóru almennt út á vinnumarkaðinn og lífsmynstur þeirra breyttist frá því sem mæður þeirra bjuggu við. Í þessum hópi lifa konur í sjálfstæðum atvinnurekstri og ófaglærðar verkakonur skemmst. Það vakti einnig athygli að menntun var ekki eins verndandi þáttur meðal danskra kvenna og sést hafði meðal þarlandra karla. Reykingar danskra kvenna eiga óefað þátt í hárri dánartíðni þeirra, en reykingar reyndust algengari meðal þeirra en kvenna í Noregi, Svíþjóð, Hollandi og Frakklandi í byrjun tíunda áratugar síðustu aldar.⁷⁸ Árið 1994 voru íslenskar konur ásamt þeim dönsku með hæstu dánartíðni kvenna í Evrópu vegna lungnakrabbameins, og dánartíðni vegna brjóstakrabbameins var einnig há, samanborið við önnur Evrópulönd.⁷⁹

Vorið 1995 skipaði Ingibjörg Pálmadóttir, fyrrverandi heilbrigðisráðherra, nefnd sem ætlað var að safna gögnum um heilsufar íslenskra kvenna og koma með tillögur til úrbóta ef þurfa þætti. Nefndin stóð að útgáfu rits þar sem er að finna margar fræðigreinar um heilsufar kvenna frá mismunandi sjónarmiðum.⁸⁰ Í formála ritsins er bent á að bæði Alþjóðaheilbrigðismálastofnunin og bandaríska heilbrigðismálastofnunin hefðu lagt sérstaka áherslu á heilsu kvenna undanfarinn áratug⁸¹ af þeirri ástæðu að málaflokknum hafði ekki verið sinnt sem skyldi. Jón Kristjánsson, núverandi heilbrigðisráðherra (2004), hefur skipað nýja nefnd sem ætlað er að koma með tillögur til framkvæmda en tillögurnar skulu byggjast á starfi fyrri nefndar. Tengsl starfa og heilsu koma þar við sögu.

Tæknilegar breytingar og þróun í atvinnulífi kallar á ný viðhorf til heilsuverndar á vinnustað. Margir atvinnusjúkdómar eiga sér langan aðdraganda en ágóðinn af bættu vinnuumhverfi og slysavörnum kemur ekki strax í ljós.⁸² Sem dæmi má nefna að asbestryk veldur krabbameini í lungnafleiðru en huliðstíminn er langur, allt að 30-40 ár (huliðstími er sá tími sem líður frá því að sjúkdómur fer að búa um sig þar til hann brýst út). Að því er atvinnusjúkdóma varðar er talað um huliðstíma frá því að sjúklingurinn komst fyrst í tæri við sjúkdómsvaldinn þar til sjúkdómurinn gerir vart við sig.⁸³ Asbest var flutt inn og mikið notað á Íslandi á síðustu öld, en nú hefur innflutningur þess verið bannaður, nema með undanþágu, og sérstakar varúðarreglur gilda um meðhöndlun og förgun efnisins.

Arber og Lahelma báru saman aðstæður í Bretlandi og Finnlandi og komust að raun um að ójöfnuður í heilsufari þjóðfélagshópa var meiri í Finnlandi en í Bretlandi.⁸⁴ Útívinandi konur í Bretlandi áttu síður við langvarandi veikindi að stríða en útívinandi konur í Finnlandi. Hús-mæður í Bretlandi voru á hinn bóginn við slæma heilsu. Rannsakendur töldu að þar sem atvinnuþátttaka kvenna væri mikil hefðu félagshag-fræðilegar aðstæður mikil áhrif á heilsu beggja kynja, en þar sem margar konur væru heimavinnandi skipti húsnæði og aðrar aðstæður þeirra heima fyrir miklu um heilsufar þeirra.⁸⁵

Kynjabundna þversögnin í heilsufari

Konur lifa lengur en karlar⁸⁶ en sækja meira til heilbrigðisþjónustunnar⁸⁷ og má því ætla að þær séu oftast veikar. Þessi þversögn hefur verið kölluð kynjabundna þversögnin í heilsufari.⁸⁸ Í rannsóknum á tengslum vinnu, dánartíðni og þjóðfélagshópa voru giftar konur lengi flokkaðar með eiginmönnum sínum en ógiftar eftir eigin starfi.⁸⁹ Þótt þetta kunni að virðast í mótsögn við sjálfstæði kvenna og jafnvel andstætt heilbrigðri skynsemi nú á dögum hefur aðferðin það sér til málshóta að hjúskaparstaða hefur lengst af haft afgerandi áhrif á aðstæður kvenna og karlar hafa að jafnaði hærri tekjur en konur.⁹⁰

Atvinnuþátttaka kvenna hefur aukist mjög á síðustu áratugum⁹¹ en ólíkt í mismunandi löndum og enn er langt í land að konur komist með tærnar þar sem karlar hafa hælana að því er varðar laun og áhrif.⁹² Eins og sjá má af Töflu 1 eru margar konur á Íslandi virkar í atvinnulífinu en nokkuð er atvinnuþátttakan breytileg eftir aldri:

Tafla 1. Atvinnuþátttaka kvenna og karla á Íslandi eftir aldri árið 2000 Hlutfallstölur (%)

Aldur	Allir	Konur	Karlar
	84	79	88
16-24	79	81	77
25-54	92	88	96
55-74	63	52	74

Heimild: Hagstofa Íslands.⁹³

Tafla 2. Skipting vinnandi fólks eftir starfsstéttum á Íslandi árið 2000. Hlutfallstölur (%)

	Konur	Karlar
Stjórnendur	4	9
Sérfræðingar	15	13
Sérmenntað starfsfólk	17	12
Skrifstofufólk	16	3
Þjónustu- og verslunarfólk	31	12
Sérhæft iðnaðarstarfsfólk	6	24
Véla- og vélgæslufólk	1	12

Heimild: Hagstofa Íslands.⁹⁴

Eins og sjá má í töflu 2 sinna karlar og konur á Íslandi mismunandi störfum á atvinnumarkaðinum og vænta má að það hafi ólík áhrif á heilsufar þeirra. Sú sterka staða kvenna á vinnumarkaði sem almenn atvinnuþátttaka sýnir skilar sér ekki í jafnræði meðal stjórnenda.⁹⁵ Til að fá hugmynd um áhrifa-vald kvenna á atvinnumarkaði hérlandis er forvitnilegt að skoða nokkrar tölur þar að lútandi, en upplýsingarnar voru fengnar frá Hagstofu Íslands. Í öllum atvinnugreinum er meirihluti framkvæmdastjóra karlar. Karlar stýra 96% stórra fyrirtækja, og aðeins 5% stjórnarformanna í stórum fyrirtækjum eru konur.⁹⁶ Þegar litið var á fyrirtæki í heild (félög sem skráð eru á hlutafélagaskrá og voru með rekstur á árinu 2001, alls 7856 fyrirtæki) var hlutfall kvenna 18% meðal framkvæmdastjóra og 36% meðal stjórnarformanna. Atvinnutekjur kvenna voru 52% af tekjum karla árið 1995 en 55% árið 2000 og 57% árið 2001. Eftir síðustu alþingiskosningar árið 2003, voru 19 þingmanna konur eða 30%. Konur voru 28,9% sveitarstjórnarmanna eftir kosningarnar 1998 en 31% árið 2002.

Dánartíðni og krabbameinsmynstur starfshópa íslenskra kvenna

Dánartíðni og krabbameinsmynstur þriggja starfshópa íslenskra kvenna hafa verið rannsökuð á Rannsókn- og heilbrigðisdeild Vinnueftirlitsins.⁹⁷ Markmið rannsóknaðna var að kanna hvort greina mætti vinnutengda áhættu í þessum hópum og hvort dánartíðni og krabbameins-

mynstur hópanna væri annað en almennt mætti búast við hjá íslenskum konum. Um var að ræða ófaglærðar verkakonur í Reykjavík og í Hafnarfirði, iðnverkakonur í Reykjavík og hjúkrunarfræðinga. Rannsóknirnar náðu til svipaðs tíma, þ.e. fylgst var með hópunum frá áttunda áratugnum fram á þann tíunda. Viðmiðunargildi í öllum rannsóknunum voru fengin frá öllum íslenskum konum á sama aldri á hverju tímabili. Um beinan samanburð á rannsóknunum er ekki að ræða vegna þess að viðmiðunartímabilin eru ekki alveg sambærileg. Þegar sú leið er valin að bera dánartíðni starfshópa saman við dánartíðni þjóðar gætir jafnan þess sem kallað hefur verið *áhrif braustra starfsmanna*, þ.e. starfandi hópar hafa lægri dánartíðni almennt en þjóðin. Þetta stafar af því að meðal þjóðarinnar eru sjúklingar og aðrir, sem ekki geta unnið, og hafa hærri dánartíðni en þeir sem eru vinnufærir. Þessa gætti í öllum rannsóknunum á kvennahópnum sem hér um ræðir, en tiltekin dánarmein voru algengari en önnur. Í rannsóknunum var í öllum tilfellum reiknað svokallað væntigildi en það er sú tala sem búast hefði mátt við ef dánartíðnin/krabbameinstíðnin væri sú sama í kvennahópnum og hjá íslensku kvenþjóðinni almennt. Síðan var reiknað staðlað dánartöluhlutfall eða hlutfall nýngengis krabbameina með tilteknu öryggisbili.⁹⁸

Athygli vakti að voveifleg dauðsföll (slys, sjálfsvíg) voru tíðari í öllum þessum hópum en meðal annarra íslenskra kvenna. Niðurstöðurnar voru ótvíræðastar meðal iðnverkakvennanna.⁹⁹ Meðal hjúkrunarfræðinganna voru öll sjálfsvígin framin með lyfjum. Líkum var leitt að því að auðvelt aðgengi að lyfjum ætti þátt í að sjálfsvíg væru tíðari meðal hjúkrunarfræðinga en annarra, en tilföllin voru fá og öryggismörk víð. Meðal verkakvenna í Reykjavík voru vísbendingar um hærri tíðni sjálfsvíga en búast mátti við en niðurstöðurnar voru ekki tölfræðilega marktækar.¹⁰⁰ Niðurstöður um voveifleg dauðsföll iðnverkakvenna voru marktækar.¹⁰¹ Þegar dauðsföllum var skipt í umferðarslys, önnur slys og sjálfsvíg kom í ljós að dreifing þessara þriggja flokka voveiflegra dánarorsaka var sú sama og hjá öðrum jafnaldra konum á Íslandi en tíðnin var hærri. Meðal reykvískra verkakvenna voru vísbendingar um að dánartíðni vegna ýmissa krabbameina væri hærri meðal þeirra sem höfðu stuttan starfstíma en langan, sem benti ekki til vinnutengdrar áhættu.¹⁰²

Krabbameinsmynstur hópanna var ólíkt að því leyti að lungnakrabbamein og leghálskrabbamein var tíðara hjá ófaglærðu konunum en vænti-

gildið sagði til um. Brjóstakrabbamein var á hinn bóginn tíðara hjá hjúkrunarfræðingunum. Munurinn á hópunum var þó ekki áberandi.¹⁰³ Krabbamein í legbol var áberandi algengt meðal iðnverkakvenna en engin viðhlítandi skýring var á því. Krabbameinsmynstur hópanna var að öðru leyti að mestu í samræmi við það sem sést hefur í erlendum rannsóknum.¹⁰⁴

Niðurlag

Ójafnræði í heilsufari þjóðfélagshópa er áhyggjuefni víða um heim en umræða um þetta efni hefur ekki verið mikil á Íslandi. Sambærilegar upplýsingar og aflað hefur verið víða í hinum vestræna heimi liggja ekki fyrir um heilsu íslensku þjóðarinnar. Rannsóknir á mismunandi starfs- og menntunarhópum benda þó til að svipað sé uppi á teningnum hér og annars staðar, þ.e. að menntun, starf, efnahagur og lífshættir mismunandi hópa hafi áhrif á heilsuna ýmist til góðs eða ills. Þörf er á að efla rannsóknir á þessu sviði til að kanna hvort það gildir hér eins og annars staðar, að þeir sem betur mega sín, hafa lengri skólagöngu og eru í „góðri“ vinnu, lífi lengur og njóti betri heilsu en aðrir. Með öðrum orðum að þeir sem ferðist á fyrsta farrými í lífinu bjargist helst þegar skipið sekkur – eða eins og Antonovsky orðaði það: „Dauðinn er hlutskipti allra lifandi vera. En eins og sorgleg örlög farþeganna á Titanic sýna á áhrifamikinn hátt er tímasetningin háð því hvar í stétt menn standa”.¹⁰⁵

Þakkir:

Sérstakar þakkir til Sigríðar Vilhjálmisdóttur, félagsfræðings á Hagstofu Íslands, fyrir fúslega veittar gagnlegar upplýsingar alltaf þegar til hennar er leitað.

¹ Antonovsky, „Social class, life expectancy and overall mortality“, bls. 31.

² Wilkinson, *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*, Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*. – Kennedy, Kawachi og Prothrow-Stith, „Income distribution and mortality: cross sectional ecological study of the Robin Hood index in the United States“, bls. 1004-1007.

³ Lynch, Davey Smith, Kaplan og House, „Income inequality and mortality: importance to health of individual income, psychosocial environment, or material conditions“, bls. 1200-1204.

- 4 Faggiano, Partanen, Kogevinas og Boffetta. „Socioeconomic differences in cancer incidence and mortality“, bls. 65-176.
- 5 Wilkinson, *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*.
- 6 Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*.
- 7 Fox, *Health Inequalities in European Countries*. – Drever og Whitehead, *Health Inequalities. Decennial supplement*. – Pukkala, *Cancer risk by social class and occupation: a survey of 1009,000 cancer cases among Finns of working age*. – Berkman og Macintyre, „Measurement of social class in health studies: old measures and new formulations“, bls. 51-64.
- 8 Liberatos, Link og Kelsey, „The measurement of social class in epidemiology“, bls. 87-121. – Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*. – Krieger og Fee, „Social class: The missing link in US health data“, bls. 25-44. – Krieger, Williams og Moss, „Measuring social class in US public health research: Concepts, methodologies, and guidelines“, bls. 341-378. – Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 9 Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*.
- 10 Sama heimild.
- 11 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 12 Sama heimild.
- 13 Blane, Hart, Davey Smith, Gillis, Hole og Hawthorne, „Association of cardiovascular disease risk factors with socioeconomic position during childhood and during adulthood“, bls. 1434-1438. – Davey Smith, Hart, Hole, MacKinnon, Gillis, Watt, Blane og Hawthorne, „Education and occupational social class: which is the more important indicator of mortality risk?“, bls. 153-160.
- 14 Halldórsson, Cavelaars, Kunst og Mackenbach, „Socioeconomic differences in health and well-being of children and adolescents in Iceland“, bls. 43-47.
- 15 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 16 McDonough, Duncan, Williams og House, „Income dynamics and adult mortality in the United States, 1972 through 1989“, bls. 1476-1483.
- 17 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 18 Marmot, Davey Smith, Stansfeld, Patel, North, Head, White, Brunner og Feeney, „Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study“, bls. 1387-1393.
- 19 House, Lepkowski, Kinney, Mero, Kessler og Herzog, „The social stratification of aging and health“, bls. 213-234.
- 20 Drever og Whitehead, „Health Inequalities“, *Decennial supplement*.
- 21 Registrar General. *Decennial supplement. England and Wales 1970-72, Occupational Mortality*. – Kitgawa og Houser, *Differential mortality in the United States. A study in socioeconomic epidemiology*.

- 22 Antonovsky – Kitgawa og Houser. „Social class, life expectancy and overall mortality“, bls. 31.
- 23 Townsend og Davidson, *Inequalities in health. The Black Report*.
- 24 Registrar General. *Decennial supplement. England and Wales 1970-72, Occupational Mortality*.
- 25 Fox, *Health Inequalities in European Countries*.
- 26 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 27 Mackenbach, „Socioeconomic inequalities in health in the Netherlands: impact of a five year research programme“, bls. 1487-1491.
- 28 Moss, „Socioeconomic inequalities in women's health“, bls. 541-552.
- 29 Lahelma, Lundberg, Manderbacka og Roos, *Scandinavian Journal of Public Health*, Supplement 55.
- 30 Nordic Statistical Secretariat, *Occupational mortality in the Nordic countries 1971-1980*.
- 31 Andersen, Barlow, Engeland, Kjærheim, Lyng og Pukkala, *Work-related cancer in the Nordic countries*.
- 32 Nordic Statistical Secretariat, *Occupational mortality in the Nordic countries 1971-1980*.
- 33 Dóra S. Bjarnason, *A study of the intergenerational difference in the perception of stratification in urban Iceland*. – Sigurjón Björnsson, Wolfgang Edelstein og Kurt Kreppner, *Studien und Berichte. Exploration in social inequality. Stratification dynamics in social and individual development in Iceland*. – Stefán Ólafsson, *Modernization and social stratification in Iceland*. – Stefán Ólafsson, *Lífskjör og lífshættir á Ísland*. – Stefán Ólafsson og Karl Sigurðsson, „Fátækt“. *Um velferð: Þrjár ritgerðir*, bls. 14-25. – Rúnar Vilhjálmsson, „Heilbrigðismál frá sjónarhóli félagsfræði“, bls. 335-350.
- 34 Þorbjörn Broddason og Keith Webb, „On the myth of social equality in Iceland“, bls. 49-61.
- 35 Maríanna Garðarsdóttir, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og dánartíðni með sérstöku tilliti til kransæðasjúkdóma“, bls. 913-920. – Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, *Mortality and cancer morbidity among occupational and social groups in Iceland*. – Kristján Þ. Guðmundsson, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og áhættuþátta kransæðasjúkdóma“, bls. 505-515. – Stefán Ólafsson, *Lífskjör og lífshættir á Íslandi*. – Rúnar Vilhjálmsson, „Heilbrigðismál frá sjónarhóli félagsfræði“, bls. 335-350.
- 36 Halldórsson, Cavelaars, Kunst og Mackenbach, „Socioeconomic differences in health and well-being of children and adolescents in Iceland“, bls. 43-47.
- 37 Maríanna Garðarsdóttir, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og dánartíðni með sérstöku tilliti til kransæðasjúkdóma“, bls. 913-920.
- 38 Kristján Þ. Guðmundsson, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og áhættuþátta kransæðasjúkdóma“, bls. 505-515.
- 39 Wilkinson, *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*.

- 40 Sama heimild.
- 41 Sama heimild.
- 42 WHO, World Health Organisation, *A Strategy for Health for All: Revised Targets*.
- 43 Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*.
- 44 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135. – Berkman og Macintyre, „Measurement of social class in health studies: old measures and new formulations“, bls. 51-64.
- 45 Sama heimild.
- 46 Sama heimild. – Drever og Whitehead, *Health Inequalities. Decennial supplement*.
- 47 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 48 Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*.
- 49 Jóhannes Björnsson, Jón Gunnlaugur Jónasson og Gunnlaugur P. Nielsen, „Áreiðanleiki dánarvottorða“, bls. 181-185.
- 50 Sama heimild.
- 51 Kunst og Mackenbach, *Measuring socioeconomic inequalities in health*.
- 52 Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon, *Hagskinna. Sögulegar bagtölur um Ísland*.
- 53 *Social Inequalities and Cancer*. Ritstj. Kogevinas, M., Pearce, N., Susser, M. og Boffetta.
- 54 Tulinius, Sigvaldason, Ólafsdóttir, Tryggvadóttir og Bjarnadóttir, „Breast cancer incidence and familiarity in Iceland during 75 years from 1921 to 1995“, bls. 103-107.
- 55 Cavelaars, Kunst, Geurts o.fl., „Educational differences in smoking: international comparison“, bls. 1102-1107.
- 56 Sama heimild.
- 57 Phillips, Wannamethee, Walker, Thomson og Smith, „Life expectancy in men who have never smoked and those who have smoked continuously: 15 year follow up of large cohort of middle aged British men“, bls. 907-908
- 58 Colditz, DeJong, Hunter, Trichopoulos og Willett, „Harvard Report on Cancer Prevention. Volume 1: Causes of human cancer“, bls. 3-59.
- 59 Sama heimild.
- 60 Moss, „Socioeconomic inequalities in women's health“, bls. 541-552.
- 61 *Reykingar á Íslandi. Ársskýrsla 2001*. Tóbaksvarnarnefnd, PriceWaterhouse Coopers,
- 62 Laufey Steingrímsdóttir, Hólmfríður Þorgeirsdóttir og Stefanía Ægisdóttir, *Könnun á mataræði Íslendinga, Mataræði og mannlíf*, 2.
- 63 Sama heimild.
- 64 Messing, *One-Eyed Science. Occupational Health and Women Workers*, Stellman og Lucas, „Women's occupational health: International perspective“, bls. 514-522.

- 65 Stellman, „Women workers: the social construction of a special population“, bls. 559-580, Rosenstock og Lee, „Caution: women at work“, bls. 67-68.
- 66 Messing, *One-Eyed Science. Occupational Health and Women Workers*.
- 67 Robert og House, „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, bls. 115-135.
- 68 Stronks, van de Mheen, van den Bos og Mackenbach, „Smaller socioeconomic inequalities in health among women: the role of employment status“, 559-568.
- 69 Arber og Lahelma, „Inequalities in women's and men's ill-health: Britain and Finland compared“, bls. 1055-1068.
- 70 Moss, „Socioeconomic inequalities in women's health“, bls. 541-552.
- 71 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, K. Kjaerheim, P. Boffetta, V. Rafnsson, S. H. Zahm, *Women's Health: Occupation, Cancer, and Reproduction. A conference overview*, bls. 1-5.
- 72 Blair, Zahm, Silverman, „Occupational cancer among women: research status and methodologic considerations“, bls. 6-17. – Zahm, Ward og Silverman, „Occupational cancer“, bls. 493-502.
- 73 Messing, *One-Eyed Science. Occupational Health and Women Workers*.
- 74 Sama heimild.
- 75 Ekenvall, Härenstam, Karlqvist, Nise og Vingård, „Kvinnan i den vetenskapliga studien – finns hon?“, bls. 3773.
- 76 Frankenhaeuser, Lundberg, Augustson o.fl. „Stress. hälsa, arbetsglädje“, Sammanfattning av forskningsprojekt om stress och psykosocial arbetsmiljö ledda av Marianne Frankenhaeuser
- 77 Sundhedsministeriets Middellevetidsudvalg, *Kvindens liv og dødelighed. Forskningsrapport.SFI*.
- 78 Sama heimild.
- 79 Sigríður Vilhjálmisdóttir, „Meðalævilengd, dánartíðni og dánarorsakir“, bls. 117-127.
- 80 *Heilsufar kvenna*.
- 81 Dögg Pálsdóttir, „Formáli“, bls. 9-10.
- 82 Drever og Whitehead, *Health Inequalities. Decennial supplement*.
- 83 Hernberg, *Introduction to Occupational Epidemiology*.
- 84 Arber og Lahelma, „Inequalities in women's and men's ill-health. Britain and Finland compared“, 1055-1068.
- 85 Sama heimild.
- 86 Sigríður Vilhjálmisdóttir, „Meðal ævilengd, dánartíðni og dánarorsakir“, bls. 117-127.
- 87 Sigríður Haraldsdóttir, „Notkun kvenna og karla á heilbrigðisþjónustu“, bls. 109-115, Þorsteinn Njálsson, „Heilsugæsla og konur“, bls. 103-108.
- 88 Kilbom, Messing og Bildt Thorbjörnsson, *Women's Health at work*.
- 89 Moser, Pugh og Goldblatt, „Mortality and the social classification of women“, bls. 145-162.
- 90 Hagstofa Íslands, *Konur og karlar*, 1997, bls. 48.

- 91 Wagener, Walstedt, Jenkins, o.fl., *Women: Work and Health. Vital Health Statistics*.
- 92 European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, „Gender and working conditions in the European Union“.
- 93 Hagstofa Íslands, *Landsbagir 2001*
- 94 Hagstofa Íslands, *Landsbagir 2001*.
- 95 Eiríkur Hilmarsson, „Forysta kvenna í atvinnurekstri og nýsköpun á Íslandi“, fyrirlestur á heimasíðu Hagstofu Íslands.
- 96 Sama heimild.
- 97 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, *Mortality and cancer morbidity among occupational and social groups in Iceland*. – Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Nýgengi krabbameina meðal íslenskra iðnverkakvenna“, bls. 787-96, Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson, „Dánarmein iðnverkakvenna“, bls. 195-201.
- 98 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, *Mortality and cancer morbidity among occupational and social groups in Iceland*.
- 99 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson, „Dánarmein iðnverkakvenna“, bls. 195-201.
- 100 Gunnarsdóttir og Rafnsson, „Mortality among female manual workers“, bls. 601-604.
- 101 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson, „Dánarmein iðnverkakvenna“, bls. 195-201.
- 102 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Mortality among female manual workers“, bls. 601-604.
- 103 Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Cancer incidence among Icelandic nurses“, bls. 307-312. – Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Nýgengi krabbameina meðal íslenskra iðnverkakvenna“, bls. 787-96. – Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson, „Nýgengi krabbameina meðal verkakvenna“, bls. 30-32.
- 104 Faggiano, Partanen, Kogevinas og Boffetta, „Socioeconomic differences in cancer incidence and mortality“, bls. 65-176. – Pukkala, *Cancer risk by social class and occupation: a survey of 1009,000 cancer cases among Finns of working age*.
- 105 Antonovsky, „Social class, life expectancy and overall mortality“, bls.

Heimildir:

- Andersen, Aa., Barlow, L., Engeland, A., Kjærheim, K., Lynge, E. og Pukkala, E., „Work-related cancer in the Nordic countries“, *Scand. J. Work Environ Health* 1999;25 (Suppl. 2), bls. 1-116.
- Antonovsky, A., „Social class, life expectancy, and overall mortality“, *Milbank Memorial Fund Quarterly* 1967;45, bls. 31-73.
- Arber, S., og Lahelma, E., „Inequalities in women's and men's ill-health; Britain and Finland compared“, *Social Science and Medicine* 1993;37(8), bls. 1055-1068.
- Berkman, L. F. og Macintyre, S., „The measurement of social class in health studies: old

- measures and new formulations“, *Social Inequalities and Cancer, IARC Scientific Publications nr. 138*, bls. 51-64. Ritstj. Kogevinas, M., Pearce, N., Susser, M. og Boffetta, P. (Lyon: International Agency for Research on Cancer, 1997).
- Blair, A., Zahm, S.H., og Silverman, D.T., „Occupational cancer among women: research status and methodologic considerations“, *Am. J. Ind. Med.* 1999;36 (1), bls. 6-17.
- Blane, D., Hart, C. L., Davey Smith, G., Gillis, C. R., Hole D. J. og Hawthorne, V. M., „Association of cardiovascular disease risk factors with socioeconomic position during childhood and during adulthood“, *Br. Med. J.* 1996;313, bls. 1434-1438.
- Cavelaars, A.E.J.M., Kunst, A.E., Geurts, J. J. M., Crialesi, R., Grötvedt, L., Helmert, U., Lahelma, E., Lundberg, O., Matheson, J., Mielck, A., Rasmussen, N. K., Regidor, E., do Rosário-Giraldes, M., Spuhler, Th. og Mackenbach, J. P., „Educational differences in smoking: international comparison“, *Br. Med. J.* 2000;320, bls. 1102-1107.
- Colditz, G., DeJong, W., Hunter, D., Trichopoulos, D. og Willett, W., „Harvard Report on Cancer Prevention. Volume 1: Causes of human cancer“, *Cancer Causes Control* 7 1996 (Suppl. 1), bls. 3-59.
- Davey Smith, G., Hart, C., Hole, D., MacKinnon, P., Gillis, C., Watt, G., Blane, D. og Hawthorne, V., „Education and occupational social class: which is the more important indicator of mortality risk?“, *J. Epidemiol Community Health* 1998;52, bls. 153-60.
- Dóra S. Bjarnason, „A study of the intergenerational difference in the perception of stratification in urban Iceland“, M.A.-ritgerð við Háskólann í Kiel, 1974.
- Drever, F. og Whitehead, M., (ritstj.), *Health Inequalities. Decennial supplement* (London: The Stationery Office, 1997).
- Dögg Pálsdóttir, „Formáli“, *Heilsufar kvenna* bls. 9-10. Ritstj. Lilja Sigrún Jónsdóttir (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið, 1998).
- Eiríkur Hilmarsson, „Forysta kvenna í atvinnurekstri og nýsköpun á Íslandi“ (Hagstofa Íslands, erindi flutt 23. maí 2002 á ráðstefnunni *Stefnumót við nýsköpun*, www.hagstofa.is).
- Ekenvall, L., Härenstam, A., Karlqvist, L., Nise, G. og Vingård, E., „Kvinnan i den vetenskapliga studien – finns hon?“ *Läkartidningen* 1993;90(43), bls. 3773.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, „Gender and working conditions in the European Union“, (Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1997).
- Faggiano, F., Partanen, T., Kogevinas, M. og Boffetta, P., „Socioeconomic differences in cancer incidence and mortality“, *Social inequalities and cancer, IARC Scientific Publications nr. 138*, bls. 65-176. Ritstj. Kogevinas, M., Pearce, N., Susser, M., og Boffetta, P. (Lyon: International Agency for Research on Cancer, 1997).
- Fox, J., ritstj. *Health Inequalities in European Countries* (Aldershot: Gower Publishing Company Limited, 1989).
- Frankenhaeuser, M., Lundberg, U., Augustson, H., Nilsson, S., Hedman, H. og Wahlström, K., *Stress, hälsa, arbetsglädje. Sammanfattning av forskningsprojekt om stress och psykosocial arbetsmiljö ledda av Marianne Frankenhaeuser* (Stockholm: Arbetsmiljöfonden, ån årtals).
- Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon, *Hagskinna. Sögulegar bagtölur um Ísland* (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1997).
- Hagstofa Íslands, *Konur og karlar 1997* (Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1997).

- Halldórsson, M., Cavelaars, A. E. J. M., Kunst, A. E. og Mackenbach, J. P., „Socioeconomic differences in health and well-being of children and adolescents in Iceland“, *Scand. J. of Public Health* 1999;27, bls. 43-47.
- Heilsufar kvenna*. Ritstj. Lilja Sigrún Jónsdóttir (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið, 1998).
- Hernberg, S., *Introduction to Occupational Epidemiology* (Chelsea, Michigan: Lewis Publishers, 1992).
- House, J. S., Lepkowski, J. M., Kinney, A. M., Mero, R. P., Kessler, R. C. og Herzog, A. R., „The social stratification of aging and health“, *Journal of Health and Social Behavior* 1994;35, bls. 213-234.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, Kjaerheim, K., Boffetta, P., Vilhjálmur Rafnsson og Zahm, S. H., „Women's Health: Occupation, Cancer, and Reproduction. A conference overview“, *Am. J. Ind. Med.* 1999;36, bls. 1-5.
- Hólmfríður Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Mortality among female manual workers“, *J. Epidemiol Community Health* 1992;46, bls. 601-604.
- Hólmfríður Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Cancer incidence among Icelandic nurses“, *J. Occup. Environ Med* 1995;37(3), bls. 307-312.
- Hólmfríður Gunnarsdóttir, Thor Aspelund og Vilhjálmur Rafnsson, „Nýgengi krabbameina meðal verkakvenna“, *Læknablaðið* 2000;86(1), bls. 30-32.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir, „Mortality and cancer morbidity among occupational and social groups in Iceland“, doktorsrit við Háskóla Íslands, 1997.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Kristinn Tómasson, „Dánarmein iðnverkakvenna“, *Læknablaðið* 2002;88(3), bls. 195-201.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir og Vilhjálmur Rafnsson, „Nýgengi krabbameina meðal íslenskra iðnverkakvenna“, *Læknablaðið* 1999;85, bls. 787-796.
- Jóhannes Björnsson, Jón Gunnlaugur Jónasson og Gunnlaugur P. Nielsen, „Áreiðanleiki dánarvottorða“, *Læknablaðið* 1992;78:181-185.
- Kennedy, B. P., Kawachi, I. og Prothrow-Stith, D., „Income distribution and mortality: cross sectional ecological study of the Robin Hood index in the United States“, *British Medical Journal* 1996;312, bls. 1004-1007.
- Kitgawa, E. M. og Houser, P. M., *Differential mortality in the United States. A study in socioeconomic epidemiology* (Cambridge: Harvard University Press, 1973).
- Krieger, N. og Fee, E., „Social class: The missing link in US health data“, *Int. J. Health Services* 1994;24, bls. 25-44.
- Krieger, N., Williams, D. R., Moss, N. E., „Measuring social class in US public health research: Concepts, methodologies, and guidelines“, *Annual Review Public Health* 1997;18, bls. 341-378.
- Kristján Þ. Guðmundsson, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og áhættuþátta kransæðsjúkdóma“, *Læknablaðið* 1996;82, bls. 505-515.
- Kunst, A. E. og Mackenbach, J. P., *Measuring socioeconomic inequalities in health*. WHO document Nr. 116 (Copenhagen: WHO, Regional Office for Europe, 1995).
- Kvinders liv og dødelighed*. Sundhedsministeriets Middellevetidsudvalg, Forskningsrapport. SFI. 7 (Köbenhavn: Sundhedsministeriet, 1994).

- Lahelma, E., Lundberg, O., Mandervacka, K. og Roos, E., „Health inequalities in the Nordic countries from the 1980s to the 1990s“, *Scand. J. of Public Health* 2001; 29 (Suppl. 55), bls. 1-54.
- Laufey Steingrimsdóttir, Hólmfríður Þorgeirsdóttir og Stefanía Ægisdóttir, *Könnun á mataræði Íslendinga. 2. Mataræði og mannlíf*. Rannsóknir Manneldisráðs Íslands III (Reykjavík: Manneldisráð Íslands, 1992).
- Liberatos, P., Link, B. G. og Kelsey, L., „The measurement of social class in epidemiology“, *Epidemiol. Rev.* 1988;10, bls. 87-121.
- Lynch, J. W., Davey Smith, G., Kaplan, G. A. og House, J. S., „Income inequality and mortality: importance to health of individual income, psychosocial environment, or material conditions“ *British Medical Journal* 2000; 320, bls. 1200-1204.
- Mackenbach, J. P., „Socioeconomic inequalities in health in the Netherlands: impact of a five year research programme“, *British Medical Journal* 1994;309, bls. 1487-1491.
- Marianna Garðarsdóttir, Þórður Harðarson, Helgi Sigvaldason og Nikulás Sigfússon, „Samband menntunar og dánartíðni með sérstöku tilliti til kransæðasjúkdóma“, *Læknablaðið* 1998;84, bls. 913-920.
- Marmot, M. G., Davey Smith, G., Stansfeld, S., Patel, C., North, F., Head, J., White, I., Brunner, C. og Feeney A., „Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study“, *Lancet* 1991; 337, bls. 1387-1393.
- McDonough, P., Duncan, G. J., Williams, D. og House J., „Income dynamics and adult mortality in the United States, 1972 through 1989“, *American Journal of Public Health* 1997;87, bls. 1476-1483.
- Messing, K., *One-Eyed Science. Occupational Health and Women Workers. Labor and Social Change*. Ritstj. Rayman, P. og Sirianni C. (Philadelphia: Temple University Press, 1998).
- Moser, K., Pugh, H. og Goldblatt, P., „Mortality and the social classification of women“, *Longitudinal Study. Mortality and social organisation*, bls. 145-162. Ritstj. Peter Goldblatt. (London: HMSO, 1990).
- Moss, N. E., „Socioeconomic inequalities in women's health“, *Women & Health*, bls. 541-552. Ritstj. Goldman M. B. og Hatch, M. C.. (San Diego: Academic Press, 2000).
- Nordic Statistical Secretariat, *Occupational mortality in the Nordic countries 1971-1980*. Statistical Reports of the Nordic Countries Nr. 49 (Copenhagen: Nordic Statistical Secretariat, 1988).
- Phillips, A. N., Wannamethee, S. G., Walker, M., Thomson, A. og Davey Smith, G., „Life expectancy in men who have never smoked and those who have smoked continuously: 15 year follow up of large cohort of middle aged British men“, *British Medical Journal* 1996; 313, bls. 907-908.
- Pukkala, E., *Cancer risk by social class and occupation: a survey of 1009,000 cancer cases among Finns of working age*. Contributions to Epidemiology and Biostatistics, Vol. 7. Ritstj. Wahrendorf, J. (Basel: Karger, 1995).
- Registrar General. *Decennial supplement. England and Wales 1970-72, Occupational Mortality* (London: Office of Population Censuses and Surveys, HMSO, 1978).
- Reykjar á Íslandi. *Ársskýrsla 2001. Tóbaksvarnarnefnd*. PriceWaterhouseCoopers (Reykjavík: Tóbaksvarnarnefnd, 2001).

- Robert, S. A. og House, J. S., „Socioeconomic inequalities in health: Integrating individual-, community-, and societal-level theory and research“, *Handbook of Social Studies in Health and Medicine*, bls. 115-135. Ritstj. Albrecht, G.L., Fitzpatrick, R. og Scrhimshaw, S.C. (London: SAGE, 2000).
- Rosenstock, L. og Lee, L. J., „Caution: women at work“, *J. Am. Med. Women's Assoc.* 2000;55(2), bls. 67-68.
- Rúnar Vilhjálmsson, „Heilbrigðismál frá sjónarhóli félagsfræði“, *Rannsóknir í félagsvísindum*, bls.117-127. Ritstj. Friðrik H. Jónsson (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, 2000).
- Sigríður Haraldsdóttir, „Notkun kvenna og karla á heilbrigðisþjónustu“, *Heilsufar kvenna*, bls.109-115. Ritstj. Sigrún Lilja Jónsdóttir (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið, 1998).
- Sigríður Vilhjálmisdóttir, „Meðalævilengd, dánartíðni og dánarorsakir“, *Heilsufar kvenna*, bls. 117-127. Ritstj. Sigrún Lilja Jónsdóttir (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið, 1998).
- Sigurjón Björnsson, Wolfgang Edelstein og Kurt Kreppner, *Exploration in social inequality. Stratification dynamics in social and individual development in Iceland*. Studien und Berichte, No. 38 (Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, 1977).
- Social Inequalities and Cancer*. Ritstj. Kogevinas, M., Pearce, N., Susser, M. og Boffetta, P., *IARC Scientific Publications No. 138* (Lyon: International Agency for Research on Cancer, 1997).
- Stefán Ólafsson, „Modernization and social stratification in Iceland“, doktorsrit við Hilary Term, 1982.
- Stefán Ólafsson, *Lífskjör og lífshættir á Íslandi*. (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands/Hagstofa Íslands, 1990).
- Stefán Ólafsson og Karl Sigurðsson, „Fátækt“, *Um velferð: Þrjár ritgerðir* Nr. 26, bls. 14-25 (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, 1997).
- Stellman, J. M. „Women workers: the social construction of a special population“, *Occup Med* 1999;14, bls. 559-80.
- Stellman, J. M. og Lucas A., „Women's occupational health: International perspectives“, *Women & Health*, bls. 514-522. Ritstj. Goldman, M.B. og Hatch, M.C.. (San Diego: Academic Press, 2000).
- Stronks, K., van de Mheen, H., van den Bos, J. og Mackenbach, J. P., „Smaller socioeconomic inequalities in health among women. The role of employment status“, *International Journal of Epidemiology* 1995;24(3), bls. 559-568.
- Townsend, P. og Davidson, ritstj. *Inequalities in health. The Black Report* (Harmondsworth: Penguin, 1982).
- Tulinus, H., Sigvaldason, H., Ólafsdóttir, G., Tryggvadóttir, L. og Bjarnadóttir, K., „Breast cancer incidence and familiarity in Iceland during 75 years from 1921 to 1995“, *J. Med. Genet.* 1999;36, bls. 103-107.
- Wagener, D. K., Walstedt, J., Jenkins, L., Burnett, C., Lalich, N. og Fingerhut, M., *Women: Work and Health. Vital Health Statistics* Nr. 3 (Hyattsville: Centers for Disease Control and Prevention/National Center for Health Statistics, 1997).
- WHO, World Health Organisation. *A Strategy for Health for All: Revised Targets* (Copenhagen: World Health Organisation, 1991).

Kynjafræði – Kortlagningar

- Wilkinson, R. G., *Unhealthy Societies: The affliction of inequality* (New York: Routledge, 1996).
- Women's Health at work*. Ritstj. Kilbom, Å., Messing, K. og Bildt Thorbjörnsson, C. (Solna: Arbetslivsinstitutet, 1998).
- Zahm, S. H., Ward, M. H. og Silverman, D. T., „Occupational cancer“, *Women & Health*, bls. 493-502. Ritstj. Goldman M. B. og Hatch, M. C. (San Diego: Academic Press, 2000).
- Þorbjörn Broddason og Keith Webb, „On the myth of social equality in Iceland“, *Acta Sociologica*, 1975(1), bls. 49-61.
- Þorsteinn Njálsson, „Heilsugæsla og konur“, *Heilsufar kvenna*. Ritstj. Sigrún Lilja Jónsdóttir, bls. 103-108 (Reykjavík: Heilbrigðis- og tryggingamálaráðuneytið, 1998).

Höfundar efnis

- Arnfríður Guðmundsdóttir**, f. 1961. Doktorspróf í guðfræði frá Lutheran School of Theology í Chicago árið 1996. Dósent í guðfræði við Háskóla Íslands.
- Dagný Kristjánsdóttir**, f. 1949. Doktorspróf í bókmenntum frá Háskóla Íslands árið 1996. Prófessor í bókmenntum við Háskóla Íslands.
- Eva Heisler**, f. 1956. MA í bókmenntum frá Syracuse University í New York. Stundar nú doktorsnám í listasögu við Ohio State University.
- Guðbjörg Hildur Kolbeins**, f. 1967. Doktorspróf í fjölmiðlafræði frá University of Wisconsin árið 2000. Stundakennari við Háskóla Íslands.
- Guðmundur Jónsson**, f. 1955. Doktorspróf í sagnfræði frá London School of Economics árið 1991. Prófessor í sagnfræði við Háskóla Íslands.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir**, f. 1957. Doktorspróf í félagsfræði frá Háskólanum í Lundi árið 1995. Lektor í félagsfræði við Háskóla Íslands og félagsfræðingur á rannsókn- og heilbrigðisdeild Vinnueftirlitsins.
- Gunnar Karlsson**, f. 1939. Doktorspróf í sagnfræði frá Háskóla Íslands árið 1978. Prófessor í sagnfræði við Háskóla Íslands.
- Herdís Helgadóttir**, f. 1929. MA í mannfræði frá Háskóla Íslands árið 2000.
- Herdís Sveinsdóttir**, f. 1956. Doktorspróf í hjúkrunarfræði frá Háskólanum í Umeå árið 2000. Dósent í hjúkrunarfræði við Háskóla Íslands.
- Hólmfríður K. Gunnarsdóttir**, f. 1939. Doktorspróf í heilbrigðisvísindum frá Læknadeild Háskóla Íslands árið 1997. Sérfræðingur á rannsókn- og heilbrigðisdeild Vinnueftirlitsins.
- Hulda Proppé**, f. 1971. MA í mannfræði frá Háskóla Íslands árið 2002. Starfar nú sem sérfræðingur við kynjafræðirannsóknir hjá Sameinuðu þjóðunum.
- Ingólfur Á. Jóhannesson**, f. 1954. Doktorspróf í menntunarfræðum frá kennaramenntunardeild University of Wisconsin árið 1991. Prófessor í uppeldisgreinum við Háskólann á Akureyri.
- Irma Erlingsdóttir**, f. 1968. D.E.A. próf í bókmenntum frá háskólanum Paris-VIII-Vincennes árið 1995. Vinnur nú að doktorsritgerð við sama háskóla. Forstöðumaður Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum við Háskóla Íslands (RIKK).

- Kristín Ástgeirsdóttir**, f. 1951. MA í sagnfræði frá Háskóla Íslands árið 2002. Sérfræðingur við Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum við Háskóla Íslands.
- Kristín Björnsdóttir**, f. 1956. Doktorspróf í hjúkrunarfræði frá Columbia University í New York árið 1992. Dósent í hjúkrunarfræði við Háskóla Íslands.
- Kristín Erla Harðadóttir**, f. 1966. MA í mannfræði frá Háskóla Íslands árið 2002. Stundar nú doktorsnám í mannfræði við Háskóla Íslands og verkefnisstjórn hjá Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Kristín Loftsdóttir**, f. 1968. Doktorspróf í mannfræði frá University of Arizona árið 2000. Dósent í mannfræði við Háskóla Íslands.
- Kristjana Stella Blöndal**, f. 1964. MA í menntunar- og uppeldisfræði frá Háskóla Íslands árið 1996. Aðstoðarforstöðumaður Félagsvísindastofnunar Háskóla Íslands.
- Rosi Braidotti**, f. 1954. Prófessor í kynjafræðum við Háskólann í Utrecht í Hollandi og stjórnar rannsóknum við Netherlands Research School of Women's Studies og Miðstöð sérfræðirannsókna í kynjafræðum og fjölmenningu.
- Sigríður Dúna Kristmundsdóttir**, f. 1952. Doktorspróf í mannfræði frá University of Rochester árið 1990. Prófessor í mannfræði við Háskóla Íslands.
- Sigríður Matthíasdóttir**, f. 1965. Doktorspróf í sagnfræði frá Háskóla Íslands árið 2004. Sjálfstætt starfandi fræðimaður.
- Sigríður Þorgeirsdóttir**, f. 1958. Doktorspróf í heimspeki frá Humboldt háskólanum í Berlín árið 1993. Dósent í heimspeki við Háskóla Íslands.
- Sigríður K. Þorgrímsdóttir**, f. 1956. MA í sagnfræði frá Háskóla Íslands árið 1999. Sérfræðingur við Bygðastofnun á Sauðárkróki.
- Sæunn Kjartansdóttir**, f. 1956. Réttindapróf í sálgreiningarmedferð við Arbours Association í London árið 1992. Sjálfstætt starfandi sálgreinir.
- Þorgerður Einarsdóttir**, f. 1957. Doktorspróf í félagsfræði frá Háskólanum í Gautaborg árið 1997. Lektor í kynjafræðum við Háskóla Íslands.

FLÉTTUR II KYNJAFRÆÐI – KORTLAGNINGAR **RITSTJÓRI: IRMA ERLINGSDÓTTIR**

Markmið kynjarannsóknna er að rannsaka kynin og hlutverk þeirra, kyngervi og mótun þess, ímyndir kynjanna og (fjöl)breytileika þeirra í samfélagi og menningu. Greinasafn þetta er að mestu byggt á erindum sem flutt voru á ráðstefnu Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum (RIKK) í Háskóla Íslands haustið 2002. Greinamar, 24 að tölu, endurspeglar þá miklu breidd sem er í kynjarannsóknum hér á landi, í öllum greinum og á öllum fræðasviðum. Sjónum er m.a. beint að konum í sjávarútvegi, drengjum í skólum, launamuni kynjanna og heilsufari kvenna. Ennfremur er fjallað um kynjamyndir í bókmenntum og myndlist, stuðning íslenskra karla við kvenréttindi á síðari hluta 19. aldar og samanburður gerður á þvinguðum umskurði kvenna í þróunarlöndum og þeim (fegrunar)aðgerðum sem vestrænar konur gangast undir „sjálfviljugar“ til að uppfylla staðlaðar kynjaímyndir. Inngangsgrein ritar heimspekingurinn Rosi Braidotti sem er einn helsti fræðimaður á sviði kynjarannsóknna í heiminum um þessar mundir.

Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum (RIKK) er rannsóknastofnun við Háskóla Íslands. Markmið RIKK er að efla og samhæfa jafnréttisrannsóknir og rannsóknir í kvenna- og kynjafræðum. RIKK hefur á undanförunum árum staðið fyrir fjölmörgum rannsóknaverkefnum, ráðstefnum og útgáfu bóka á fræðasviðinu.

Fléttur er ritröð Rannsóknastofu í kvenna- og kynjafræðum.

